

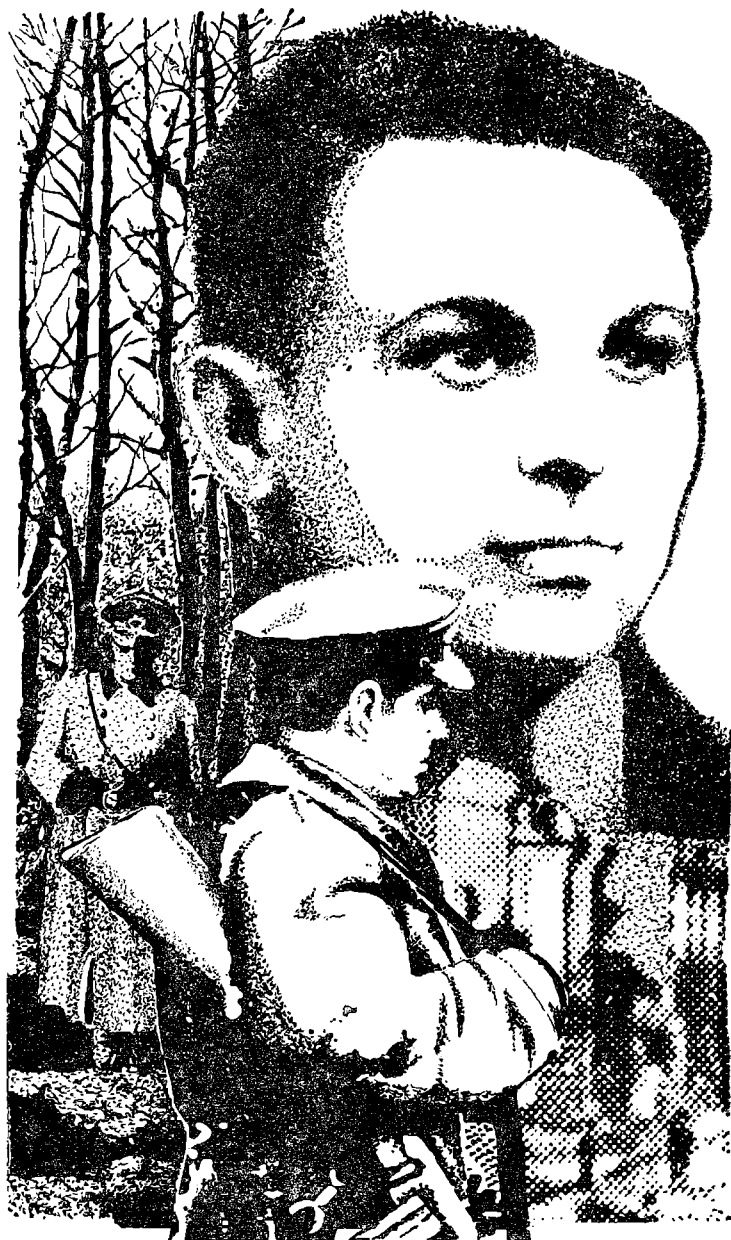
РОВНО

STADTPLAN
VON

ROWNO

Т.Ф. НОВАК

ПОЄДИНОК

Т.Ф. НОВАК
Герой Радянського Союзу

ПОЄДИНОК

2-е видання

Київ
Видавництво політичної
літератури України
1989

Герой Радянського Союзу Т. Ф. Новак (1912—1983) — один з організаторів і керівників Ровенського підпілля, командир партизанського інтернаціонального з'єднання — відомий радянському й зарубіжному читачеві як автор ряду творів мемуарного жанру. До цього однотомного видання ввійшли спогади Терентія Федоровича, які виходили раніше окремо під назвами «Поєдинок» (у 2-х книгах) та «АЛ» (Армія Людова).

У цій гостросюжетній книзі йдеться про історію підпільної організації, яка активно діяла в Ровно та його околицях, про славні діла підпільників Івана Луця, Миколи Поцілуєва, Федора Шкурка, Віталія Поплавського, Анастасії Кудеші, Марії Жарської, Прокопа Кульбенка та інших, чия боротьба і навіть смерть були священним подвигом в ім'я Батьківщини.

Автор розповідає про героїзм бойових побратимів, патріотів-антифашистів — росіян, українців, чехів, німців, які разом з польськими партизанами в лавах Армії Людової боролися проти німецько-фашистських загарбників на території Польщі.

Герой Советского Союза Т. Ф. Новак (1912—1983) — один из организаторов и руководителей Ровенского подполья, командир партизанского интернационального соединения — известен как автор ряда произведений мемуарного жанра. В это однотомное издание включены воспоминания, вышедшие ранее отдельно под названиями «Поєдинок» (в 2-х книгах) и «АЛ» (Армия Людова).

Эта остросюжетная книга — об истории подпольной организации, активно действовавшей в Ровно и его окрестностях. Автор рассказывает о героизме боевых побратимов, патриотов-антифашистов — русских, украинцев, чехов, немцев, которые вместе с польскими партизанами в рядах Армии Людовой сражались против фашистов на территории Польши.

Літературний запис *Анатолія Стаса*
Художник *Ю. Г. Новиков*

Текст друкується за виданням:

Новак Т. Ф. Поєдинок.— К.: Політвидав України, 1974.

Н $\frac{1305010000-129}{M201(04)-89}$ 240.89

ISBN 5-319-00210-6

© Політвидав України, 1974

© Художнє оформлення.

Політвидав України, 1989

ПЕРЕДМОВА (до видання 1974 р.)

Дванадцять років тому в кабінеті колишнього секретаря Ровенського підпільного обкому партії Василя Андрійовича Бегми я був свідком цікавої розмови. Василь Андрійович говорив невисокому на зріст, широкоплечому чоловікові, звертаючись до нього на «ти», що дозволяв собі тільки з найближчими друзями:

— Час уже й тобі, Терентію, взятися за перо. Пиши про все, як було. У тебе ж незвичайна біографія! Документальні свідчення про Велику Вітчизняну війну, про подвиг нашого народу дуже потрібні молодому поколінню радянських людей. Працюй над мемуарами.

Терентій Федорович Новак, людина до сором'язливості скромна, знітився:

— Про мене вже писали. І Дмитро Медведев у своїй книзі «Сильные духом» згадував, і ви, Василю Андрійовичу, з Лукою Єгоровичем,— Новак кивнув у мій бік,— у книзі «Шляхи нескорених» дещо сказали, та й інші не забувають...

— Інші — то одне, а ти сам напиши спогади. Хто ж краще, повніше за тебе розповість про пережите тобою? Не відкладай на потім — життя швидкоплинне, а мемуари за один день не пишуться...

Через два роки я тримав у руках щойно надруковану книгу з незвичною короткою назвою «АЛ» (Армія Людова). Зі сторінок повіяло гарячим вітром незабутнього; правдиві вражаючі картини минулої війни розгорталися ланцюгом хвилюючих, часом драматичних подій, що відбувалися на далекій, окупованій фашистами польській землі, на території так званого генерал-губернаторства.

У передмові до книги партизанський генерал В. А. Бегма писав: «Книга «АЛ» — це захоплююча розповідь про подвиги людей, вихованих Комуністичною партією в душі високих ідей пролетарської солідарності, братерства. Герої спогадів Терентія Новака — поляки, росіяни, українці, казахи, чехи, німці — всі вони антифашисти. У них спільна мета: очистити землю від коричневої чуми...»

Майже водночас з українським виданням «АЛ» книга Т. Новака вийшла в Москві в серії «Военные мемуары». Її почали друкувати й у Варшаві. Згодом, одна за одною, з'явилися дві нові книги його повісті «Поєдинок». Як і перша, «АЛ», друга повість одразу ж прийшла до всесоюзного читача в перекладі російською мовою — за рекомендацією двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова «Воениздат» випустив її під назвою «Пароль знают немногие» у тій же популярній серії воєнної мемуаристики. Це видання не пролежало на полицях книгарень і кількох днів. Так само швидко розійшлися спогади колишнього підпільника, радянського партизана в Угорщині, видруковані будапештським видавництвом «Зріні».

Усі ми, бойові побратими Терентія Федоровича, раділі успіхові його книг. Великий інтерес до згаданих мемуарів був також виявом поваги й шанси до автора — людини-комуніста, життя якої є прикладом відданості ленінській партії, радянському народові.

Пам'ятаю, як одного вечора до штабу нашого партизанського з'єднання, що діяло на Волині, з окупованого фашистами Ровно надійшло чергове донесення від керівництва підпільної організації.

На той час його ім'я тримали в суворій таємниці, і я не бачився з цим хоробрим патріотом, який уже протягом двох років очолював комуністичне підпілля в місті, під боком у нацистського гауляйтера фашистського ката Еріха Коха. Ознайомившись з донесенням, генерал-майор Бегма схвилювано мовив: «Ось кому, мабуть, найтяжче — Терешкові... Але я вірю, він вистоїть. Такі, як він, усе витримують, не схитнуться!»

Тоді ж Василь Андрійович розповів, за яких обставин він уперше зустрівся з Новаком.

...У вересні 1939-го В. А. Бегма їхав у Луцьк — партія послала його на роботу до визволеного воеводства. В одному з сіл Василь Андрійович попросив зупинити автомобіль на майдані, де зібралось безліч людей. На імпровізованій трибуні стояв молодий чоловік. Він говорив про нове життя, про сонце свободи, що зійшло над Волиню, про щастя, яке принесли радянські брати зі Сходу. Виступав просто й пристрасно, його палку мову раз у раз перебивав грім оплесків. Потім промовця підхопили на руки, і він злітав над натовпом, щасливий, усміхнений.

— Хто цей юнак? — запитав Бегма у селянина.

— Так то ж Терешко Новак, із Гощі.

На плечах у Новака — сіра «арештантська» куртка. Звістка про те, що фашистська Німеччина кинула війська на Польщу, а Червона Армія, взявши під захист трудящих Західної України та Білорусії, просувається назустріч гітлерівцям, визволяючи од поневолювачів міста і села, докотилася до каземату Люблінської фортеці, де був ув'язнений комуніст Терентій Новак. Пілсудчики тримали його за ґратами, він був двічі засуджений до ув'язнення — загалом на 31 рік. Політв'язні, дізнавшись про наближення гітлерівців до Любліна, повстали у фортеці-тюрмі, розбили ворота. Новак подався на Ровенщину, навстріч червонозорним танкам.

Юність Терентія Новака минула в Ровно. То були роки підпілля, жорстоких класових сутичок з експлуататорами. Молодого комуніста пілсудчики заковували в кайдани, піддавали тортурам у катівнях «двійки», він пройшов через карцери, через камери-одиночки. Багато років Новак не мав власної домівки, перебував на нелегальному становищі, діяв під чужим іменем. Конспіративні квартири, явки, таємні зібрання, партійні завдання... Довгі роки боротьби.

Коли в рідний край прийшла жадана воля, син бідняка із західноукраїнського села вступив до інституту, готувався стати педагогом. Та спалахнула війна.

Василь Андрійович Бегма розповів мені, як у Новограді-Волинському Новак віддав йому, секретареві обкому, свій партвикток на збереження. В житті Терентія починалося нове, друге підпілля — він ішов до окупованого Ровно із завданням партії створити й очолити комуністичні підпільні групи. О тій порі Новаку ще не сповнилось і тридцяти... Вирушав до міста, кілька днів тому захопленого фашистами. Ішов без вагань, як ходив десятки разів перед тим на нелегкі справи. Він був одним з тих бійців партії, що першими організовували бойові підпільні ланки на окупованій фашистами радянській землі жорстокого 1941-го.

У Ровно Терентій Федорович зіткнувся віч-на-віч з ворогами — з гітлерівськими СД, гестапо, жандармерією, з місцевими й приїзжими запроданцями, котрі правили криваву службу на угоду фашистам. Але доля звела його там і з багатьма друзями, чистими серцем, з товаришами по партії, однодумцями. Разом з ними Новак об'єднав у міцний кулак сотні самовідданих патріотів. Комуніст ви-

конав нелегке завдання. Підпілля у Ровно, виникнувши у перші дні війни, активно діяло, вело боротьбу аж до 1944-го, до того часу, коли над містом знову замайорів Червоний прапор.

Керувати десятками підпільних груп, які щодня, щогодини завдають шкоди окупантам, спрямовувати діяльність численної законспірованої організації, що бореться в умовах фашистського терору, — справа надзвичайно складна. Вона вимагала досвіду, вміння, високих моральних і духовних якостей.

Про подвиги Терентія Федоровича та його товаришів-підпільників у Ровно, проголошеному гітлерівцями столицею України, писали вже чимало. Однак тема була далеко не вичерпана. Лише сам керівник підпілля міг заповнити «білі плями» у висвітленні найскладнішого періоду в історії Ровенської міської партійної організації. З його спогадів ми дізнаємося про нові факти, епізоди, імена. Оповідь Новака про дні та ночі ровенських підпільників, цих безстрашних бійців без мундирів, документально точна. В творі немає вигаданих героїв, усі вони — і живі і полеглі — постають перед нами в шерензі воїнів, яких і досьогодні пам'ятають в обличчя старші віком ровенчани.

Деякі псевдонауковці, фальсифікатори історії з капіталістичного світу поширюють вигадки, начебто комуністичний підпільно-партизанський рух, передусім на територіях загарбаних гітлерівцями західних областей України, не мав під собою народного ґрунту, здійснювався «під тиском згори». «Теорії», проповідувані колись Геббельсом, сьогодні знайшли нових прихильників. Волиняк із Гощі Герой Радянського Союзу Терентій Новак, який перебував у вирі тогочасних подій, своїми мемуарами спростовує твердження наклепників. Кожен розділ його спогадів про боротьбу в Ровно — це вкрай напружені, вражаючі сцени нерівного поєдинку, де по один бік барикад — добре вишколена, озброєна до зубів, жорстока й бездушна військово-поліцейська фашистська зграя, а по другий бік — вчорашні трударі, з яких багато хто раніше і гвинтівки не тримав у руках, комуністи і безпартійні патріоти, котрі добровільно, за велінням совісті відгукнулися на заклик партії боронити рідну землю, все людство від фашистської навали. Автор розповідає, як робітники, селяни, інтелігенція західних областей України — люди, що і двох років не встигли пожити за Радянської влади, — відстоювали свободу й незалежність своєї соціалістичної Батьківщини.

Пам'ятної осені 1944-го радянські війська, нестримно просуваючись на захід, очистили Ровенщину від окупантів. Через кілька днів я нарешті познайомився із безстрашним ватажком підпільників. Зустріч з Терентієм Федоровичем відбулася в обкомі партії, у кабінеті Василя Андрійовича Бегми. Новак виявився ще молодшим, ніж я його уявляв.

А незабаром Новак зник.

На моє запитання: «Де він подівся?» — Бегма примружився, коротко відповів: «Війна ще не скінчилася...»

Після визволення Ровно Терентій Новак почав діяти у ворожому тилу — в польських лісах як командир інтернаціональних бригад Армії Людової полковник Петер. Терентія Федоровича і нині так називають у Польщі колишні партизани, і в документах до багатьох високих нагород, що ними польський уряд відзначив Новака, теж вписаний цей псевдонім.

Нічого дивного не було в тому, що комуніст з України в грізну пору війни далеко від рідного дому, за рубежем, у Келецькому воеводстві, очолив збройні частини, очолені Польською робітничою

партією. Сини і дочки радянської країни, загартовані в боях проти фашизму, вирушали на допомогу поневоленим народам Європи. На польській, чехословацькій, угорській, югославській, болгарській землях ці солдати свободи виступали авангардом у битві проти фашистських поневолювачів та їхньої людиноненависницької агресивної політики, народженої міжнародним імперіалізмом.

На сторінках «АЛ», що стала тепер завершальною частиною одностороннього спогадів Новака, читач познайомиться з багатьма мужніми борцями, людьми сильною вдачі. Про бойових побратимів автор пише тепло й широко, з гордістю за їхні діла. Ось відважний Тадек Руський, він же Микола Слугачов, радянський сержант, сибіряк, легендарний капітан Армії Людової, про нього в Польщі складають пісні; ось молодий офіцер-мінометник Степан Рященко, комсомолец із Київщини, він ще зовсім юнак, а вже веде за собою одну з радянсько-польських партизанських бригад; ось німці-антифашисти, партизанські бійці Франц Пумпе, Ганс Губер, сміливець-снайпер чех Клачек. Перед читачем твердим кроком пройде колона героїв, польських комуністів: поручник Земста, майор Зигмунт, капітан Віслич, член ЦК ППР Янек — Гіляри Желховський, полковник Метек — Мечислав Мочар, доктор Анка та інші гарячі серцем, відважні патріоти, які проливали кров за нову, соціалістичну Польщу. Вони розуміли, що тільки спільно з радянським народом зможуть визволити свою батьківщину з пазурів чорної свастики. Неможливо без хвилювання читати процитований Терентієм Федоровичем на сторінках книги лист комуніста поручника Земсти та його товаришів, адресований до вищих органів влади Країни Рад, до нашої Комуністичної партії і Збройних Сил, в якому вони писали про трагічне становище окупованої Польщі, зверталися з проханням урятувати польський люд од винищення.

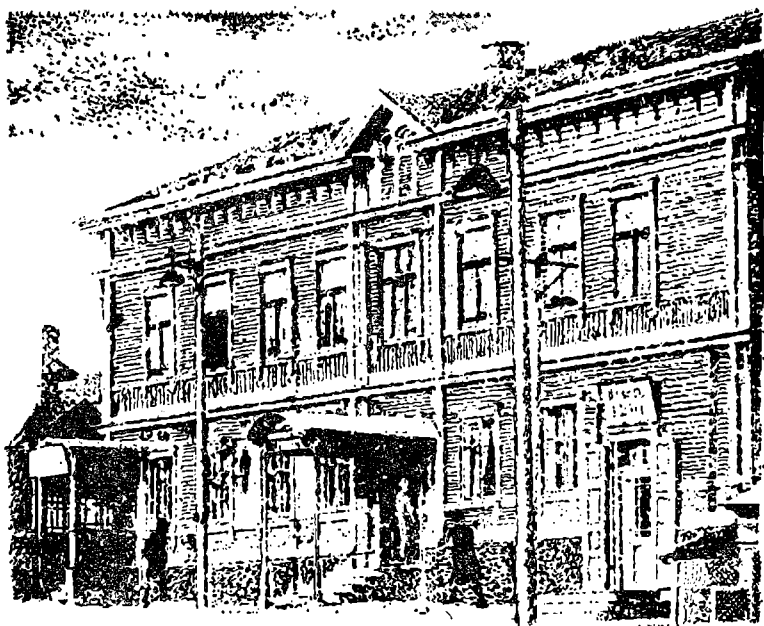
Спогади Т. Ф. Новака стали в ряд кращих книг нашої мемуарної літератури, присвяченої вічно живій темі героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

*Л. Є. КИЗЯ,
доктор історичних наук,
колишній секретар Ровенського
підпільного обкому партії*

ПОЄДИНОК

Частина перша

Розділ I

ПЕРЕРВАНІ ЕКЗАМЕНИ

Великий п'ятиповерховий будинок, що здіймався на вулиці Східній, у ті дні стояв притихлий, наче хтось помахом чарівної палички вгамував його неспокійних мешканців.

У коридорах Ровенського учительського інституту не чулося сміху, дзвінких голосів, з навстіж розчинених вікон не визирали засмагли, веснянкуваті, кароокі та сіроокі обличчя. Майже в усьому навчальному корпусі панувала прохолода, пахло фарбою, мастикою. В тиші голосно відлунювалися кроки. І тільки в канцеляріях деканатів дрібно стукотіли друкарські машинки.

Юнаки й дівчата групками чатували під дверима кількох аудиторій. Кожен із завмиранням очікував своєї черги, щоб переступити поріг і попрямувати до столу, на якому білили прямокутники іспитових білетів. «Котрий же взяти?»

Екзаменаційна сесія наближалася до кінця. В моїй заліковій книжці всі графи четвертого семестру вже заповнені й скріплені закарлючками викладацьких підписів. Залишився вільним один, останній рядок.

Я мимоволі перевів погляд на стіну, де висів розклад: «2-й курс, істфак. Нова історія. 23 червня».

— Не терпиться? Не горюй, козаче! Ще два дні переживемо, складемо останній екзамен, а там... Канікули, Терентію, канікули! — сміючись, ляснув мене по плечу Микола Абрамчук.

Чорноока Фаня сплеснула в долоні, тріпнула темним хвилястим волоссям.

— Ой, хлопці! Аж не віриться. Невже через два дні? Ні лекцій, ні семінарів, ні дзвінків... Читатиму день і ніч. На річці загорятиму і півбібліотеки перечитаю. Розкіш! А ти що робитимеш? — хитрувато примруживши великі чорні очі, глянула на мене.

— Поїду до батьків у село. В нашій Гощі гарно тепер... Та й у господарстві старим допомогти треба.

— Ех, а мені хоча б у невеличку, коротеньку екскурсію. Приміром, у Київ, Ленінград або до Одеси... Про Москву вже й не кажу, — мріяв уголос Микола. — В Мавзолей сховався би — раз, Третьяковську галерею відвідав би — два, в метро поїздив би — три, — загинаючи по черзі пальці, лічив Абрамчук. Його обличчя сповнилось по-дитячому щирим захватом. — Помандрував би, подивився б на нашу країну. Ось ти, Терентію, хоч у Києві бував, а я...

Двері без стукоту відчинилися. На порозі — мій земляк Грицько Гапончук.

— Як ся маєте, історики? — вигукнув гість.

— Привіт літераторам! — озвався Микола. — Заходь, комсорг, сідай.

— Та ні, я на хвилину, до Терентія.

— До Терентія, до Терентія, — незлобиво докорив Абрамчук. — А до нас, рядових, у тебе справ нема? Слухай, Грицьку! — він схопив Гапончука за рукав. — Я оце тільки-но профспілкового діяча нашого прохав, а тепер і ти нагодився. Ну, допоможіть, хлопці, справді... Ось ти —

секретар комсомольської організації, Терентій — голова інститутського профкому. Колишні підпільники, ви користуетесь авторитетом! Зробіть добре діло, допоможіть оцій комсомольській зміні, — він тицьнув себе в груди, — двигнути в екскурсію по Союзу. Львівські студенти їдуть, сам читав у газеті, тернопільські — теж, а нам, ровенчанам, хіба не кортить, хіба ми гірші? — Микола благально дивився Гапончукові у вічі. — Я вже півтора року радянський громадянин, а що бачив? Далі Ровно та свого села ніде не був.

— Тепер побуваєш, — спокійно сказав Грицько. — Після сесії поїдеш. Я вже подав списки в обком ЛКСМУ. І тебе, комсомольська зміно, включили. На засіданні комітету кандидатури обговорювали. Звичайно, відмінників у першу чергу. Так що не хвилюйся.

— Грицьку, ти серйозно? Не жартуєш?

— От іще... Правду кажу!

Микола на радісах закружляв по кімнаті в танку. Фаня підвелася:

— Я піду. І ви не засиджуйтесь. Час уже й відпочити, бо з самого ранку книг не полишаєте.

Ми втрьох вийшли з гуртожитку провждати її.

Припікало сонце. Біліли будинки. Дикий виноград вкривав стіни буйною зеленню. Палісадники поринали в квітах. Теплий вітерець ніжно пестив щоки, шелестів листям. Серце билосся легко й радісно.

Захотілося в парк, на гору. Ми, молоді, заклали його гуртом, у сороковому, через рік після визволення. Деревця прийнялися на диво швидко, зміцніли, погнались угору.

Мені подобалося ходити тими затіненими алеями. Звідти, з високого пагорба, відкривалася широка панорама вулиць, будинків, садів, залізниці...

Я любив Ровно, це тихе, спокійне місто, хоча, правду сказати, не так уже й багато хорошого зосталося в моїй пам'яті після першого знайомства з ним.

...Рано покинув я рідну Гощу — бідне, обшарпане волинське напівсело, напівмістечко. Запам'ятався курний вибоїстий шлях. Сумно стирчали на роздоріжжі почорнілі від дощів хрести. З криком літало гайвороння над степом. Важко схиливши голову, дибала наша стара конячина. Батько сидів на підводі, мовчки снував думу: вдома семеро дітей. Як прогодувати їх, у що вдягнути? У батька не було вже сил; з ніг падав, кидався сюди й туди, не вилазив з боргів. Аби хоч трохи легше було

сім'ї, вирішив мене, восьмого, на самостійний хліб пустити.

У полотняних штанях, пофарбованих синькою, з клучком у руці, де лежали кілька цибулин та черствий краєць, покладені матір'ю, зійшов я біля лимарської майстерні пана Василевського в Ровно. Відтоді й почалося моє трудове життя.

Підприємство Василевського було невелике, та знали його далеко навкруг. З найвіддаленіших фільварків «кресув всходніх» — так нарекло край наш польське панство — з'їжджалися до власника майстерні осадники й легіонери, іменита й дрібна шляхта. Звідусіль сипалися замовлення на розкішні кавалерійські сідла, цяцьковані вуздечки, дорогу зброю для породистих скакунів та на упряж для панських виїзних.

В лимарню мене прийняли термінатором, лише за харч. Що означало це кумедне слово «термінатор», я довідався першого ж дня. Один з майстрів, панський прихвостень і підлабузник, який мав учити мене ремесла, наказав принести дві цеберки води. Ненароком я послізнувся, хлюпнув на якийсь клапоть гаптованої парчі, що йшла на оббивку сидел. Тієї ж миті важкий кулак опустився на мою стрижену потилицю...

Та й згодом, коли вже звук до нового місця, не ліпше було. Доводилось і голодувати, і мерзнути, і стусанів діставати. Домоткані латані штани й така ж сорочка, в яких приїхав з села, ще довго лишалися моїм єдиним — і святковим, і буденним, і робочим — вбранням. Зате скуштував у Ровно тюрми, жандармських нагаїв, пережив кошмарні ночі в катівнях «двуйки»*.

І все ж це місто стало мені рідним. Тут уперше я дізнався про страйки, пролетарські демонстрації, нелегальні збори, конспіративні квартири, зрозумів, що точиться непримиренна боротьба між тими, хто від ранку до ночі не розгинає спину, за труд одержуючи лічені копійки, й тими, хто має власні майстерні, фамільні карети, хто в свято і в будень купається в розкоші.

Якось улітку двадцять восьмого року поляк Станіслав, білявий широкоплечий хлопець з нашої лимарні, мовчки сунув мені в кишеню тоненьку брошурку, видрукувану на цигарковому папері. В ній уперше прочитав я

* «Д в у й к а» — другий відділ контррозвідки в буржуазно-поміщицькій Польщі (1918—1939 рр.).

про комсомол, про силу робітничої солідарності. Так у моє життя ввійшла нелегальна література, відкривши шлях до пізнання марксистсько-ленінських ідей.

Потім став комуністом-підпільником. Партійні завдання, арешти, втечі, сутички з поліцією, нелегальні засідання, мітинги, маївки... Не віриться, що все це було зовсім недавно. Мені лише двадцять дев'ять. А скільки ж Гапончукові? Та він молодший за мене на цілих два роки!

Ніби вперше побачивши свого давнього друга, я з цікавістю розглядав Грицька. Ставний, високий красень, на якого задивлялися наші інститутські дівчата, в розхристаній на грудях сорочці, з засуканими до ліктів рукавами, він ішов поруч з Фанею, безтурботно розмахуючи руками. Збитий на потилицю кашкет, ще зовсім юне обличчя, по-хлоп'ячому завихрений вигорілий на сонці чуб.

І звідкись із закутків пам'яті несподівано випливла ще одна напівзабута картина.

...Раптовий, як блискавка, постріл. Шорстка рукоятка браунінга наче прикипіла до моєї долоні. Охоронник-жандарм без зойку валиться набік, з грюкотом падає його гвинтівка. Кілька ударів по важкому замку — і дубові двері відчинено. «Виходьте, товариші...»

З темного провалля дверей мені в обійми кидається він, Грицько Гапончук, — секретар підпільного Гощанського райкому КПЗУ. За ним вибігає ще кілька в'язнів — наших товаришів-комуністів, які знемагали за ґратами. Вільні! Ми не залишили друзів у біді, допомогли їм вирватися, врятували їх од розправи пілсудчиків! А потім — відхід, погоня, посвист жандармських куль за спиною... Нас притиснули до самої ріки. За Горинню лежала казково недосяжна, омріяна нами земля — там була Радянська країна. Хвилини роздумів, вагань... Нам пощастило дістатись на той бік...

Коли ж це було? У тридцять шостому... Так, саме тоді на вулицях Львова робітники споруджували барикади. А в Іспанії уже розгорялося полум'я першої битви проти фашизму. Грицькові тоді якраз сповнилося двадцять два.

— Гей, комсорг! Та ми з тобою ще молоді, хай йому грець! Ти коли-небудь думав про це чи ні? — від мого стусана Гапончук здивовано обертається; він ще не розуміє, що я хочу сказати, не встигає вдуматись у мої слова, та піднесений настрої миттю передається і йому.

Грицько дає мені здачі і сміється теж, голосно, розгони-сто, на повні груди.

Ми підхоплюємо Фаню під руки.

— Біжімо! Ну ж бо, мерщій...

Коля Абрамчук розгублено водить очима. Фаня хмуриться. Їй здається, що ми поводимось несолідно, по-дитячому. «Ех ви, комсорг і голова Інститутського профкому!» — думає, напевно.

А над головою ясне-ясне небо, ллється сонячна злива. Сигналячи, проносяться автомашини, з яких сільські дівчата махають нам хустинами, щось весело вигукуючи. Ген-ген, у синяві, бринить червонозоряний літак. Дуєтом Одарки й Карася туркоче невтомний гучномовець. І сесія наближається до кінця...

— Ех, і добре жити на світі! — випалює Абрамчук.

— Ви готові на подвиг? — зупиняючись, питаю товаришів. Троє облич разом повертаються у мій бік.

— На який?

— Встати завтра вдосвіта і гуртом — у парк. Повторимо на свіжу голову всі питання за програмою. Ну як, згода?

— Згода!

Місто прокидалося. Воно — тихе, мирне — лежало під нами. Вологих дахів і густих перецвілих садків ще не торкалися промені сонця. А тут, на високому пагорбі, листя молодих дерев грало всіма барвами веселки у краплинах роси.

Фаня здригнулася, підвелася з лавки.

— Прохолодно... Змерзла? — Грицько глянув на неї, на її легку білу кофтину. — Візьми піджак, накинь...

Дівчина відвела його руку.

— Не треба, це я так. Не сидиться. Краса ж яка навкруги, погляньте! — Фаня замріяно дивилася вдалину, де звільна, хвиля за хвилию, відступав серпанок.

За нашими спинами почулися голоси. На галявину вийшли однокурсники Галончука — філологи Кисіль і Фішман.

— Зубримо помаленьку? — примружився Кисіль.

— За вами назубриш, — підвів голову Микола Абрамчук. — Сьогодні складаємо останній екзамен. Повинні ж підчитати дещо. А ви? Блукаєте хтозна-чого спозаранку. Я на вашому місці ще десятий сон додивлявся б, присудки нещасні.

— Юначе, ми на образі відповідаємо цілковитою мовчанкою,— втрутився Фішман.— Чи не гадаєте, майбутні Ушинські, що час про сніданок подумати?

Пропозиція Фішмана сколихнула наш гурт. Микола махнув рукою, запхнув за ремінець конспекти і... пригнув од несподіванки голову.

Розкотистий гуркіт струсонув повітря, підняв усіх на ноги. Тієї ж миті гримнуло ще раз — різко, залпом. У бездонній блакиті неба з'явилися ватяно-білі хмаринки. Вони повільно світлішали, танули... З-за обрію виринули темні цятки; збільшуючись на очах, вони наближались, вили дедалі дужче. Через кілька хвилин над містом чітко окреслилися силуети літаків.

— Що скоїлося?

— Чому стріляють?

— Звідки стільки літаків?

Украї збентежені, ми переглядалися.

Ударили величезної сили вибухи. Над білими, залитими сонцем кварталами піднялися стовпи землі. Водночас у кількох місцях спалахнула пожежа. Чорний, мов саж, дим стелився над містом, кидав на дахи густі мерехтливі тіні.

Фаня схопила мене за руку. Я відчув, як у неї тремтять пальці. Її очі сповнив жах. Обличчя друзів стали раптом суворими, немов кам'яними.

Просторий зал був переповнений, збуджено гудів, вирував од людського гніву.

На трибуну піднявся директор інституту.

Настала мертва тиша. За вікнами глухо побажкували Zenіtkи. Навіть тут, в актовому, відчувався гіркий дим од пожеж.

Голос промовця тремтів, зривався від хвилювання; над залом повисли важкі слова:

— Товариші! Сьогодні, 22 червня, без оголошення війни гітлерівська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Фашистська армія вдерлась на нашу землю...

Потім виступив Григорій Гапончук. Він говорив, як завжди, запально, гаряче. Та переконаливішими за його слова були димові смерчі, що вихрилися за вікнами.

Я не міг одвести погляду від широких вікон, які скидалися на страшний екран. Ніби крізь сон долинали сло-

ва Гапончука, а перед очима весь час маячив будинок, розколотий бомбою.

— Терентію, йди! — штовхнув мене плечем Микола Абрамчук.— Тобі — слово. Чуєш?

З глибини актового дивилися сотні очей. Скромні піджаки, ситцеві сукні, вишивані простенькі сорочки...

Ще й двох років не минуло відтоді, як оці волинські хлопці й дівчата дихнули на повні груди. Нове життя прийшло до них незабутньої осені тридцять дев'ятого разом з рідними, до болю близькими людьми, одягненими в зелені гімнастерки, з п'ятикутними зірками на пілотках, з мозолястими руками трударів. Руки ті відірвались од верстата й плуга, взяли гвинтівки, щоб вигнати геть з поневоленої української землі панів василевських, графів потоцьких, принести братам своїм довгождану волю.

Батрацькі сини, дочки вчорашніх безробітних, босонігі пастухи і термінатори, ми прийшли в аудиторії вузу, мріючи стати педагогами, навчати дітей — своїх і чужих, вийти з дверей інституту в широкий новий світ, що звабно, як весняна райдуга, манив до себе, переливався барвами, радував, хвилював незвичайністю й красою.

На нашу долю випало щастя як у казці: ми перенеслися у той чарівний світ, де здійснюються найзаповітніші задуми, бажання.

І от — війна... Вона вже тут, поряд, за стінами цього будинку.

Який же шлях обере кожен з нас у суворий час боротьби? Чи сидітимемо склавши руки?

Ні! Наше місце поруч з тими, хто грудьми став на захист рідної Вітчизни.

Я ніколи не був військовим. І мав дуже невиразне уявлення про те, що таке індивідуальний окоп, як треба ходити по азимуту, не розумівся на тактиці наступальних та оборонних боїв, не вмів діяти штиком та робити скатку з шинелі.

Звичайно, не святі горшки ліплять. Усе це могло прийти завдяки навчанню та необхідній підготовці. Але, мабуть, тому, що події в перші години війни розгортались у нашому місті блискавично, мені здалося: не може бути й мови про те, аби гаяти дорогоцінний час на тренування в коротких перебіжках чи здобутті навичок повзання по-пластунськи.

Включитись у боротьбу негайно, без будь-яких зволікань — таку мету поставив я перед собою тривожного дня 22 червня 1941 року.

Я був обізнаний з багатьма правилами конспірації; не раз доводилось обводити круг пальця платних агентів дефензиви*; знав, як обладнати підпільну друкарню, вмів розповсюджувати листівки, володів секретами зв'язку з сусідами по тюремній камері, місяцями міг перебувати на нелегальному становищі. Мені було добре відомо, що робота у ворожому середовищі — справа складна, ризикована, сповнена не стільки романтики, скільки тяжких випробувань. І все-таки вирішив проситись у фашистський тил.

Вірив, що стане в пригоді знання польської мови, що немало товаришів по партії зустрінуть у Варшаві, Кракові... В окупованій гітлерівцями Польщі zostалися друзі, з якими я сидів у казематах люблінської в'язниці-фортеці; десь там був і мій перший наставник по підпіллю — комуніст Станіслав, робітник з лимарні шкуродера Василевського.

У приймальні першого секретаря обкому КП(б)У юрмились десятки людей. Щосекунди тривожно дзеленчали телефони. Численні відвідувачі — цивільні й військові — сиділи на стільцях, підвіконні, чекали в коридорі, курили, стиха перемовлялися.

На прохання доповіді про мене Василеві Андрійовичу секретарка коротко кинула:

— У товариша Бегми працівники військкомату.

— А після них?

— Завідуючий облфінвідділом. За ним — товариші з управління міліції. Потім — директор дитбудинку...

Спробував було заїкнутись про позачерговість у зв'язку з важливою, державного значення справою, та на мене звідусіль замахали руками:

— Всі з державними справами!

— Але ж у мене двісті студентів,— випалив я перше, що спало на думку.

— Любий мій, саме ти мені й потрібен! — кинувся до мене вусатий кремезний чоловік у формі залізничника.— В мене сорок вагонів готових під навантаження. Давай своїх хлопців. Двісті чоловік — це ж сила! Та вони миття, за дві години... Ти директор якого технікуму?

* Де ф е н з и в а — охоронне відділення (політична поліція) в буржуазно-поміщицькій Польщі (1918—1939 рр.).

Довелося швидко, бочком, затертися серед натовпу в коридорі.

Спіймавши за рукав члена бюро обкому Білецького, з яким був особисто знайомий, я відвів його в куток, коротко виклав, з чим прийшов.

Він пильно подивився на мене.

— Ти все добре обміркував?

— Так.

— Бачиш, це необхідно погодити з Центральним Комітетом КП(б)У. Не знаю, чи встигнемо.

— Чому не встигнемо?

— На фронті тее... Складне становище. Тиснуть фашисти, тяжко на фронті, товаришу Новак... А втім, сідай, пиши заяву. Треба буде — викличемо.

...В кімнаті гуртожитку, де я застав Абрамчука і Кися, гуляв вітер. Під ногами хрустіло скло. Одна з бомб упала на майданчик перед будинком; повітряною хвилею вибило всі шибки. На столі безладно лежали підручники, конспекти. Підлога була всяяна клаптями паперу. На стіні погодювався прибитий цвяшком розклад екзаменів.

Микола перев'язував шпагатом свої нехитрі студентські пожитки. Сумно, з тугою в голосі сказав:

— От і діждалися канікул, маєш екскурсію...

— Нічого, Колю, не журись. Покінчимо з фашистами, відвідаєш Москву й Ленінград... Разом поїдемо. По всьому Союзу. Обов'язково!.. А де наші хлопці?

— Одні у військкомат пішли, інші — сільські — майже всі роз'їхалися по домівках... А знаєш, чому на мітингу не було тих негідників? — В очах Миколи спалахнули вогники.

— Ти про кого?

— Про Огибовського та Жовтуцького... Вже показали своє нутро. Шмигнули як руді миші. Огибовського наші бачили аж за містом. Кажуть — стояв і посміхався: «Непереливки більшовикам? Недовго вже хліб український їстимуть». Так і патякав націоналістичний виронок. А ми ще з ним в одній групі вчилися! Маскувався, наволоч, не розкусили.

Я мовчки ходив по кімнаті.

Так, не розкусили... І не тільки Огибовського. Ще є такі. Жовтуцький, Вротновський, Костецький. Синки торговців, чиновників. Училися разом з нами, та ні з ким не приятлювали. Їх вважали пасивними. Нам говорили: вони ще молоді, не позбулися впливу свого середовища.

перевиховуйте, не ламайте дров... От і проморгали. Мені розповідав Гриць Гапончук, що Огибовський та його трійця тоді, коли проходив студентський мітинг, зібралися десь на «Кавказі»* і вели там таємну раду.

— Тебе викликали у міськком партії,— порушив мої роздуми Абрамчук.— Годину тому.

— Чому ж мовчав?

Схопив кашкет. З порога оглянувся, обвів поглядом кімнату, не відаючи, що розстаюся з нею назавжди. Кивнув на прощання хлопцям і вийшов на вулицю.

Місто горіло. Дим слався вулицями: слабкий вітер не встигав розвіяти його. Померкле сонце лише вряди-годи пробивалося крізь сизувато-синю пелену. В кінці вулиці струменем бив фонтан з пошкодженого водопроводу. Потоки збігали на брук; у каламутній калюжі лежала колесами догори понівечена полуторка, сірів кінський труп біля кіоска «Газовані води». Темними отворами висаджених вітрин зяяли магазини. Стіни ще вчора білих будинків вкрилися шаром кіптяви, тут і там були побиті осколками.

На майдані стояв мовчазний натовп. По радіо виступав нарком Молотов. Всі жадібно ловили кожне слово, щільно обступивши металевий стовп з гучномовцем.

Я проштовхався всередину. Хтось торкнувся моєї руки. Зиркнув — Фаня. По її обличчю градинами котилися сльози.

— Що робити, Терентію?

Пронизливо завили сирени.

— Повітряна тривога! Повітряна тривога!

Люди кинулись хто куди. Майдан умить спорожнів. Низько з-за дахів будинків вигулькнули металеві круки з лиховісними хрестами на крилах. Захлинаючись, забухали зенітки. Наче здуті вітром, літаки рвонули у височінь; перешикувалися, передня машина, мов шуліка на здобич, кинулась униз.

Ми стояли в під'їзді, притискаючись до холодної цегляної стіни. Вибухи гриміли осторонь, у районі залізниці.

— Що робити, Терентію, скажи? Невже сюди придуть нацисти? Мені страшно. Вони вбивають євреїв, я знаю. А батько не вірить, не хоче виїжджати. Він упертий, нікого слухати не хоче,— розпачливо шепотіла Фа-

* «Кавказом» ровенчани називали один з районів свого міста.

ня.— Чого ж ти мовчиш? Ну скажи що-небудь, порадь...

— Якої чекаєш поради? Ти молода, здорова. Недавно закінчила курси медсестер. Хіба не знаєш, куди йде більшість дівчат з інституту? В армію. На фронт.

— Я думала... Це не так просто. І сім'я... Ти лишаєш мене?

— Так.

— Усі ви кудись поспішаєте. У кожного справи. А в мене все не так, як у людей. Ну, прощай. Бомбити перестали...

Фаня швидко зникла за рогом будинку.

На вулиці з'явилися танки зі щільно закритими баштовими люками, зелені, приземкуваті. Гримкочучи гусеницями по бруку, з ревінням, довжелезною колоною вони просувалися на західну околицю міста, назустріч нестихаючій артилерійській канонаді.

Не пам'ятаю, як я дістався тоді до міськкому партії. Там уже зібралися ровенські комуністи — партійні працівники, викладачі, робітники з «Металіста», фабрики меблів, цегельних заводів, залізничники, міліціонери. Мовчазні й суворі, люди отримували зброю. Відразу формувалися бойові групи.

Секретар міськкому партії провів короткий інструктаж. Вирушаємо на ліквідацію фашистських парашутистів, що висадились у лісі, кілометрів за сорок від Ровно.

Виступали вночі. Вулиці спорожніли, притихли. Тільки військові патрулі, в касках, з протигазами, примкнутими до гвинтівок багнетами, розмірено постукували чобітьми по бруку та гучномовці час від часу розносили тривожні новини.

Наші машини рвонули в темряву, не засвічуючи фар.

Розділ II

Я ОДЕРЖУЮ ЗАВДАННЯ

Лінія фронту наблизилася до самого Ровно. Ворожа артилерія обстрілювала місто. Снаряди вибухали на вулицях, осколки довбали стіни будинків, нівечили садки; чорні фонтани, що здіймалися на городах, ламали й засипали землею голівки соняшників, картоплиння.

По двоє-трьох, підтримуючи один одного, простували з передової поранені бійці в пропотілих гімнастерках,

закривавлених бинтах. Їх на ходу підбирали машини й підводи: розпочалась евакуація госпіталів.

Цілі сім'ї спішно залишали рідні оселі. Дорогами, що вели на схід, брели стомлені жінки, старики, діти; несли на руках немовлят, штовхали поперед себе візки з домашнім скарбом. Котилися переповнені підводи. Літні дядьки й дівчата-колгоспниці гнали стада худоби. Ревли недоєні корови, мекали вівці. Задихались і падали від спеки телята. Хмари пилюги стояли над степом.

З міста евакуювалися майже всі установи. Окремі комуністи, що затримались було для відправлення в тил державного майна, відходили останніми, з армійськими ар'єргардами. Спiniaючи машини, люди в цивільному, з наганами в кобурах, стрибали на підніжки кабін, гарматні лафети, у військові фургони.

Пошарпаний газик, у який я сів у центрі міста, об'їхав полем табун, що загородив дорогу, виповз на автостраду Львів — Київ і швидко помчав асфальтом.

Обабіч шосе стіною буяла озимина. Чудовий, багатий мав бути врожай. Невже залишаємо, віддаємо ворогові і ці хліба, і села, що синіють удалині? Он там, зовсім поряд, моя Гоща. Там я народився, там пройшло моє дитинство... Як-то житимуть батько, мати, молодші брати, сестри? Де тепер старші — Тихін та Марія? Вони ж, як і я, комуністи. Чи встигнуть виїхати?

Як хотілося хоч на півгодини завернути в рідне село, про все дізнатись...

А газик мчить і мчить; поскрипує розхитаним кузовом, обганяє пішоходів, велосипедистів, залишає позаду валки підвід, що тягнуться в завісі курави.

Не зупиняючись, проїжджаємо вулицями містечка Корець. Одразу ж за ним пролягав колишній польсько-радянський кордон. Незабаром має бути Новоград-Волинський.

Ще чверть години, і ми в'їжджаємо в невеликий населений пункт. Під хатами, в затінку дерев, стоять прикриті гіллям машини, у дворах і садках — брочки, фурґони, вози. Випряжені коні жують свіжоскошену запашну траву; нетерпляче тупцюють осідлані рисаки біля конов'язей. Тут і там видно групи людей. Вони розташувалися в холодку, на траві, під возами. Кілька чоловік, скинувши до пояса закурений одяг, миють холодною водою. Скриплять журавлі колодязів. Бездимно палахкотять багаття, щось вариться в казанках.

За парканом під яблунею примічаю наших, ровенчан: голова міськради, голова обласної ради профспілок, ще кілька знайомих.

— Новак, ти звідки, з міста?

— Ну що там? Які новини?

— Сідай. Обідати будеш?

Розповідаю товаришам про все, що бачив кілька годин тому в Ровно.

— Здається, фашистські автоматники вже зайняли західні квартали.

Всі замовкли. Хтось тяжко зітхнув. Високий незнайомий чоловік у сірому брезентовому плащі зняв захисного кольору кашкет з суконним козирком. Витираючи запарену лисину, роздратовано заговорив:

— Тікаємо, значить? А далеко втечемо? Чи мислимо — менше ніж за два тижні ворог проковтнув Ровно... Так і до Москви черга дійде. З трьохлінійками на танки хотіли в атаку бігти? Фанерними літаками воювати? Техніка є техніка. Проти неї не рипайся, обпечешся...

— Ти не те що обпечешся — живцем зваришся. Три костюми вдягнув на себе, та новенькі, як з голочки. Перестань скиглити! — різко обернувся голова профради.— Вчора базікав, псував повітря, сьогодні заводить. Таких пророків он туди, за клуню, та до стінки. Хто ти, власне, такий? Ану, Петренко, перевір у нього документи!

— В мене? Документи? — тонким голосом вискнув лисий.— Та ви знаєте, хто я!..

— Тихо! — підвівся з землі бородань Петренко.— Не верещи. Марш уперед, побачимо, що ти за птах. Іди, йди, не озирайся!

Гурт похмуро дивився вслід сірому плащеві.

— Панікер, шкурник! — крізь зуби вилаявся і сердито сплюнув мій сусід, немолодий уже чоловік з порожнім рукавом, заткнутим за пояс.— Не встигло грюкнути, а він уже розкис, мов кизяк в ополонці. Он там, у садку, бачите грузовик? Теж такий тип приїхав... Знаю його. Кричав усюди про патріотизм, б'ючи себе кулаками в груди, а лише про війну почув, першого ж дня машину завалив клунками та горшками, тільки в районі й бачили. Диви, од грузовика не відходить, стереже власне майно, ніби квочка курчат. «У мене тут секретні документи!» — горланить, а під брезентом поросята кувікають... Шкода, часу немає потрясти таких як слід. Не до них. Та нічого, розберемося, партія розбереться!

— Знайдемо час і тепер, не турбуйся, Іване Прохоровичу! — густим басом проговорив хтось позаду.

Всі оглянулися. Підійшов другий секретар обкому. Вилицювате обличчя змарніло, під очима виднілися темні півкола.

Перекинувшись кількома словами з товаришами, він, ніби ненароком, штовхнув мене ліктем, указав очима вбік: «Є розмова...»

Наздогнав його на вулиці. Він узяв мене під руку, сердито спитав:

— Де ти два дні блукав, пропаша грамото? Хоча б записку залишив...

— Ганялися в лісах за десантниками. А це — щойно з міста.

— Знаю. Доповіли, що ти вже виїхав сюди. Теж мені вояка. І без тебе з десантниками впоралися б. Бач, постріляти закортіло!

Закалатало серце.

— Невже схвалено? — запитав я, незважаючи на докори свого супутника.

Той ствердно кивнув головою.

— На тебе чекає Василь Андрійович Бегма. Справа, по суті, вирішена, твоє прохання задоволено. Лишилося обдумати деталі. Не боїшся, Терентію? Опинитися зараз у ворожому тилу — не мед їсти, сам розумієш. Та й підготувати тебе до цього як слід не встигнемо.

— Боятися поки що рано, — сказав я.

Проте тієї ж миті десь усередині шпигонув колючий холодок. Неможливість зазирнути вперед, передбачити кожну обставину, несподіванку — все це викликало хвилювання.

Неподалік колодязя стояла обкомівська машина. Ми посідали в емку. Вона швидко помчала вулицею і за кілька хвилин вирвалася із села в степ.

Невеликий дерев'яний будинок на околиці Новограда-Волинського. Схожий на десятки таких же споруд, що тулились одна до одної, він не привернув би до себе уваги, якби не пожвавлення, що панувало біля нього на подвір'ї. Щохвилини на ганку з'являлися люди, біля паркана спішувалися вершники, час від часу у двір під'їжджали машини.

Шофер емки хвацько загальмував біля ганку.

— Тут тепер наша обкомівська штаб-квартира, — ска-

зав мій провожатий.— Василь Андрійович у себе? — звернувся він до худорлявого військового, який вийшов нам назустріч.

— У себе, чекає,— коротко кинув військовий.

— Знайомся, товаришу Лосев. Це — Терентій Новак.

Чоловік зі «шпалами» на червоних петлицях потиснув мені руку. Ми зайшли в приміщення.

З першим секретарем Ровенського обкому партії Василем Андрійовичем Бегмою в останні передвоєнні місяці я зустрічався не часто. Іноді ми побіжно бачились на засіданнях сесій міської Ради, часом — на партактивах, нарадах. Але якось у нас відбулася довга розмова — секретар обкому приймав мене напередодні поїздки в Київ, за викликом ЦК КП(б)У, коли вирішувалося питання про встановлення мого партійного стажу як колишнього члена КПЗУ. Йшлося про найдорожче в моєму житті. Я дуже хвилювався. Василь Андрійович заспокоїв мене, висловив упевненість у тому, що все владається найкращим чином. Так воно й сталося.

Бегму знали в області як людину просту, чуйну, щирі і разом з тим вимогливу, принципову. В кабінеті не любив засиджуватись, а як тільки повертався в обком із заводів, фабрик чи сільських районів, двері його кабінету майже не зачинялися. Поважали й любили Василя Андрійовича за відвертість, партійну чесність і спокійну мудру розсудливість. Для нас, волинських комуністів, котрі вже мали за плечима певний досвід діяльності, але лише починали життя за Радянської влади, він був старшим товаришем, добрим наставником, другом.

Лосев відчинив двері, що вели до невеликої кімнати. Ми ввійшли. Василь Андрійович підвівся й пішов назустріч. У напіввійськовому одязі, підтягнутий, ставний, він здавався вищим, ніж завжди. Кругловиде обличчя було спокійне, припухлі від недосипання очі дивилися втомлено.

— Радий тебе бачити, Терентію. Сідай.— Бегма підсунув мені дубовий стілець, сам сів навпроти.— Отже, все обдумав і зважив? Так. Твою заяву ми розглянули на бюро. Вже знаєш? Тим краще. Моя тобі порада — мусиш усвідомити всю відповідальність завдання: адже твоя кандидатура погоджувалася з ЦК КП(б)У. Зрозумій, тобі доведеться створити чи не найперше підпілля на захопленій фашистами радянській землі.

— Не зовсім розумію, Василю Андрійовичу,— відповідаю тихо.— Адже Польща...

— Йдеться не про Польщу,— перебив мене Бегма.— Так, ти знаєш польську мову, в тебе є давні зв'язки з польськими комуністами. Все це важливо. Але ж ти не розвідник і до агентурної роботи не підготовлений. За те пройшов, Терентію, школу комуністичного підпілля. Тож працюватимеш у тилу ворога, але значно ближче, ніж думав. Не здогадуєшся, де саме? — руки Бегми лягли на мої плечі, він нахилився до мене і чітко вимовив: — У Ровно. Так, так, у добре знайомому тобі Ровно! Якщо ж обставини не дозволять закріпитися саме там — можеш переміститися в яке-небудь найближче село і звідти спрямовувати дії підпільної організації. Знаю, буде тяжко. На таке йдуть добровільно, за велінням серця й з обов'язку. Ще маєш час зважити, перш ніж вирішити остаточно.

— Зважено й вирішено, Василю Андрійовичу. Виходить, Ровно... Відверто кажучи, в мене самого виникла ця думка, та...

— Не вірив, що доведеться залишати місто? — Секретар обкому заходив по кімнату.— Нікому з нас таке не спадало на думку раніше. Та що нам тепер — сльози один одному хустинкою втирати? Будемо битися на смерть. Дбати про власні спокій і життя не маємо права... Вистоїмо! Повинні вистояти. І сюди ще повернемося. Не ми особисто, то інші прийдуть, бо це рідна земля. Інакше не мислю. А відступати тяжко, що й казати... Так от, товаришу Лосев,— обернувся Бегма до військового,— прошу зайнятися переправкою Новака за лінію фронту. Підготуйте все, що треба, негайно. Зброя у тебе є, Терентію Федоровичу?

Я показав пістолет, який вірно служив мені ще в роки підпілля.

— Ще б одну-дві гранати про всяк випадок.

— Лосев забезпечить. Документами теж. А втім, чи слід тобі взагалі міняти прізвище?

Секретар обкому мав рацію.

Паспорт на чуже ім'я або якісь вигадані довідки навряд чи стали б для мене надійним засобом маскування в рідних краях, де мене знають з дитинства; навпаки, фіктивні папери викликали б підозру навіть у людей, які, може, й не задумуватимуться над тим, чому я опинився в окупованому місті. Чим простіше, природніше все виглядатиме — тим краще, надійніше; жодні документи, нехай наймайстерніше виготовлені, ніколи не за-

мінять головної зброї підпільника: сили волі, витримки, тверезого розуму.

Я виклав на стіл усе, що було в кишенях: посвідчення депутата Ровенської міської Ради, військовий квиток, студентський матрикул, віддав Бегмі партійний квиток.

Василь Андрійович обережно розкрив невеличку червону книжечку, перегорнув сторінки.

— Твій партійний документ, товаришу Новак, зберігатиметься в Центральному Комітеті. Одержиш його, коли закінчиш роботу в тилу ворога. Повертайся живий і здоровий. Я вірю, що буде саме так.

— Дякую.

— А тепер давай поговоримо про те, що стосується організації підпілля. Присувайся ближче. Мабуть, спочатку повечеряємо, бо розмова буде довга.

На столі блимав гасовий каганець. Тихо бряжчали шибки завішених ковдрами вікон. Кілька разів ми виходили на ганок, прислухаючись до гуркоту канонади, і знову повертались до кімнати, продовжували перервану розмову.

Мої міркування щодо структури майбутньої підпільної організації, про те, на кого спиратися, з ким налагоджувати зв'язки, чим зайнятися в першу чергу, якими шляхами залучати радянських людей до активної боротьби з ворогом,— Василь Андрійович в основному схвалив, внісши чимало поправок, уточнивши безліч, на перший погляд, незначних деталей, які згодом відіграли не останню роль у моєму житті, а також у діяльності ровенського підпілля.

Встав я на світанні. Біля ганку стояла легкова машина. Лосев відрекомендував мені молодого лейтенанта, котрий сидів за кермом, сказав, що він супроводжуватиме мене до лінії фронту.

Підійшов Василь Андрійович. Ми обнялися на прощання.

Знову попереду стелеться шосе, їдуть і йдуть біженці. Реве худоба. Сигналячи, обганяють піших навантажених доверху грузовики. Просуваються обози. Але тепер живий потік пливе нам назустріч.

Одразу за Корцем лейтенант спрямовує машину в поле. Фашисти обстрілюють містечко. Снаряди вибухають на вулицях через рівні проміжки часу. На околиці горять хати.

— От вам і лінія фронту,— мовив неговіркий лейтенант.— Боюся, не встигнемо до призначеного місця добратися...

Петляючи степом, обминаючи яри та вибалки, ми повільно посувалися вперед і лише надвечір дісталися села Межирічі, звідки, як повідомив Лосев, наша військова частина мала відходити цієї ночі. Мені належало чекати тут, доки лінія фронту відсунеться на схід, а вже потім пробиратися далі, в Ровно.

По той бік Межиріч ляскали поодинокі постріли, у небо вряди-годи злітали ракети. А в селі було тихо, безлюдно. Вікна закриті віконницями. На вулицях і в дворах — ані душі.

Потиснувши лейтенантові руку, я постояв хвилину, глянув услід машині, що покотила назад, і неквапно пішов вузьким провулком, аби не мозолити очі жителям села. У Межирічах мені доводилося бувати й раніше, тут жив одій мій добрий знайомий, у якого я мав намір пересидіти день-два, до появи загарбників.

Троє червоноармійців несподівано виринули з-за рогу повітки, наче задалегідь чатували на мене. Три гвинтівки водночас було спрямовано багнетами в мої груди.

— Руки вгору!

Ззаду підбіг четвертий, низенький сержант, чорний і горбоносий, колючий, як їжак. Різно запитав:

— Ти хто? Чому селом вештаєшся?

Я всміхнувся. Ще не усвідомлюючи трагічності становища, спробував опустити руки й почати мирні переговори.

Стомлені, сердиті червоноармійці по-своєму розцінили мій рух. Погрозливо клацнув затвор.

— Не ворущись!

Чотири пари очей міряли мене від голови до ніг насторожено, вороже. Оглядали мое коричневе шкіряне пальто, краги на ногах, ще новенький портфель під пахвою і картатий кашкет. Молоденький, років дев'ятнадцяти, боець із забинтованою головою похмуро кинув:

— Що ти з ним панькаєшся, Григорян? Ану виверни його кишені. Щось вони дуже віддуваються.

Не встиг я опам'ятатися, як беручки пальці сержанта намацали мій пістолет і дві круглі, вручені Лосевим, «лимонки». Обличчя сержанта витягнулось. У мене по спині поповзли мурашки. Справа оберталася кепсько.

— А, фашистський собако... Перевдягся, думав, не розпізнаємо?

- Попався, гад!
- Бий його, падлюку, на місці!
- Не смій!

Владний окрик умиць розхолодив збуджених бійців. Високий, сутулий капітан-піхотинець з автоматом на грудях ривком відхилив гвинтівку сержанта.

- В чому справа?
- Німецького парашутиста спіймали, товаришу капітан! Точно! Обеззброїли щойно. Ось, тримав при собі...
- Давай сюди.

Капітан підкинув на долоні мій пістолет, протяжно свиснув:

— Вальтер? І гранати? Ясно! Таких пташок ми вже бачили... Давно у наших краях? Де приземлилися? З ким? Відповідайте!

— Облиште, капітане. Пістолет, дійсно, німецького зразка, але я не той, за кого ви мене приймаєте. Прошу негайно доставити мене в штаб. Справа невідкладна.

В очах капітана спалахнули злі вогники.

— Ти зуби не заговорюй! Без тебе знаємо, куди доставляти вашого брата. Григорян, ведіть затриманого і пильнуйте, щоб не дременув.

— Капітане, послухайте. Не можу йти з села, повірте. Трапилося непорозуміння. Я повинен залишитися тут...

— Спасибі за відвертість. Ну досить... Кроком руш! Григорян, спробує тікати — стріляйте без попередження.

— Слухаю!

Дорога, якою годину тому я в'їхав до Межиріч, швидко заповнилась піхотинцями у касках. На санітарних фургонях везли поранених. Кулеметні обслуги котили тупоносі «максими». Стріляючи вихлопами, сунув подзьобаний кулями бронеавтомобіль. Підрозділи покидали село.

Оточений червоноармійцями, я, наче біла ворона, брів у шкіряному пальті та крагах, обливаючись потом, проклинаючи себе за необачність, і гарячково думав, як виплутатись з цієї злочасної історії, що розстроювала всі мої плани.

Побачив невисокого сивого військового з червоною зіркою на рукаві, котрий з'являвся то тут, то там серед бійців. Спробував умовити конвоїрів покликати на хвилину цього політпрацівника або дозволити звернутися до нього, та мене лише підштовхували прикладами, не дуже люб'язно примовляючи:

— Не допоможе. Таким, як ти, навіть Верховна Рада помилювання не підписує.

Підрозділи посувалися швидко, без відпочинку. Су-теніло. Поглядаючи навколо, я вгадував місцевість. Ми з лейтенантом їхали цим шляхом кілька годин тому. Здогадавшись про маршрут частини, я не втримався:

— Куди ж ідемо? В Корці напевно гітлерівці.

— Гітлерівці?.. А сам ти хто?

— Звичайнісінький петлюряга,— зневажливо кинув літній вусатий боець з гвинтівкою-напівавтоматом за плечима.— В Берліні підготовували, а тепер до нас паскуду перекинули. Був у нас на Полтавщині один Чекалюк, глитай, відомий на всю округу. До революції сто двадцять десятиків мав, а серед зими снігу не випросиш. У вісімнадцятому з таких, як сам, бандитів каральний загін організував. Під Золотоношею хуторян усіх перепоров нагаями та шомполами. Ну, а як погнали наші Петлюру, то й Чекалюк драла дав. І, уявіть собі, в тридцятому році надходить у нашу сільраду лист. Я тоді секретарем працював у ній. Увесь конверт обклеєний чудернацькими марками та заграничними штемпелями вштриканий. Читаємо й самі собі не віримо: Чекалюк пише, тварюка, з Берліна. Йому, бачте, метрика — свідоцтво про народження — знадобилася, женитися чи що там задумав. Так листа й підписав: німецький підданий Саврадим Чекалюк. То я оце дивлюсь і думаю,— сказав червоноармієць,— чи ти, часом, не з чекалюків будеш?

Ішли всю ніч. На ранок дісталися до Корця. Місто було ще в наших руках. Фашисти, наблизившись, обстрілювали його з мінометів, але, видно, атакувати не наважувались.

У просторому дворі, обнесеному ґратчастою металеву огорожею, стояв штабний автобус. Біля нього над розгорнутою картою схилилося кілька командирів.

Про мене доповів чорнявий сержант.

— Де той парашутист? Покажіть його, подивлюся,— не відриваючись од карти, думаючи про щось своє, сказав військовий в окулярах.— З такими розмова коротка.

— Товаришу полковник, вислухайте,— почав я.

Він здивовано підняв голову, глянув на мене, потім на сержанта.

Тієї ж миті з вікна автобуса простягнули телефонну трубку. Полковник схопив її і, забувши про нас, закричав:

— Алло! Та не ваші виправдання — снаряди, снаряди мені потрібні, чуєте! Через п'ятнадцять хвилин... Інакше — трибунал.

Сержант потоптався на місці і, незважаючи на мій протест, випхав мене за ворота.

Молодий боєць з пов'язкою на голові запитливо глянув на товариша.

— Кроком руш! — коротко кинув сержант.

Мене підвели до муру.

Обвів я поглядом вулицю, стіни зруйнованих хат. «От і кінець. Як по-дурному все склалося... Невже справді кінець?»

Темні отвори стволів дивилися просто в очі, холодно й неблаганно.

«Один, два,— почав я лічити про себе, тамуючи тремтіння, що розлилося по тілу,— три, чотири... Зараз натиснуть на спускові гачки... П'ять, шість, сім...»

— Па-а-а-а! Па-па-па-па-п!

Автомобільний сигнал, настирно-протяжний, залунав несподівано збоку, примусивши бійців повернути голови.

З куценького пікапа поспішно стрибнули на землю двоє. Петлиці облямовані малиновим кантом, на руках — червоні герби в схрещенні мечів.

— Стій! Відставити!

Червоноармійці опустили зброю.

— За віщо його, з чийого наказу?

— Шпигун,— похмуро пояснив сержант.— В Межирічах спіймали з гранатами й пістолетом. Німецький парашутист.

— Хто допитував? Хто вирок виносив?

Бійці перезирнулися.

— Вас питаю! — підвищив голос один з моїх рятівників. Подивився на брудну, в плямах засохлої крові пов'язку на голові молодого солдата, на змучене, чорне, як земля, обличчя сержанта, махнув рукою.— Добре. Ви вільні. Парашутиста ми заберемо з собою. Не бійтесь, ми не переодягнені,— серйозно сказав він, підійшовши до сержанта.— Я лейтенант державної безпеки, ось моє посвідчення. Ясно? Арештованого в машину, хутко!

Все сталося за кілька секунд.

Уже сидячи в пікапі, що мчав на повній швидкості, я оглянувся на дві постаті з гвинтівками, які швидко віддалялись, і витер кашкетом чоло, вкрите холодним потом.

Начальник Житомирського управління НКВС пішов назустріч, як тільки я вдруге переступив поріг його кабінету.

— Дорогий, не гнівайтесь. Довідки наведено, все, що ви розповіли вчора, не викликає сумнівів.— Він з докором похитав головою.— Ох, Лосев, Лосев... Так невдало організувати справу! Подумати тільки, людина, вважай, однією ногою в могилі стояла... Які ж у вас плани тепер, що думаєте робити?

— Все лишається без змін: за будь-яку ціну потрапити в Ровно.

Він з хвилину подумав і рішуче підняв трубку телефонного апарату.

— В такому разі ми вважаємо своїм обов'язком взяти на себе всю необхідну підготовку... Поки що влаштуємо вас тут, у Житомирі, а завтра вирішимо, де вам найзручніше буде перебратися на той бік.

Надвечір я переселився з приміщення управління на вулицю Миколаївську, в квартиру старого дев'яностолітнього дідуся Охріма. Його родичка, тітка Марія, немолода, мовчазна жінка, взяла на себе всі господарські турботи в зв'язку з появою несподіваного квартиранта.

Відіспавшись, я привів у порядок одяг, поголився і тепер щохвилини прислухався, чи не залунають кроки в коридорі: нетерпляче виглядав посильного з управління НКВС, та години минали, а ніхто не приходив.

Не з'явився посильний ні на другий, ні на третій день...

Фашистські літаки щодня кружляли над містом. Запалювальні бомби сипалися градом. З вікна видно було, як метушаться групи дружинників протипожежної оборони. Вулицею мчали, завиваючи сиренами, червоні автомобілі, з людьми в брезентових куртках і мідних касках.

На третій день мого «ув'язнення» місто запрудили грузовики, навантажені тюками одягу, взуття, обладнанням. З багатьох воріт виїжджали підводи, на клунках сиділи діти. З двоповерхового будинку, що виднівся вдалині, двоє чоловіків оберемками виносили папери, кидали в багаття, що палало біля входу в палісадник.

«Невже евакуація? Невже й Житомир?..»

Десь о третій ночі настирливо постукали у вікно. Дідусь Охрім, крекчучи, пошкандибав до дверей.

Я швидко почав одягатися.

Пізній гість — юнак з маузером у дерев'яній кобурі — жестом зупинив мене, порадив перечекати тут, у надійному місці, доки пересунеться лінія фронту.

— Значить, і Житомир... залишаємо? — хвилюючись, скоромовкою запитав я.

— На жаль, так. Фашисти будуть тут не сьогодні-завтра. З міста вже вивезено майже все, що можна було вивезти. Залишилися тільки військові частини, які прикриватимуть відступ. Втриматися немає змоги.

Він простяг мені пакет і щось у протигазній сумці.

— В пакеті паспорт і військовий квиток, як ви просили, на ваше ім'я. У військовий квиток внесено деякі поправки, ви знаєте... А тут — гроші і зброя. Зброю раджу заховати. Буде потреба — візьмете з собою, а ні — закопайте.

До ранку заснути не зміг. Коли розвиднілося, не втерпів, вийшов з квартири.

Ні людей, ні машин... На кожному кроці — куписька каміння, битої цегли, обвугленої бляхи, зірваної з дахів. Цілі квартали перетворились на руїни. З шелестом проносились над головою снаряди, в дворах і провулках вибухали міни. В кількох місцях вирувало полум'я пожеж, але ніхто не гасив палаючих будинків. Вони горіли, як свічки. Від цих страшних багать віяло нестерпним жаром.

Місто наче вимерло, причаїлось, очікуючи чогось неймовірно жахливого.

Десь опівдні на Миколаївську вулицю виповз сірий танк. Зриваючи гусеницями брук, розвернувся вправо, сипнув свинцем по стінах, вікнах і парканах, двічі прямою наводкою вдарив з гармати в будинок, біля якого вчора палили папери. Оповившись синім димом, погуркотів далі, збиваючи на ходу телеграфні стовпи й молоді клени. За танком зі зброєю наготові їхали мотоциклісти.

Дід Охрім відсахнувся од вікна, прошепотів старечими губами:

— Вони, іродові душі... Бачив їх у вісімнадцятому, бусурманів. Битимуть людей. Ой, битимуть!..

Місто наповнилося ревінням моторів, тріскотнею автоматних черг. Вулицями сунули окупанти.

ЧОТИРИ РЯДИ КОЛЮЧОГО ДРОТУ

Дерев'яні вишки. Кулемети й сірі постаті вартових. Три бараки в центрі: перепріла солома, нари, смердюче повітря, рої зелених мух, пропахлі гноєм і кров'ю бинти. Між тими страшними будівлями вимішана сотнями пар ніг, розквашена в рідке місиво земля — гектарів п'ять, — що стала місцем нечуваних людських страждань. Півлітра просяної баланди на добу. Стогін поранених, марення вмираючих. Постріли в натовп розривними кулями. Цькування вівчарками. Люті крики есесівців. Удари палицями. Пекуче сонце, й ані краплини води...

Це — фашистський табір для радянських військовополонених.

За дротяною колючою загорожею в чотири ряди видніється західна околиця Житомира. До міста — якихось півтора-два кілометри. Там зеленіють садки. Ще ближче — звабливий оксамит трав, а тут, під ногами, ні травинки, ні корінця, ні листочка. Все, що можна, давно з'їдено. Майже поряд виблискує проти сонця стрічка автостради Київ — Львів, по ній снують бронетранспортери, танки, мчать чорні «опелі» та «мерседеси». З великих, схожих на вагони грузовиків фашистські солдати повертають у бік табору голови, підносять до очей біноклі, тичуть пальцями, регочуть.

Табір розбито біля автостради не без певного розрахунку. Видовище за колючим дротом має демонструвати непереможність і міць «третього рейху», підносити бойовий дух гітлерівських вояк, що котять на фронт.

Я дуже ослаб, перед очима пливають райдужні кола, земля під ногами хитається. Сили, що залишилися, треба зберегти. Необхідно протриматися, не звалитися до вечора будь-що. Ми вирішили тікати вночі з цього пекла. План простий, спробуємо здійснити його, коли западе темрява. Сьогодні, інакше буде пізно. Відчуваю, що через два-три дні стану зовсім безпорадним.

Веснянкуватий горлівський шахтар Курченко лежить на нарах поруч з татариним Галімовим. Вони стисло перемовляються. Просто на землі, обхопивши руками гострі коліна, сидить у пошматованій гімнастерці білобровий волжанин Сергій. Пальці його правиці обмотані брудною ганчіркою. Від скроні до підборіддя червоніє глибокий свіжий шрам. Неподалік дрімає ще один на-

дійний товариш — лейтенант Микола. Він з Дніпропетровщини, до війни був трактористом. Щоб не викликати підозри, тримаємось поодиночі. Зберемося разом, як домовлено, за другим баракком, коли стемніє.

Довго, нестерпно довго тягнеться час.

Я сиджу, заплющивши очі, притулившись спиною до стіни барака. Не хочеться розслаблювати волю спогадами, але думки самі линуть туди, за колючий дріт...

Наче з туману, впливає спокійне, добре обличчя тітки Марії: «Щастя тобі, синку... Бережи себе!».

...Велосипед легко котиться асфальтом. Як добре, що житомирські товариші здогадалися залишити його для мене в повітці діда Охріма. Велосипед новий, з тугими, не стертими шинами. У мішку, прив'язаному до керма, мое шкіряне пальто, сорочка. Хоч надворі спека, я натискую на педалі, поспішаю: до Ровно далеко. Я тількино виїхав із Житомира, розбитого, з обгорілими коробками будинків, заліпленого німецькими наказами, плакатами з портретом фюрера, обвішаного прапорами з чорною свастикою.

Після того як фашисти захопили місто, я прожив у дідуся Охріма п'ять днів, не наважуючись вийти на вулицю. Тітка Марія приносила жахливі чутки. З міської лікарні гітлерівці повикидали хворих через вікна... Під стіною кінотеатру розстріляли двох юнаків і дівчину... Фашистські танкісти вибили двері кондитерського магазину, грабуючи його, просипали на тротуар цукерки, і діти, вгледівши ласощі, кинулися збирати їх. З машини, що проїжджала мимо, затріскотіла кулеметна черга. Двоє малюків залишилися лежати в калюжі крові... Окупанти-людомори пригнали під конвоем в один з глухих дворів групу євреїв і скосили їх з автоматів...

Потім на стінах, парканах забіліли аркуші паперу з одноголовим плоскокрилим орлом і чорною свастикою. Населенню обласного центру фашистські головорізи наказували зареєструватись на біржі праці й негайно приступити до роботи, а тим, хто заїхав у Житомир з інших областей, протягом двадцяти чотирьох годин покинути місто. Тут же запевнялося, що цивільному населенню, яке повертатиметься до своїх домівок, німецьке військове командування, мовляв, не чинитиме перешкод; досить запастися згаданим наказом — він служитиме перепусткою.

Така «перепустка» лежить і в моїй кишені. Що ж, я не ігнорую розпорядження «владстей»: повертаюся до

рідного міста, звідки мене, студента, більшовики хотіли силоміць вивести на схід, але завдяки «доблесній» армії фюрера не встигли... Пояснення цілком задовольнило двох жандармів у касках, котрі патрулювали дорогу на виїзді з Житомира. Опецькуватий ефрейтор, не вилазячи з коляски мотоцикла, прочитав простягнену йому «перепустку», згідливо захитав головою: «О, я, я!». Жбурнув, цілячись мені у вухо, недогризок огірка, зареготав, махнув рукою: «Фарен!» — «Ідь!»

Назустріч мчать машини. В них рядами, з гвинтівками між колінами, сидять, дрімаючи, солдати-чужинці.

Гуркочуть танкетки. Товстоногі вайлуваті коні тягнуть гармати. Офіцери в легкових авто, закутані в плащі з пелеринами, застигли нерухомо, наче мумії. Проносяться закурені мотоциклісти.

Гітлерівці, що звикли до свого катівського ремесла, зовсім не зважають на людей, які вряди-годи трапляються на дорозі. Щоб не потрапити під колеса, вони йдуть біля самих кюветів.

До Новограда-Волинського все було гаразд. А там не пощастило...

Під'їжджаючи до міста, я помітив строкатий, оточений фашистськими автоматниками, натовп — чоловік тридцять у свитках, вишиваних сорочках, злинялих гімнастерках. На узбіччі дороги стояло кілька вантажних машин.

Треба було мчати шодуху, не озираючись. Я натиснув на педаль. В ту ж мить із задньої шестерні злетів ланцюг. Зіскочивши з велосипеда, я гарячково кинувся ладнати той клятий ланцюг, а він, застрявши під віссю, не піддавався.

Мене помітили. Не підводячи голови, я почув, що поруч уже тріщить мотоцикл.

— Ей, рус!

Переді мною — фашист. Широко розставивши ноги, взуті в короткі чоботи, він стояв біля свого «цундапа». Ось погляд гітлерівця спинився на моєму ручному годинникові. Пухкі пальці спритно розчіплюють браслет, солдат підносить годинник до вуха, слухає, вдоволено цмокає і кладе «трофей» у кишеню сіро-зелених штанів. Потім він робить крок до велосипеда, бере прив'язаний за кермо мішок. Зверху в ньому, прикриваючи зібгане шкіряне пальто, лежить брудна сорочка. Загарбник морщиться, кидає мішок мені в руки, показує пальцем у бік натовпу біля машини, плеще долонею по автомату.

— Ком, ком, рус!

Біля грузовика на розкладному стільці сидить офіцер. На петлиці чорного мундира зловісні знаки «SS».

— Комуніст?

Я заперечливо хитаю головою.

— Зольдат?

— Ні.

З мене зривають кашкет.

— Чого брешеш? Адже стрижений,— якийсь тип у синьому піджаку і в німецькій пілотці, мабуть, перекладач, обертається до офіцера.— Яволь, гер штурмфюрер. Зольдат!

Через хвилину мене вштовхнули у переповнений людьми кузов. З голови не виходить настирлива думка: «В який бік нас повезуть?»

Грузовики в супроводі мотоциклістів один за одним виїжджають на автостраду й повертають у бік Житомира... Біля телеграфного стовпа сиротинно стоїть мій велосипед.

...Над головою темний купол неба. Густий дощ ллє наче з відра. Раз по раз спалахує блискавка, на мить вириває з чорного мороку низькі приміщення, вишку, що стоїть зліва, дротяну загорожу, скоцюрблені постаті людей. До нитки змоклі, наче змішані з розквашеною землею, полонені ночуватимуть просто неба під дошкульним вітром. У бараки всім не прошттовхнутися. Там вміщується три-чотири сотні бранців, а їх у таборі більше трьох тисяч.

Від зливи сховатися нікуди. На табірному майдані — ні клаптика сухої землі. Грунт під дощем перетворився на липке місиво.

...Ми обережно повземо попід стіною барака. Прислушаємося. Припадаємо до землі і знову, метр за метром, посуваємося далі, прасуючи грудьми багнюку. Поруч зі мною Курченко, позаду ще четверо. Важкі краплі лопотять по калюжах, прямо перед очима на воді здійснюються бульбашки.

— Добре,— шепоче Курченко.— Добре. Аби там не помітили, біля дроту...

Яскравий спалах блискавки освітлює табір. Притисаємося до землі. Завмираємо. Навколо — тиша.

Кілька десятків метрів, що відділяють барак од дротяної загорожі, долаємо майже годину. У мене дрібно

стукотять зуби. Патьоки дощу заливають очі, течуть по обличчю. Мокрий одяг щільно прилип до тіла. Від голоду паморочиться в голові. Здається, гливному болоту не буде краю.

Нарешті — дерев'яний стовп, до самісінької землі вшнурований колючим дротом.

У нас немає жодного інструмента, крім шматка оцинкованої бляхи, відломленої од старого відра. Гарячково починаю копати. Курченко допомагає: відгрібає долонею мокру землю. Гострі краї совка впиваються в пальці, шматують шкіру, але болю я не відчуваю. «Хутчій, хутчій! Тихше, обережніше, щоб не помітили з вишки...»

До мене підповзає лейтенант Микола, відбирає бляху. Він копає обома руками, вигортає з ями глину, важко дихає. Отвір під дротом швидко збільшується, ще трохи — й проліземо.

Мене торкнули за ногу. Притримую руку лейтенанта. Наче струна, напружився Курченко. Почулося розмірене чвакання по грязюці. Ми лежимо, притискаючись один до одного. По той бік загорожі виринає постать солдата. В касці, притримуючи на грудях автомат, він повільно йде вздовж дроту. Чути, як похрускує його намокла плямиста плащ-палатка.

— Чорт! Коли ж він буде вертатися? — ледве чутно шепоче Курченко.

Ситуація ускладнюється. Треба діяти ще обачніше, не прогавити повернення фашиста. Чи встигнемо?

Зараз найголовніше — підкопатися під дріт загорожі. Совок бере Курченко. Він просуває плечі в яму: «Пролізе чи ні?»

Перед моїми очима — ступні босих Курченкових ніг. Вони здригаються, впираються пальцями в землю. Рие.

Я змінюю його. Під двома рядами загорожі з чотирьох прохід готовий. Повземо далі. Ось тут... Ех, були б ножиці!.. Бляха гнеться в руках, рити стає дедалі важче. Ще кілька гребків совком, тоді перепочину, бо м'язи стали наче ватяні.

Микола допомагає мені вибратися з-під загорожі. За рукав його гімнастерки чіпляється металева колючка. Ривок — і дріт завібрував, загув — глухо, протяжно. З темряви вдарили постріли. Короткі автоматні черги сійнули смертю звідти, де недавно зник вартовий. Кулі викресали іскри із сталістого дроту, по-комариному забриніли над головою.

Пригнувшись, щодуху мчимо назад, до барака. Здається, нікого з нас не поранило. Охоронець, видно, стріляв навмання. Але тріск автоматів лунає вже і з протилежного кінця табору. Злітають угору ракети. Виразно чути гавкання вівчарок, кулеметне татакання. З брязкотом сипляться шибки. Есесівці ведуть вогонь по бараках, поливають свинцем табір.

Піднято по тривозі охорону. Бараки вмить спорожніли. Всіх полонених спішно зігнали на середину майдану, вишикували. Солдати розгорнулися навпроти в шеренгу.

Обличчя офіцера у високому кашкеті погано видно в темряві. Він не кричить. Він хрипить, захлинається люття.

— Свиното, хто робив підкоп під загорожу? Відповідайте! Я повторюю ще раз: хто робив підкоп?

Табір мовчить. Чути, як краплі дощу лопотять по плащ-палатках есесівців.

— Мовчите? Комуністів приховуєте? Якщо не викажете злочинців, усі будете розстріляні негайно, на цьому ж місці. Чуєте? Хто організатор втечі, хто підбурювач? Ну? Хто?!

Офіцер сатаніє, тупотить ногами.

Шеренга скам'яніла.

— Ахтунг!

Есесівці беруть автомати на приціл.

Повільно тягнуться секунди. Лле густий дощ. Чорний плащ офіцера маячить перед шеренгою солдатів.

Зліва від мене перебирає босими ногами Курченко. Він, напевне, змерз, а мені душно. Мокрий одяг парує. Праворуч, витягнувши шию, завмер у шерензі високий беззубий чоловік на прізвисько Хорт. Ніхто не знає, хто він, звідки, як опинився в таборі. Здається, він бачив, як ми ввечері по одному виходили з приміщення.

Курченко думає про те ж саме. Схиляє до мене голову, заспокоює:

— Хорт мовчатиме. Знає, мерзотник, що хлопці йому в'язи скрутять — і писнути не дадуть...

Таких, як Хорт, у таборі з'явилося кілька. Вони з шкіри пнулися, щоб вислужитись перед есесівцями. Почали навіть сортувати полонених за національністю: білорусів до білорусів, росіян до росіян і так далі — в окремі групи, так звані сотні.

Хорт бігав по бараках, умовляв, погрожував, бив себе кулаком у груди:

— Українці, зголошуйтесь, не бійтеся. Всі підемо по домівках. Москалі залишаться, а ми підемо. Вже є розпорядження пана коменданта, щоб я з цього місця не зрушив, є розпорядження!..

Жодному слову запроданця у таборі не вірили. Бранці знали жорстокість і підступність ворога, те, як люто ненавидять фашисти радянських людей, незалежно від їхньої національності. Навіть на холуйство слабкодушних, яких серед нас були одиниці, не зважали. Якось зігнали полонених у центр майдану. В усіх підряд — і в українців, і в росіян, і у вірмен — почали відбирати шинелі, всім наказали роззутися, здати взуття. Не минули й Хорта. Опецькуватий, низькорослий есесівець з чорною пов'язкою на оці схопив його за комір, показав дулом автомата на нові, видно з чужих ніг, хромові чоботи. Беззубий розкрив з подиву рот, хотів щось пояснити. Солдат мовчки садонув його кулаком у перенісся. Хорт сів на землю і, спльовуючи кров, швидко почав роззуватися. Та хоч він тоді й постраждав, усі до нього ще й досі ставляться з підозрою.

...П'ять хвилин, десять... Півгодини... Коли ж пролунає команда: «Фоер» — «Вогонь!» і ми загинемо, скоше-ні градом свинцю?..

Минуло не менше години. А ми живі. Живі, хоч ноги підгинаються, хоч тіло судомить від напруження й холоду. Дощ пере, вітер скавулить.

Офіцер кудись пішов. Охоронники збилися докупи, клацають запальничками — палять сигарети.

На обрії засірів світанок.

А ми стоїмо...

Давид справа від мене. Хороша він людина, вірний товариш. Родом із села Терентіїв, що недалеко від моєї Гощі. Простий селянин-хлібороб. Жив скромно, нічим з-поміж інших не вирізнявся. Від громадських справ стояв осторонь, більше відмовчувався.

З Давидом я трохи знайомий.

Він добре знає, що я комуніст, що за революційну діяльність не раз сидів у в'язниці, переховувався від поліції.

У таборі Давид помітив мене першим. Підійшов, мовчки взяв за руку, повів у барак. Людей у приміщенні було, як оселедців у бочці. Давид з кимось переговорив, когось потіснив. Приніс у полах шинелі соломи, по-

тертої на полову, висипав біля свого місця: «Лягай, земляче».

На мені був світло-зелений костюм. Через кілька днів Давид роздобув десь блаженську свитину. «Вдягни, дуже ти примітний... І знаєш що? Не ходи надвір без потреби. Бачив тут одного... Не варто тобі з ним стрічатися. Пити захочеш — принесу. І баланду теж. Так ліпше буде».

У мене від постійного недоїдання починають пухнути ноги. Ходити стало важко, наче до стоп прив'язано гирі. Це лякає найбільше. В години, коли з очей спадає пелена мерехтливих вогників, мозок працює на диво ясно, чітко: «Тікати, тікати, тікати...»

Перебираю десятки варіантів, зважую, забраковую їх і знову думаю до втоми. Втекти нелегко. Після нашої спроби вирватись на волю фашисти взяли на облік усіх полонених, кожному присвоїли номер, завели, крім вечірньої, ще й ранкову перевірку. Як тільки смеркне, групи есесівців з вівчарками ходять уздовж огорожі. Вночі гітлерівці виставляють подвійну охорону. На вишках встановлено прожектори.

Та все одно думка про втечу не дає спокою. Тільки б не втратити останніх сил, не звалитися. Мушу вистояти. Мушу! Не маю права вмерти ось так — повільно, без опору, нікчемною голодною смертю.

А дні тягнуться — одноманітні, довгі, як роки.

Наша група порідшала. Татарина Галімова вбили пострілом з вишки. Сьогодні вранці не стало волжанина Сергія. Після тієї злочасної ночі, яку ми простояли під дощем, він захворів. У барак вели його під руки. Рана на голові відкрилася, обличчя розпухло, посиніло. До вечора товариш осліп, кілька разів непритомнів. А вранці помер... Заслаб і велетень Микола. Лейтенанта звалило якимось одразу. Міцний організм здав, зів'яв, як билина. Микола не підводиться з солом'яної підстилки. Курченко напуває його принесеною Давидом водою. Годину тому в барак приповз молоденький військфельдшер, тягнучи затиснуту в гіпс ногу. Приклав вухо до широких грудей лейтенанта, помацав пульс і, безпорадно глянувши на нас, заплакав. Вони служили разом в одному прикордонному загоні.

Давид з'явивсь у барак перед полуднем. З його обличчя видно, що має новини. Прилігши поруч, він неголосно заговорив:

— Земляче, збирайся. Вивозити будуть...

Я стрепенувся, сів:

— У ліс?

— Та ні,— він кивнув головою на двері,— якийсь німець у цивільному приїхав, ходить майданом, видивляється. Каже: «Будете працювати на велику Німеччину, годі тут вилежуватися...» Чутки такі, нібито в Польщу, в місто Холм відправлятимуть усіх...

Не встиг Давид закінчити, як знадвору почувся гуркіт моторів.

— Машини... Завертають до табору! — передали крайні од дверей.

З підлоги, нар почали підводитись худі постаті. Бранці захвилювалися.

— Куди ж це нас?

— На станцію, звичайно. А звідти — в Німеччину.

— Не може бути!

— На миловарню повезуть. От побачите.

— А може, не по нас?

Микола заворушився, прислухався.

— Хлопці, не кидайте мене. Пропаду без вас...

Теплий клубок підкотився мені до горла.

Курченко зітхнув, відвів погляд убік. Що могли ми сказати товаришеві, як утішити, чим зарадити? Ніхто не знав, що скоїться наступної хвилини в цьому пеклі.

— Сідай, друже,— зашепотів до мене Давид.— Я маю бритву. Поголю тебе. Дорога — це дорога. Свитку викинеш, костюм у тебе пристойний. Може, й пощастить... Підставляй бороду і терпи. Бритва пощерблена...

Через півгодини з табору вирушила колона важких машин з причепами.

Дорога знайома. Новоград-Волинський проїжджаємо на великій швидкості. Жінки й діти, що збилися під парканами, скорботно дивляться вслід колоні.

Стоїть нестерпна спека. В роті пересохло. Губи порепалися, кровоточать. На зубах тріщить пилюка. «Пити... пити...» — стогне хтось за моєю спиною.

Про втечу годі й думати. За нами невідступно мчать мотоциклісти. «Коли буде зупинка? Може, вночі?»

Сивий чоловік у суконній пілотці, в гімнастерці з відірваним рукавом схиляється до мене й киває на мотоциклістів: «Стрибати не треба. Самогубство — штука нехитра. Ти вижити спробуй. Це, брате, в нашім становищі набагато важче».

В дорозі ми вже кілька годин. Куди нас везуть? Минули пошарпані снарядами будинки Корця. Знову про-

пливли перед очима, боляче вколівши спогадами, садки рідної Гощі. Блиснула плесом тиха Горинь.

Сонце хилиться до обрію.

Колона наближається до Ровно. Так от як нарешті потрапляю до міста... Ішов із завданням партії, виношував стільки планів боротьби, а в'їжджаю сюди невільником.

Поминули передмістя. Не доїжджаючи до парку Шевченка, грузовики звернули ліворуч, у вулицю, що веде на Здолбунів, і... спинилися під високим парканом.

Той же колючий дріт, ті ж чорні мундири, ті ж, здається, постаті в касках на вишках. Концтабір! Перед війною на цьому місці був спортивний майданчик. Вечорами тут грали у волейбол, дзвенів сміх. Шкіряний м'яч вилітав часто на вулицю. Галаслива дівтора ловила його і гнала ген аж до того повороту.

А тепер — концтабір.

— Ви-лазь! Ху-ут-ко!

Нас зганяють до паркана, шикують у кілька рядів.

На протилежному тротуарі збилися ровенчани, переважно жінки. Вдивляються, шукають рідних, знайомих.

Чутка, що привезли військовополонених, блискавично облітає навколишні квартали. Натовп по той бік вулиці швидко зростає. Бабусі, дівчата, підлітки біжать звідусіль з вузликами й кошиками. Через голови есесівців у наші шеренги летять скибки хліба, картопля, сухарі. Виснажені руки підхоплюють усе те на льоту, ділять на шматочки, підносять їх до пошерхлих уст.

Солдати кричать, погрожують зброєю, та марно. Юрма хвилюється, летять прокльони, зойки, дитячий плач.

Оглядаюся навколо. Давида не видно. Мій сусід по машині, сивий чоловік у суконній пілотці, стоїть поруч, спершись на паркан.

Ми в останньому ряду. Попереду нас двома шеренгами тісняться бранці.

І я зважуюсь. Швидко знімаю з себе подерту свитку, дістаю з мішка шкіряне пальто. Воно пом'яте, та це дрібниці. Костюм, кашкет, пальто — на мені немає нічого військового. Мимоволі торкаюся долонями щік. Спасибі тобі, Давиде. Можливо, твоя бритва зараз урятує мені життя.

Чоловік у суконній пілотці підбадьорююче дивиться на мене, потім на есесівців, які походжають вулицею, відмежовуючи полонених од жителів міста. Обличчя не-

знайомого друга стає заклопотаним. Ось він схиляє голову: «Пробуй!»

Міцно затиснувши в руці документи, просуваюся крізь шеренгу. Чекаю. Гітлерівець, що ходить напроти, віддаляється. Інші есесівці, здається, не дивляться в цей бік. Ну, що буде, те й буде!..

Розсуваю плечима передню шеренгу, швидко виходжу на брук. Ще крок — і я посеред вулиці. Позаду бентежний віддих невільників, шамотня і раптом — мертва тиша. Відчуваю, як вп'ялись у мене поглядами сотні людей — там, біля паркана, і навпроти — на тротуарі.

«Тепер — спокій. Головне — спокій!»

Не поспішаючи, йду за есесівцем слідом. Його спина за якихось півметра попереду.

— Пане солдат! Майн брудер. Там мій брат. Ось його документи... Папір. Пане солдат, одпустіть його...

Есесівець різко обертається, отетеріло зиркає з-під каски, невдоволено насуплює брови. Вся його постать наче говорить: «Що треба цьому аборигенові, про що він прохає?»

— Папір. Брудер.

Показую на шеренги полонених, тичу йому паспорт і все повторюю одні й ті ж слова про «брата»...

Есесівець, зрозумівши, нарешті, чого від нього хочуть, відштовхує мою руку з документами, заперечно трясє головою:

— Найн, найн... Век! — махає автоматом у бік тротуару і, відвернувшись та щось бурмочучи під ніс, простує далі.

Натовп жінок розступається й одразу ж поглинає мене.

— Тікай скоріше, тікай! — шепочуть звідусіль.

Як опинився в сусідньому кварталі, не пам'ятаю. Постояв мить-другу за рогом будинку, прислухався і, не замислюючись, майнув у перший же провулок.

Розділ IV

ПОЄДИНОК

Біля села Рясники берег Горині густо поріс верболозом. Оддалік у сутінках біліють хати, темніє синява садів. Не чути ні людських голосів, ні скрипу підвід, ні мукання худоби. Тільки жаб'яче квакання та шурхіт бур'яну під ногами порушують насторожену вечірню тишу.

Від річки до села в'ється знайома стежка. Веде вона до садиби Прокопа Кульбенка, мого давнього товариша по підпіллю. Років шість-сім тому, теж ось так крадькома, не раз пробирався до його хати, остерігаючись засідки польських жандармів.

Чи пошастить побачитися з Прокопом, чи є він у селі? Хто знає. До армії Кульбенка не взяли, це мені відомо. Забракували. Далася взнаки нажита ще у панській в'язниці тяжка хвороба шлунка. Можливо, встиг виїхати з Рясників, евакуювався. А якщо залишився вдома — не сидітиме склавши руки, не така у Прокопа вдача. Чоловік він стійкий, загартований, в партію вступив ще у тридцятому і відтоді, доки не схопили шпики дефензиви, майже весь час перебував на нелегальному становищі. Пілсудчики кинули його за ґрати на вісім років. Кульбенка визволили з камери-одиночки радянські бійці.

...Легенько стукаю у вікно. Прислухаюсь. У хаті тихо рипнули двері. Жіночий голос стривожено запитав:

— Хто там?

«Прокопова дружина. Вона!» Неголосно, чітко проказую:

— Дятел.

Мовчання. І знову здивовано, хвилюючись:

— Хто, хто?

...Було це влітку двадцять дев'ятого року, край села Басів Кут. Тут, на березі ставка, приймали молодих трударів до комсомолу. Мене провів сюди поляк Станіслав, з котрим працював я в лимарні.

На траві півколом сиділи хлопці. Під вільхою лежала розгорнута книга, з неї дивився на нас Ленін.

Мене запитали: «Не боїшся арештів, тортур в'язничних? Готовий віддати життя за справу світового комунізму?» — «Так!» — рішуче відповів я. Секретар підпільно осередку Тарас міцно потиснув мені руку й запитав: «Товаришу Новак, який обереш псевдонім? Пам'ятай, що то не юнача витівка. Цього вимагає боротьба — суворя, повсякчасна. Комуністи й комсомольці Західної України змушені поки що називати одне одного тільки на клички».

Над нами в зеленій гущавині вистукував дзьобом великий птах. Я глянув угору, сказав: «Беру псевдо «Дятел». — «Чим же він сподобався тобі?» — «Дятел дзьобає, клює, нищить усяких паразитів. Я теж буду. Все життя...».

Згодом, навіть у лавах КПЗУ лишилася за мною комсомольська кличка. Знали її товариші по боротьбі, чула цей псевдонім і дружина Кульбенка.

Чи згадає тепер, чи не забула?

— Дятел! — повторив я твердо.

Жіночка постать з'явилася на порозі й відразу зникла в снігах.

Через хвилину переді мною стояв Прокіп Кульбенко. Мовчки обнялися, потім пішли в город і сіли в тичковій квасолі.

— До хати не запрошую, небезпечно. До мене можуть прийти вночі, будь-якої хвилини. Перевіряють, чи не зник... Ну а ти звідки, Терентію?

— Учора втік із табору. Та про це пізніше... Розповідай обстановку.

Прокіп помовчав, зітхнув.

— Розумієш, у перші дні окупації фашисти тикались туди-сюди, наче сліпі. Куди не повернуться — ні бісового батька взнати не можуть. Народ мовчить, ані пари з уст. Важкувато загарбникам доводилось... Слідом за окупантами націоналісти почали словзатись. Фашисти ставку роблять на куркульню, по селах поліцію насаджують. Поліцаї видають гестапівцям наших людей, самі заарештовують, розстрілюють комуністів, радянських активістів, тероризують населення... Нашого Лук'яна пам'ятаєш? Старий ескадронець, служив у полку Олеко Дундича, потім працював у МОДРі*, в «Сельробі». Гаспиди замучили його до смерті. Вночі прийшли, забрали, катували страшно... У Ровно націоналісти створили свій окружний провід. Верховодять там відомі тобі брати Бусли — Яків та Олександр, Заборовець, попович Волошин. Якийсь Робітницький, з Німеччини привезений, командує в області всією поліцією... Обстановка, сам бачиш, гірше нікуди. Я живу тут, як на порохівій бочці. Недавно дізнався, що якась особлива комісія ОУН готує мені вирок «за зраду» української нації. Проклята хвороба не дає дихнути, зігнула в три погібелі, а то б ноги моєї давно в Рясниках не було.

— Так... Обстановка справді складна. Націоналісти з гестапівцями знюхались давно. Слухай, Прокіпе, тобі все ж не слід залишатись у селі. Якщо оунівці розпеліся, без крові не обійдеться.

* М О Д Р — Міжнародна організація допомоги революціонерам.

— Знаю,— погодився він.— Уже погрожували. Але ця сволота бачить, що я ледве ноги волочу, і впевнена, що не сьогодні-завтра і так віддам богові душу, без їхньої допомоги. Тому й не поспішають. Поліцаї іноді заскакують; переконуються, що вдома, і заспокоюються.

— Зброя у тебе є?

— Пістолет.

— Так от, будь наготові. І міркуй, думай, на кого в Рясниках можна буде покластися. Треба, Прокопе, приступати до діла. Гадаю, в тебе є на прикметі надійні люди?

Кульбенко присунувся ближче, гаряче заговорив:

— Отже, Терентію, ти... зайшов не випадково? А люди, звичайно, є. Та ще й які!.. Коли вдерлися гітлерівці, розгубився дехто. Але це спочатку. Зараз головне — організувати, підняти однодумців. Усе зробимо... В підпілля підемо. Будемо боротися. Не для того ми за ґратами гнили, щоб тепер фашисти та їхні наймити поганяли нами. Не вийде! Розраховуй на мене в усьому. Не дивися, що я хворий. Не помру, на злість їм житиму. У мене ще духу вистачить. Ти ж мене знаєш.

— Тому й прийшов, що знаю. Але довго у тебе затримуватися не буду. Треба ще декого із старих друзів розшукати. Чекатимеш од мене звісток. А поки що починай підбирати кого слід. Про дальші дії поговоримо наступного разу. Будь обережний. Не мені тебе вчити конспірації.

Прокіп виніс хліба й шматок сала.

— До речі, ти і далі в такому вигляді мандрувати збираєшся? — він показав на мою шкірянку.— Наче уповноважений райвиконкому. Постривай, винесу старий плащ, надягнеш поверх. Зброю маєш?

— На жаль, ні.

— Візьми мій пістолет.

— Не треба, він тобі знадобиться. Ти мені краще дай косу. Пробиратимусь полями з косою, менше уваги звертатимуть.

— І то правда...

Розпрощавшись з Кульбенком, я вийшов городами в поле, стежкою, що звивалася в житі, піднявся на пагорб.

Ніч була тепла, місячна. З узвишся Горинь здавала-ся залитою сріблом. Міріади зірок відсвічувались у воді. Сюрчали цвіркуни. Шаруділо колосся. Всюди панував

спокій. Лише на магістралі, немов хижі потвори, сунули фашистські машини.

Закинувши на плече косу, рушив полем. У думці вирішив маршрут. Спершу заверну до Ровно, з'ясує, хто з товаришів є в місті, а потім піду далі, в Клеванський та Дубнівський райони.

Залишилось осторонь село Горингард. Десь попереду шосе, що веде до Ровно. «Хоча б не збитися з шляху».

В шкірянці та плащі йти важко, душно. Після солоного сала нестерпно хочеться пити. Зайти в Горингард я не наважився, однак побачивши один з хуторів села Діброва, не втримався від спокуси. «Попрошу кухоль води і піду далі. Хутір глухий, здається, дві хати. Чого там боятися...» Хвилину повагавшись, ховаю косу в придорожньому рівчаку й рішуче крокую до двору, обсаженого вишнями. Над тином звисає гілля, вологе листя приємно лоскоче щоки. «Де ж тут у них перелаз?»

Промінь електричного ліхтарика б'є в очі, сліпить зненацька. Інстинктивно пригинаю голову, хочу кинути-ся вбік, але дві темні постаті виростають поруч, міцно хапають за руки. Промінь спалахує ще раз, ковзає по обличчю, по одягу.

— Хто такий? Що тут робиш?

Не дочекавшись відповіді, один з незнайомих скидає з плеча гвинтівку. Гучно бабахкає вгору постріл. З хати вискакують ще троє, клацають затворами. З лайкою тягнуть мене у двір.

Кімнату освітлює газовий каганець, вікна знадвору прикриті віконницями. На столі — порожні пляшки й велика чавунна сковорода. Приміщення брудне, стіни поколупані. На них портрети Гітлера і Бандери.

«Поліція? А чому тут, на відшибі?»

Чорноволосий довгоносий поліцай у шапці-мазепинці з тризубом тицьнув мені кулак під ніс:

— Говори, хто ти є!

Я мовчу.

Той, що стріляв біля тину, схилився над каганцем, розглядає мій паспорт.

— Чекай, чекай... Новак. Терентій Новак... З Гощі. Іване, — повернувся він до чорноволосого, — ти його не впізнаєш? Пам'ятаєш, коли у тридцять сьомому завели нас з тобою горингардські на таємну масовку, один там агітував вступити у комсомол, більшовик, теж з Гощі

родом... Здається мені, оце той самий агітатор. Ану, дай його суди, ближче до світла!

Але Іван, піднісши каганця до мого обличчя, знизав плечима. Поліцай, що тримав мої документи, швидко вийшов з кімнати.

Мене штовхнули на лаву. Звідкись почувся тихий стогін. Я скосив очі. Крізь розчинені двері в сусідній кімнаті видно було двох чоловіків. Вони лежали на підлозі, обличчям униз, зі скрученими за спину руками. Крайній ворухився, силкувався підвестись. З рота у нього стікала кров.

«Хто б міг подумати? Глухий хутірець. Спеціально обрали, мерзотники, таке місце, подалі від людей, щоб не чути було криків...»

Поліцай, котрий упізнав мене, незабаром повернувся. Відчинивши двері, пропустив поперед себе низенького вузькоплечого чоловіка з хворобливо-жовтим, нервовим обличчям. На поясі в нього теліпалася кобура з пістолетом. Він кинув долоню догори:

— Слава Україні!

З того, як рвучко посхоплювалися, виструнчилися поліцаї, неважко було здогадатися, що вузькоплечий — старший серед цієї зграї.

— Ось він. Спіймали біля самого двору.— Шапка-мазепинка вказав на мене пальцем.

Я повільно підвівся з лави, заклав руки за спину, щоб не помітно було, як дрижать пальці, спокійно, майже весело сказав:

— Ви спіймали? Мене?

У кімнаті стало тихо. Всі одночасно повернули голови в мій бік.

— Он як! Виходить, я затриманий. Цікаво! — ступивши крок до старшого, я, не моргаючи, дивився йому в очі.— Скажіть, добродію, з яких це пір люди вельмишановного пана Робітницького почали діяти наперекір людям пана Якова Бусла? У них що, розійшлися інтереси, не одна вже мета? О, пан Бусел буде здивований новиною! Українська поліція, замість того щоб стояти на варті інтересів нашої організації, підіймає руку на її керівників. Гм... Дуже цікаво.— Зігнавши посмішку, я холодно, різко запитав ватажка:— З ким маю честь?..

Він озирнувся на принишклих поліцаїв, закліпав очима, збитий з пантелику моїм тоном. Судорожно ковтнув

слину, щось нерозбірливо промимрив. Жовте обличчя спотворила гримаса подиву й занепокоєння.

Треба було негайно скористатися замішанням, наступати, не дати їм опам'ятатися. Добре, що Кульбенко назвав уже відомі мені прізвища націоналістичних верховодів, які засіли в Ровно. Це дало змогу жонглювати ними. Тим більше, що я знав такі деталі біографій братів Буслів та й шефа поліції Робітницького, які, напевне, і не снилися їхнім підлеглим з віддаленого хутірця біля села Діброва. Лише такий маневр міг якщо не врятувати мене, то, принаймні, хоча б на деякий час відвести загрозу.

І я зробив ще один крок. Обвівши поліцаїв поглядом з відтінком неприхованої зверхності, крізь зуби процідив:

— Старшого прошу лишитися... Решта — вийдіть з кімнати геть.

Ватажок розгубивсь остаточно. Не второпавши, з ким має справу, він догідливо кивнув мені і тут же наказав вийти всім з хати. Поліцаї підхопили гвинтівки і, озирючись, посунули в сіни.

Ми zostалися вдвох.

— Тепер, добродію, слухайте уважно. Можете сісти, — входячи в роль, дозволив я і тут же покартав себе подумки: «Не перегравай. Знай міру!» — Так от. Вам, звичайно, доповіли, що я — Новак і таке інше. Вірно?

— Так. Доповіли.

— А вам сказали, що я прямував сюди у двір і ваші герої... накинулися на мене як навіжені майже біля порога? Сказали про це? Чудово! Який же ви зробили висновок?

Поліцаї розкрив рота, але я не дав йому заговорити, щосили грюкнув кулаком по столу:

— То якого ж чорта!.. Ви що, думаете — більшовик сам, наче теля, з доброї волі прийде до поліційної залогі вночі, здається на милість ваших шмаркачів?! Господи, сто разів мав рацію пан Робітницький, коли ще в Кракові говорив мені: поліцію ми створимо, але, боюся, їй бракуватиме культури в роботі... Ви здичавіли тут від неробства. Ви... — Помітивши, що він починає соватися на стільці, я стишив голос, примирливо, з докором похитав головою: — Не можна так. У житті все набагато складніше, ніж часом здається. Особливо в наші дні. Уявіть собі: людина йде з особливим повноваженням до окружного проводу ОУН, несе повідомлення, яких чекають наші... — тут я осікся, ніби з досади, що бовкнув

зайве, і насупився: — Майте на увазі, про те, що почули, нікому ні слова. Інакше я не ручуся... Пробачте, не розчув вашого прізвища?

— Верківський. Але я змушений, пане...— зам'явся він.

— Мое псевдо — Хмара,— підказав я.

— Не маю права сумніватися,— з зусиллям підбираючи слова, якомога м'якше заговорив вузькоплечий,— але ж, пане Хмаро, ви розумієте... мій обов'язок... я повинен перевірити, зв'яжуся з Ровно.

— Будь ласка,— байдуже сказав я, скидаючи шкірянку,— тільки не забудьте: чекати не маю коли. Власне, для того й завернув, аби дізнатися: може, хто з ваших їхатиме до міста, то й мене підвіз би. Стомився під час мандрів. Для нас тепер небезпеки чимало на українських шляхах.

— Не хвилюйтеся. Це не займе багато часу. Зараз я зв'яжуся по телефону.

Мене наче вдарило обухом по голові. «По телефону! Тут є телефон! Як же я не помітив? Чорт... Що ж тепер? Хряснути його стільцем по голові, вирвати пістолет і стрибнути у вікно...»

Але тверезий розсуд стримував, підказував: «Зачекай. Не гарячись Більше витримки».

Верківський пройшов у сусідню кімнату. Я бачив, як здригався лікоть його правої руки. Поліцай крутив ручку настінного апарата. Дмухав у трубку.

— Алло, Ровно! Станція? Поліцію мені... Алло! Я прошу поліцію. Що? Добре, почекаю.

Запанувала довга пауза.

Я сидів, напружившись, як на голках. Нарешті почувся роздратований голос:

— Як це — не відповідає? Ану, викличте ще раз!

Через кілька хвилин усе ж відповіли. Була вже глибока ніч. Трубку, мабуть, узяв якийсь сонний черговий. Верківський почав доводити, що в нього невідкладна справа, просив покликати до телефону когось із начальства, та, очевидно, у відповідь почув щось не люб'язне, бо раптом сердито плюнув і клацнув важелем.

Решта ночі минула в тривозі.

Примостившись на лавці, я вдавав, що куняю, а тим часом сторожко прислухався до всього. Після невдалої телефонної розмови Верківський пішов, запевнивши мене, що вранці подадуть підводу і я зможу спокійно їхати до Ровно.

Старший поліцейський поведився зі мною запопадливо ввічливо, не бажаючи псувати стосунків з «уповноваженим оунівської верхівки». З його воскового тупуватого обличчя не сходив вираз розгубленості. Ця гнида боялася за свою кар'єру. Проте десь у закутках свідомості у нього все ж ворушився сумнів. Йдучи геть, Верківський, видно, дав стосовно мене деякі розпорядження, про всяк випадок застрахувався. Трое поліцаїв сиділо в кімнаті біля порога, не випускаючи з рук гвинтівок. Надворі, за стіною, чулися кроки вартового. Ясна річ, з хати мене не випустять. Щоб не викликати підозри, я «дрімав», загорнувшись у шкірянку.

Поліцаї чаділи самосадам. З кімнати, де був телефон, долинав глухий стогін. Десь у кутку нескінченно виспівував цвіркун.

Коли проспівали перші півні, під хатою зацокотіли копита. Почулися голоси. Увійшов вартовий.

— Збирайтеся. Поїдемо.

Спершу вивели з приміщення двох чоловіків, що лежали на підлозі. Одному на вигляд років п'ятдесят. Похитуючись, він пройшов босоніж по долівці. Другий, худий юнак, стогнав. Обличчя його було схоже на суцільну рану, волосся злиплося в темних засохлих згустках. Мене вивели слідом.

На підводі вмощувалося двоє поліцаїв, третій стояв біля коней, притискаючи ліктем приклад карабіна.

— Руки назад,— похмуро сказав мені чорноволосий, який вийшов з хати останнім.

— Що? Може, надумали і мене зв'язати?

— Такий наказ,— він повільно розмотував ремінний ушивальник, спльовуючи, розтягував вузол зубами.

Я примусив себе посміхнутися.

— О, Верківський передбачливий... Сам утік, знає, що нам доведеться зустрічатись, а на тобі, дурневі, виїхати хоче. Не промахнися, хлопче! Чого доброго, за цей ремінець головою заплатишся. І таке буває.

Поліцай завагався. Відтак махнув рукою, серйозно сказав:

— Не я тут старший, самі знаєте. В'яжу, бо наказано. А головою колись платити доведеться хоч так, хоч сяк. Це точно. Поверніться, пане...

Кисті моїх рук стягнув за спиною тугий зашморг. Мене підсадили на підводу. Двоє заарештованих уже лежали там. Поліцай смикнув віжки.

Прогуркотівши кованими колесами по брукованих вулицях Ровно, підвода зупинилася біля приміщення поліції.

Якісь два напівп'яні типи перемовилися кількома словами з моїми конвоїрами й повели мене темним коридором. Заскрипів важкий засув, і я опинився в камері.

Крізь невелике загразоване віконце під стелею ледве проникало денне світло. На цементній долівці покотом лежали в'язні. Двоє чоловіків з блідими неголеними обличчями глянули на мене.

— Терентію, це ти? — тихо покликав надломлений голос.

Переступаючи через розпростерті тіла, я пробрався в глиб камери, присів навпочіпки і відсахнувся. На брудній слизькій підлозі лежали мої давні знайомі із села Грушвиці — колишній член КПЗУ Мовчанець і комсомолец Сметанюк. Їх важко було впізнати. На плечах — не одяг, а брудне ганчір'я. Щоки й чоло Сметанюка вкривали темні рубці, з розірваного вуха сочилася кров. Мовчанець простягнув до мене руки. Я здригнувся, побачивши на них чорні, наче обвуглені, рани, пальці без нігтів.

— Що вони з вами зробили? Що тут діється?

— Б'ють, щодня знущаються, недолюдки, — хрипло заговорив Мовчанець. — Руки мої... Позавчора пекли розпеченим залізом і нігті рвали щипцями... Розстріляють же, гади, все одно, а не поспішають. Тримають нас тут, щоб більше помучити, покатувати. І тебе, значить, Терентію, сюди... Ех, звірі...

Сметанюк, не підводячись, злегка потиснув мою руку, тихо, одними губами зашепотів:

— Невже все... загинуло? Скажи, Терентію... Ти ж... ти... — він закашлявся, схопився за груди. — Всередині пече. Відбили щось, негідники. А жити хочеться... Як хочеться! Все йшло перед війною так чудово. А знаєш, що найболючіше? — Сметанюк підвівся, спираючись на мое плече. — Ось у такому кам'яному мішку гинути. Якби на волі, зі зброєю в руках, якби в бою... То інша річ. А так...

У коридорі хтось несамовито закричав. Відчинилися двері. В камеру жбурнули закривавленого білявого юнака. Він важко вдарився об підлогу. На порозі з'явилися Огибовський, Жовтуцький і Костецький. Це були вони, вчорашні студенти нашого інституту, що стали запроданцями й катами. За поясом у Огибовського стирчав німецький парабелум. У всіх трьох, як у м'ясників, засу-

кані до ліктів рукави, обличчя перекошені сліпою люттю. Нахилившись до юнака, котрий щойно зазнав нестерпних мук, Огибовський схопив його за волосся й потяг до стіни.

Я не ворушився. Ще мить, і стрінуся поглядом з кимось із цих бандитів. А тоді... Що буде тоді, уявити неважко. Мене впізнають одразу.

На щастя, мене не помітили. Спи́на Костецького майнула переді мною, і він слідом за Огибовським та Жовтуцьким зник у коридорі.

...Прокинувся я від чийогось голосного сміху. Розплющив очі. Наді мною стояв Костецький.

— Яка несподівана зустріч! Ха-ха-ха... Хто б міг подумати, що у нас такий гість! Не знали ми, не знали, що ти тут. По старому знайомству могли б дати кращий нічліг.

Повернувши голову, я побачив ще одного з групи націоналістів, що таємно збиралися на «Кавказі» в перший день війни,— Вротновського. Він стояв збоку, вражений моєю присутністю в камері.

— Нічого, потерпи. Скоро тут буде просторіше. Вночі, товаришу Терентій,— з притиском вимовляючи слово «товаришу», глузливо почав Костецький,— ми розвантажимо твою квартиру.— Кивком голови він указав на євреїв, котрі сиділи в глибині камери.— А про тебе доповімо негайно. Авжеж, такий гість!..

Коли перевертні вийшли, Мовчанець і Сметанюк перезиринулися, в їхніх погледах з'явилася холодна відчуженість, неприязнь до мене.

Від цього стало боляче.

— Совість моя чиста, товариші. Я готовий прийняти смерть, як і ви. Не дивуйтеся, що ті недолюдки називали мене на ім'я. Вони вчилися зі мною в одному вузі.

Надвечір по Мовчанця і Сметанюка прийшли два поліцаї та Огибовський. Він був п'яний, ледве тримався на ногах.

— Зараз, Мовчанець, ти замовкнеш навіки, а тебе, Сметанюк... з тебе... ми вичавимо сметану,— зареготав Огибовський.

Згодом камера наполовину спорожніла. Протягом п'яти діб ні Костецький, ні хто інший з відомої мені четвірки сюди не потикався. Мого прізвища не згадували. Така поведінка ворогів не віщувала нічого втішного.

Через кілька днів мене забрали і повели. Рябий поліцай улесливо постукав у двері з табличкою «Комен-

дант поліції міста Ровно» і по-собачому нашорошив вуха.

З кабінету щось відповіли. Рябий навшпиньки зайшов і за мить повернувся.

— Заходь,— сказав він і, лише тепер помітивши, що в мене скручені руки, загорлав на конвоїрів, очевидно, страхуючи себе про всяк випадок: мабуть, я залишався для них все ще загадковою особою.— Бовдури, сто чортів вашій матері... Хто просив? Ну! Розв'яжіть його... Хутчій!

Поліцаї гарячково завовтузились.

— Де ж він там? — почувся з кабінету коменданта бас із своєрідним акцентом. Двері з табличкою рвучко відчинилися. На порозі з'явився високий чолов'яга в сірому костюмі цивільного покою. Великий синюватий ніс, сиве волосся підстрижене їжаком, густі волохаті брови...

Я глянув на нього й застиг як укопаний, не вірячи своїм очам. Я впізнав його.

...У 1933 році в Гощі почалося будівництво військових казарм. Пілсудчики підтягували збройні частини до радянського кордону. Робітники, котрі працювали на будові, розквартирувалися хто де.

На той час шкуродер Василевський свою лимарню закрив. Я тимчасово залишився без роботи. У батьковій хаті застав постояльца — високого м'язистого чоловіка, зодягненого в потріпану брезентову куртку, австрійця за походженням Франца Крупу. Вів постоялець бродяче життя. Лише власники придорожніх шинків радо стрічали його. Пив Крупа майже щодня, хто зна за які кошти.

Слав він у повітці. Я теж іноді виносив туди рядно, рятуючись од кімнатної задухи. Вечорами постоялець пускався в довгі балачки. Лаяв усіх підряд — польських офіцерів, що наглядали за будівництвом казарм, жандармів, які нищпорили у прикордонних селах, Пілсудського — за встановлені ним порядки; батькував австрійський уряд і австрійських соціал-демократів, запевняючи, що добре знає їх, бо, мовляв, був зв'язаний з ними раніше «на ідейній основі». Та найбільше перепало від нього Гітлерові, що захопив тоді владу в Німеччині. Розмахуючи в темряві газетою, Крупа виповідав своє переконання, що «цей миршавий Шікльгрубер» * заgreбе землі сусідніх держав і рано чи пізно проковтне Австрію.

* Шікльгрубер — справжнє прізвище Гітлера.

Я ставився до його балачок стримано, здебільшого відмовчувався. Слухав і дивувався, як у цій затуманеній алкоголем голові могли іноді спалахувати проблиски глузду.

Перескакуючи з події на подію, Крупа розповідав про якісь політичні гуртки у Відні, часом настирливо, з п'яною впертістю вимагав, щоб я вчивсь у нього співати по-німецьки «Інтернаціонал», часто згадував своїх давніх знайомих і земляків, з якими начебто входив до однієї соціал-демократичної групи в Ейзенштадті.

Хто він насправді, чому опинився в Польщі — я так і не встановив. Спробуй, було, второпати, де кінчалося його п'яне базікання, де починалася правда.

Крупа жив у нас кілька тижнів, потім полаявся з десятником, кинув роботу на будівництві, зник.

Через кілька років я потрапив у ровенську тюрму. Відгороджені від світу товстеними мурами, комуністиполітв'язні підтримували між собою зв'язок. Перестукувалися, передавали один одному новини, застерігали від підсланих провокаторів. Мінялося тюремне начальство — ми дізнавалися про це раніше, ніж новий поліцейський чиновник прибував на місце призначення. З'являлася нова партія заарештованих — ми діставали про кожного відомості чи не скоріше, ніж у канцелярії тюрми. Коли когось із наших потай кидали у карцер або після катувань хтось не повертався до камери, решта комуністів, розкиданих по всіх закутках в'язниці, змовившись, на знак протесту оголошувала голодовку.

Вісті надходили до нас лише нам відомими шляхами. Одні радували, інші — засмучували, а про деякі, поговоривши день-два, ми просто забували. Так було і з історією, що трапилась якось на світанку, коли тюрма ще спала. За стіною на подвір'ї зненацька пролунало кілька пострілів. Коридором забігала варта.

Запрацював наш «бездротовий телеграф». Виявилось, що з тюрми втік якийсь агент німецької розвідки, арештований «двуйкою» за збирання відомостей про дислокацію польських дивізій.

Спочатку до цієї новини ми поставилися байдуже. Зрештою, нічого незвичайного не сталося: фашистська Німеччина обплутувала сіткою таємної агентури не одну країну, і Польща не була винятком. Дивувало інше — сам факт, що втеча вдалася. Адже втекти з ровенської тюрми не так просто.

Та через кілька тижнів стало відомо, що втеча німецького агента була інсценізована. Через товаришів я дізнався: агент абверу засапався на варшавському аеродромі, передаючи якісь документи пілотові німецького рейсового літака, що курсував на трасі Берлін — Варшава.

Опинившись у руках поляків, агент не відпирився. Рятуючи своє життя, він видав двох німецьких розвідників — свого колегу-агента, з яким підтримував постійний зв'язок, і резидента — німкеню, викладачку гімназії у невеличкому містечку поблизу Кракова. Та найнесподіванішим у цій історії було те, що пройду-агента звали... Францом Крупою!

Давня, налізубута подія згадалася чітко, з усіма деталями, як тільки я побачив австрійця в ролі коменданта української поліції міста Ровно. Він дивився на мене вицвілими водянистими очима, і щось схоже на посмішку з'явилося на його брезклому обличчі.

— Мені лише сьогодні доповіли, що ти тут, — сказав Крупа і повернувся до рябого: — Коли привчу тебе негайно класти на цей стіл матеріали на кожного заарештованого, як тільки він потрапляє до камери? Втовмачуеш вам сто разів, а ви як пні...

Рябий винувато кліпав очима. Жовтуцький та Вротновський стояли в кабінеті Крупи, наче пси, ладні миттю, з першого ж слова господаря кинутися на жертву. Та комендант поліції такого розпорядження не давав, навпаки, розмовляв спокійно, навіть посміхався, і обидва тупцювали біля дверей.

Крупа недбало погортав папери у папці, що лежала на столі, скривився.

— Молодість, гра в політику... Вітер у голові й дурість. А тепер розплачуватись доводиться. Чи не так? — Він махнув Жовтуцькому й Вротновському: — Можете йти!

Коли ті зникли за дверима, Крупа неголосно запитав:

— Німці перехопили чи сам залишився, не схотів з більшовиками від'їжджати?

— Сам залишився. У Гошу йшов, додому.

— Гошу пам'ятаю. Колись там цеглу носив, дошки пиляв. Почекай, це було... — Крупа скося, очікуюче дивився на мене.

— У тридцять третьому,— підказав я.— Саме того року в Німеччині сталися зміни. Між іншим, один мій знайомий виявився передбачливою людиною. Він вгадав, як розгортатимуться події після приходу Гітлера до влади. До того ж цей знайомий дуже не любив німців.

Крупа повільно підвівся з місця, пильно подивився мені у вічі, підняв угору палець, наче хотів посваритись, і зареготав.

— Он воно що... Не забув! І гадаєш, Крупа тремтить, боїться, щоб німці не дізналися про його тодішнє базікання! Ха-ха! А знаєш, варто мені ворухнути оцим пальцем, і ніхто твоєї могили не знайде, майн лібер...— Він поклав п'ятірню, вкриту рудуватим волоссям, на картонну папку.— Тут націоналісти зібрали матеріал про твою приналежність до партії комуністів. Особисто я не вірю, щоб нормальна людина могла зараз думати про боротьбу з силами рейху. Та досить навіть одного папірця з оцих документів, аби зітерти тебе на порошок.

— Знищити мене ти ще встигнеш. Давай спершу поговоримо, не гарячуючи, віч-на-віч. Вісім років тому в Гощі ти непогано прикидався вільнодумцем, таким собі простачком, який заробляє золоті на горілку й згадує епізоди із свого життя, пов'язані з містом Ейзенштадт. Ні, пане комендант, фактами біографії періоду Ейзенштадта тебе не залякаєш. Ти не маєш потреби приховувати їх від німців, бо ті факти — міф, так мені, принаймні, здається. Інша річ — аеродром під Варшавою, там заарештований агент німецької розвідки, котрий ціною життя колег виторгував собі свободу і з того часу, начхавши на хазяїв, активно працював на поляків, на «двуйку»... Ось про ці факти з однієї біографії в Берліні не знали нічого і, гадаю, не знають досі.

Нас розділяв письмовий стіл. Погляди схрестились. Очі Крупи застигли, налилися кров'ю. Його обличчя вмиць постаріло, губи напіввідкритого рота посиніли, немов у мерця. Кілька хвилин він дивився на мене мовчки. Заговорив, не розціплюючи зубів.

— На хуторі Діброви ти видавав себе за зв'язкового оунівців. Тепер — хочеш мене... Хто ти такий?

— Ні, Крупа, це не брехня,— вів я своєю.— Може, назвати день і годину, коли «двуйка» влаштувала тобі «липову» втечу з тюрми? Невже тебе не цікавить доля викладачки гімназії з-під Кракова? Поляки розстріляли її.

Тремтячою рукою австрієць потягся до шухляди стола. Я стежив за кожним його рухом.

— Хочеш з допомогою пістолета сховати кінці у воду? Бачу. Але якщо гестапо дізнається про зраду колишнього агента німецької розвідки Франца Крупи...

— Щоб дістатися до гестапо, треба спершу вийти з цього кабінету.— Крупа підвівся. Я теж устав з стільця.

— Не поспішай. Я ще не відповів на твої запитання. Хто я такий? Розкрий оту папку, там, мабуть, зазначено, що мене засуджували на 31 рік ув'язнення. Це щось говорить тобі? Я з тих, хто знав чимало. Однак умирати не бажаю. Мене не цікавлять ні фашисти, ні націоналісти, ні господь бог, ані чорт. Я махнув на все рукою, проте старе пам'ятаю добре! І буду захищатися, буду зубами гризтися за своє життя. Йти в гестапо не збираюся. Моїм друзям відомо, що я потрапив до ваших рук. А вони теж знають дещо з минулого Крупи. Якщо я не вийду звідси...

Крупа розмірковував над шойно почутим:

— Та-ак... Виходить, обмінялися компліментами. Казна-що! Ну, припустімо, відчиню перед тобою двері, забирайся, мовляв, на всі чотири сторони. А далі?

Я знизав плечима:

— Мовчатиму, от і все. Мені абсолютно байдуже, що Крупа видавав німців полякам. Нагадую про твоє минуле, бо не маю іншого виходу. Кожен бореться за життя, як може. У мене єдине бажання: щоб мене ніхто не чіпав і мені дали спокій.

— Добре, розійдемося кожен своїм шляхом,— Крупа криво посміхнувся.— Але стережися. Націоналісти зуби точать на тебе гостро. Вб'ють десь з-за рогу, за це я не відповідаю.

— Вб'ють, не вб'ють, видно буде. Та скажу відверто: якщо загину, то від якої б кулі це не сталося — німецької чи оунівської, тобі кари не минути. Постріл в мене — твій кінець. Так уже все склалося...

Австрієць поставив на стіл пляшку спиртного. Вихилив склянку міцного трунку, понюхав скоринку хліба, підсунув пляшку до мене.

— Відведи душу, провалились воно все!

— Не хочу.

— Як знаєш,— він знову потягся до склянки.— А що про оунівців кажу, то не жарт. Наполягають, аби ми зайнялися тобою серйозно. Не радять, а, уяви собі, напо-

лягають. Стукнуло ідіотам у голову, що вони тут хазяї. Хазяї, ха-ха! — Крупа підморгнув мені водянистим оком. — Та одне моє слово — і кожному з них в'язи скрутять. Я тут бог і суддя, бо не їм, а мені гестапівці повірять, коли щось трапиться... — Крупа помітно п'янів, обличчя ще більше наливалось кров'ю. — Я теж хочу жити, і пожити як слід, щоб горілка була і жінки... А голодранці з проводу — сволота, ладні руки мені цілувати. — Крупа, як навіжений, затарабанив кулаком об стіл.

На порозі з'явився рябий. Черкнувши кілька слів на клаптику паперу, комендант подав його поліцаєві. Той клацнув за каблуками, вийшов за двері.

— Влаштуйся десь так, щоб бути у мене на очах, — зовсім заїркаючись, бурмотів Крупа. — Доки я сидітиму в оцьому кріслі, тебе не зачеплять. З Крупою якщо по-хорошому, з розумом, то не пропадеш, будь певний...

Він говорив і говорив, та я вже не слухав його. Бажання якнайшвидше вирватися за ворота тюрми, дихнути свіжим повітрям, побачити небо, людей настільки охопило мене, що, здавалося, ще мить — і я не витримаю, схоплюсь на ноги, стрімголов кинуся геть.

На столі дзенькнув телефон. Комендант зняв трубку. Послухав, хижо повів сизим носом.

— Ну, ну... Який піп?.. Добре, не віть учених, без вас розберемося. Що? А, йдїть ви зі своїми порадами знаєте куди... — трубка з брязкотом упала на важіль. Проте коротка телефонна розмова помітно стурбувала Крупу. Видно було — австрієць дещо розгубився.

— Ет, чорт! Справа ускладнюється. Дзвонили з окружного проводу. Націоналісти хочуть судити тебе за зраду нації. Є у них такий суд... До того ж вони твердять, ніби ти в сороковому році заарештував у селі Синів якогось попа, а піп той був районним керівником ОУН, та ще й родичем доводиться комусь із тих, хто нині командує у проводі.

— Вперше чую про таке.

— Правду кажеш? Тим краще... — Крупа хвилину подумав, морщачи чоло, — тепер на його обличчі вималюувалась нерішучість. — Все одно не заспокояться націоналісти. Настрочать у гестапо донос, ті почнуть копати... Давай домовимося: потерпи тут ще день-два, я тим часом дещо підготую, переговорю з ким слід, і відпустимо тебе додому. Зате потім собак тобі не вішати-муть... А щодо випадку на Варшавському аеродромі — мовчок, інакше... сам розумієш...

І знову камера.

Наступного дня мене ще раз повели до Крупи. Ми залишилися у кабінеті вдвох. Нарешті історія з попом з'ясувалася. Дійсно, за рік перед початком війни у селі Синів було викрито терориста-націоналіста, котрий маскувався попівською рясою. Під час обшуку в погребі на попівському подвір'ї знайшли кілька гвинтівок, ящик з патронами, радіопередавач і пачку фальшивих грошей.

Проте націоналісти, поповнюючи мою «справу» новими матеріалами, перестаралися: попа заарештував якийсь працівник НКВС, мій однофамілець.

— Усе гаразд,— сказав Крупа,— тепер нехай говорять...

Тієї ж миті до кабінету постукали. У відхилені двері просунув голову черговий поліцай і доповів:

— Пане комендант, машина біля під'їзду, пан майор чекає!

Крупа рвучко схопився з крісла, наказав мені не виходити з кабінету, доки він не повернеться, і вибіг у коридор.

Минуло півгодини, година... Австрієць не повертався. Тривала відсутність коменданта збивала з пантелику не одного мене. Черговий поліцай кілька разів зазиравав у двері і знову причиняв їх, переконавшись, що я сумирно очікую коменданта. Аж коли почало сутеніти, він випровадив мене з кабінету.

З тюрми я не вийшов ні на другий, ні на третій день. Крупа жодним словом не давав знати про себе, наче провалився крізь землю.

Якось пізнього вечора до камери ввалився Костецький у супроводі кількох поліцаїв. Мене вивели за тюремну браму, взяли гвинтівки напереваги. І перше, що я побачив,— тисячі ясних, манливих зірок у вечірньому небі.

Володимир Робітницький прибув на Ровенщину в перші дні фашистської окупації з обозом якогось тилового батальйону гітлерівців. Він спочатку завернув до батькової оселі, під Клевань, постояв біля воріт, демонстративно витер сльозу на землістому обличчі й у супроводі озброєних до зубів охоронців помчав у Ровно.

Маючи особливі повноваження ватажка ОУН Степана Бандери, Робітницький негайно приступив до діла. Ровно і навколишні села вкрилися сіткою кривавих катівень. Почали безслідно зникати десятки людей...

Але шефові «української поліції» Волині не пофортунило: хвороба звалила з ніг. Однак і прикутий до ліжка пройдисвіт через своїх посіпак із так званої СБ («служби безпеки») і далі виконував директиви центрального проводу ОУН. Однією з них передбачалося повне очищення української території од «ворогів української нації». Росіян, поляків, євреїв розстрілювали в ярах, лісах, біля наспіх виритих ям, на берегах глибокої Горині. З українцями розправлялися окремо. Ними займалися спеціальні «суди». Бандерівські трибунали, створені з колишніх куркулів, петлюрівців, прибулих з Німеччини націоналістів, засідали безперервно, вдень і вночі, пропускаючи десятки звинувачених «у зраді нації». «Суд», як правило, кінчався пострілом у потилицю. В ті чорні дні обірвалося життя багатьох вірних синів Волині.

Мене повели темною вулицею. Поблизу православного собору знаходилась німецька комендатура. Тут же перебувала й резиденція проводу ОУН.

У просторій кімнаті, обставленій м'якими меблями, з килимами на підлозі, розвалившись у кріслах, сиділо з десяток чоловіків. На вилогах піджаків ощерювалися значки-тризубці.

Братів Олександра та Якова Буслів, про яких говорив мені Прокіп Кульбенко, я впізнав одразу. З цими клеванськими «вождями» націоналістів мені доводилося стикатися ще до 1939 року, обох знав у обличчя. Решту, крім Огибовського та Костецького, раніше не бачив. Німецького крою костюми, по-пруськи педантично накрохмалені маніжки сорочок, темно-сірі галстуки з ерзац-шовку красномовно свідчили про те, з яких країв залетіла до міста ця жовто-блакитна зграя.

Мені вказали на стілець серед кімнати. У дверях, поклавши руки на парабелуми, стали Огибовський та Костецький.

Молодший Бусел, Яків, стулив безбарвні тонкі губи, повільно підвівся, взяв зі стола папку, бачену мною в кабінеті Крупи.

— Панове! — Рука Бусла злетіла догори в театральному жесті.— Панове! — повторив він.— Мені бракує слів висловити все, що думаю з приводу людини, яка сидить отут, перед вами... Це не москаль, не лях, не іудей. Народивсь у селі Гоща, йому двадцять дев'ять років, батьки — селяни-українці. Рід з діда-прадіда заглиблюється корінням у нашу рідну землю. Як же служив цій землі

Терентій Новак? Злигався з більшовиками, навернув до комуністичної віри немало нашої молоді. Його багаторічна злочинна діяльність на Волині завдала великої шкоди нашим національним ідеям. Панове! В цих паперах занотовано весь шлях зрадника української нації, ці папери є обвинувальним актом, що виноситься на розгляд вельмишановного суду. Прошу уважно слухати.

Він почав читати.

Не знаю, скільки часу збиралися відомості, але моя біографія була викладена в «обвинувальному акті» досить детально. Там згадувалась і моя участь у діяльності комсомольських осередків на Волині в тридцятих роках, і партійна робота в містах і селах, і те, що в тридцять дев'ятому я був депутатом Народних Зборів у Львові, які проголосували за возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

І все ж верховоди оунівського проводу знали про мене не все.

Судячи із заведеного «досьє», бандерівці вважали, що останні роки, у зв'язку з розпуском КПЗУ, я лишився поза партією. Немало важила й та деталь, що у відповідній графі військового квитка, оформленого мені для роботи в тилу ворога, значилося: «безпартійний».

Однак тепер це було ні до чого. Націоналісти заздалегідь, не сумнівався я, винесли вирок.

Бусел одклав набір папери, зіперся долонями на стіл.

— Як бачите, панове, підсудний Новак заслуговує найсуворішого покарання. Така моя думка. Гадаю, мене підтримають усі присутні,— закінчив він і спитав, дивлячись на мене спідлоба: — Чи маєте сказати щось в останньому слові?

Я усвідомлював безвихідність становища, і в грудях закипало нестримне бажання кинути в обличчя самозваних «суддів» усе, що думав про них, вилити ненависть і огиду до цих нікчемних людців.

Ствердно киваю головою.

— Так, скажу.

— Говоріть, тільки правду, як на сповіді.

Збоку рипнули двері. До кімнати увійшов... Крупа. Мовчки сів позаду, втупивши погляд у Якова Бусла.

Круто зміною намір.

Неповні відомості моєї біографії, «безпартійний» військовий квиток і, найголовніше,— моя обізнаність з минулим Крупи — давали хоч і хистку, та все ж надію на порятунок. Товариші за лінією фронту сподіваються,

що, знаходячись в окупованому місті, я робитиму корисну справу, виконаю завдання партії, ділом виправдаю її високе довір'я. Вмираючи, плюнути в очі ворога — чесний вчинок. Але плювок — не постріл, не вибух гранати. Чи завжди виправдана така смерть, коли існує бодай найменша можливість боротися? «Ти вистояти спробуй. Це, брат, у нашому становищі важче...» — пригадав я слова сивоголового полоненого.

— Ви оголосили, що судите мене за зраду моєї нації, мого народу, — обертаюся до молодшого Бусла. — Не розумію, що спричинилося до такого звинувачення. Людина я безпартійна, від політичних справ одійшов давно... Не буду пояснювати, як і чому це сталося, ви знаєте все, бо маєте в руках удосталь відомостей про мое життя. Виправдовуватися не збираюсь і не приховую, що за часів, коли мою землю топтали польські багатії, був я членом Комуністичної партії. Був, бо не знав у наших краях іншої політичної партії, котра б закликала народ боротися проти іноземного гніту і висувала б гасло національного та соціального визволення України.

Ви обвинувачуєте мене у злочинах проти народу. Які ж ці злочини? Я не закликав українську молодь ні чинити розбій, ні вбивати з-за рогу. Ви здивовані, що тепер, коли точиться війна, побачили мене на Ровенщині. А де ж мені бути? Вдумайтесь у зміст щойно прочитаного Яковом Буслом. З матеріалів, зібраних вами, видно, що я ніколи не залишав рідного краю, де народився і виріс. Я все своє життя прожив серед тих, з ким провів дитинство, юність, і ховатися не маю потреби.

Моя участь в роботі Народних Зборів у Львові 1939 року, стверджуєте ви, теж злочин. А мене обрали ровенчани, мої земляки. Вони, як і я, раділи з того, що наша Західна Україна стала нарешті невід'ємною частиною єдиної української держави. Вам усім відомо, що український народ, кожен патріот-українець із задоволенням сприйняли об'єднання українських земель. Не заперечую, я теж голосував за воз'єднання. Ви весь час говорите про соборну Україну, але у вас...

— Ідея соборної України не має нічого спільного з більшовицькими Советами. Ганьба! Він або не розуміє найпростішого, або глузує з нас!.. — схопився з місця сивий, згорблений бандерівець і затряс кулаками над головою:

- Він усе розуміє, будьте певні!
- Його задурманили комуністи!

— Ви наївний, пане Олександр, я дивуюсь...

У кімнаті зчинився галас.

Яків Бусел, насупившись, постукав олівцем по склянці:

— Пане Волошин, пане Заборовець... Панове, заспокойтеся! Підсудний, ви ухиляєтесь... Поясніть свою поведінку в минулому чіткіше!

Знову стало тихо.

— Не знаю, в чому моя поведінка була хибною. Отут сидить ваш брат Олександр Бусел. Гадаю, він пам'ятає ті дні, коли ми з ним одночас опинились у польській тюрмі тут, у Ровно. Я не знаю, за віщо потрапив за ґрати Бусел-старший, а мене поліція кинула туди за агітацію проти уряду Пілсудського, який видав наказ провести в українських селах масові екекції. Коли ви вважаєте, що така агітація шкодила українським батракам і злидарям, тоді ми розуміємо політику по-різному. Але мені хочеться дещо нагадати Олександрові Буслу. Отже, сталося так, що комуніст опинився в одній в'язниці з націоналістом. І слово честі, тоді почали відбуватися дивні речі... Я, кого ви називаєте ворогом української нації, на знак протесту демонстративно відмовився відповідати на запитання слідчого польською мовою. І під час суду ігнорував наказ говорити по-польському. За це мене били, позбавили передач, побачень з рідними, посадили на хліб і воду. А потім я зіткнувся з націоналістом паном Буслом у кабінеті начальника тюрми Хмельовця. Мене привели туди на допит... Пам'ятаєте, Олександр Бусел? При вас Хмельовець бив мене гумовою палицею і горлав, що примусить назавжди забути «хлопську» мову. Я плюнув йому в обличчя і заявив, що він окупант і ніхто не кликав його на українську землю. За ті слова мене кинули в карцер, прикували ланцюгом до стіни і припікали вогнем ступні ніг. А ви, Олександр Бусел, поводитися дивно. Боячись розгнівати Хмельовця, розмовляли лише по-польському. Вас тюремники ставили нам за приклад. Було таке чи ні?

Запала тиша. З кутка вишкірився у посмішці Крупа, перепитав:

— Таке було чи ні, пане... як вас?..

Старший Бусел підвівся з крісла, знову сів, промимрив:

— Щодо польської мови, підсудний трохи перебільшує, але... я не заперечую... рівень моєї культури дозволяв... я не вбачав нічого поганого... Що ж до підсудного,

панове, то зважте — він ковтнув чималу дозу більшовицької отрути. Проте наш обов'язок не лише карати, а й виводити братів по нації на шлях правдивих ідей... Український націоналізм розкриє йому очі, він зрозуміє власну помилку і ще послужить ньеньці-Україні...

Яків Бусел зі злістю зиркнув на брата й запитав мене:

— В разі прощення — чи готові ви змити зраду сумлінним співробітництвом з ОУН?

Я відповів:

— Буду послідовним, панове, до кінця. Мені набридла політика, вона принесла тільки розчарування. Я втопився і духовно, й фізично. З мене досить.

По кімнаті пронісся погрозовий гомін. Крупа встав.

— Закругляйтеся, панове, балаканині вашій не видно кінця.

— Пане Крупа,— підхопився Яків Бусел,— пане Крупа... Йде суд ОУН, і я насмілюся нагадати, що ваша нечемність змусить нас...

— А мені ваш суд ось до цього місця! — австрієць виразно поляскав себе по сідниці, очі його округлились, почали червоніти.— Теревені розводите... Треба буде, розстріляємо й без вашого суду, а ні — вас питати теж не збираємось. Що?! Мені погрожуєте?

Похитуючись, Крупа важкою ходою пішов між кріслами, розштовхуючи колінами сплотивших зі страху оунівців. Його рука повільно опускалася на кобуру пістолета.

Бусел поточився назад. Сивий, згорблений бандерівець, закативши під лоба очі, почав сповзати з крісла на килим.

У кабінеті Крупи нестерпно смерділо самогонним перегаром. Брезкле обличчя коменданта поліції, здавалося, от-от заюшиться кров'ю. Він був п'яний мов квац, але слова вимовляв зв'язно, з кожною фразою натужно морщаючи чоло.

— Тепер вони затанцюють, там їм насиплять жару під хвіст.— Крупа махнув рукою кудись у бік вікна, жадібно ковтнув з графина води.— Я не поспішав з твоїм звільненням, треба було зачекати. А бачив, як напустили в штани пани-націоналісти? Го-го-го! — зареготав він.— Говорив тобі — з Крупою, якщо по-хорошому, не пропадеш. Як бачиш, я своєму слову хазяїн, сподіваюсь, ти теж... не розпускатимеш язика.

Я дивився на Крупу, немов на божевільного. Найменше мене хвилювали стосунки коменданта поліції з проводом ОУН. Головне — чи вдасться вирватися з рук ворогів, перш ніж з'ясується, що очманілий від пияцтва австрієць познущався над «суддями» — націоналістами.

Перехопивши мій погляд, звернений до дверей, Крупа вийняв з кишені якийсь папірець.

— Гадаєш, діяв необачно, перегнув палицю? — Він зсперечно похитав головою. — На, читай... По-німецькому розумієш? Це розпорядження начальника ровенського гестапо. Декотрі з тих, що тебе судили, вночі заарештовані. Не ламай голови, великою політикою тут і не пахне. Бандерівці вирізали зо три десятки єврейських сімей на вибір — колишніх власників крамниць та будинків, ювелірів. Ну а коштовності вбитих, золото, всілякі там годинники, браслети, персні загребли до власних кишень. А в німців не заведено, щоб хтось інший вершки з'їдав. Гестапо, дізнавшись про коштовності, витягне їх у бандерівців разом з жилами, будь певен! На заарештованих можеш поставити хрест — гестапо в таких випадках свідків не любить. Оунівцям зараз не до тебе. І Верківському, і цим колишнім студентам я рота заткну...

Через кілька хвилин я стояв на вулиці понівеченого бомбами міста. Вітерець гнав бруківкою сміття. Тротуарами походжали фашистські солдати й офіцери. Група поліцаїв у чорних мундирах, виринувши з воріт тюрми, надривно горлала:

Знищимо криво
Москву і Варшаву,
Гей!

Оддалік на вцілілому фасаді особняка теліпався прапор із свастикою.

Попереду на мене чатувала невідомість.

Розділ V

ХАТИНА НА ОКОЛИЦІ

Мій давній знайомий Василь Ворон мешкав раніше на вулиці Шкільній. Зустріти його в окупованому місті я не сподівався, він пішов на фронт першого дня війни.

У хаті Ворона залишилася його бабуся Ксенія Петрівна, сухенька, жвава жінка років за шістдесят.

Василь був товариським, веселим хлопцем. Мав багато друзів, які часто приходили до нього в гості. Бабуся Ксенія привітно зустрічала приятелів онука, частувала ласощами, а вечорами, коли ми збирались у палісаднику, розповідала про давні часи.

Згадувати бабусі Ксенії було що. За своє життя набачилась усякого. Під час громадянської війни в заповненій французькими матросами Одесі розповсюджувала більшовицькі листівки. На Пересіпі переховувала ревкомівців. Знала Жанну Лябурб, Григорія Івановича Котовського...

Попетлявши вулицями міста, я зайшов у знайомий дворик з палісадником.

Бабуся Ксенія добула із скрині рушник, нагріла воду, поставила на стіл миску з картоплею.

Поки я вмивався, вона все витирала фартухом слюзи й приказувала:

— Ой, сину, сину, як ти змарнів... Одна шкіра та кості. Може, десь і мій Василько ось так... сердешний...

На стіні у рамці виднівся позолочений квадратик шкільної похвальної грамоти. Рябіла корінцями книг сплетена з лози простенька етажерка. «Анна Кареніна», «Піднята цілина», томик віршів Сосюри, «Прекрасні катастрофи» Смолича... Під вішалкою, як і раніше, — акуратно пришпилена до стіни пожовкла газета «Правда» з портретом шахтаря у брезентовій куртці. Збоку сиротливо висів на цвяшку Василів піджак, на лацкані виблискував значок «ГПО»... Все нагадувало про наші зустрічі й світлі радощі, а в голові бабусі Ксенії було стільки горя... Я намагався завести розмову про друзів Василя, щоб з'ясувати, хто залишився в місті. Та вона нічого не знала. Просила заходити, може, про щось довідається, тоді й розкаже.

Через кілька днів я навідався в Гощу. Прийшов у село смерком, обережно пробрався до своєї хати.

Вдома мене приголомшила тяжка звістка: тиждень тому гітлерівці розстріляли в Корці Олену, дружину мого брата Тихона.

Варшав'янка Олена була вродливою, розумною жінкою, її поважали в усьому селі. Коли над Гощею почали з'являтися фашистські літаки й пронеслася чутка про переодягнених ворожих парашутистів, Олена озброївшись наганом, щоночі з групою товаришів прочісувала

жита, навколишні яри та глухі степові вибалки. Якось удосвіта Олена привела двох фашистських парашутистів-диверсантів, захоплених зненацька під час приземлення в полі.

Евакууватися з Гощі вона не встигла. Селяни переховували її від гітлерівців. Однак поліцаї Бринда та Іваниця вистежили Олену, схопили і видали гестапівцям...

Тихон воював на фронті, не відаючи, що вже немає його красуні Оленки.

Моя молодша сестра Марія виїхала на схід. У роки панської Польщі за участь у комсомольському підпіллі її засудили на сім років ув'язнення. Вийшла Марія з тюрми завдяки сімнадцятому вересня. Знаючи її дещо невривповажений, запальний характер, я радів, що сестра виїхала і знаходиться серед своїх.

З батьком та матір'ю лишилося четверо наймолодших: сестра Устина та малолітні Іван, Василь і Олексій.

Жили старенькі після приходу гітлерівців у постійній тривозі. В селі з'явилося кілька оунівців. Погрожують вирізати сім'ї комуністів. Як тільки в Гощу повертають німці, батько йде в поле, пересиджує у сховищі, іноді кілька днів не повертається додому.

Про все це розповіла мати, заливаючись сльозами. Вона помітно постаріла, схудла, здавалася зовсім безпомічною. Хвилювалася, що я зникну, так само несподівано, як і з'явився.

Батько зустрів мене інакше — стримано, з холодною відчуженістю на обличчі. Мимоволі пригадалися дні, коли я виходив на волю з тюрем підсудників. Попри всі знущання, яких зазнали родини комуністів за панської Польщі — вічні наскоки поліції, виклики на допити, грубощі й образи з боку жандармів, навіть побої, ніколи я не чув од батька нарікань чи докорів. Навпаки, в кожному його слові відчувалася стримана гордість за дітей, які обрали собі небезпечний, але правильний шлях.

Цього разу моє повернення батько розцінював критично.

— Не чекав тебе, Терентію... Думав — ти там, де всі. У Гощі лише старі та малі залишилися. Молоді пішли на фронт. Воно, звичайно, буває по-всякому. Тільки мало ти навоювався, хоч і говориш, що з полону втік. У якому костюмі ходив раніше, такий на тобі бачу й тепер. Тихон на фронті. Марія поїхала. Оленку нашу роз-

стріляли... А про тебе чутки ходять — у місті `зостався, з німцями нібито в злагоді живеш.

— Звідки такі чутки?

— Учора Ольга Солімчук з Ровно повернулася. Вона й розповідала.

Я ладен був розцілувати батька за таку звістку. Мені навіть не спадало на думку розпитувати його про те, що робить Ольга в Гощі, як поводить себе,— це було зайве.

На Волині я знав десятки людей, для яких революційна боротьба стала метою життя. Вони беззавітно служили ідеям комунізму. Були серед них і зрілі віком, сиві люди, з слідами на руках од металевих кайданів. Були й зовсім юні бійці. Та молодшої за Ольгу дівчини з ніжною партійною кличкою Пташка, мабуть, не було.

Почувши знайоме ім'я, я заплющив очі, в якусь коротку мить перенісся на два роки назад, на далекі площі та вулиці Львова.

...Золотилося осіннє листя каштанів. Над містом майоріли червоні полотнища прапорів, лунали пісні. Біля оперного театру — строкатий, схвильований натовп, море щасливих облич, святкових костюмів, піднятих догори транспарантів. Тисячний гомін, музика зливаються з оплесками, що злітають до стелі в театральному залі, перекочуються хвилями.

Біля мене — невисока, худенька дівчина з білявими кісками. Депутатові Народних Зборів Західної України Олі Солімчук усього дев'ятнадцять. А за плечима — життя борця, кришталево чисте, сповнене подвигів. Навкруги стільки радості, щастя, що дівчині здається, ніби все це — чарівний сон.

У сімнадцять років хочеться дихати на повні груди, вчитись, кохати. А вона ходила на явки, місяцями переховувалася від поліції, жила без сім'ї, без дому, виривалася з тенет, розставлених дефензивою, організовувала комсомольські осередки, каралась за ґратами у камері.

Недарма кажуть: молодість і мужність ходять у парі. Вісімнадцятилітня Оля працювала секретарем підпільного Гощанського райкому КСМЗУ*. Польська політична поліція завела на неї справу, що складалася з кількох томів. Платним агентам дефензиви за юну комуністку обіцяли не одну тисячу злотих.

* КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України.

Такою була Ольга Петрівна Солімчук, дівчина з волинського села Синів, моя давня знайома, товариш по підпільній роботі.

«Невже вона могла хоч на хвилину повірити, що я перекинувся до ворожого табору, зрадив?»

А батько дивився на мене з німим запитанням. Він чекав відповіді.

Я взяв його за руку:

— Ти мене знаєш, тату. Я не змінився. Ось усе, що можу сказати. Давай облишимо цю розмову. Майбутнє покаже.

Тієї ж ночі я побачився з Ольгою Солімчук та з гошанським комсомольцем Полікарпом Білоусом. Товариші зустріли мене насторожено. Розмова якось не клеїлась, бракувало відвертості, довірливості, які зближували нас у минулі роки.

І все ж я радів, що поруч є вірні друзі, що вони такі ж, якими були завжди.

Повернувшись із Гощі в Ровно, я тимчасово поселився у бабусі Ксенії. Поряд мешкав похилого віку поляк, професор-латиніст. Гестапівці вивезли його вночі разом з сім'єю. Мешканці Шкільної перешіптувалися між собою, що латиніст та його син потай слухали московські та лондонські радіопередачі.

Після арешту професора в будинку з'явилися нові квартиранти — двоє шпиків. Один з них, вайлуватий парубійко у білому полотняному костюмі, цілими днями стовбичив на ганку, кидаючи ліниві погляди на подвір'я бабусі Ксенії. Другий, миршавий чоловік із засмальцьованим тирольським капелюхом на маленькій, як кулак, голові, щоразу, тільки-но я виходив на вулицю, вислизав з хвіртки боком і тінню брів назирці.

Вони стежили за мною грубо, невміло. Не вірилося, що це агенти гестапівської школи. Тут було щось не те.

І все ж поява шпиків не віщувала нічого доброго. Треба було негайно міняти квартиру. Але надійного притулку я не мав. Перші обережні розшуки потрібних людей, яких гадав зустріти у Ровно, довелося припинити. Ні явок, ні зв'язків, ні місця, де можна зупинитися хоча б на кілька днів...

«Якщо обставини не дозволять закріпитись у місті — перемістися куди-небудь на село». Слова Василя Андрійовича Бегми не виходили з голови. Може, й справді податися в один з районів і вже звідти починати діяти?

«Знову поспішаєш! — обірвав я настирливу думку.— Більше витримки! Треба знайти інший вихід».

Стіни будинків, паркани, афішні тумби рибіли сірими папірцями. Гітлерівці наклеїли накази. Всі ровенчани мусили суворо дотримуватись «нового порядку». Заборонялося з'являтися на вулицях після дев'ятої вечора; давати притулок військовополоненим; збиратися на квартирах; різати домашню птицю, свиней, кіз; споживати молоко, яйця, масло; торгувати овочами, зерном, печеним хлібом, крупою; переробляти насіння на олію. Все це переходило у власність рейху, підлягало негайній здачі на спеціальні приймальні пункти для потреб «добресної армії фюрера». Над містом нависла примара голуду.

Щоб заробити шматок хліба, миску картоплі чи пригорщу пшона, бабуся Ксеня наймалася в чужих квартирах мити підлогу, прати білизну, доглядати дітей.

— Ксеніє Петрівно, доведеться мені влаштуватися на роботу,— сказав я вранці старенькій господині.

Вона зітхнула.

— Не знаю, сину, що й порадити тобі. І працювати на тих іродів гріх, і без роботи не проживеш. Кажуть, у місті відкрились якісь майстерні, може, там щось підхоже знайдеш.

День видався сонячний. Стояла спека. З руїн несло млосним смородом. Розвалені будівлі стали домовиною для десятків людей. Трупів не відкопували, не прибирали.

Неквапливо йшов я містом. Намагаючись не дивитись на вартового, проминув комендатуру. І раптом — Крупа. Він стояв біля собору. Поруч злегка похитувався високий, як жердина, чоловік з неприродно великими вухами.

Я хотів завернути у перше ж підворіття, та австрієць помітив мене:

— О, кого я бачу! Як поживаєш, майн лібер?

Як завжди, він був добре напідпитку. Щось неголосно сказав вухатому, той поспіхом розпрощався. Коли його худа постать віддалилася, я показав рукою на тирольський капелюх, що зеленів на протилежному боці вулиці біля розбитої вітрини магазину:

— Твої кадри? Забери отих двох йолопів з-перед моїх очей, щоб я їх більше не бачив.

Крупа насупився:

— Вони в тебе їсти не просять. Не розумієш чи що?

Я їх про всяк випадок приставив. Роблю як краще, для твоєї ж безпеки.

Він явно тривожився за себе — пам'ятав про мою пересторогу.

— Обійдуся без охоронців.

— Дивися, щоб не пошкодував,— невдоволено сказав Крупа.— Куди прямуєш?

— Шукаю роботу. З голоду ж помирати не хочеться.

— Роботу? — перепитав Крупа.— Це можна організувати миттю. Йди за мною!

Я почав було відмовлятися, з острахом подумавши, що австрієць хоче влаштувати мене у своєму «відомстві». Але він, міцно тримаючи за руку, майже силою потяг мене за собою. Ми підійшли до будинку з вивіскою: «Центросоюз Ровенської області». Що то за «союз», які його функції, про це я не мав ні найменшого уявлення.

Ударом ноги Крупа відчинив двері.

Дебелий, уже в літах, чоловік швидко підвівся з-за столу й шанобливо вклонився, не спускаючи погляду з Крупи.

Австрієць без передмов кинув, вказавши на мене:

— Йому потрібна хороша робота. Ясно?

— Буде виконано,— чоловік закивав головою, вкритою рідким прилизаним волоссям. Він зробив було крок до Крупи, але той повернувся спиною і вже з порога, наче згадавши щось, оглянувся через плече:

— Погано приймаєш гостей, пане Мороз. Може, не радий?

— Пане Крупа, що ви! Для мене це така честь... Прошу, прошу! Є ваша улюблена... перший сорт...

Директор «Центросоюзу» вийняв із шафи карафу, кільце ковбаси. Не сідаючи, Крупа вихилив дві склянки, поблажливо буркнув щось хазяїнові кабінету, запхнув ковбасу в кишеню й попрямував до дверей.

На вулиці Крупа похитнувся, вилаявся.

— І Мороз — сволота, теж мені директор... Офіцериком у Петлюри був, а корчить з себе міністра. Думає, що коли я п'ю... А ти знаєш, чому я п'ю? Ну, скажи, знаєш? — Він голосно ікнув, поточився, чіпко вхопився своїми пальцями за мій лікоть.— Заливаю горлянку, бо мені вже все одно... Від німців не відкрутишся. Вони майстри жар загібати чужими руками, завдають роботи, будь певен, аби встигав. А буде клопоту ще більше... Он, бачиш того, з жовтою ганчіркою на спині,— Крупа показав у бік комендатури. Два поліцаї, виринувши з провулка,

вели старого білобородого єврея, штурхаючи у спину прикладами.— Їх скоро на розпил пускатимуть... Усіх! Не віриш? Є наказ... Тільки мовчи, чуєш! Ані пари з уст про це...

Стрепенувшись, Крупа раптом замовк, пильно подивився на мене, махнув рукою і, не сказавши більше ні слова, пішов геть, стукаючи підковами німецьких чобіт по зритуму брукові.

Я стояв, ноги наче приросли до землі. Тривожне відчуття заворушилось у грудях, як з туману, впливали перед очі квартали єврейського гетто на східній околиці міста, сотні змучених, придавлених горем людей.

«Він сказав: отих, з жовтими ганчірками на спині... усіх... Що він сказав?!» Тільки тепер до свідомості доходив страшний зміст слів, кинутих очманілим від горілки Крупою.

Пан Максимчук, шеф невеликого підприємства, що мало назву «Фабрика кави», вже чекав на мене. Я простяг йому направлення з «Центросоюзу», та він навіть не поглянув на нього.

— Вас рекомендує пан Крупа, і цього досить. Нині нелегко зустріти порядну людину, та ще й у місті, де побували більшовики. Я, знаєте, жив у Німеччині, сюди прибув з Кракова. Там, звісно, інші люди... Та що, прошу вас, ми хочемо від звичайних обивателів, коли навіть наші ідейні ватажки подекуди не знаходять спільної мови? Як ви, колего, розцінюєте події в Житомирі? Ненько моя, стратити таких вірних синів України, як Сціборський і Сенік! Просто жах... І хто стратив їх? Прибічники пана Бандери!

Максимчук говорив без упину, водночас обмацував мене маленькими масними очима, сохвилини витираючи хусткою гливе підборіддя.

Про те, що в Житомирі пристрелили двох верховодів з національного кубла, мені вже доводилося чути. Оунівці щось не поділили, і посіпаки Бандери вкоротили віку двом підручним іншого претендента в «українські фюрери» — Мельника.

З бідкань Максимчука неважко було зрозуміти, що він, цей птах,— націоналіст-мельниківець. Знаючи, що Крупа презирливо ставиться до місцевих провідників ОУН, прибічників Бандери, директор, мабуть, прийшов

до висновку, що людина, рекомендована комендантом поліції, має належати до мельниківського «крила».

Я, вислухавши тираду пана директора, сказав:

— Розділяю ваш смуток. Що й казати, немає у таборі українських націоналістів єдності, немає...

— Пане Новак,— схопився Максимчук.— Бачу, ми з вами добре поладнаємо. Щодо роботи — це вас хай не турбує. Ваші обов'язки нескладні. Будете вести облік готової продукції та занотовувати, куди й скільки відправлено кави... Матимете вільний час. Я ж розумію, у вас є інші справи... Мовчіть, мовчіть! — з виглядом змовника замахав він руками.— Коли вам треба буде... словом...

— Приємно розмовляти з догадливим чоловіком,— посміхнувся я.— Маєте рацію — іноді мені треба буде виходити в години роботи.

— Будь ласка... А тепер, пане Новак, ходімо, я покажу вам нашу фабрику...

Від знайомства з господарством пана Максимчука в мене лишилося гнітюче враження. Повернувшись того дня з фабрики, я довго ходив по кімнаті, згадуючи побачене.

На фабриці кави працювали виключно євреї: старі німечні жінки, чоловіки, підлітки. Напівроздягнені, обливаючись потом, вони мовчки поралися біля великих жаровень, від яких струмило гаряче повітря, насичене гірким чадом перепаленого ячменю.

Зморені люди з нашитими на спину жовтими ганчірками, наче уві сні, напівавтоматично рухалися по цеху, пригнічені, байдужі до всього. Навіть люті викрики охоронника-поліцей, що походжав біля дверей, заклавши руки в кишені, здавалося, не справляли ніякого враження на робітників. Усі, хто працював у цехах, не одержували ні копійки, ані шматка хліба. Вранці їх приганяли на фабрику з гетто, як худобу, ввечері вони повертались у відведені для єврейського населення квартали знесилені, голодні, ледве волочачи ноги...

За вікном спускалися сутінки.

Невеселі думки перебив тихий стук у двері. Бабуся Ксеня пішла відчиняти. Я насторожився.

До кімнати увійшов чоловік, худорлявий, нижче середнього зросту, в його постаті було щось тендітне, вона якось не гармоніювала з грубою замашеною курткою і великим картатим кашкетом. З-під козирка виднілися

темні окуляри. З дерев'яної скриньки, затиснутої у незнайомця під пахвою, визирали ключі, кліщі, обрізки труб.

«Мабуть, слюсар-водопровідник»,— заспокоївся я.

На секунду затримавшись біля порога, чоловік підійшов до мене впритул, обережно поставив на лаву скриньку з інструментами.

Я глянув на його руки і не міг відірвати погляду від тонких, худих пальців з вузькими нігтями, покрапаними білими цятками.

Якби півхвилини тому мене запитали, чи зустрічав я раніше цю людину, чи знайомий з нею — не вагаючись, відповів би: ні. Але ці руки...

Три роки тому, опинившись у люблінській фортеці, в похмурому кам'яному казематі, переповненому в'язнями, я відразу помітив худорлявого, кволого на вигляд чоловіка. Примостившись під стіною біля п'ятачка світла, що пробивалося крізь заграшоване вікно-бійницю, він сидів нерухомо, оточений кільцем товаришів, які сторожко поглядали на двері, готові в будь-яку мить попередити про небезпеку.

Перед низеньким чоловіком у тюремному сірому одязі, що мішком звисав з гострих плечей, лежало кілька шматочків паперу. Схилявши високе чоло, мружачи очі, він тримав між пальцями огризок олівця і щось писав. Руки його здавалися прозорими, промінь сонця падав на них згори, просвічував кожну жилку, нігті з білими цятками, що, кажуть, на щастя.

Пам'ятаю, я мимоволі всміхнувся тоді, дивлячись на його пальці. Щастя й люблінська фортеця-тюрма — поняття несумісні.

Через кілька днів товариші по камері дали мені рукописну газету «В'язень-антифашист» — бойовий орган люблінських політв'язнів.

Іван Іванович Луць — так звали худенького чоловіка, котрий редагував і оформляв підпільну тюремну газету, — виписував олівцем дрібний шрифт з такою майстерністю, що маленькі сторінки на цигарковому папері здавалися видруканими на якійсь дивній поліграфічній машині. Незабаром ми потоваришували з ним.

Луць умів чудово малювати. Можливо, золоті руки принесли б цій обдарованій людині славу неабиякого художника, тонкого майстра гравюри, можливо, його талантом захоплювалися б глядачі на виставках. Але хлопцеві з Холмщини доля приготувала інше майбутнє.

Батьки померли під час епідемії тифу, що косив населення польських та українських сіл в імперіалістичну війну, і п'ятирічний Іван пішов з торбою від хати до хати. Підріс; найнявсь у свинопаси до сільського багатія. Змалку скуштував почім фунт лиха. Ніхто не вчив Івана малювати. Та що там малювати — грамоти не вчився, не довелося ходити до школи жодного дня...

І мене, і тих підпільників, що були ув'язнені у фортеці, вражали світлий розум, культура, широчінь знань цієї незвичайної людини, комуніста. Ніколи не сидівши в класі за партою, він чудово володів кількома мовами — вільно розмовляв, читав і писав.

З книгою Луць не розлучався ніколи, навіть у тюрмі, хоч не раз розплачувався за це карцером. У години суперечок, коли в казематі схрещувалися думки і погляди, розбиралися причини наших успіхів і наші промахи, коли йшлося про теорію і практику революційної боротьби, слово Луця нерідко було вирішальним. Його важко було спростувати. Залізна логіка і сила його переконання роззброювали, змушували здаватися найзапекліших любителів дискутувати. Він ознайомився з марксистською літературою ще в юнацькі роки, його політичним знанням задрило багато з нас.

Ідеї комунізму, пролетарської революції на крилах понесли батрака Івана Луця у вир боротьби за нове життя, і він віддався цій боротьбі увесь, без сумнівів і вагань. Комсомол, а потім підпільна Комуністична партія Польщі стали для нього школою, в ній він ріс, мужнів, вона підняла його до рівня революціонера, борця за щастя пригноблених.

Якось уночі побитого, закривавленого Луця привели з допиту. Ми довго, до самого ранку, пошепки розмовляли. Розповівши про себе, він підвівся, сів — йому було боляче лежати на твердому тюремному матраці — й сказав:

— Без партії, без боротьби я не уявляю свого життя, без цього ціна йому — нуль...

Ця розмова відбулася влітку, напередодні визволення Західної України. Луцеві було тоді 29 років. А у фортецю він потрапив ще в 1932 — двадцятидворічним юнаком. Сім довгих років у напівтемному смердючому казематі, на «особливому режимі»...

Судив Івана Івановича військовий трибунал. За завданням партії комуніст-підпільник працював на одній з найважчих ділянок: вів політичну роботу серед солда-

тів польської армії. Реакційний уряд маршала Пілсудського тримався на штиках, з кожним, хто розхитував цю підпору, жорстоко розправлялися.

Через кілька місяців, у вересні 1939 року, до Любліна долинув гуркіт німецьких гармат, ми дізналися, що гітлерівські війська наступають на місто. Луць був одним із тих, що першими кинулись висаджувати кріпосну браму, піднявши заколот у тюрмі. Потім ми разом поспішали на схід, назустріч радянським танкам.

Останній раз я бачився з Іваном Івановичем за півроку до початку війни. Він працював у Ровенській обласній раді профспілок.

І ось — ці знайомі руки...

Я стояв серед кімнати й не наважувався заговорити перший — надто велике було б розчарування, якби помилився.

Чоловік у замаскованій куртці повільно скинув темні окуляри, на мене глянули розумні, ледь зеленкуваті, знайомі очі.

— Іване Івановичу, друже!..

Ксенія Петрівна зрозуміла, що до квартиранта завітав хороший приятель. Нічого не питаючи, кинулася на кухню ставити самовар.

Та Луць не збирався чаювати. Він затримався в хаті рівно стільки, скільки міг залишатися тут слюсар-водопровідник, котрий, шукаючи заробітку, поцікавився, чи не треба полагодити кран біля умивальника, та роботи йому не знайшлося.

Двічі повторивши свою адресу, Луць спитав:

— Коли на тебе чекати?

— В неділю, о сьомій вечора, — швидко відповів я.

Підхопивши скриньку, Луць уклонився здивованій бабусі Ксені, яка визирнула з кухні, і вийшов.

У неділю неждано прибув з села Прокіп Кульбенко.

Подумавши, я вирішив іти до Луця разом з Прокопом, не здогадуючись, що в домі Івана Івановича нас чекає ще одна радісна зустріч.

Вулиці міста, руїни zostалися позаду. Потяглися садки, городи, глиняні, як у селі, хатини, просторі двори.

Прокіп Кульбенко стомлено спинився. Перед цим він пішки добирався з Рясників у Ровно і, навіть не відпочивши, вирушив разом зі мною на околицю міста.

Вузька стежка, що заросла лопухами і бур'яном, повела вгору. По той бік горба, майже у полі стояв невеличкий кособокий будиночок. Стіни по вікна вросли в землю, дах похилився на причілку, підпертий дрючком.

На подвір'ї голосно загавкав собака.

— Замовкни, Гітлер! — почувся владний голос, з-за стіжка торішньої соломи з'явилася низенька постать.

— Навіщо тварину ображаєш, чоловіче? — вітаючись, усміхнувся Прокіп. — Як не є — собака, а ти таке їй прізвисько чіпляєш.

— Вреднющий пес і хитрий, як єзуїт, — пояснив господар дому, потискуючи руку Прокопові й мені. — Мовчить, мовчить, а потім зненацька вискочить з соломи й за ноги — цап. Потайне якесь, хай йому біс... Заходьте, товариші... Обережніше, лоби об одвірок не подряпайте.

Кімната була маленька, але затишна, чиста. З долівки пахло свіжою травою. На столі біліла акуратно випрасувана скатертину, у глечичку стояв букет степових маків. З кухні вийшла ставна кароока жінка, її смагляве обличчя сяяло.

Вражений, я схопив Прокопа за руку.

— Глянь-но... Настка! Йй-богу — вона. Чого ж ти відразу не сказав, Іване?

Господар хати стримано, одними очима всміхнувся, енергійним жестом запросив сідати.

За два кілометри, в місті, лютували гестапівці, в катівні націоналістів умирили люди, за колючим дротом у муках гинули військовополонені, з руїн тхнуло трупним смородом... За якихось півтори-дві години знову доведеться повертатися в те пекло, знову бачити перед собою вгодовану тушу Максимчука, дивитись у змертвілі очі напівбожевільного Крупи, чути, як горланить на вулицях поліцайня, прислухатися до кожного кроку за дверима, жити, напруживши нерви, не маючи спокою ні вдень, ні вночі.

Та все це мене тепер не так лякає. Моя самотність скінчилась. Я сидів у колі друзів. Здавалося, ніколи ще не було мені так добре, як тут, у маленькій кімнаті старої хатини на ровенській околиці...

Настка налила кожному з нас по чашці ячмінної кави, сіла поруч з чоловіком. Я був знайомий з нею ще до війни, захоплювався її мужністю.

Настасію Василівну Кудешу за часів панської Польщі добре знали у партійному підпіллі. Спершу вона працювала в нелегальній комсомольській організації Воло-

довського повіту. Як і Луця, в 1932 році її заарештували. Відправили у місто Холм. У тюрмі Настку допитували жандармські офіцери. Ставили обличчям до стіни з піднятими руками на всю ніч, били жмутками дроту, рвали волосся, обливали крижаною водою і знову били, методично, по-садистськи. І так — кілька місяців. Жандарми хотіли дізнатися про явки комуністів та імена комсомольських ватажків.

Кудеша стійко перенесла тортури. Коли вийшла з тюрми, з головою поринула в підпільну роботу. Мужність молодой комуністки під час першого арешту була найкращим доказом її політичної зрілості. Кудеші до ручали дедалі відповідальніші партійні завдання.

З Іваном Івановичем у них ще в юні роки зав'язалася хороша, чиста дружба. Спільні інтереси, спільна боротьба зблизили цих двох, здавалося, таких не схожих людей.

В окуповане Ровно Луць прийшов поранений. Фашистська куля звалила його десь під Тернополем, коли частина, в якій він служив, з боями виривалася з оточення.

Тут, у місті, вони зустрілися знову — Іван Луць і Настка Кудеша. Зустрілися, щоб уже не розлучатися до самої смерті.

Переді мною сиділи товариші по боротьбі у недавньому минулому, випробувані друзі-одномудці, я знав їх, як самого себе. Це про таких, як вони, говорив мені секретар обкому, коли радив, на кого в першу чергу слід спиратися, створюючи ровенське підпілля. Кому ж, як не їм, цим людям, належало стати ядром, кістяком майбутньої організації, покликаної згуртувати навколо себе радянських патріотів у захопленому ворогом місті?

Не вагаючись я доповів товаришам, чому опинився в Ровно, яке завдання покладає партія на нас у тяжку годину випробувань.

— Я вірив... Я знав, ми не раз говорили з Насткою, — голос Івана Івановича зірвався, він закашлявся, щоб не видати хвилювання, — боротьба лише починається, ми ще будемо потрібні. Залишив когось обком у підпіллі чи ні — ми не знали, та коли почули, що ти тут... Серце не помилилося. Тиждень ходив навколо твоєї квартири, вибирав слушну хвилину, щоб зустрітися.

Довідавшись про подробиці моїх поневірянь — про концтабір у Житомирі, «суд» націоналістів, про роль Крупи в історії з моїм звільненням, Кульбенко спочат-

ку був за те, щоб я негайно залишив Ровно, два-три місяці перебув десь на селі, а вже потім нелегально повернувся до міста. Але Луць і Кудеша, зваживши всі «за» і «проти», погодилися з моїми міркуваннями: обставини склалися на нашу користь, відступати не варто, мое нинішнє становище набагато вигідніше, аніж якби мені довелося переховуватись у місті під чужим прізвиськом.

Розповів я друзям і про відвідини Гощі, про побачення з Ольгою Солімчук. Зрозумівши, що непокоїть мене, Луць сказав:

— Ольга — гаряча душа. Зустріла з холодком, а ти не дивуйся. Дівчинка вона ще. Треба стримувати таких, як Ольга, від необачних кроків. Почнемо діяти — недовір'я розвіється. А поки що, Терентію, де з чим доведеться тобі миритися. Не одна Ольга скоса дивитиметься на тебе. Молодь звикла до прямих шляхів, нові варіанти боротьби часом здаються їй якщо не зрадою, то компромісом, напевно. А нам, старикам, — обличчя Луця було серйозним, — треба переглядати звичні методи підпільної роботи. Минув час, коли за нами по п'ятах ходили шпиги, а ми вислизали, — і хоч за наші голови обіцяли нагороду, ми виступали на мітингах і гордились, що невловимі... Класова суть боротьби не змінилась. Але гітлерівці — не пілсудчики, і зараз не тридцять п'ятий рік. Конкретніше: тобі вдалося влаштуватися на фабрику кави. Це добре. Чому? Давайте зробимо певні висновки...

Справді, висновки виявилися вартими уваги. Якщо заглянути наперед, з позицій підпільної організації, що вже існує, то мій особистий приклад наштовхував на думку: чим більше буде наших людей в установах, на підприємствах, на залізниці, навіть у відомстах і організаціях, які безпосередньо входять до складу адміністрації окупантів або тісно співпрацюють з нею, чим глибше ми пустимо всюди коріння, тим легше буде нам дізнатися про те, що треба, почути, побачити, розкрити плани й наміри ворога, тим дошкульніших ударів зможемо ми завдати йому.

З приходом гітлерівців Ровно стало островом, одрізаним від усього світу. Населення міста не мало будь-якого уявлення про дійсне становище на фронтах. Фашистська пропаганда грубо, але широким планом розливала каламутні потоки своєї інформації, поширювала «сенсаційні» повідомлення про «небувалі перемоги доб-

лесних рицарів рейху на Сході», віщувала близький повний розгром Червоної Армії, і хоч бої ще точилися на Правобережній Україні,— горлала про те, що «зітре з лица землі» Москву, Ленінград, про розвал радянської системи. З гучномовців на вулицях кожного дня чувся гугнявий голос диктора, котрий вів сорокахвилинні передачі з продовженням про «повстання, що спалахнуло в більшовицькому тилу на Волзі та Уралі, очолене козацьким полковником, новим Стенькою Разіним», у газетах з'являлися свідчення «очевидців» про виїзд усіх «московських комісарів до Монголії», розклеювалися листівки з «фотографіями» зруйнованого Кремля з «портретами» радянських маршалів і наркомів, які «порвали з Советами й здалися німецьким військам»...

У таких умовах слова правди про події на воєнному театрі, про життя радянського народу по той бік фронту були б великою моральною підтримкою для тих, хто опинився на окупованій території.

Прощаючись зі мною під Новоградом-Волинським, секретар обкому дав мені адресу одного з ровенських ательє по ремонту одягу, що містилося в одноповерховому будинку по шосе на Здолбунів, у районі, де фашисти створили табір для військовополонених. Там, в ательє, на горіщі, серед старого мотлоху та поламаних меблів, для мене залишили радіоприймач з комплектом батарей живлення та інше, що могло знадобитися в умовах підпілля.

Будинок стояв неушкоджений. Я двічі навідувався туди. Ательє там уже не було. Приміщення зайняли під квартиру якись люди, котрі переселилися з сусідньої вулиці, зруйнованої бомбами. Хто вони, ці мешканці, з'ясувати не вдалося, невідомо було також, чи зберігся радіоприймач.

Ми домовилися з Луцем будь-що пробратися на горище і, якщо приймач уцілів, перенести його в надійне місце.

Останнім часом у місті ходили чутки про те, ніби гітлерівці хочуть оголосити Ровно «столицею» України. Що означатиме такий трюк, цього ми, звичайно, ще не могли збагнути. Кожен висловлював свою думку.

— Києва їм не взяти,— міркував Кульбенко,— от і вирішили фашисти створити столицю-бутафорію, щоб погладити за шерстю оунівців. Адже ті без упину базикають про «самостійність»...

Луць скептично звів брови:

— Не віряться, що гітлерівці мають намір догодити самолюбству націоналістів. Тут щось інше... В місті повно гестапівців, жандармерії, недавно прибули служби СД та СА. Чи не забагато уваги приділяють фашисти нашому Ровно? Йде якась підготовка. В центрі спішно очищають найкращі приміщення, з особняків виганяють людей, звозять туди звідусіль меблі... Навряд чи німецькі квартир'єри так ніжно піклуватимуться про оунівців, навряд... А втім, побачимо. Поки що місто наводнила зграя поліційно-розвідувального напівтаємного апарату гітлерівців. У таких умовах наша робота вимагатиме особливої обережності. Ми мусимо використати все, що можна, з минулого досвіду. Конспірація, товариші, і ще раз конспірація...

Кульбенко коротко розповів про справи в Рясниках. У Прокопа в селі вже була створена невелика підпільна група, кілька надійних, перевірених людей.

Ми закидали його запитаннями: чи знають товариші один одного? Де зустрічаються? Як думають розширювати групу? Що вже вдалося зробити?

Вислухавши Кульбенка, кожен з нас ще раз переконався: не гарячкувати, не гнатися відразу за масштабами, відбирати людей ретельно, без поспіху, пильно приглядатися до кожного. Можливо, спочатку доведеться обмежитися підпільниками-одинаками. Згодом вони об'єднаються в трійки або п'ятірки, які діятимуть самостійно, підтримуючи постійний контакт з підпільним центром через досвідчених зв'язкових.

Місцем явки вирішили залишити попервах квартиру Луця й Настки. Іван Іванович пообіцяв підготувати найближчими днями ще одну квартиру. Його давній знайомий, старик на прізвище Чеберак, жив у будиночку при виїзді з міста, поблизу лісу. Запевнивши, що Чеберак чесна людина, Луць узявся переговорити з ним про резервну явку.

Швидко минув час. Хотілося ще багато про що поговорити, побути серед друзів. Але теплий вечір за вікном нагадував про комендантську годину, про патрулів, що заповнюють вулиці міста, як тільки спускаються сутінки.

Прокіп лишився ночувати у Луця. Я розпрощався з друзями й пішов знайомою стежкою назад, до міста, поспішаючи завидна дістатися до квартири бабусі Ксенії.

Розділ VI

«СТОЛИЦЯ» УКРАЇНИ

У другій половині жовтня 1941 року газета «Волинь» опублікувала відозву до українського населення за підписом доктора Беєра. В ній повідомлялося, що, згідно з розпорядженням фюрера, він, Беєр, приступає до виконання покладених на нього обов'язків окружного комісара Ровенської області і відтепер вся верховна влада, як законодавча, так і виконавча, переходить до його рук. Доктор Беєр закінчив відозву обіцяркою вішати й розстрілювати кожного, хто виявлятиме непокірність і наслідиться діяти всупереч його наказам. Для більшої переконливості Беєр підкріпив обіцянку ділом. Через день після опублікування відозви окружного комісара гестапівці заарештували вночі кілька десятків ровенчан, вивезли їх у закритих машинах на західну околицю міста і вдосвіта скосили вогнем з автоматів.

Та хоч Беєр і розпочав свою діяльність в окупованому місті досить енергійно, скоро стало відомо, що зовсім не він є та персона, заради якої прийшли в рух численні служби гітлерівців. Не для доктора Беєра очищалися від мешканців кращі квартири міста, не для нього готувалися котеджі та особняки, куди звозилися награбовані меблі, килими, посуд, не задля його безпеки наводнили Ровно офіцери гестапо, СД, військової контррозвідки, жандармерії. Окружний комісар Вернер Беєр був дрібним пішаком порівняно з новою фігурою, що зловісно й несподівано спливла на горизонті. Появу цієї фігури — Еріха Коха, імперського комісара, гауляйтера України, — німці не афішували. День його приїзду тримався в цілковитій таємниці.

Лише згодом, дізнавшись, що гауляйтер України обрав Ровно своєю резиденцією, жителі міста зрозуміли, чому гітлерівці майже протягом усього жовтня виявляли велику знервованість: з ранку до ночі вулицями снували бронеавтомобілі, посилені кінні патрулі, всі в'їзди і виїзди з міста були перекриті заставами, офіцерські наряди — в касках, у повній бойовій готовності — беззмінно чергували на центральних площах і вулицях, оточених шеренгами солдатів.

У ті дні фашисти чекали приїзду гауляйтера. Кох прибув літаком, уночі. Низка легкових автомобілів під охороною роти мотоциклістів-есесівців і двох танкеток на

великій швидкості промчала до міста від аеродрому, наспіх збудованого під наглядом представника військово-будівельної фірми «Лео Тредер».

З появою рейхскомісара Еріха Коха Ровно, порівняно невелике провінціальне місто, що ніколи не відіграло якоїсь особливо історичної ролі, несподівано було проголошене столицею України. Тут розмістилися всі центральні окупаційні установи й відомства — адміністративні, військові, поліційні, торговельні. Слідом за гауляйтером сюди злетілися зграї агентів таємної і кримінальної поліції, усіляких чиновників, інтендантів, представників різноманітних німецьких компаній і фірм. Місто зарябіло застережливими написами на табличках: «Пред'яви перепуску!», «Цивільним вхід заборонено!»

Тут і там замаячили вартові, перегороджуючи ровенчанам шлях в окремі будинки, квартали, під'їзди. Короткими окриками змушували перехожих спинятися, перебігати на протилежний бік вулиці.

Гауляйтер, напевно, залишився незадоволений виглядом «столиці» — напівзруйнованої, захаращеної уламками цегли, руїнами, згарищами. Вулиці та площі спішно розчищалися. На цій роботі гітлерівці використовували радянських військовополонених з табору, що містився по шосе на Здолбунів.

Кожного ранку есесівці гнали полонених до центру міста. Почалися перші осінні дощі, холодні, пронизливі, з вітром. У блаженських гімнастерках, що звисали лахміттям, босоніж, виснажені від голоду люди брели до розвалених будівель.

Завали з битої цегли й пошматованого бетону розбирали голими руками, зриваючи нігті, оббиваючи до крові пальці. Похитуючись під непосильною ношею, змучені, тягали на плечах куски граніту, рейки, обгорілі дубові обополи, понівечену вибухами арматуру...

Десятки ровенчанок з клунками чатували на вулицях, якими німці гнали табірників з роботи й на роботу, стояли годинами під дощем і на холоді, в завірюху і морози. Багато з тих, хто пройшов крізь муки ровенського табору смерті, до кінця днів своїх пам'ятатимуть ці мовчазні постаті з шматочками хліба чи картоплиною у закладких посинілих руках, бо не дали вони передчасно спинитись не одному серцю, врятували не одне життя.

Щодня виходила з дому і бабуся Ксеня.

Мешканці Шкільної задалегідь споряджали її. Звечора зносили сусіди до квартири старенької хто що міг:

той кілька сухарів, капустину, інший — ячмінну оладку, печений бурячок. Уклавши все у плетений кошик, Ксенія Петрівна вдосвіта прямувала до одного з провулків поблизу табору й там чекала. Як тільки пересновані колючим дротом ворота розчинялись і колона бранців виходила на вулицю, бабуся швидко викладала на брук все, що принесла. Зголоднілі люди жадібно хапали з-під ніг їство, з вдячністю оглядалися на маленьку, сухеньку жінку, що незмінно, в один і той же час з'являлася на шляху невільників.

Додому бабуся Ксеня поверталася в сльозах. Сідала в кутку і довго беззвучно плакала, витираючи очі кінчиком хустки. Я не втішав її, знав, що таким сльозам немає розради. Наплакавшись, починала розказувати:

— Йдуть, сердешні, аж заточуються, зранені, скалічені... Серце стискається від жалю, як глянеш. А вони ще й усміхаються. Є серед них один хлопчина, Миколкою звати, шкіра та кості, тільки очі блищать. Учора крикнув мені: спасибі вам, мамо, до смерті вас не забудемо... А чи ж довго до смерті їм, бідолашним, щодня вона над ними літає...

Ми з Луцем уже не раз міркували над тим, як встановити зв'язок з радянськими бійцями й командирами, які перебувають у фашистському таборі. Розповідь бабусі Ксені про те, що іноді їй навіть вдається перекинутись словом з бранцями, вселила надію. Та чи під силу буде нашій Ксенії Петрівні новий тягар, що ляже на її слабкі плечі, чи варто вплутувати стареньку в справи небезпечні, ризиковані... Проте в її руках була єдина, тоненька, а все ж ниточка, яка в разі успіху могла простягтися від нас за мури табірної подвір'я.

Не наважуючись сказати прямо, я зайшов здалеку, маючи намір довідатись, що думає з цього приводу сама бабуся. А вона відразу зрозуміла натяки.

— Зроблю! Все зроблю, сину, тільки навчи, що треба зробити... За мене не бійся, я хоч і стара, та хитра, я ще пам'ятаю, як, бувало, в Одесі обдурювати супостатів доводилося. Хочеш записку в табір написати? Пиши! Передам. Миколці підморгну, він хлопчина тямущий, відразу зрозуміє...

Порадившись з Іваном Івановичем, я підготував коротенького листа. Писав, щоб товариші*з табору не втрачали надії, що є у місті люди, готові допомогти полоненим вирватися на волю. Пропонував встановити зв'язок.

Ксенія Петрівна, як завжди, рано вийшла з дому. Як

і десятки разів до цього, попрямувала на знайоме місце, у провулок, що виходив напроти воріт табору. Але цього разу у її плетену кошичку засунутий у надломлений піріжок з kwasолею лежав невеликий згорнутий учетверо клаптик паперу.

На розі вулиці з'явилася бляшана табличка. Ще вчора її тут не було. Підходжу ближче, читаю: «Гітлерштрассе».

Попереду крізь сітку мжички вимальовуються сірі силуети будівель з порожніми квадратами вікон, під якими бовваніють похмурі постаті солдатів у приплюснутих касках. Полонених не видно, вони працюють далі, в глибині кварталу, в руїнах.

Раптом лунає важкий, розкотистий гуркіт. Над будинками крізь пелену дощу вгору здіймається стовп куряви. Глухо заляскали в сирому повітрі постріли. Почулися крики есесівців і знову короткий тріск автоматів.

Не второпавши, що ж сталося, повертаю голову й бачу, як біжать, пригинаючись, уздовж вулиці старики, жінки, підлітки. Їх сплотивлі обличчя перекошені від жаху. В ту ж мить помічаю знайому маленьку постать. Бабуся Ксенія теж поспішає, спотикається, не розбираючи дороги.

— Ксеніє Петрівно, сюди! — кидаюся їй назустріч. — Що трапилось?

Важко дихаючи, старенька повисає на моїй руці, тягне мене геть і щось шепоче побілілими губами.

Від неї дізнаюся, що підмита дощами, розколена вибухом стіна триповерхового будинку, звалившись, придавила більше десятка військовополонених, які працювали в руїнах. Інші кинулись було розбирати завал — з-під уламків цегли чувся стогін скалічених, та старший есесівської охорони, офіцер, розрядив обойму пістолета у натовп бранців.

Чверть години тому Ксенії Петрівні вдалося передати записку Миколці, але важко було сказати тепер, чи встиг він її прочитати.

Наступного дня я повернувся з фабрики раніше, ніж звичайно. Коли йшов на роботу, нічого не говорив старенькій, аби не роз'ятрувати її серця згадкою про вчорашнє, і тому не знав — навідувалася вона цього разу до табору військовополонених чи ні.

Ксенія Петрівна зустріла мене у дверях. Її очі сяяли. Вона простягла мені рудуватого папірця — розірвану обгортку від пачки тютюну. Папір був вкритий нерівними дрібними літерами, написаними хімічним олівцем.

«Дорогі друзі, рідні товариші!

Немає межі стражданню, що їх доводиться пережити нам у фашистському полоні. Багато помирає від голоду, ран, від хвороб. У нас відібрали майже весь одяг, взуття. З табору щодня вивозять і закопують по кілька десятків чоловік, закопують і тих, що не встигли померти, але вже не можуть рухатись. Багатьох полонених відвозять на якусь вулицю Білу. Там у ровах — сотні трупів...

Учора з Острога до табору пригнали нову партію радянських бійців і командирів. Конвоїри — есесівці з гітлерюгенд — по дорозі тренувалися в стрільбі. Хто влучав з першого пострілу в голову найвищого полоненого, той одержував від офіцера сигарету. Було полонених понад тисячу, а дійшло до Ровно менше ніж двісті чоловік...»

Автор листа прохав розповісти про звірства фашистів радянським людям, якщо можна — повідомити за лінію фронту, благав допомогти вирватися з табору. Не приховуючи прізвища, він підписався: «Микола Поцілуєв».

Зустрівшись з Луцем, ми написали кілька десятків листівок.

«Рідні багатостраждальні наші друзі, товариші!

Німецький фашизм плекає надію перетворити нашу країну на свою колонію, радянських людей — на рабів. Та ніколи цього не буде! Не вірте гітлерівцям, що Москва ними захоплена, що їхні війська підходять до Уралу. То все брехня. Червона Армія веде кровопролитні бої з ворогом. Наша країна набирає сил для рішучого удару по фашистських загарбниках. Тимчасові невдачі на фронті не зламали сили духу, стійкості радянських патріотів. На окупованій фашистами території створюються партизанські загони, підпільні групи. Весь народ підіймається на священну боротьбу. Наша справа справедлива, ми переможемо!

Допомагайте один одному, не втрачайте надії, будьте пильні й обережні. Не піддавайтеся на умовляння провокаторів. Ровенська підпільна організація зробить

усе можливе, щоб вирвати вас з табору і приєднати до всенародної боротьби.

Ровенський підпільний комітет народних месників».

Ксенія Петрівна забарилась. Я не знаходив собі місця, щохвилини поглядав у вікно, прислухався, чи не за скриплять дерев'яні східці ганку. Луцеві, який прийшов годину тому, тривога передалася теж.

Уклавши в кошик листівки, бабуся вийшла з дому вранці, разом зі мною. Коли в обідню перерву я забіг на Шкільну, бабусі ще не було... Повернувшись з роботи, знову не застав старенької. В серце закрався неспокій. Що з нею? Може, її схопили? Може, фашисти знайшли у неї листівки?

Звичайно Луць не затримувався довго у мене на квартирі. Та цього разу, почувши, що зникла Ксенія Петрівна, занепокоєний, Іван Іванович залишився.

Сонце вже зайшло. Небо захмарилося. Швидко почало сутеніти, а Ксенія Петрівна все не поверталася...

Луць застібнув куртку, насунув на очі кашкет.

— Поглянути треба, давай пройдемося трохи.

Перед нами лежала майже безлюдна вулиця. Де-неде сполохано промайне перехожий і миттю зникає в провулку чи в підворотті.

Важкі краплини впали на бляшані дахи. Залопотіло, зашуміло в акаціях, за парканами. Полив рясний холодний дощ. Позаду лишилося кілька кварталів. Я тішив себе думкою, що ми розминулися з бабусею і вона в цей час уже порається на кухні, біля самовара.

Не змовляючись, повертаємо назад. І відразу ж натикаємося на стареньку. Вона лежить, скорчившись, на мокрих кам'яних сходах біля під'їзду затемненого будинку. За куцями бузку п'ять хвилин тому ми не помітили маленької постаті.

Голова Ксенії Петрівни схилилася на стертий граніт, з-під хустки вибилося змокріле на дощі сиве волосся. Руки притискали до грудей плетену корзину. Бабуся мовчала, не розглядувала очей, лише тихо, ледь чутно стогнала.

Поблизу жив лікар, в якого Іван Іванович колись лагодив водопровідні крани. Луць побіг до нього. Лікар, високий, чорнявий, з кучерявою циганською бородою, кинув мені на руки потерте пальто, капелюх, швидко пройшов у невеличку спальню до ліжка, попрохавши на ходу рушника й теплої води. Через чверть години, про-

щаючись, він винувато покашляв і пояснив, що хвора знепритомніла від сильного удару в спину. Становище тяжке, очевидно, пошкоджений хребет, а в результаті — частковий параліч.

— Нічим, друзі, зарадити не може. Йй би в клініку, на рентген, під нагляд спеціалістів. Самі розумієте — зараз це не для нас з вами...

Опівночі старенькій трохи полегшало. Вона спробувала поворухнутись, болісно скривилася, вгледівши мене поруч, прошепотіла:

— Візьми... в кошику, під торбинкою...

Луць вийняв зім'яту записку, розгладив на долоні, прочитав уголос:

«Вчора нас ганяли за місто. У полі, поблизу Сосонок, примусили копати величезні ями. Підозрюємо, що готуються масові розстріли. Спробуйте дізнатися в чому справа і повідомте. Можливо, ми рили самі собі могили. В таборі дуже занепокоєні.

З привітом М. П.»

— Микола встиг передати, — сьорбнувши кілька разів чаю, слабким, якимось чужим голосом проговорила Ксенія Петрівна. — І я віддала йому... все... що ви написали. А німець підбіг... мабуть, подумав — хліб даю... Як ударив гвинтівкою по спині, я й упала. Півдня додому дибала, сил не стало...

До ранку Ксенія Петрівна кілька разів впадала в забуття, марила, згадувала онука, кликала до себе. З уст, що почорніли від гарячки, линув болісний шепіт.

Померла бабуся вдосвіта, коли надворі засірів новий день. Розплющила очі, без слів звела згасаючий погляд на мене, на Луця, зітхнула й повільно стулила повіки.

Вона лежала ще менша, ніж звичайно, наче підліток, тонкі старечі руки витяглись уздовж тіла. При тьмянім світлі каганця зжовкле обличчя здавалося ще змарнілішим, наче набальзамованим, біля рота залягли глибокі зморшки.

Мовчки стояли ми над тілом нашої зв'язкової. Ця несподівана смерть вразила в саме серце.

Луць похилив голову, з боєм промовив:

— Перша жертва в нашій організації...

Дошової осені 1941 року, передавши з табору військовополонених коротку записку, яку, вмираючи, донесла

до нас Ксенія Петрівна, політрук Червоної Армії Микола Михайлович Поцілуєв не міг знати про те, що виконати його прохання — з'ясувати, для кого готуються в Сосонках могили, означало б проникнути в найпотаємніші закутки канцелярії нацистської партії в Берліні, зазирнути у заховані під десятима замками протоколи вузьких нарад верховодів «третього рейху», заглибитись у плани, що своєю жорстокістю, жахливою підступністю не мали собі подібних відколи існує людство.

Не міг знати політрук і того, що для «оперативного» здійснення затверджених фюрером особливих планів кілька місяців тому, влітку, напередодні нападу гітлерівців на СРСР, у центральному управлінні гестапо з'явився ще один, новий, спеціальний, засекречений під шифром «Б-4» відділ. Його очолив Адольф Ейхман, офіцер СС у скромному чині підполковника.

Не знали цього ні я, ні мої товариші у Ровно.

І все ж повідомлення Поцілуєва і фраза, кинута в приступі п'яної відвертості поінформованим про наміри нацистів комендантом поліції Крупною, про тих, «що з жовтими ганчірками на спинах», примушували насторожитись. У Ровно здавна мешкали тисячі єврейських сімей, у 1939 році місто наповнилось біженцями — євреями з Варшави, Кракова, Лодзі, Жешува...

Треба було діяти негайно. Але як?

З'являтися в отих кількох перенаселених ущертв кварталах поблизу залізниці, що їх відвели окупанти для єврейського населення, я не рискнув. Побачивши там секретаря-обліковця, «праву руку» пана Максимчука, робітники фабрики кави навряд чи поставляться до нього з довірою.

У єврейське гетто пішов Луць. Я назвав йому знайомих по інституту студентів Лібермана й Мальву Гольберг, знаючи, що вони не встигли евакуюватись і мешкають зі своїми рідними в місті. Луць мав відшукати їх у гетто, і через них, гадав я, буде можливість попередити інших. Ми були переконані, що досить зробити поштовх, і тисячі людей, довідавшись, що їм фашисти готують, не чекатимуть покійно смерті. Хай навіть гітлерівці перетнуть шлях сотням, зате основна маса мешканців гетто вирветься з міста, розтечеться по глухих лісах, боротиметься за життя. Нічого іншого ми не могли порадити приреченим.

Обминувши вночі поліційні й жандармські патрулі, Іван Іванович щасливо дістався кварталів гетто. Більше

години він стукав у вікна та двері, доки старий кравець, з яким Луць був знайомий ще до війни, впізнавши гостя, впустив його у квартиру. Син кравця знав, у якому будинку мешкає родина Гольбергів, і через кілька хвилин привів злякану Мальву.

Луць виклав їм усе, не приховуючи правди. Дівчина зблідла. Старий кравець замахав руками, затряс сивою бородою.

— Ідіть своєю дорогою, шановний. Навіщо вселяти жах у серця нещасних? Наш народ прогнівив господа нашого, і господь послав Гітлера за гріхи наші як кару. Негоже супротивитись волі всевишнього, треба терпіти, мовчки зносити муки, якими б вони не були тяжкими...

Зрозумівши, що говорити з кравцем — даремно гаяти час, Луць вийшов з Мальвою на подвір'я. Дівчина запевнила: про жахливу звістку, принесену ним, цієї ж ночі дізнається все гетто. Вони домовились зустрітися наступного вечора у невеликому скверіку поблизу району, відведеного для єврейського населення.

Тепер уже і я міг іти разом з Іваном Івановичем.

Мальва, побачивши мене, розплакалась. Вона плакала і від того, що згадалося наше недавнє студентське життя, і від безсилою розпачу — в гетто відмовилися вжити будь-яких заходів перед лицем загрози.

Можливо, ті, з ким говорила дівчина, виявилися слабкими волею, зломленими, не здатними вплинути на людей. Я вважав, що не все ще втрачено. Ще був Ліберман. Треба зустрітися з ним. Молодий, енергійний хлопець, він зуміє знайти потрібні слова, він роз'яснить...

— Не допоможе Ліберман,— захитала головою Мальва.— Я з ним розмовляла. Він доводить, що не було такого випадку, щоб у наш вік знищувалися тисячі мирних, ні в чому не винних людей. Він каже: нацисти жорстокі, так, але вони не посміють, не мають права вдаватися до такого варварства.

Тут же Мальва попросила нас зустрітися з її сусідом, адвокатом, який конче хотів бачитися з людиною, яка побувала минулої ночі у кравця.

Луць запитливо глянув у мій бік. Не дуже обачно було втягати у «переговори» сторонніх, але ж ішлося про життя стількох людей...

— Поклич адвоката, ми зачекаємо тут,— сказав я дівчині.

Він підійшов до нас, недовіркою озираючись, тінь настороженості й розгубленості лежала на зім'ятому,

давно не голеному обличчі. Доторкнувшись пальцями до чорного капелюха, адвокат запитав:

— Хто ви і звідки у вас такі... гм... зловісні відомості?

— Ми радянські люди. Вам цього досить?

— Не досить! Зовсім не-е-е досить! Чому ми повинні вам вірити, на якій підставі? Ваше повідомлення — провокація. Так, провокація. Ви хочете викликати в гетто заворушення, штовхаєте людей у прірву... Не знаю, хто ви, панове, та я не боюся вас і кажу прямо: ваші підбурювання розраховані на те, щоб каральні органи влади згідно з законами воєнного часу застосували до населення гетто санкції. Ми не дозволимо, ми не піддамося, ми будемо...

У Луця забігали жовна, він ледве стримував себе.

— Невже ви не розумієте, що зараз не час розводити філософію. Людей рятувати треба. Ваших рідних, знайомих, друзів, вашу родину, ваших дітей, нарешті, вас особисто фашисти хочуть знищити...

Адвокат відступив, застережливо підняв руку:

— Панове, якщо ви не підете звідси, я... я... покличу поліцію.

Мальва кусала губи. Вона з ненавистю дивилася на адвоката. Вона вірила не йому, а Луцеві, мені, але такі, як оцей у чорному капелюсі, видно, все зробили для того, аби у гетто не повірили ні нам, ні їй.

На початку листопада, в суботу після обіду, по місту розклеїли накази. Всі особи єврейського походження, незалежно від статі, віку, місця роботи, мусили наступного ранку з'явитися на міську площу, маючи при собі цінності, дводобовий запас харчів, а також найнеобхідніші речі вагою до п'яти кілограмів.

Востаннє ми вирішили спробувати розкрити очі приреченим. У ніч перед трагічним днем 5 листопада ми втрьох — Луць, Настка і я, ховаючись у підворіттках, притискаючись до парканів, повільно наближалися до гетто. Попереду, де починалися єврейські квартали, зненацька спалахнуло яскраве світло. Ми кинулись за ріг будинку. Блакитнуваті промені металиси по небу, заливали холодним сьйвом дахи, паркани і голі дерева.

— Що це? — зойкнула Настка.

— Прожектори, — Луць позадкував, штовхаючи нас у провулок. — Вони освітили територію гетто... Назад!
Разом зі спалахами прожекторів ожили нічні вулиці.

Десь близько чулася німецька мова, замигтіли постаті в сталевих касках, залунали чужі слова команди. Район гетто було оточено щільним кільцем жандармів, поліції, підрозділами СД.

...Удосвіта з боку залізниці знялася стрілянина. Гавкіт собак, брязкіт скла, крики гітлерівців змішалися з плачем дітей і жінок. Поступово все затихло.

А через годину міська площа була вщерть заповнена людьми. Мешканців гетто заганяли сюди ударами прикладів. Багатьох підняли з постелі, вони брели напівроздягнені, сині від холоду, тулилися один до одного; матері намагалися диханням зігріти немовлят, притискали їх до грудей, щоб не плакали. Молоді вели під руки стариків. Ішли мовчки, втягаючи голови в плечі від посьвисту дротяних нагаїв, і так само мовчки вливалися в багатотисячний натовп, що глухо хвилювався на площі, відгороджений від тротуарів і будинків густими шеренгами солдатів гарнізону, поліцаями у чорних шинелях, жандармами з бляхами-підковами на грудях. Німецькі вівчарки рвалися з повідків, люто вищиряли зуби.

Здавалося, площа не вмістить бранців. А живий, трепетний і страшний своєю безмовністю людський потік плив від гетто до площі, плив без кінця. «Шнель! Шнель, юден!» Розважаючись, офіцери били палицями по ногах тих, хто відставав. Солдати били автоматами, кованими чобітьми, піхвами тесаків-багнетів. Люди падали, схоплювалися, спльовували кров, з жахом кидалися в натовп, рятуючись від ударів. Не крик — притамований стогін стояв над розбудженим, стривоженим містом.

«...Негоже супротивитись волі всевишнього... Треба терпіти, мовчки зносити муки...» Невже серед цих людей не знайдеться рішучих, сміливих? Невже невимовний тягар горя розчавив їх ще до того, як куля обірве життя?

Коли на площі вже й пальця не було куди просунути, на підніжку автомашини став офіцер у мундирі полковника СС.

— Ахтунг! Увага! Інженерам, лікарям, ветеринарам, водіям, працівникам друкарень, кваліфікованим робітникам лишатися на місці, всі інші — марш уперед! Шнель! Шнель!..

Солдати розступились, відкрили прохід в одну з бічних вулиць, спрямували натовп туди, шикуючи бранців у колону. Заснувала поліцайня, смикнулись уперед вівчарки. На мить з'явилася перед очима, зникла і знову виринула скульовджена голова Лібермана. А може, здалося?

Колону, що суне від площі, добре видно з вікон нової квартири Луця й Настки. «Куди зверне колона, куди?..»

Голова колони повертається, рухається в напрямку району Грабники. Поруч зі мною біля вікна стоїть Іван Іванович. Він міниться на лиці. З Грабників шлях веде до Сосенок.

У полі за містом до пізнього вечора не вщухав тріск автоматів, звідти долинав глухий стукіт кулеметних черг. З околиці до міста бігли люди, в очах у них стояв німий жах, вони тікали з домівок, аби не чути відголосків бойні.

А місто наче вимерло. Всюди припинилась робота. Наглухо зачинилися двері. На вулицях — ні душі.

Гітлерівці не розраховували. Могил не вистачило. Остання колона бранців полягла під кулями вже серед степу. Солдати та офіцери з СД сновигали між трупами, пістолетними пострілами й ударами багнетів прикінчували поранених. Дощ, змішаний з липким мокрим снігом, кропив поле смерті, рожеві струмки збігали в низину, на шлях. Довго ще люди, йдучи і їдучи з навколишніх сіл, з міста, далеко обминали страшні Сосонки. Хмарами носилося там чорне вороння...

Світло каганця падало на вродливе обличчя Настки Кудеші, на її темні великі очі. Пальці бігали по клавішах, у кімнаті з завішеними вікнами не змовкаючи стукотіла друкарська машинка. Настка не вставала від неї майже добу. На столі зростала купа аркушів, заповнених машинописним текстом.

Ми з Луцем диктували:

«...Масовими вбивствами, терором фашистські кати плекають надію зломити наш народ, посіяти серед нас зневіру в свої сили. Та радянські люди не схилили і не схиляють голову. Червона Армія веде запеклі бої з окупантами на воєнному театрі, народні месники підіймаються в тилу ворога. Час розплати настане, гітлерівські недобитки ще відчують на власній шкурі силу нашої зброї, нашу спопеляючу ненависть».

Настка продовжувала вистукувати на «ундервуді».

«Товариші ровенчани! Згадаймо славу історію нашого краю. Червона Волинь прославилась самовідданістю борців за справу Леніна, за Радянську владу, за свободу й щастя. Будьмо ж гідними героїв! Не дамо

і тепер хазяйнувати бандитові-ворогові в нашому рідному домі. Готуйте зброю. Завдавайте лиха гітлерівцям на кожному кроці. Посилуйте опір. Знищуйте ворожу техніку, майно, спорядження.

Смерть фашистським окупантам! Хай живе Радянська Україна!»

Уранці, вийшовши на вулиці, ровенчани побачили на стовпах, парканах, на стінах будинків невеличкі папірці, наклеєні поверх німецьких наказів. Люди кидалися до листівок, озираючись, читали, жадібно поглинали кожне слово, і на очах у них блищали сльози...

На далеких фронтах гриміли бої. Від Балтики до Чорного моря точилася битва з гітлерівськими ордами. А за сотні кілометрів од фронту, в невеликому місті, що стало резиденцією гауляйтера України, з'явилися перші листівки — вісники всенародної борні, яку розгортали на невидимій ділянці війни з фашизмом солдати без мундирів.

Була осінь жорстокого 1941 року.

Боротьба тільки починалася.

Розділ I ФАБРИКА ВАЛЯНКІВ, ГРЕБІНЦІВ І ЩІТОК

Баскі вороні клацали підковами, висікали іскри з бруківки. Бричка котила вулицями міста повз будинки з вибитими вікнами, повз садочки з пожовклим осіннім листям, повз цегляні й дерев'яні паркани. Перехожі, що траплялися на шляху, кидали похмурі погляди на німецького офіцера, який розвалився на застеленому килимом сидінні брички, і на чоловіка з байдужим, наче сонним, обличчям. Він сидів біля німця, кутаючись у сірий плащ.

Я примостився спереду поруч з кучером. Усіма нервами відчував дихання отих двоох: офіцера з нерухомими олов'яними очима і невисокого чоловіка в сірому зім'ятому плащі. Було боязко оглянутися. Слабеньким вогником ще жевріла десь у закутку мозку надія на порятунк, а озирнувшись, я міг побачити дуло пістолета. Тоді все стало б зрозумілим, і надія згасла б.

Все трапилося несподівано, чверть години тому...

Після розстрілу жителів єврейського гетто фабрика спорожніла, завмерла. Максимчук спішно почав набираєти нових людей з українців. Але відразу ж панові шефу довелося поступитися деякими своїми звичками. Раніше за спиною поліцаїв, які наглядали за робітниками-євреями, він почував себе богом, знущався над беззахисними стариками та жінками як хотів. Тепер картина змінилася. Поліцаї з цехів зникли. Кілька днів новачки відповідали на лайку й погрози Максимчука загальною мовчанкою, ніби придивлялися, що він за один. Коли ж він спробував було, як до того, пустити в хід кулаки, робітники обступили шефа щільним кільцем. Високий чорнобородий дідуган, граючи в руках важким гайковим ключем, тихо сказав:

— Ви, пане, не крутіться в цеху, бо, не приведи господь, ще розпечена сковорідка впаде на вас ненароком або окріп залле очі... І таке буває. Люди ми ненавчені, на фабриці вперше... То ви вже, будьте ласкаві, сидіть собі в кабінеті, щоб часом нещастя не трапилось.

Скаржитися директор не побіг нікуди. Він перелякався, принишк. Почав заgravати з усіма на фабриці й намагавсь якнайменше з'являтися в цехах.

Кілька разів у «Центросоюзі» Максимчукові дали доброго прочухана за нездатність налагодити виробництво. Пан шеф скис остаточно і лише хапався за голову...

— Що робити, пане Новак? Що робити?

Я знизував плечима. Пан директор — людина бувала, жив за кордоном, багато бачив, досвід має. Йому видніше. А чим я можу зарадити?

Максимчуку дуже не хотілося потрапляти на очі Морозові, який верховодив у «Центросоюзі». Якщо треба було з чимось йти в «союз», директор благав:

— Підіть ви, підіть... Щось зле мені сьогодні, у попереk шпигає, ноги набрякли... Кляте серце... А там понервуеш, ще гірше буде. Сходіть, зробіть послугу.

Я не відмовлявся, йшов. Мороз не дуже радів, коли доводилось зустрічатися зі мною. Пам'ятаючи про мій

перший візит до нього в супроводі Крупи, голова «Центросоюзу» про всяк випадок вважав за краще не мати зі мною справи й швиденько спроваджував мене у промисловий відділ до інженера на прізвище Дзига.

Той стрічав незмінним запитанням:

— У пана Максимчука знову розладнався шлунок? З нього такий директор, як з кизяка куля... Ну сідайте, розкажіть. Але попереджаю: нічого не просіть. Немає ні сировини, ні обладнання. Нічого у мене немає. Ані на копійку. Допомогти налагодити виробництво теж не можу, бо я не спеціаліст по виготовленню кави. А взагалі — розкажіть...

До Дзиги я придивлявся дедалі пильніше. Він працював до війни тут же, в Ровно, інженером-меблевиком. І працював непогано. Тепер, влаштувавшись у промислового відділі «Центросоюзу», копирсався більше в паперах, займався писаниною. Було видно, що становище на підприємствах його мало цікавить. Обличчя Дзиги завжди лишалося байдужим, він вислухував бідкання та нарікання шефів фабричок і невеликих заводів з виглядом людини, в якій болять зуби. Знав я і про те, що націоналісти вже не раз недвозначно натякали йому, щоб зблизився з їхньою організацією, бо інакше розпрощається з посадою. Дзига відмовчувався.

...І ось цей самий Дзига разом з офіцером-інтендантом зненацька увійшов до кабінету Максимчука. Не встиг я опам'ятатися — німець ковзнув поглядом по товстій постаті директора фабрики кави, зупинив на мені округлі, нерухомі очі. Запитав інженера по-російськи:

— Це він?

Дзига ствердно кивнув.

— Поїдете з нами, молодий чоловіче,— сказав мені німець.

Серце в грудях тривожно закалатало. Де зроблено хибний крок? Невже Крупа... Отже, клятий австрієць доніс на мене... А може, Максимчук? Але ж йому нічого не відомо. То що ж сталося?

На подвір'ї стояла бричка. Офіцер вказав мені на місце біля кучера. Сам сів з інженером позаду. Коні взяли з місця бадьорою рессю.

...Ми проминули залізничну колію, яка розділяє місто навпіл. За переїздом кучер смикнув віжки, вороні завернули ліворуч. Бричка покотилася зеленим лугом, низиною, вихопилася на початок вулиці Хмільної і спи-

нилася. Перед нами були ворота ще одного ровенського підприємства — фабрики валянків.

У невеличкій захараченій кімнаті з написом на облуплених дверях «Директор» за столом сидів підстаркуватий дядько. Наче притрушене пилюкою, неголене обличчя злякано пересмикнулося, коли офіцер став на порозі.

— Ви є директор?— здивовано звівши брови, тицьнув пальцем німець, оглядаючи з ніг до голови дядька, його засмальцьований піджак, зім'яту сорочку, скуйовжене сиве волосся.

— Так точно, ваше благородіє! — схопився той з стільця, підсмикнув штани й завмер, напіввідкривши рота.

Офіцер неквапно обійшов навколо стола. Не спускаючи з директора погляду, бридливо скривився, махнув рукавичкою.

— Забирайтеся геть. Ви вже не директор. З сьогоднішнього дня. Справи передайте йому, — шкіряна рукавичка зметнулася у мій бік.

Я отетерів. Мені приймати справи, фабрику?! Вони хочуть зробити мене керівником підприємства, яке працює в окупованому місті, призначити директором? По порозі, в бричці, різне спало на думку, але такого я не сподівався... Оце сюрприз! Але ж треба щось говорити, слід чимось мотивувати відмову, і то негайно...

Та офіцер не дав мені й слова промовити.

— Виконуйте наказ! Через дві години ви мусите прийняти справи. І приступайте до роботи. Пане інженер, прослідкуйте. Хайль Гітлер!

Кроки німця стихли в коридорі. За вікном прогуркотіла колесами бричка.

Дядько вийняв з шухляди печатку, якісь папірці й розмашисто тричі перехрестився.

— Нарешті, дочекався... Провалися вона крізь землю, ця фабрика. Що я тут маю? А нічогосінько. Одні неприємності.

Я повернувся до Дзиги:

— Не розумію...

— Розуміти нема чого, — буркнув інженер. — Ви — директор фабрики валянків. От і все. Беріть у Косача печатку й — бажаю успіху. Керуйте.

— Керуйте, керуйте, — зловтішався Косач. — Ще не раз заплачете гіркими сльозами! Сировини чортма, грошей на зарплату не дають. Люди в цехах люті, як вовки, горлянку залюбки перегризуть хоч кому. Сьорбнете, пане, лиха, не заздрю вам!

Дзига раптом скипів:

— Годі каркати, Косач! Сказано — збирай манатки, то збирай і не базікай! Без тебе розберемося тут.

А я вже твердо вирішив у ту хвилину: до біса фабрику валянків, «Центросоюз», усіх цих максимчуків, морозів, косачів... Доки не пізно, треба шезати з-перед очей ворогів, треба негайно переходити на нелегальне становище.

Іван Іванович та Настка перебралися до міста в покинуту кимось квартиру в невеличкому будиночку на вулиці Тарнавського.

Глянувши на мене, Луць стурбувався:

— Що трапилось?

Я опустився на стілець.

— Біда.

— Гестапо?— стрепенувся Луць.

— Ні. Призначили щойно директором фабрики валянків.

Настка сплеснула руками:

— Ой, Терентію! Подумай тільки — директор німецької фабрики... Що ж люди говоритимуть? Просто жах!

Примружені очі Луця нашішкувато подивилися на мене, потім на Настку. Він похитав головою:

— Ви що, серйозно? Справді вирішили траур одягти? Ех ви, голови мотузяні... Та хоч розумієте, власне, що сталося? Нічого ви не розумієте! По-перше, з яких це пір ровенська фабрика стала німецькою? Щось я не помічав тут німецьких фабрик... По-друге, лише лековажний хлопчисько може втелешити собі в голову, ніби директорська посада змушує підпільника переходити на нелегальне становище. Коли ще може трапитися така нагода для нас? Ну говоріть, може, зумієте заперечити, га? Директор фабрики! Краще й не вигадаеть!

— Нічого веселого не бачу. Поміркуй сам. Можливо, німці розраховують моїм призначенням збити з пантелику інших? Мовляв, дивіться, люди, будьте такими ж лояльними, як Новак, і ви заслужите нашу милість, прихильність та ще біс зна що...

Луць відмахнувся.

— Нісенітниця! Для чого ускладнювати ситуацію? Тобі здається, що ворог, саджаючи когось із нас в директорський кабінет, веде якусь хитромудру гру з далеким прицілом, з підступними намірами. А яка тут політична

гра — поставити тебе директором задрипаної фабрики? Це що, міністерський портфель, крісло губернатора? Звичайнісінька річ: підлабузники з «Центросоюзу», той же самий Мороз або ще хтось, з шкіри пнуться, аби перед Крупою зайвий раз вислужитись. От тебе й на директорську посаду випхали. Пан Крупа дізнається, оцінить старанність лакуз. Припускаю й інше, ще простіше: підвернувся ти під руку тому Дзизи — і «висунули».

Луць перестав усміхатися, нахилився до мене.

— Від директорства навіть не думай відмовлятися. Фабрика нам знадобиться. Подумай про все з холодним розумом.

— Тобі добре говорити. Цікаво, що б сам заспівав, якби раптом привезли тебе і заявили...

— «Гауляйтера Коха геть, сідай, Луць, на його місце», — вставив Іван Іванович. — От збрело б Гітлерові дати мені цей пост, їй-бо не відмовився б. Хоч тиждень, а протримався б, і запам'ятали б вони мене на все життя, таку б кашу заварив... Оскільки ж фюрер поки що не згадав про мою персону, я згоден і на менше. Наприклад, на посаду головбуха твоєї фабрики. Як, директоре, візьмеш? Буде нас на підприємстві двоє. До того ж, Настка зможе у будь-який час приходити на фабрику — дружині головбуха вхід завжди вільний. І жодних підозр, все цілком природно... От тобі перші конкретні вигоди від твого нового становища. Для початку. А там підемо далі. З робітників, придивившись до них як слід, декого залучимо до справи. Потрібних нам людей будемо влаштовувати на підприємство... Ну, тепер зметикував?

Я мовчав. А він з запалом продовжував малювати перспективи, що відкриються, коли фабрика валянків потрапить до наших рук.

Можна перенести туди й радіоприймач (ми таки розшукали його на горищі колишнього ательє і забрали звідти). Можна буде налагодити на підприємстві випуск листівок. Нарешті, у нас з'явиться ще одна можливість, яку навіть важко оцінити: під виглядом відряджень у справах виробництва ми зможемо без перешкод виїжджати в райони, туди, де вже створено перші підпільні групи. А хіба не легше буде працювати нашим зв'язковим? Їхня поява на підприємстві нікому не впаде в око, адже на фабрику щодня навідуються десятки людей...

Слухаючи Івана Івановича, я замислився і почав вагатися. Несподівана посада вимальовувалась уже в ін-

шому світлі. Однак бентежила, невідступно переслідувала думка: як поставляться до мене земляки, ровенчани, чесні радянські люди, адже в очах кожного з них я стану прислужником окупантів, у кращому випадку — пристосуванцем, який, втративши совість, перелицювався, всунувся на тепле місце.

Рука Луця лягла на мої плечі.

— Серце затисни в кулак. Боротьба є боротьба. А ми бійці. Тільки наша зброя не гармати, не кулемети. У нас вона інша... Настане час, і люди дізнаються, що був на фабриці директором свій, радянський хлопець і що совість у нього чиста. Дізнаються, навіть коли... той час прийде без нас. Кріпись, друже! Ти вже не один. Поряд будемо ми. Якщо не доживемо до перемоги, то доживуть інші, правда не загине. Та людям і пояснювати не доведеться, без пояснень зрозуміють, хто ми такі насправді, якщо тільки виконаємо те, заради чого партія послала тебе сюди. От що головне: виконати! В одному я з тобою згоден цілком,— голос Луця притих, у ньому почулося щось суворе, нещадне.— З ношею, яку беремо на себе, не жартують. Спасувати, сховати голову під крило не маємо права. Тоді гріш ціна всім мандатам, які видані нам.

Я вийшов на подвір'я, вдихнув свіже хмільне повітря. Десь за вокзалом на залізниці кричали паровози, гітлерівці гнали ешелони на схід, на фронт. Вулицею промчало кілька автомашин. Чулося ревіння мотоциклів, долинали окрики німців. За міським парком у небо злетіла червона ракета, бризнула кривавими краплями. Холодний осінній вітер бився в шибки чорних вікон, стугонів, висвистував у голих деревах.

Де ви зараз, Василю Андрійовичу? Як далеко звідси до вас... Вам, секретареві обкому, я розповів би про все, почув би у відповідь слова поради, підтримки. Розповів би про те, як ще два місяці тому задихався в цьому мороці, що давить наше місто, гнітить, відчував себе самотнім і щохвилини чекав смерті. Але я не шкодував і не шкодую, що пішов у місто своєї юності, де нині лютує ворог. Я вірив. Тепер я вже не один, ні... Нас навіть не четверо, як там, у хатині на околиці, коли зібралися вперше. Вже є, Василю Андрійовичу, поряд люди, про яких ви мені говорили. Вони з нами. Їх більшає з кожним днем. У Гощі почав діяти відчайдушний комсомольський ватажок, мій давній знайомий Іван Кутковець. Під час зустрічі з ним у селі розмова була відверта, без натяків — як з Кульбенком, Луцем, як з Насткою Кудешено.

Підпільна група Кутковця — мабуть, найперша із створених в області. Гошанці вже давно дістають і ховають зброю, розповсюджують у навколишніх селах листівки, ведуть невидиму війну з фашистами та їхніми посіпаками — націоналістами.

У Рясниках — Прокіп Кульбенко, член підпільного центру. В нього теж є надійні люди: Іван Оверчук, Дмитро Кажан, Роман Замогильний, Михайло Геращенко. А «Пташка» — Оля Солімчук — працює за нашим завданням у селі Синів. Після моїх відвідин Гощі Оля розшукала мене в Ровно. Ми зрозуміли одне одного. Вона повернулася в село, підбирає там бойових юнаків і дівчат. Та, на жаль, доведеться перекинути Олю кудись в інший район. У Синьові дівчину знає старе й мале, дуже небезпечно їй там залишатись.

Уже чимало встиг зробити й Микола Поцілуєв у таборі військовополонених. Після смерті бабусі Ксені зв'язок з ним підтримується через Настку Кудешу. Замінивши покійну, Настка ходить з кошиком у руках на шлях, яким женуть бранців, уже кілька разів обмінялася записками з Поцілуєвим. Недавно він повідомив про те, що в таборі згуртувалася група бійців та командирів, яка готова виконати всі вказівки міського підпілля.

Проліг недавно від нас місточок і до Грушвиці. Як виявилось, в цьому селі перебуває колишній делегат Народних зборів секретар Ровенського міськкому комсомолу Федір Кравчук. Про нього довідався Кульбенко. До Кравчука ходив Луць, приніс добру звістку: Федір теж не сидить склавши руки. Незабаром він прибуде у Ровно доповісти про діяльність грушвицьких товаришів.

Ми йдемо обережно, подекуди напوماцки, та вже дещо зроблено. І раптом — клята фабрика валянків.

Так, ви мали рацію, Василю Андрійовичу. Наперед неможливо все передбачити і врахувати. Я теж це розумів, але тільки зараз відчув по-справжньому всю серйозність вашого застереження. І думаю, ламаю голову, не сім — сто разів приміряюсь, перш ніж відрізати, щоб не схибити.

Як мені не вистачає вас, якби ви знали, Василю Андрійовичу...

Настка готувала вечерю. Луць сидів біля столу, чистив іржавий польський пістолет. Я штурхнув Івана Івановича в бік.

— Доведеться-таки брати тебе головним бухгалтером... Пиши заяву! Але пиши заднім числом, хай за твою «бухгалтерську» діяльність відповідає колишній директор Косач, з нього вже нічого не візьмеш.

Луць пильно подивився на мене, посміхнувся:

— Вважай, що бухгалтер у тебе є. Тобі пощастило.

У Івана Івановича теж були новини. Напередодні мого приходу він повернувся з села Городок. Там відбулось у нього побачення з Йосипом Чебераком. Оселя Чеберака стоїть у лісовій гущавині, кілометрів за чотири від Ровно. Кращої резервної конспіративної квартири не могло бути.

— Чоловік надійний, не підведе?— запитав я.

Суворий погляд Івана Івановича потеплішав:

— Більше б таких, як Йосип Адамович... Посидів я у Чеберака години зо дві, й віриш, аж легше стало на серці. Колишній червоногвардієць, бився за Радянську владу ще в громадянську. І на фронтах воював, і служив у спеціальних частинах по боротьбі з контрреволюцією. Одним словом, він з тих, хто згодом не давав спокійно спати Пілсудському. Знаю Чеберака давно. У двадцять восьмому вступив він у Компартію Польщі. Займався розповсюдженням нелегальної літератури, листівок. Років шість за ґратами відсидів... Піде старий з нами і в огонь і в воду. Живе з дружиною серед лісу, про його минуле в Городку мало хто знає — сам він з Холмщини. Як почув, з чим я прийшов до нього, аж заплакав... Давайте, каже, будь-яке завдання — виконаю. Я залишив йому пароль. «Продайте сімнадцять яєць, заплачу черевиками». Коли що, можеш сміливо направлятися до Йосипа Адамовича. Про цю квартиру знатимемо поки тільки ти, Кульбенко, Настка і я.

Через півгодини я почав прощатися. Настка не пускала, пропонувала заночувати в них, але це було б не обачно.

До комендантської години було ще хвилин сорок. На вулиці холодно. Накрапав дощ, зривався мокрий сніг. Я крокував додому, поспішаючи центральними кварталами міста, де вже миготіли нічні патрулі. З ресторану «Гоф» доносився п'яний галас офіцерів. На дверях біліла табличка: «Нур фюр дейче» — «Тільки для німців». Біля входу в ресторан топталосся кілька італійців. Розмахуючи руками, жестикулюючи, вони наступали на швейцара. Всередину їх не пускали.

Біля залізничного переїзду я на мить зупинився. На узвишші виднілася злочасна фабрика валянків. У будці біля прохідної блимав слабкий вогник. Не хотілося йти додому, в порожню холодну квартиру, і я завернув на вулицю Хмільну.

Біля прохідної мене зустрів сторож. Упізнав. Розгубився.

— Добрий вечір, добрий вечір, пане директор...

Він кинувся відчиняти двері на подвір'я фабрики. Я зупинив його, кивнув на будку.

— Погрітися впустите?

Сторожа, поляка, звали Міхал. Спочатку він підозріло поглядав на «пана директора», не розуміючи, з якого це дива тому спало на думку завітати так пізно на підприємство, чим привабила його аж ніяк не комфортабельна будка прохідної. Та Міхал пожвавішав, коли я заговорив з ним його рідною мовою. Був він, як видно, простою, щирою людиною. Зітхаючи, нарікав на долю. Нікого не лаяв, нікого не хвалив. Просто розповідав про те, що гнітить, не дає спокою. Він має велику сім'ю, восьмеро дітей, усіх треба одягти, нагодувати. А як, чим? Робітники в цехах нічого не одержують, бо фабрика, вважай, стоїть з тих пір, як прийшли німці. Що вже казати про нього, сторожа... Правда, дехто з робітників ще с'як-так викручується. Дістають вовну, самотужки виготовляють якусь пару валянків, міняють на хліб, картоплю. Тільки пан директор хай не гнівається, люди роблять це з біди й ризикують немало. На фабриці працюють хороші люди, більшість українці, є й поляки. Між собою тримаються дружно. Бідні завжди живуть у злагоді...

В будці топилася грубка, весело потріскували соснові цурки, розливаючи тепло. На столі світився каганець. Було затишно, спокійно. Ми з Міхалом сиділи біля вогню, облікаючи пальці, чистили варену картоплю «в мундирах», говорили про те, про се.

Швидко летів час. Уже пробіла дванадцята. Міхал узяв кожуха, постелив на тапчані.

— Лягайте, пане директор. Удосвіта розбуджу, щоб робітники не виділи вас тут, а то якось незручно буде: сторож і директор у будці спочивають.

— Міхал, а ви не боїтесь отак відверто ділитися зі мною? Всяко ж буває тепер...— сказав я, вмощуючись на тапчані.

Обличчя сторожа розпливлося в усмішці:

— Гай, гай, пане директор, невже я так постарів? За-

були мене? А я впізнав вас одразу. Ви ж лимарем працювали у пана Василевського! Пам'ятаєте, конюх приїздив у лимарню по зброю, конюх того вусатого генерала, який завше торгувався і лаявся з Василевським за кожен гріш. Так отой конюх — це я... Коли вчора вас привезли сюди і люди загомоніли: «Новий директор!», я подумав собі: «Якщо директором став колишній лимар, то якось не пропадемо»...

На фабриці мене зустріли похмурою мовчанкою. Люди очікували, як себе поводитиме нове начальство.

На моє прохання зібралися робітники. Всього їх було чоловік тридцять. Акція в Сосонках зачепила і фабрику валянків — понад сто робітників з гетто, які працювали тут, полягли під кулями фашистів.

Переді мною стояла непривітна, насторожена юрба, розглядала впритул, мовчки. В поглядах — притамоване презирство, зневага й іронія — по фабриці вже пронеслася чутка, що пан директор нічогісінько не тямить у виробництві взагалі, а в технології виготовлення валянків — і поготів.

— Як же думаємо на хліб заробляти, люди добрі? — оглянув присутніх. У цеху стояли вже немолоді чоловіки, юнаки, жінки і дівчата-підлітки. На моє запитання ніхто не відповів. Настала тривала пауза. Якийсь чоловік у подертій капелюсі підвів голову, сказав:

— Заробиш тут дідька лисого, аякже! Плюнути б на все, та подітися нікуди. Хіба ж заробиш, коли роботи немає? З ганчір'я валянків не зіб'єш!

— Робота буде, навіть сьогодні. Погляньте навкруги: все порозкидано, скрізь сміття, бруд по коліна, кіптява, на підвір'ї калюжі, під ногами цегла, дрючки, бите скло... Фабрика схожа на свинарник. Вам же тут працювати. Необхідно прибрати, розчистити, привести все в порядок.

Наперед проштовхалася молода кругловида жінка, стрельнула сірими очима.

— А платити хто буде?

Жінка оглянулася на натовп. Там загули:

— Правильно Марія каже! Хто?..

— Працюйте, значить, за два огляди.

— Немає дурнів!

— Косач обіцянками годував, а тепер знову...

— Задарма й пальцем не ворухнемо!

— Кому не подобається, як є на фабриці, хай сам прибирає!

Збоку біля мене стояв сторож Міхал. Я нахилився до нього, вказуючи очима на кругловиду жінку, тихо слитав:

— Хто вона?

— То, прошу вас, пані Марія Жарська, білоруска... Йй пальця в рот не клади! — пошепки відповів він, усміхаючись.

Я підняв руку.

— Криком, добродії хороші, справі не зарадиш. А платити фабрика буде,— штовхнув наперед Луця.— Ось наш бухгалтер, пан Луць. Заробітну платню видаватимемо, як і належить. Обіцяю. Але не через годину, і навіть не завтра. Поки що каса порожня, грошей немає. Як поправити становище — давайте разом поміркуємо.

— Ви директор, ви й міркуйте! — гукнули з натовпу.

— Директор то я директор, тільки не все від мене залежить. До вас таке запитання: як гадаєте, є на Ровенщині сировина для фабрики чи немає? Вівчарством займаються у нас?

Чоловік у подертім капелюсі насмішкувато гмикнув:

— Яке тут вівчарство... Ну тримають селяни подекуди дві-три вівці, от і все.

Я погодився з ним.

— Правда ваша, овець у нас небагато. Та все ж вони є. Якщо взятися виготовляти валянки за плату кожному, хто має сировину, то знайдуться замовники, як вважаєте?

— Знайдуться!

— Людям взуття потрібне.

— Буде вовна.

— Значить, вирішено. Почнемо випускати взуття із сировини замовників. Але тимчасово. Для того, щоб одержати якісь прибутки й видавати вам зарплату. А потім... Та не будемо забігати наперед. Усе буде гаразд.

Робітники позирали один на одного, перешіптувалися. Такий початок, очевидно, подобався їм, але й дивував. Відтоді, як вдерлися до міста окупанти, люди не пам'ятали, щоб з ними хтось радився, прислухався до їхніх думок. Здається, із сказаного мною вони не все прийняли на віру й обмірковували, чи не збираються ошукати їх.

До мене звернувся блідий, худорлявий юнак:

— Дозвольте, пане директор... Працювати на сировині замовників — діло непогане, може, й справді який заробіток перепаде. Та це ще вилами по воді писано. Доки селяни довідаються, доки почнуть з'являтися... До того часу з голоду похнути почнемо.

— Що ж ви пропонуєте?

Він зам'явся, не наважуючись говорити, та все ж закінчив:

— Коли, приміром, я або хто із нас добуде вовни, чи дозволите збити валянки для себе?

Мені пригадалася нічна розмова зі сторожем. Неважко було зрозуміти, куди хилить юнак. Стримуючи посмішку, я вдавав, що думаю над його запитанням.

— Гадаю, такий дозвіл можна дати... Як, пане бухгалтер?

— Якщо людині потрібні валянки і вона має свою вовну, то чому б не дозволити... Вовна ж — особиста власність. А тепер власність кожного недоторканна. Звичайно, можна буде утримувати з робітника якусь незначну суму за амортизацію обладнання, а можливо, обійдеться й без цього. Я не заперечую.

— Коли так, то почнемо прибирати в цехах!

— Зараз і почнемо!

— А чому б ні? В чистоті приємніше й голодному...

— Сміття винесемо, пісочком притрусимо!

— Німці, як відомо, порядок люблять...

Обличчя робітників повеселішали. Жваво розмовляючи, вони розійшлись.

У кабінеті я глянув на Луця. Той беззвучно сміявся.

— Ой, пане директор, віщує моє серце, вилетимо ми з тобою в трубу, дійдемо до банкрутства! Пісочок на доріжках не допоможе... Взагалі, ти маєш уявлення про ведення справ на підприємстві, про певні закони господарювання?

— Як тобі сказати? Щоб дуже добре, то ні, а щоб зовсім ні — то...

— Зрозуміло! Я теж: щоб добре — то ні, а щоб не дуже добре — то теж ні... Отак і керуватимемо. Хоч керувати, відверто кажучи, ще немає ким. Менше трьох десятків робітників. А я думав, справді фабрика серйозна, побоювався...

Відчинилися двері. Секретарка Ніна, молоденька смаглява дівчинка, зазирнула до кабінету:

— До вас німці йдуть, пане директор!

Я схопився.

— Скільки їх?

— Двоє...

Голова секретарки зникла. Луць кинув на стіл якісь папери, папку, замахав на мене рукою:

— У крісло, в крісло сідай! Щоб усе солідно виглядало. Я поруч стану, як і належить бухгалтерові. Очевидно, це теж інтенданти...

— А коли гестапо?

— Тоді...— він відхилив полу піджака — за поясом стримів пістолет.— Я стрілятиму, а ти тікай, що б не сталося — тікай... Увага! Вони вже в коридорі, чую кроки.

У двері постукали.

— Прошу! — сказав я.

Вгодований, дебелий гітлерівець швидко ввійшов у кабінет, відсапуючись, витер хустинкою спітніле чоло, подвійне підборіддя, відрекомендувався:

— Хірш! Мое прізвище Хірш, пане директор. А це лейтенант Вебер, мій помічник,— він указав на молодого офіцера з перебитим носом, який зайшов слідом за ним.

У наступну мить німець затараторив, як з кулемета, досить правильно вимовляючи російські слова:

— Приємно бачити, що у вашому місті, незважаючи на военний час... Похвально, дуже похвально! Оберштурмбанфюрер Беер, гебітскомісар,— людина настирлива і має тверду руку. Так, так, я знаю Беера, він мій земляк... Але хто б міг подумати, що у такому Ровно є фабрика валянків. Приємна несподіванка. Ага, ви зайняті справами, пане директор. Бачу, бачу... Робота і ще раз робота! Дуже добре. Не буду заважати вам, викладу своє прохання й піду. Вебер, ви знову курите? Це шкодить вашому здоров'ю... Так от, пане директор! Мені потрібні п'ять тисяч пар доброго, теплого російського взуття — валянків. Усього п'ять тисяч. Не більше. Як бачите, цифра скромна. Тож давайте домовимось, коли можна буде прислати машини. Скільки вам потрібно часу, щоб виготовити всю партію? Два, три дні чи тиждень?

Він витяг з кишені блокнот, приготувався записати. На його волохатих пальцях блищали персні.

Я зітхнув, заперечно похитав головою:

— На жаль, пане Хірш, мушу вас розчарувати.

— Як, чому? Ви відмовляєте мені, майорові Хіршу?

Ага, розумію, мене випередив отой проноза гауптман Туссен. Він розмістив у вас своє замовлення? Я вгадав, чи не так, пане директор?

— Ні, пане майор. Гауптман не удостоїв мене своїм візитом. Ви — перший замовник. Прикро, але фабрика не в змозі дати вам жодної пари валянків з іншої причини.

— З якої ж?..

— У нас немає сировини, хімікатів. Мало робітників. Ми ще не випускаємо продукції.

— Справді? От так історія... Я змушений буду звернутися у гебітскомісаріат. Нехай вишукують сировину, нехай скубуть вовну хоч із собак, а взуття для армії на зиму... Ні, ми матимемо валянки, обов'язково!

— Звертайтеся, будь ласка. Можливо, в гебітскомісаріаті допоможуть вам. Будемо вдячні.

Майор заходив по кабінету. Лейтенант сидів осторонь, не встрявав у розмову, пускав кільцями дим. Хірш надягнув кашкета, обсмикнув шинелю.

— Прощайте, пане директор. Ні, до побачення! Коли одержите сировину, не забудьте: майор Хірш — перший замовник. П'ять тисяч пар валянків. Запишіть. Я навідаюся до вас.

Дивний, якийсь не схожий на інших німців майор та його помічник зникли так само поспішно, як і з'явилися. Тільки нуднуватий дим від ерзац-сигарети й брудні сліди від їхніх чобіт залишились у кабінеті.

Луць, який весь час нерухомо стояв біля столу, повільно опустився на стілець. Не відводячи погляду від дверей, вихилив одну за одною дві склянки води.

— Знаєш, Іване, про що я думаю? Вони готують зимове взуття і одяг для армії. Зи-мо-ве, чув? Значить, зрозуміли, що доведеться воювати і взимку. Про «бліцкриг» базікають, а валянки замовляють. Що ж, непогано, коли так. Не витанцьовуються їхні плани на фронті, видно, наші встигли вже підтягнути резерви. Може, скоро і назад повернуться, потурять гітлерівців, як гадаєш, Іване?

— Важко сказати, але те, що вони згадали про фабрику не просто так, це вірно. Горланили, що захопили Москву, Червону Армію розгромили, а тепер їм валяночки потрібні стали. Забрехалися по самі вуха, видно вже... Та рано нам розмагнічуватися, Терентію. Що робитимемо, коли раптом Хірш і справді доб'ється сировини через гебітскомісаріат?

— Навряд. Де вони візьмуть стільки вовни? Ну, а коли у майора справді щось вигорить, тоді помізькуємо. Все одно дулю вони одержать від нас, а не валянки. Фабрику підпалимо, і кінець!

— Підпалити — найлегше...

Крізь двері ще раз просунулася голова секретарки.

— Пане директор, до вас...

— Німці знову?!

— Та ні, якийсь чоловік...

То був інженер Дзига. Завітав на фабрику, видно, мимохідь. Побачивши, що робітники жваво пораються на подвір'ї, в цехах, вигрібають сміття, миють вікна, засипають битою цеглою калюжі, він не без подиву глянув на мене, але нічого не сказав. Я розповів йому про візит майора Хірша. Інженер махнув рукою.

— Мені ті інтенданти вже в печінках сидять. Щодня голову морочать. І те вимагають, і те їм дай... Звикайте до таких відвідин і не дуже переживайте. Немає продукції — і вся відповідь.

Дзига повідомив про те, що в «Центросоюзі» вирішили приєднати до фабрики валянків кустарні майстерні, які виготовляють різні щітки та гребінці. Потинявшись з чверть години по цехах, інженер пішов.

Луць жартував:

— Дивись, так ти і до директора синдикату доростеш! «Фабрика валянків, гребінців і щіток». Звучить? Мені нагадує все це артіль «Роги та копита» з однієї книги, яку читав перед війною. Весела книга... До речі, що за людина цей Дзига?

— Я й сам не розкусив його як слід. Але, здається, не з тих, що з шкіри лізуть перед фашистами. Поживемо — побачимо.

Прокіп Кульбенко приїхав на фабрику якимось надвечір. Високий, дужий, у сіряці, підперезаному ремінцем, з батогом у руці, він зайшов у кімнату, де містилася «бухгалтерія» Луця, запитав з порога басом:

— Валянки у вас замовити можна?

— Хвилину зачекайте, добродію. Зараз все оформимо, якщо маєте вовну.

Швидко випровадивши з кімнати інших відвідувачів, Іван Іванович посадив Кульбенка на стілець, спостерігаючи за його розгубленим, збентеженим обличчям.

Прокіп вийняв з кишені газету, тицьнув пальцем в останню сторінку.

— Хоч убий, нічогосінько не розумію... Розгортаю вдома цю смердючу самчуківську «Волинь», бачу оголошення: «*Фабрика валянок запрошує замовників*». Якраз до вас їхати зібрався. Дай, думаю, якщо не брехня, спробую валянки замовити. Заїхав спершу до тебе на нову квартиру, а Настка сміється. Йди, каже, на фабрику, запитай бухгалтера або директора, знайомих зустрінеш... У коридорі щойно з Терентієм зіткнувся. Звичайно, вигляду не подав, що знайомі. Питаю у секретарки, де бухгалтерія,— на ці двері вказала. Відчиняю — ти сидиш... Що за чортівня?

Луць поплескав його по плечі.

— Про все дізнаєшся, про все! А взагалі — ми з тобою незнайомі, ти мене вперше бачиш, я тебе теж. А Терентій тут директором.

— Директором... фабрики?

— Авжеж!

Очі у Прокопа розширились, він дивився на Луця так, наче справді вперше бачив його.

Слідом за Кульбенком прийшла на фабрику й Настка. На прохідній запитала, чи чоловік ще на роботі. Сторож Міхал заспокоїв «пані Луцеву»: так, пан бухгалтер ще працює. І він, і директор засиджуються допізна, мабуть, багато в них роботи, за день не встигають.

Уже починало смеркати. Робітники порозходилися по домівках. Цехи спорожніли. Лише з будки сторожа, як завжди, курився димок.

Настка, Луць і Кульбенко разом увійшли до мене в кабінет. Прокіп був вкрай здивований, крутив у руках батіг, кліпав великими темними очима і мовчав. Ми швидко ознайомили його з подіями, що відбулися протягом останнього місяця. Брови Кульбенка поповзли догори, на похмурому обличчі з'явилась усмішка.

— Ну й історія! — сказав він. — Не знав би вас, хлопці, не повірив би... А що то за базар там, під стіною фабрики? Повно підвід, сільські з робітниками перешіптуються, щось міняють.

Ми розповіли Прокопові про «виробничі» справи.

Задум з оголошенням у газеті вдався на славу. Наближалася зима. Звістка про те, що одна з фабрик міста береться виготовляти валянки за невисоку плату з сировини замовників, швидко поширилася по навколишніх селах. З'явилися перші замовники. Везли вовну, вносили

до каси гроші й через кілька днів одержували готове взуття. Замовлення, виконані швидко і якісно, зробили підприємству рекламу. Відвідувачів збільшувалося з кожним днем. Робітники вже одержували зарплату. Допитливі, метикуваті сільські дядьки та жінки незабаром розкусили, що можна дістати валянки ще скоріше, не чекаючи черги: дехто з робітників, виготовивши пару чи дві валянків «для себе», поступалися ними в порядку «товарообміну». За стіною підприємства йшов жвавий торг. Наші фабричні одержували за свій товар трохи борошна, крупи, іноді перепало їм і десяток-другий яєць або шматочок сала.

На фабриці на мене вже не дивилися скося, я не чув більше кинутих вслід ущипливих реплік і колючих зауважень. Навпаки, люди дружно намагалися ввести «пана директора» в курс, познайомити з особливостями своєї спеціальності, охоче показували, як виготовляється взуття, пояснювали, що для цього потрібно, чого не вистачає.

Відносини з робітниками налагоджувались, але доводилося думати й про те, чи не впадає декому в очі таке «панібратство». Луць радив: «Ти ходи по цехах поважно, бундючися, іноді покрикуй. На мене хоча б горлань частіше».

— Аби не думав, що ми лише вовною займаємося, зараз дещо покажемо тобі,— сказав я Прокопові.— Настко, вийди-но в коридор, постій там про всяк випадок.

Ми з Луцем повели Кульбенка у простору кладову, завалену дошками, якоюсь тарою і вовною. Звідти був хід під приміщення, у підвал. Тьмяно блимала свічка, вогник хитався, мерехтів, освітлював руді цегляні стіни, подовбані круті сходи. Тхнуло сирістю й пліснявою. Відсунувши напівзотлілі шматки фанери, Луць показав Прокопові на дерев'яну колоду. На ній стояла друкарська машинка «Ундервуд». Поряд, під обрізками повсті,— невеликий ротатор. Прокіп кинувся обмацувати ці дорогоцінні речі.

— Це все Настка,— пояснив я,— і машинку, і ротатор роздобула. Знайшла серед мотлоху в одному розбитому будинку. Іван Іванович три дні колупавсь у машинці, доки підладнав, він у нас на всі руки майстер.

— І друкуєте вже?

— Поки що тільки на машинці. З півтори сотні примірників зведення Радінформбюро Настка вже накладала. Частина дамо тобі, відвезеш на село.

— А звідки ж ви взяли відомості?

— Не поспішай,— посміхнувся Луць.— Ходімо на гору.

Ми повернулися до кабінету. Я відімкнув важкий металевий сейф. У нижньому відділенні блимнула шкала радіоприймача. Луць розмотав дріт, увімкнув кінець у гніздо біля вікна, куди була підведена антена. До війни в цій кімнаті був кабінет директора фабрики цукерок, яка знаходилась у сусідньому, тепер покинутому приміщенні. З того часу на даху залишилася ця антена. На дріт, що звисав з вікна, давно вже ніхто не звертав уваги.

Іван Іванович обережно повернув ручку настройки. В кімнаті неголосно залунав чіткий, спокійний голос:

«Товарищи радиослушатели! Мы передавали музыку Штрауса. Через минуту слушайте выступление нашего радиокомментатора по внешнеполитическим вопросам».

Прокіп схопився на ноги, міцно стиснув мою руку, видихнув з тремтінням у голосі:

— Москва?!

— Москва, це вона, вона говорить... І говоритиме, бо мілко плаває фашистська наволоч, щоб перешкодити їй. Говорила й говоритиме! Слухай, Прокопе, слухай! Розумієш, що це значить, коли Москва? Ось вона, тут, з нами.— Обличчя Луця сяяло, очі збуджено блищали.

Не втрималася й Настка, відхилила двері, слухала з коридора. У моїх грудях підіймалася й росла тепла хвиля, перехоплювало подих. Усі напружено чекали.

Минула хвилина. В приймачі знову почувся рідний голос. До краю напружені, ловили ми кожне слово коментатора. Голос Москви лунав, як чарівна музика, як щось невимовно прекрасне.

Кульбенко сидів біля мене і плакав.

Розділ II

ЗВ'ЯЗКОВІ З ТАБОРУ СМЕРТІ

Поліцай був старий і якийсь наче горбатий. Він змерз і хукав у долоні. Гвинтівка висіла за спиною на мотузку. Він висякався на підлогу, тернув під носом рукавом шинелі й сказав:

— Пан Сміяк дали приказаніє, щоб ви та ваш помочник прибули до них в чотири часа на нараду.

Про «пана Сміяка» я чув уперше, що воно за птах — не знав, але розпитувати посильного не став, тільки поцікавився, де ж має відбутися та нарада.

Він скинув картуз і витяг звідти папірець. Наморщив чоло, довго ворухив губами. Луць узяв у поліцай папірець, прочитав: «Ріг вулиці Симона Петлюри та Гітлерштресе».

Потоптавшись біля дверей, поліцай звів на Луця сльозливі очі:

— Закурити не дасте, пане?

— Некурящий.

— Ну, то прощайте. Мені ще на дві фабрики йти треба. А чого-небудь, ну, з того... що виробляєте, не дасте?

Я не зрозумів, що він просить. Поліцай повторив:

— На фабриці щось же виробляєте... Може, дасте дітям на гостинець!

Луць сказав йому, що на фабриці виробляються гази; поліцай пошкріб потилицю, похмуро подивився на нас і почвалав геть. Об поріг стукнувся приклад старої трюхлінійки.

Отже, мене й Луця, що як головбух фактично замінював «помочника» (бо такого на підприємстві не існувало взагалі), викликав до себе якийсь Сміяк, особа нам невідома. Хто він? Новий діяч у «Центросоюзі»? Тоді що це за незнайома адреса?

Дивний виклик змушував замислитися. Трохи заспокоювала та обставина, що розпорядження, принесене поліцаєм, стосувалося не тільки нас двох. Посильний говорив, що має йти і на інші підприємства.

О пів на четверту ми підходили до будинку за вказаною адресою. Біля двоповерхового дому походжали двоє солдатів з тесаками на поясі та з гвинтівками за спиною і офіцер у жандармському мундирі. Остеронь з-за рогу виткнувся радіатор вантажної машини, сіріли каски, над кабіною на тринозі стояв кулемет, націлений уздовж вулиці.

Офіцер весь час підозріло позирав на двері. А там тупцював глава «Центросоюзу» Мороз. Заглядаючи кожному в обличчя, він пропускав у приміщення прибулих на таємничу нараду «шефів» підприємств.

Окинувши поглядом машину з кулеметом, жандарма, вартових, Луць багатозначно штовхнув мене в бік. Промайнула присадкувата постать Максимчука. Він заподливо обома руками потиснув п'ятірню Мороза, вкло-

нився офіцерові, бочком прослизнув крізь двері. За ним пройшло двоє чоловіків — завідуючий майстернями «Металіст» і, здається, директор фабрики, на якій виготовлялись свічки. Потім прокульгав, спіраючись на палицю, вусатий дідуган з сердитим насупленим обличчям. Його я бачив уперше. Повагом, гордовито проплив Шарапановський, колишній петлюрівський офіцер, котрий відав у «Центросоюзі» кадрами.

Мороз кивнув мені, мовчки запитливо глянув на Луця. Я поспішив пояснити:

— Мій помічник і головний бухгалтер.

— Проходьте!

У напівтемному коридорі вже зібралось чоловік п'ятнадцять. Вони юрмилися в кутку, півголосом перекидалися словами, боячись порушити зловісну тишу проходного приміщення.

— Панове, хто знає, навіщо нас покликали?

— Кажуть, з Німеччини прибуває сто вагонів з сировиною.

— Не розумію, для чого машина з кулеметом. І солдати. Ми ж не якісь там совецькі партизани.

— Перестаньте, пане. Їм видніше. Значить, так треба.

— А все ж, навіщо нас запросили?

До мене підійшов Дзига. Відвів убік. Показуючи очима на трьох незнайомців, що стояли осторонь, прошепотів:

— Отой молодий, з темною шевелюрою, — Сміяк, помічник Бота, заступника гебітскомісара. Інші двоє — брати Дзиваки, перекладачі. Як і Сміяк, недавно прибули з Німеччини.

— Що їм потрібно від нас?

— Не знаю. Скликати всіх наказав Бот.

— Він теж буде тут?

— Мабуть. Мороз по секрету сказав...

Але Дзига не встиг повідомити, що саме сказав Мороз: відкривши важкі дубові двері, чорнявий Сміяк зробив широкий жест рукою:

— Прошу, панове!

Двері вели до просторої кімнати, заставленої громіздкими меблями. За столом, що скидався на більярдний, сидів чоловік у коричневій фашистській уніформі. На грудях поблискував нацистський значок із свастикою. Чоловік холодно дивився на «панів шефів», а ті, шулячись під його поглядом, наступали один одному на ноги,

і кожен силкувався примоститися на стільці якомога далі від столу, від німця в коричневому.

Дзига тихо кинув:

— Бот...

Високий Сміяк виструнчився збоку біля німця. Не чекаючи, доки всі сядуть, Бот заговорив басовито і швидко. Сміяк перекладав:

— Пан Бот, заступник гебітскомісара, доводить до вашого відома, що віднині вся промисловість, розташована на території області, підпорядковується безпосередньо гебітскомісаріату. «Центросоюз» не виправдав сподівань німецької адміністрації. Для координування діяльності підприємств створено спеціальний відділ, він називається «Центральбюро дес гебітскомісаріат фюр віртшафт» — «Центральне бюро при гебітскомісаріаті з питань промислового виробництва». Керівництво ним здійснюватиме особисто пан Бот. Заступник гебітскомісара попереджає: всі, хто очолює заводи і фабрики, мусять беззастережно, чітко й сумлінно виконувати накази та розпорядження пана Бота. Якщо хтось погано виконуватиме ці накази, його чекає суворе покарання. Кожен з вас поки що залишається на старому місці й продовжуватиме працювати, як і раніше, але ви повинні завжди пам'ятати про високе довір'я, виявлене вам німецькою владою. Це довір'я треба виправдовувати лояльністю і вірністю Великонімеччині. Лідери українських організацій запевнили представників німецького військового командування і урядової адміністрації у цілковитій підтримці будь-яких заходів, що запроваджуються фюрером нині та будуть запроваджуватись у майбутньому. Отож пан Бот звертається до вас...

Сміяк зненацька осікся, замовк, швидко глянув на Бота. Двері рвучко відчинилися. До кімнати зайшов невисокий, до чорноти смагливий чоловік років сорока. Він був одягнений у цивільний костюм, білу сорочку. Ріденьке волосся блищало від брильянтину.

Всі повернули голови в його бік. Бота підкинуло, наче пружиною. В кімнаті гримнув його хрипкуватий бас:

— Встати! Хайль Гітлер!

Чоловік у цивільному на ходу кинув руку вперед:

— Хайль!

Не поспішаючи, роздивляючись присутніх, він пройшов до столу, сів у звільнене Ботом крісло. Плечі його ледь виднілися за чорнильницями, масивними прес-пап'є та бронзовими прикрасами-статуетками.

Обличчя Сміяка задерев'яніло в напруженні. Відкинувши голову, він завчено вигукнув:

— Доктор Вернер Беер, оберштурмбанфюрер СА, гебітскомісар Ровенщини! — Витримавши паузу, Сміяк видихнув разом з повітрям:— Можете сідати, панове.

Беер галантно розкланявся. Під густими бровами на темному випещеному обличчі світилися білки очей. Накрохмалений комір сорочки підпірав коротку шию, мовби відтинаючи округлу голову від тулуба.

Так ось який він, оберштурмбанфюрер СА, носій «усіх зверхносних прав і всієї виконавчої влади» в області, таємнича особа, що ховається за коротким підписом: «Д-р Беер, крайовий комісар» в численних наказах, які щодня розклеюються по місту.

Він продовжував зберігати на обличчі гримасу добродушної чемності, та його голова з високим округлим чолом і білками очей, що світилися з западин, здавалася зловісним черепом, емблемою смерті, що примарливо здіймалася над десятками тисяч трупів у ровях Сосонок, на Уланському плацу, в тюремних камерах, за дротом концтаборів, на берегах Горині. Усміхнені очі оберштурмбанфюрера Вернера Беера бігали, танцювали, обмацували всіх. Ні до кого не звертаючись, він почав ставити запитання. Що виробляють заводи, фабрики міста? Як посуваються справи? Скільки продукції виготовляється щотижня? Які підприємства ще не працюють?

А очі весь час нишпорили по обличчях, наче шукали, на кому б зупинитися. «Шефи» підприємств шулилися, втягали голови в плечі. Більшість з них вірою і правдою служили окупантам, але в цій кімнаті всі вони почували себе кепсько, у кожного тенькало всередині.

Погляд Беера затримався на застиглій постаті діду-гана з вусами. Той підхопився з стільця, випустив з рук свій костур, і він лунко вдарився об підлогу.

Сміяк пояснив: пан гебітскомісар запитує, яке з підприємств очолює старий. Дід нерозбірливо белькотів щось, язик у нього з переляку заплітався. Беер вдоволено посміхнувся, поблажливо махнув рукою і перевів погляд на Максимчука.

Губи в директора фабрики кави тремтіли, він стояв ні живий ні мертвий, щосекунди готовий знепритомніти. Якби фашист гримнув або хоча б підвищив голос, мого колишнього «шефа» напевно довелось б відливати водою. Та Беер спокійно поцікавився:

— Що виготовляєте для німецької армії?

— Каву, пане гебітскомісар. Наша продукція — кава...

— О, це добре, що Ровно має таке підприємство. Чудовий напій. Не відмовлюся покуштувати каву місцевого виробництва.

— Пане гебітскомісар, пане...— Максимчук ікнув, похитнувся — від щастя ноги погано тримали його.— Куди накажете доставити? Я хоч сьогодні, для вас... Це радість для всієї фабрики... Як перед христом-богом присягаюсь, для вояків Великонімеччини ми з дорогою душею, всім серцем... Хоч і великі труднощі маємо. Робочої сили не вистачає, просто задихаємося... Просимо зважити і допомогти...

— Гм, дивно... Ви просите робітників? А на інших підприємствах як? У вас? А у вас?

Облишивши Максимчука, Беер по черзі підіймав «шефів», слухав їхні відповіді й хмурнів. А директор меблевої фабрики, завідуючий металообробними майстернями, представники від фабрики цурок, пивзаводу, лісового складу, цементного заводу та й інші, наче змовившись, твердили одне: бракує сировини, матеріалів, а ще гірше з робітниками, їх усюди не вистачає.

Довідавшись, що в Ровно є пивзавод та фабрика цурок, Беер нахилився до Бота, щось сказав. Той вихопив блокнот, олівець, зробив якісь помітки. Підвищену цікавість гебітскомісара до пивоварні ще можна було зрозуміти, а чим привернуло його увагу зачухане підприємство, де різали звичайнісінькі дерев'яні цурки, що використовувалися ровенчанами взимку як паливо, цього я не міг второпати.

Та розмірковувати над цурками довго не довелося. Голова гебітскомісара повернулася, він дивився, не моргаючи, на мене.

— Підприємство?

— Фабрика валянків, гребінців і щіток.

— Що таке гребінці? Ага, зрозуміло... Гребінці нам ні до чого. Щітки потрібні. Ну а валянки — валянків давайте якомога більше. Вам ясно? До речі, на вашому підприємстві відмовилися виконати замовлення інтендантської служби. Чим це пояснити?

Майор Хірш не кидав слів на вітер, він таки достався до гебітскомісара. Та у мене були всі підстави повторити те, що вже сказали інші. Я відповів, що фабрика на вулиці Хмільній теж перебуває в досить скрутному

становищі. Не кажучи вже про спеціалістів, яких і вдень з вогнем не знайдеш, навіть простих робітників працює в цехах обмаль. Тут уже я висловив впевненість у тому, що вовну, хімікати та інші дефіцитні матеріали нам надішлють з Німеччини. А от з людьми — гірше...

На обличчі Беера промайнула іронічна гримаса. Він помовчав, замислився. Заговорив, звертаючись до всіх присутніх, з помітним роздратуванням:

— Мене дивує ваше повідомлення, панове. Зовсім недавно лідери українських націоналістів запевнили нас, що на Україні, зокрема в Ровенській області, робочої сили більш ніж досить. Ваші лідери обіцяли навіть допомогти нам відправити частину населення для роботи у промисловості безпосередньо в Німеччині. А виявляється, робітників бракує й тут, на місцевих підприємствах. Це невтішна новина. Як же бути, панове? Гебітскомісаріат вимагатиме, щоб заводи, фабрики і майстерні працювали на повну потужність для забезпечення потреб німецької армії. Хто порушуватиме цю вимогу, на того чекає суворе покарання.

В кімнаті — ані шешерх. Усі принишкли. Запанувала гнітюча пауза. Обличчя Беера стало сонним, пісним. Відкинувшись у кріслі, він прикрив очі, чекав.

— Дозвольте, пане гебітскомісар!

Окрилений попередньою розмовою з Беєром, Максимчук зірвався з місця, весь подавшись наперед, саяв. Масні щоки зашарілися, його розпирало від хвилювання і нестримного бажання ще раз звернути увагу високого начальства на свою персону. Всі погляди схрестилися на опецькуватій постаті директора фабрики кави. Мороз невдоволено насупив брови. Засовався Шарапановський. З цікавістю позирав на Максимчука інженер Дзига. Для мене теж була несподіванкою ця раптова хоробрість боягузливого мельниківського прихвосня.

Беєр кивнув головою:

— Говоріть.

— Пане гебітскомісар, ви змалювали правдиву картину. Прикро визнавати, але робітників, вважайте, майже не маємо, особливо чоловіків. На підприємствах переважно старики, жінки й підлітки. З вашого дозволу, наслідуюсь запропонувати... викласти думку української громадськості... але, може, що не так, то даруйте...

— Продовжуйте!

— У місті, пане гебітскомісар, зібрано не одну тисячу військовополонених розгромленої совєцької армії, вони

задарма переводять німецький харч. Треба примусити їх працювати для Великонімеччини, досить їм байдикувати, в бараках відлежуватися! — голос Максимчука зміцнів, він задер голову, він зростав у власних очах.— Надішліть полонених з таборів на наші підприємства, ми одержимо безкоштовну робочу силу.

В кімнаті схвально загомоніли. Беер і Бот презирнулися. Гебітскомісарові, видно, сподобалася тирада директора фабрики кави, він знову почав усміхатися, пожвавівшав.

— Ми подумаємо, пане... як вас?

— Максимчук! — майже закричав ошасливлений «шеф». — Максимчук мое прізвище, пане доктор, пане Беер... Я Максимчук!

— Уяви собі, Іване, німці таки можуть кинути військовополонених на підприємства,— міркував я, коли ми відійшли від будинку з вартовими біля входу.

— Не віряться щось мені,— заперечив Луць.

— А можуть! Промисловістю тепер займатиметься гебітскомісаріат, Беер зацікавлений, щоб робота поліпшилась, адже це віднесуть до його заслуг. Справді, де їм узяти робітників? Найвигідніше — з табору.

— Військовополоненими розпоряджається СС. То така шатія, що й гебітскомісара пошле під три чорти.

— Ворон ворону око не виклює. Домовляться.

— Якщо фашисти наважаться послати полонених на заводи й фабрики міста, сотні людей можна буде врятувати від голодної смерті. Та ще й яких людей! Аби вирватись їм з-за дроту, а вже ми зустріли б товаришів як належить. І поповнення прийшло б до нас міцне. Тільки, мабуть, видаємо ми з тобою бажане за дійсність.

— Можливо. І все ж попередити Поцілуєва треба. В разі чого, нехай товариші з табору зголошуються спеціалістами, кваліфікованими робітниками, ким завгодно, головне — опинитися на волі. А вже потім багато дечого залежатиме від нас.

За хвилину нас наздогнав Максимчук. Він задихався від радості.

— Панове, не поспішайте, у мене серце... А день, скажу вам, знаменитий сьогодні. З самим гебітскомісаром зустрічалися, бесідували. Це вам небашищо. Доктор Беер — ось хто наведе у місті порядок, побачите! Ну, як вам подобається історія з «Центросоюзом»? Хе-хе, наче корова язиком злизала... І правильно зробили німці! Си-

діли в тому «Центросоюзі» зарозумілі невігласи і вважали себе державними діячами. Тепер одержали коліном під зад, проситимуть роботи, ще й на мою фабрику придуть з поклоном. І до вас приплентаються... А чули, як я самому гебітскомісару про полонених? Отож-бо! Як в око вліпив. Чи не так? Е, панове, заждіть, ми ще своє візьмемо, ще неньці-Україні послужимо!

Позаду загуркотіла бричка, порівнялася з нами, спинилась. Іхав Мороз. Глава приниженого німцями «Центросоюзу» був розгублений, на мене та на Луця й не глянув. Перехилившись, привітно запросив Максимчук:

— Пане Максимчук, зробіть ласку, сідайте, підвезу до хати.

Максимчук не встояв перед спокусою, щось пробурмотів про своє серце й поліз у бричку. Несподівано для нього самого акції директора фабрики кави підскочили вгору.

Стомливо й набридливо тяглися холодні, сумні дні пізньої осені.

Якось надвечір на вулицях міста з'явився сірий натовп. Він посувався від Здолбунівського шосе. Люди в подертих шинелях, зіпрілих гімнастєрках, зарослі, змучені, похитуючись, ішли по троє в ряд; пронизливий вітер жбурляв у посинілі від холоду обличчя сніжини. Полонені намагалися диханням зігріти заляклі руки, босі ноги ковзали по вкритій грязюкою і брудним снігом бруківці, розбризкували калюжі.

Солдати-есесівці та поліцаї, тримаючи в руках гвинтівки, підганяли бранців окриками, штовхали прикладами. Перехожі мовчазними поглядами проводжали людей, оточених конвоєм, не наважуючись наблизитись до похмурої процесії.

Проминувши кілька кварталів, натовп спинився, розділювався на невеликі групи, і вони розійшлися в супроводі охоронників у різні боки. Тих, що залишилися, погнали через залізничну колію в напрямку вулиці Хмільної.

Схвильований Луць вбїг до мене в кабінет.

— Військовополонених ведуть! Сюди, на фабрику,— обличчя Івана Івановича зблідло, очі збуджено блищали. Він кинувся до вікна:— Ось глянь!..

Робітники висипали з цехів, юрмилися біля воріт, на прохідній. Погляди всіх були прикуті до розквашеної,

розмішаної колесами підвід немощеної дороги, що вела від переїзду до підприємства.

Бранці наближалися. Попереду виднілася висока постань чоловіка з темною густою бородою, яка робила старим ще молоде, але виснажене обличчя. Гімнастерка звисала з гострих плечей шматтям, крізь одяг просвічувало худе тіло. Поруч з ним — двоє, босоніж, з непокритими головами, волосся злиплося під дощем. А за цими трьома — десятки таких же, задубілих від холоду, напівроздягнених, схожих на тіні.

Стояла тиша. Тільки грязюка чавкотіла під ногами бранців та унтер-офіцер у змокрілій плащ-палатці голосно лявся, розмахуючи нагаєм.

Вайлуватий поліцай закинув карабін за спину й спитав щось у сторожа Міхала. Той вказав на мене. Поліцай узяв під козирок.

— Проще пана, як наказано, маємо здати до ваших рук цих-о,— він кивнув головою в бік полонених.— П'ятдесят два чоловіка, на відповідальність пана директора.

— Хіба поліційна варта не залишиться на фабриці?— вирвалось у мене.

— Не наказано. Доведеться, пане, вам особисто пильнувати, щоб жоден не втік, бо матимете великі неприємності.

Як тільки на папірці з'явився мій підпис, унтер-офіцер у плащ-палатці заткнув нагай за пояс, рожево-щоче обличчя стало байдужим. Німець закурив сигарету й відвернувся од полонених. Він виконав розпорядження, доставив бранців до місця, тепер вони вже не цікавили його.

Через кілька хвилин солдати й поліцаї пішли. Сторож зачинив за ними браму.

Військовополонені, зламавши стрій, збилися на подвір'ї, під парканом. Вони здивовано, в замішанні озиралися навколо. Було видно: не розуміли як слід, що ж сталося, самі собі не вірили, що поряд уже немає ні фашистів, ні чорномундирників-поліцаїв. Люди в цивільному, звичайні чоловіки й жінки, теж трохи розгублені, з засуканими по-робочому рукавами, стоять навпроти, розглядають прибулих із співчуттям, притамованим болем.

Потім юрби біля паркану і натовп серед подвір'я, сколихнувшись, злилися в одно. Рідні сірі шинелі й гім-

настерки змішалися з піджаками, хустками, ватянками. Замигтіли перед очима жіночі, чоловічі обличчя, мокрі від сліз, сплелися в обіймах руки. На подвір'ї завирувало...

Поряд з корпусами підприємства височіла цегляна простора будівля. До війни там містився мармеладний цех фабрики цукерок. Тепер приміщення стояло запущене, порожнє. Вирішили нашвидкуруч обладнати його під гуртожиток для нових робітників. Збивали нари з дощок, затуляли фанерою та шматками бляхи побиті вікна, навішували двері, розпалювали печі. Застелити нари не було чим: ані соломи, ані сіна; напіврозвалені печі немилосердно куріли, в приміщенні стояв півмороз, тхнуло пліснявою. Та хіба зважали на такі дрібниці люди, які хильнули лиха в фашистському таборі? Новачки з насолодою простяглися на голих нарах, грілися біля чадних грубок, сушили своє лахміття, голилися, до запаморочення смоктали запашний самосад, яким їх щедро пригощали фабричні.

Робочий день уже скінчився, але ніхто не йшов з підприємства. Жінки сновигали сюди й туди, перешіптувалися, несли звідкись старий одяг, білизну, рядна, де-що з взуття, викладали з кошків сухарі, картоплю. Тут же, на фабриці, гріли воду, прали, латали, обчищали хлопців від вошей і табірного бруду, що в'ївся в шкіру. Чоловіки мовчки тягли з усіх закутків до колишнього мармеладного цеху все, що потрапляло під руки, — дошки, відходи від вовни — для постелі, вапно. В приміщенні, де розташувалися прибулі, не змовкав гомін, стукотіли молотки. Вся фабрика взялася за влаштування товаришів з табору, кожен хотів що-небудь зробити для них, чимось допомогти.

Ми з Луцем вдавали, що нічого не помічаємо, а тим часом самі згоряли від нетерпіння. Чи є серед прибулих члени підпільної організації, яка діє в таборі військово-полонених? Як зустрітися з ними, як довідатися про них?

Два тижні тому, відразу ж після наради в гебітскомісаріаті, Поцілуєва було попереджено про те, що, можливо, німці відбиратимуть серед бранців кваліфікованих робітників для використання на промислових підприємствах міста. Підприємства мусять провести відповідну роботу серед полонених, підготувати кого слід на випадок, якщо наші передбачення ствердяться.

Гітлерівці пригнали військовополонених не тільки на фабрику валянок. Доктор Беер, як видно, мав такі до- сить міцні зв'язки з СС, зумів де треба натиснути й одержав безкоштовну робочу силу. Жінки, які працюва- ли на фабриці, принесли звістку: люди з табору є май- же на кожному підприємстві.

Не виключено, що і сам Поцілуєв потрапив в одну з робочих команд і перебуває де-небудь на «Металісті» або на фабриці кави чи цементному заводі, а може, на- віть тут, на вулиці Хмільній, в гуртожитку, у нас під боком... Ні Луць, ні я не знаємо його в обличчя. Знає Поцілуєва лише Настка. А вона прийде на фабрику під кінець дня. Чекати було просто нестерпно.

Іван Іванович уже хотів було послати за дружиною секретарку Ніну, як раптом Настка відчинила двері мо- го кабінету. Ще не знаючи, чому так схвильовані ми обоє, вона простягнула мені записку від... Поцілуєва!

Зо дві години тому Настка зустріла його, як завжди, серед військовополонених, які під наглядом есесівців розбирали на вулиці руїни. З табором тепер було нала- годжено міцний зв'язок. Настці не доводилося, як колись бабусі Ксені, чекати зручного моменту, потай від гітле- рівців-вартових совати папірці в кишеню білявого хлоп- ця. Щоразу, коли Настка з'являлася поблизу місця, де працювали військовополонені і ставила на брук кошик з їстівним, зібраним серед сусідів та знайомих, невисо- кий молодий чоловік із сумкою від протигазу через пле- че сміливо відділявся від гурту невірників, підходив до жінки й забирав принесене. Солдати з охорони мовчки спостерігали за ним і Настки не проганяли. Ставлення есесівців до полонених змінилося недавно. Молодих сол- датів-фанатиків з гітлерюгенд, які запопадливо викону- вали всі інструкції начальства і звірили від одного слова «комуніст», кудись перевели. Натомість прибули охо- ронці старші віком, що не один рік товклися по концта- борах. Ці давно зметикували, що при певних умовах їх- не становище дозволяє здобувати вигоди не стільки для рейху, скільки для себе особисто. Табірні «фюрери» роби- ли всілякі комбінації з продовольством, що відпускало- ся для в'язнів, з таким розрахунком, аби ті відразу не померли з голоду. Хоч і мізерними були крихти, з яких складався раціон табірника, все ж навіть з цих злиден- них крихт фашисти ухитрялися привласнювати чимало, шахруючи разом зі своїми інтендантами. Харч, що над- ходив до військовополонених ззовні, від населення, ком-

пенсував розкрадене. Тому нова охорона дивилася крізь пальці на Настку, на десятки інших ровенчанок, котрі з'являлися біля полонених з кошиками та вузликами в руках.

Чому Поцілуєву, а не комусь іншому, дозволялося виходити на брук і забирати їстівне, ми не знали. Очевидно, тут не обійшлося без втручання табірної підпілля. Так чи інакше, тепер Поцілуєв брав у руки разом з шматками хліба наші коротенькі записки, а також передавав Настці свої, повертаючи порожні кошики. Іноді їм вдавалося перекинутися й словами.

Цього разу Поцілуєв просив передати йому хімічний олівець і тонкий цигарковий папір. Ще він писав: «Залишаюсь на старому місці. Так треба. Запитайте Віктора Конюхова, чи не стрічав він безрукого Степана, вашого двоюрідного брата». Більше нічого в записці не було.

— Хто він, цей Степан? Чий «двоюрідний брат»? Про якого Конюхова йдеться?

Луць зморщив чоло, задумався:

— Може, він раніше повідомляв про Конюхова, а ми не одержали записки?

— Ні,— заперечила Настка,— все, що передавав Поцілуєв, я одержала, ми обмінюємося записками з рук у руки.

— Значить, відпадає... Очевидно, Конюхов — один з тих, хто вийшов сьогодні з табору,— зробив висновок Луць.— А безрукий Степан... З ним, здається, простіше буде. Гадаю, це звичайнісінький пароль. Інакше не розтлумачиш оте «ваш двоюрідний брат». Конюхова необхідно розшукати. Десь тут він, у місті.

Не слід було гаяти часу. Підприємства розкидані по всьому Ровно. Щоб обійти їх, знадобиться три-чотири дні, а то й більше. На пошуки Конюхова доведеться, звичайно, спорядити Настку. Ходитиме молода жінка від заводу до заводу, від фабрики до фабрики, розпитуватиме людей, які прибули з табору, про когось із близьких чи рідних. Ні в кого це не викличе підозри. Напевно, сотні жінок так само, як вона, оббиватимуть пороги підприємств, з сльозами звертатимуться до вчорашніх фронтовиків: чи не стрічали мого на дорогах воєнних, чи не бачили, а може, хоч прізвиське його чули де-небудь...

Настка попросила відпустити з роботи на кілька днів Марію Жарську, ту саму, про яку сторож Міхал сказав під час моєї першої зустрічі з робітниками фаб-

рики: «Йй палець в рот не клади!» Удвох з білорускою Настка скоріше побуває де треба. Марія — жінка кмітлива, розумна, допоможе під час пошуків Конюхова, на неї можна покластися. Настка, зблизившись з нею, вже знала про її життя, про настрої і наміри.

Комсомолка Марія Жарська працювала в Мінську водієм трамваю. Там познайомилася з молодим веселим хлопцем, лейтенантом-артилеристом. Вони побралися напередодні війни. Відразу ж після весілля Марія розпрощалася з шумливими вулицями рідного міста, з трамвайним парком, з подругами. Чоловік повіз її на Україну, до кордону, де стояв артилерійський полк.

Але недовго довелося подружжю бути разом. Війна перешкодила. Того пам'ятного ранку чоловік поспіхом поцілував Марію й поскакав на неосідланому коні на свою батарею. Більше вона не бачила його... Разом з іншими йшла на схід, повз палахкотливі пожежі, розбиті хати, обвуглені тополі, під виття бомб і стукіт кулеметів з ворожих літаків. Та всюди, куди кидалися біженці, вони натикалися на солдатів в зеленавих мундирах з зашуканими рукавами, всюди лунали їхні гортанні окрики, лайка.

Жарська завершила у Ровно. Тут ніхто не знав, що це дружина радянського командира, комсомолка. Влаштувалася на фабрику валянків.

Невисока, кругловида, гостра на язик білоруска сподобалася Настці Кудеші. Жінки швидко порозумілися. Жарська стала помічницею Настки. Це вони знайшли в розваленому приміщенні якоїсь установи ротатор і почали друкувати на машинці перші листівки. Ми не поспішали повністю відкриватися перед Жарською. Вона не знала, що я причетний до справ підпілля. До неї придивлялися як слід, та вже відчувалося, що вона буде нашим надійним бойовим товаришем. Крашої супутниці для Настки під час розшуків невідомого Віктора Конюхова і не треба було.

Повернувшись того вечора з фабрики, я довго не міг заснути в непопленій порожній квартирі. В щілинах вікон висвистував вітер, дах протікав, стеля змокріла, стіни дихали холодом. У ці маленькі, кимось покинуті кімнатки, в глиняний старий будиночок на вулиці Тарнавського, я перебрався недавно. Звідси було ближче до Івана та Настки — вони мешкали через два квартали на цій же вулиці.

Мое куце шкіряне пальто погано замінювало ковдру, не гріло. Перевертаючись на твердому ліжку з боку на бік, я думав про Поцілуєва. Він єдиний у таборі знав задалегідь про відправку військовополонених на підприємства. Мабуть, швидше, ніж будь-хто, міг потрапити в якусь із груп, відібраних для роботи, і розпрощатися з колючим дротом. І все ж Поцілуєв залишився серед тих, що вмирають від голоду, гинуть під пострілами вартових, тягають на плечах важкі рейки, голими руками розгрібають цеглу, гостре каміння... Не в кожного вистачить сили волі добровільно продовжити своє страждання. Мені й уві сні іноді ввижаються бараки під Житомиром. О, я добре знав, що це таке — фашистський табір для військовополонених! На все пішла б людина, аби вирватися з того пекла, де майже немає грані між животінням і смертю.

«Залишаюсь на старому місці. Так треба...» Я багато дав би за те, щоб познайомитись, поговорити з ним, дізнатися, хто він, звідки цей білявий Миколка, як називала його покійна Ксенія Петрівна.

Луць уже добре-таки стомився. Коли дивився на папір, імена та прізвища розпливалися, ряботили перед очима. Іван Іванович звертався до кожного новачка з двома-трьома незмінними питаннями, відповіді акуратно занотовував у книгу реєстрації робітників. Він сам узяв на себе функції «відділу кадрів», хотів ближче познайомитися з людьми, які прибули з табору.

Зранку перед Луцем пройшло понад сорок чоловік. І ось остання група — п'ятеро. Вони зайшли гуртом у кімнату бухгалтерії. Ці п'ятеро на вигляд мало чим відрізнялися від тих, хто побував у кімнаті раніше. Худі, кволі постаті, щоки запали, вилиці загострилися... Шкіра та кості. Здавалося, дмухни на них — поточаться, не встоять на ногах. І все ж хлопці були вже не такі страшні, як кілька днів тому. Відпарили табірний бруд, поголилися, постриглися. Старі гімнастерки випрало, полатали, на ногах є хоч яке-небудь, та все ж взуття.

Луць узяв олівець, майже механічно запитав:

— Ваше прізвище?

Один ступив наперед. Крізь розстебнутий комір на грудях виднівся глибокий, ще свіжий шрам.

— Курочкін,— сказав він.— Гнат Курочкін.

— Вам знайомі наші виробничі процеси?

— Звичайно. Я ж сибіряк... у нас теж валянки...

— Носять в Сибіру валянки, вірно. А як виготовляються вони, знаєте?

— Я ж кажу — знаю. Вмію, от побачите. Можу і токарем, і по ковальській справі.

— Добре. Підете в цех. Хто наступний?

— Паламарчук я, столяр.

— Працюватимете разом з Курочкіним.

Третій, юнак років вісімнадцяти, наче завагався. Його підштовхнули ззаду. На скронях у хлопця біліла сивина. Він звів на Луця розумні сірі очі, поспішно мовив:

— Будь ласка, мое прізвище Гаврилюк. Працював електромонтером... на заводі в Харкові, два роки,— заїкнувшись, додав він. Руки в нього тремтіли. Напевно, спеціальність електромонтера хлопець вигадав уже на фабриці або ще в таборі підказали товариші, ким назватися. Луць зрозумів: ще ніде не довелося працювати йому, цьому хлопчині з ясними, майже дитячими очима. І неправду говорить невміло, кострубато. Видно, вчився, сидів за студентською партою, від неї й пішов у вогонь та дим, надягнувши солдатську шинель. Одна думка зараз свердлить його мозок: «Тільки б не відіслали назад, знову туди, за дріг...» Луцеві хотілося обняти худенькі плечі, пригорнути до грудей стрижену, передчасно посріблену голову, сказати хлопцеві щось тепле, заспокійливе. Та він кинув:

— Електромонтерів не треба. В цех, підсобним робітником!

Юнак полегшено зітхнув. На його місце біля столу став високий чоловік у піджаці з куцими рукавами. Неважко було його впізнати — він ішов попереду, коли їх гнали по розмитій дорозі до воріт фабрики. Чорної бороди не стало, чоловікові тепер можна було дати під тридцять. Луць дивився на нього збоку, правильні тонкі риси обличчя в профіль нагадували портрет якогось міфічного героя.

— Прізвище?— подав стандартне запитання Іван Іванович.

І несподівано почув у відповідь:

— Конюхов.

Утому як рукою зняло. Олівець, затиснутий у пальцях, застиг над папером. Тамуючи хвилювання, Луць роблено відкашлявся, буркнув:

— Ваше ім'я?

— Звати Віктором, по батькові — Степанович.

— Спеціальність?

— Інженер! — з легким викликом мовив чоловік, якого в цю мить десь у місті шукають Настка Кудеша і Марія Жарська. А він стояв серед кімнати і з висоти свого зросту дивився на маленького Луця не без презирства, хоч і намагався нічим не видати своїх почуттів. Якби він знав, що відбувається в цю хвилину в душі Івана Івановича!

— Так, значить, інженер... Це добре. Нам потрібні інженери. Будемо вирішувати, куди вас... Ось закінчу з ними,— Луць кивнув на полонених,— і займуся вами.

Записавши прізвище останнього, п'ятого, робітника, Іван Іванович попередив, що всі вони завтра вранці повинні працювати, і відпустив.

Інженер поглядав у вікно, чекав.

— Скажіть, Конюхов,— повільно проговорив Луць, спостерігаючи за ним,— де вас захопили в полон?

— Під Києвом,— сухо відповів той.— Яке це має значення для вас?

— Тепер війна, чоловіче. Війна жбурляє людей туди-сюди, наче тріски. Люди сходяться і розходяться, знайомляться і розлучаються. Різне трапляється. Отож мені й спало на думку запитати, чи не доводилося вам де-небудь стрічатися з безруким Степаном, моїм двоюрідним братом?

Вилиці Конюхова напнулися ще більше, на жовтих худих щоках спалахнув рум'янець. Інженер мимоволі відступив назад, до стіни, примружив очі, крізь темні тремтливі вії напружено дивився на Луця. Видно, його вразив не стільки зміст слів, щойно почутих, а те, що промовив їх ось цей маленький чоловічок, який був тут, на фабриці, певно, не останнім пішаком, бо розпоряджався людьми як сам хотів.

Швидко вийшовши з-за столу, Луць наблизився до інженера.

— Тепер можна і привітатися, Вікторе Степановичу. Ми вже два дні розшукуємо вас всюди у місті, а ви тут, поруч. Он як буває... Здрастуйте, товаришу Конюхов!

Той ще якусь долю секунди вагався, наче борючись сам з собою, та на обличчі вже світилася радість. Він кинувся до Луця, схопив простягнуту руку, міцно стиснув її своїми худими, тонкими й гарячими пальцями.

— Це не Конюхов! — глухо пролунало за спиною Івана Івановича.

Він різко обернувся. На порозі стояла Настка. Великі темні очі дивилися на інженера з ненавистю й подивом, красиве обличчя жінки зблідло. Вона безсило привалилася до причинених дверей, хустка сповзла на плечі, на чоло спадало мокре пасмо смоляного волосся. Чоботи й спідниця Настки були забризкані грязюкою.

— Я все чула,— тихо і швидко сказала вона.— Він бреше! Конюхов працює на фабриці кави.

Тіло Луця вмить напружилося, кров ударила в голову. Обриваючи гудзики, він шарпнув полу піджака, висмикнув з-за пояса пістолет. Інженер поточився до вікна.

— Стій, наволоч! Руки, ну!..— наказав Луць, ступивши до столу.— Розтулиш рота — пристрелю, як пса. Стань у куток!

Висока постать інженера хитнулася, він повільно підняв руки над головою, затравлено позирав на чорнооку жінку, на низенького чоловіка з пістолетом у руці.

Іван Іванович засунув лівицю в кишеню, кинув Настці в'язку ключів.

— Спокійно... Замкни двері! Поклич... Ну, знаєш кого? Скоріш!

Жінка вислизнула з кімнати, тремтливою рукою встромила у щілину замка ключ, двічі повернула. Бігцем кинулася спорожнілим коридором.

Відтоді як гебітскомісар Беер зволив сказати на нараді кілька слів шефу фабрики кави, Максимчук помітно змінився. В погляді маленьких очиць, у рухах, у всій незграбній постаті відчувалася пихата самовпевненість. Зустрічаючи знайомих, він надимався, мов гусак, і з погордою хитав головою. «Центросоюз» уже був йому ні до чого, а пан Бот поки що не втручався в справи підприємства. І Максимчук вирішив, що «бесіда» з Беером, а також ті ящики з кавою, що відправлялися кожного тижня у гебітскомісаріат, не тільки укріпили його, Максимчука, становище, а й застрахували від неприємностей на майбутнє.

Проте мене він зустрів, як і раніше, з обережною чемністю, з виглядом змовника — видно, все ще пам'ятав, що існує Крупа.

Я нетерпляче совався на стільці, а директор фабрики кави торохтів без угаву. Скаржився на малу зарплату, на непокірливих робітників, бідкався, що на підприємстві мало надіслали «дармоїдів-москалів».

Я зачекав, поки він трохи виговориться, тоді заговорив!

— Я до вас, пане Максимчук, як до давнього знайомого, з проханням.

— Радий. Щиро радий. У мене, знаєте, теж була думка завітати на вашу фабрику. Ноги вже тепер мерзнуть, а що буде, коли морози притиснуть... Згадав: колега ж, чи не постукати до нього в двері. Може, ще не вабув.

— Пане Максимчук, і вам не соромно? Щоб своєму колишньому шефу та не організувати якихось дві-три пари валянок! Приходьте. Зробимо.

Максимчук зашарівся від задоволення. Спитав:

— Ви пана Шарапановського, напевно, знаєте?

— Звичайно.

— То мій приятель. Своя людина. В «Центросоюзі», вважаєте, єдиний порядний чоловік був. Тепер він працює у промисловому відділі гебітскомісаріату. Від нього чимало залежить, майте на увазі. Пан Шарапановський теж збирався навідатися до вас, ви вже не відмовте йому, а він в боргу не залишиться.

— Розумію.

— Ну от... То чому ж не кажете, чим можу прислужитися вам?

Я пояснив, що на фабриці валянок кінче потрібний кваліфікований механік. Серед військовополонених, які прибули до нас з табору, такого спеціаліста не виявилось. Може, механік знайдеться на підприємстві пана Максимчука? Я ладен віддати за такого хоч трьох робітників, бо без механіка ніяк не можемо обійтися — машини стоять, а ремонтувати нікому.

— Зараз перевіримо в списках. Знайдемо підходящого — забирайте хоч сьогодні. Тільки замість нього дасте кого-небудь, бо я приймав табірників за кількістю.— Максимчук узяв папери, пробурмотів: — Є два слюсарі, є токар... технік-будівельник значиться, ще — кондитер, є і шофер, навіть якийсь інженер є. Гм, така прикрість! Не пощастило вам, ось погляньте самі.

Та мене мало цікавило, хто були за фахом люди в списку. Я поспіхом перечитував імена та прізвища. Перед очима промайнуло кілька рядків. І раптом в кінці — «В. С. Конюхов, інженер».

Максимчук, який сидів за столом навпроти, почав розпливатися, роздвоюватися. Я провів долонею по очах,

ще раз глянув на папір. Та мені не ввижалося, і Марія Жарська не помилилася. В списку значилося прізвище Конюхова...

Годину тому стомлена Настка Кудеша зайшла до мене в кабінет. Конюхов, нарешті, знайшовся!

Сама Настка протягом двох днів з ранку до вечора ходила від підприємства до підприємства, та все марно. Ніхто з військовополонених про Конюхова навіть не чув. І все ж його розшукала Марія Жарська. Він прибув з табору на фабрику кави і працював там. Жарська говорила з ним, назвала пароль, повідомлений Поцілуєвим, вони домовилися завтра зустрітися знову.

Марія зіткнулася на вулиці з Насткою, розповіла їй про все. І Кудеша поспішила до мене з новиною.

Звістка схвилювала мене. Я попрохав Настку покликати Івана Івановича, якщо він звільнився. Вона вийшла і майже відразу повернулася до кабінету, бліда, як полотно. Почувши, що вона замкнула в кімнаті Луця і чоловіка, який теж назвався Віктором Конюховим, я спочатку не зрозумів, про що йдеться. Коли ж зрозумів — мене кинуло в жар. Жінка діяла необачно. Щоб не сполохати незнайомця, їй слід було промовчати, нехай би він спокійно повернувся до гуртожитку в мармеладний цех, а вже після...

Повідомлення Настки приголомшило, переплутало думки. Треба негайно діяти! Негайно!

Вилаявшись, я визирнув у коридор. На щастя, там нікого не було, робочий день наближався до кінця.

— Відчини бухгалтерію. Передай Іванові, щоб миттю перевів затриманого в підвал, — кинув я Настці і вибіг з коридору за вхідні двері, щоб хто-небудь не нагодився зненацька. Скоро почулися приглушені кроки, за скрипіли двері до кладової. Щось різко сказав Луць. І все стихло.

Повернулася Настка.

— Все в порядку...

— Пильнуйте його. Я швидко!

Замкнувши приміщення знадвору, стрімголов помчав на фабрику кави. Мусив устигнути, доки Максимчук ще не пішов додому. Все вирішували хвилини.

— Шкода, шкода, — долинув, наче крізь сон, голос Максимчука: — Хотілося допомогти вам, але, як бачите...

— Значить, немає механіка? То, може, цей інженер,— я тикнув пальцем у кінець списку,— тямить у машинах. Звичайно, якщо він у вас без діла.

— До дідька совєцьких інженерів! — махнув рукою Максимчук.— Все одно буде у мене біля сковорідки стояти, ячмінь смажити. Хочете забрати його собі, будь ласка.

— Подивитися б спершу, що то за один.

— Ходімо в цех,— підвівся Максимчук.

Ми зіткнулися з робітниками на подвір'ї. Вони вже скінчили працювати, виходили на свіже повітря, вкриті кіптявою, спітнілі, стомлені. Мовчки обминали шефа, відводили очі вбік. Новачки з військовополонених помітно відрізнялися в натовпі одягом і восковими, змарнілими обличчями.

Опецькуватий парубійко, який весь час крутився біля директора, почувши, хто потрібен Максимчукові, догідливо закивав смушковою шапкою і зник у приміщенні, звідки несло гірким паленим чадом. За хвилину він вивів з цеху вже не молодого чоловіка в забрудненій сажею гімнастерці. Я подивився на нього і закусив губу — спогад пронизав мозок.

...Вантажні машини, переповнені зраненими, голодними бранцями, мчать асфальтом. Позаду зеленіє, віддаляється Житомир. У кураві за грузовиками стукотять мотоцикли, поблискують проти сонця німецькі каски. До мого обличчя схиляється голова в сукняній пілотці. Високе чоло, сивина на скронях, порепані від спраги губи шепочуть: «Стрибати не раджу. Самогубство. Ти вижи ти спробуй. Це, брат, у наших становищі важче...»

Чи пригадає він мене? Здається, впізнав. Очі ковзають по моему шкіряному пальті. Ось як довелося зустрітись!

Дивно сплітаються шляхи людей. У нього на очах я тікав з колони полонених, коли нас привезли в Ровно. Тоді він підбадьорював мене поглядом. Хто ж він тепер? Невже зрадник, провокатор, якого фашисти пустили як принаду?

— Конюхов?— запитав Максимчук.

— Так.

— Працюватимеш на іншому підприємстві. Збирайся. Чоловік у гімнастерці чомусь стурбувався. Повагавшись, заговорив:

— Мені все одно, де працювати. Але маю до вас прохання. Мене розшукала родичка дружини. Якщо прийде і запитає, повідомте, де я.

«Це він про Жарську. Ну звичайно ж!»

— Яка ще там родичка?— з рота Максимчука бризнула слина.— Тут баби косяками швендяють, і кожна когось шукає серед вашої вошивої братії. Усім доповідати, де ви, язик заболить.

— Але ж зрозумійте...

— Цить! Скажи спасибі, що за дротом не здох! Що я тобі, довідкове бюро? Чи ти бач який, ще й вимагає... Розпустилися при советах. Мало вас німці вчили кийками!

Ми йшли містом. Сутеніло. Віктор Конюхов, чи його двійник, чи біс знає — хто він, шулився від холоду, крокував поруч, мовчав. Назустріч траплялися німецькі солдати, поліцаї. Не вмикаючи фар, снували машини. На нас ніхто не звертав уваги. Я намагався спокійно обміркувати події дивного дня.

Два Конюхови... А що коли вони — просто однофамільці? Ні, не може бути. Однакові прізвища, імена, по батькові, навіть фах. Занадто невірогідна випадковість, занадто. Хочеш не хочеш, а доводиться думати про гірше. Припустімо, гітлерівцям якось вдалося пронюхати про намір Поцілуєва спорядити до нас зв'язкового у складі групи військовополонених. Прізвище зв'язкового, пароль, з яким ми розшукували його,— все стало відоме в гестапо. Замість підпільника з табору німці підсовують свою людину. Їхній розрахунок виправдується, ми «ключули» на агента...

Тоді чому два Конюхови? Чому? Один — провокатор. Нехай. А другий? Чим пояснити, що другого, справжнього, про якого повідомив Поцілуєв, ворог не усунув з гри? Коли вже гестапо скористалося з його прізвища, то навіряд, щоб його самого залишили серед живих. І все ж у місті одночасно з'явилося два Конюхови.

Думки заходили в тупик. Трохи заспокоювало лише те, що двійники, хто б вони не були, обидва потрапили до наших рук. «Заждіть! — із злістю подумав я.— Зведемо до купи, поставимо обох віч-на-віч, тоді побачимо, що заспіває один із вас».

Я скося поглянув на свого супутника. Він тихо запитав:

— Куди ми йдемо?

— Вважайте, вже прийшли.

Перед нами лежала затемнена, пришикла вулиця Хмільна. На пагорбі похмуро сіріло приміщення фабрики валянків.

Настка відчинила двері до кладової. Я відступив убік, наказав:

— Ідть уперед!

У глибині, в чорному проваллі підвалу хиталося тьмяне жовтувате світло. Зрозумівши, що доведеться спускатися вниз, чоловік у гімнастерці озирнувся через плече, затримав занепокоєний погляд на Настці, нахилив голову й пішов, притримуючись випростаними руками за холодну цегляну стіну.

Луць сидів на якомусь ящику, збоку, в сутінках. Кіптявий язик воскової свічки хитався на стелі тінями. Не помічаючи Івана Івановича, мій супутник вдивлявся в оповитий мороком куток. Там стояв високий худий чоловік. Він зробив крок назустріч, наче чекав нашого приходу. І перш ніж я розкрив рота, затриманий Луцем Конюхов з радісним вигуком кинувся до Конюхова з фабрики кави.

— Дядько Юрій!

— Віталію Семеновичу!

Луць схопився, відштовхнув ящик. Ми нічого не розуміли. Конюхови ляскали один одного по плечах, сміялися, і видно було, що ця зустріч принесла обом полегкість, розрядила напруження нервів.

— Чортівня якась...— Луць отетеріло дивився на них, повільно засуваючи пістолет за пояс. Мене ж охопило нестерпне бажання опуститися на землю, свинцева втома розлилася раптом по тілу, валила з ніг.

Надвечір того дня, коли Поцілуєв вручив Настці записку, де вказав про Конюхова, в таборі військовополонених по Здолбунівському шосе сталися непередбачені події.

Ранком есесівці повели першу групу бранців у місто. На вулиці до гітлерівців приєдналися поліцаї, вони, очевидно, були в ролі проводирів. Підпільники з табору дивилися вслід товаришам, тепер вони не сумнівалися, що ті працюватимуть на підприємствах Ровно — протягом тижня кілька офіцерів-інтендантів і якісь типи в цивільному ходили від барака до барака, відбирали слюсарів і електриків, зварників і токарів, столярів і шоферів...

Спочатку військовополонені насторожено відмовчувалися, список у руках перекладача поповнювався повільно. Та згодом у настрої бранців сталася різка зміна. Фахівців виявилось чимало, вони зголошувались один за одним. Поцілуєв уже став побоюватися: не здумали б фашисти проекзаменувати кандидатів у робітники. Тоді не минути біди, більшості «фахівців» і не світитиме вивратися на волю.

Але поки що все йшло гладко. Гітлерівці швидко скомплектували кілька груп. У тій, що зранку залишила табір, був і немолодий сивий чоловік, якого ще влітку привезли у Ровно з табору смерті під Житомиром. Друзі називали його дядьком Юрком.

Тільки-но група військовополонених зникла в лабіринті вулиць, за ворота табору вивели і робочу команду, яку гітлерівці все ще ганяли розбирати руїни. З сумкою від протигазу через плече Микола Поцілуєв крокував у шерензі позаду. Знайома постать чорнявої жінки маячила на старому місці, на розі. Взявши у жінки кошук, він поклав на її долоню зібганий клаптик паперу. Все гаразд. Товариші, які діють у місті, знатимуть, кого споряджено на зв'язок до них.

Під кінець дня знову затопталися поліцаї перед табірними воротами. Німці почали шикувати наступну групу з військовополонених, відібраних для роботи. І раптом поповзла чутка: людей, що потрапили до першої групи, ранком припровадили на залізничну станцію, загнули у вагони-товарняки й кудись вивезли.

Поцілуєв шойно повернувся з робочою командою в табір. Почувши таке, стривожився. Вивезли з Ровно... Значить, усі зусилля звелися нанівець, марно шукатимуть міські підпільники людину на прізвище Конюхов. Як бути?

Біля бараків горлали есесівці, мигтіли кулаки й приклади. Зазираючи у папери, перекладач вигукував порядкові номери полонених. Ті виходили на середину майдану, обснованого колючим дротом. Натопт серед табору зростав, вирував. Люди похмуро шикувалися, вже не вірили, що працюватимуть у місті. Кожному ввижалася дорога в невідоме в ешелоні невільників, у вагонах, де мліють від задухи й голоду, вмирають навстоячки, бо немає вільного місця, щоб сісти, лягти, де божеволіють від спраги під одноманітний стукіт коліс. О, в таборі добре знали ці поїзди — напхані місивом з людських тіл, рухомі в'язниці на рейках, що не роблять зупинок на

станціях, а в тупиках простоюють по кілька діб,— клітки з забитими дверима, звідки лунають стогони й прокльони.

Що ж робити?

Поцілуєв гарячково розмірковував. Повз нього бігли люди. Підганяючи їх, репетували солдати з охорони. Високий худорлявий чоловік з чорною бородою, вгледівши Поцілуєва, схопив його за руку.

— Прощай, Миколо! Мабуть, і мене чекає вагон! Мій номер називає!

— Віталію, слухай! — зашепотів Поцілуєв.— Дядька Юрка вивезли... Якщо ваша група все ж залишиться в Ровно і ти потрапиш на підприємство — назовися там Конюховим. Чуєш? Замість дядька Юрка станеш Віктором Конюховим ти. Пароль знаєш. Сам нікого не шукай, ні з ким не намагайся встановити зв'язок. Чекай, доки прийдуть, нагадають про безрукого — то свої... Познайомиш їх з іншими нашими... Зрозумів?

Бородатий кивнув. Як і дядько Юрій, він входив до трійки, що на чолі з Поцілуєвим керувала підпільною організацією в таборі. Вони разом споряджали дядька Юрка, разом вигадували для нього оте прізвище Конюхов, разом придумували, який вказати пароль у записці.

Він зрозумів.

Так військовий інженер Віталій Семенів Поплавський несподівано став зв'язковим-дублером, Конюховим-другим. Ні він, ні Поцілуєв не знали, що Конюхов-перший, дядько Юрко, в ті хвилини вже працював у чадному цеху фабрики кави, бо полонених, серед яких був він, фашисти з Ровно не вивезли. Чутка про це виявилася помилковою.

...Поплавський закінчив свою розповідь. Пальці Луця вертіли гудзик на піджаку. Настка мовчала. Я запитав:

— Чому ви одразу не внесли ясність у цю заплутану історію?

— А ви повірили б хоч одному моему слову?— інженер подивився на Настку.— Я зрозумів це враз, як тільки ви, громадяночко, звинуватили мене у привласненні чужого прізвища... Стало ясно: дядько Юрій теж тут, у місті, ви одночасно натрапили на нас обох... Спочатку, признаюся, перелякався по-справжньому. Пістолет з-за пояса і —«руки вгору!». Переконливо... для гестапо. А коли на вас, товаришко, глянув пильніше, впевнився, що ви ті, хто нам потрібен. Я ж вас не раз бачив на вулиці з кошиком, знаю, що ви передаєте записки Миколі, адже

я тижнів зо два працював поруч з ним у зруйнованих кварталах. Так що, спасибі вам, громадяночко. Коли б не ви, стрибав би, мабуть, у вікно, а що потім — біс його знає.

— Ну, а як тепер називати Конюхова-першого? — кашлянув Луць.

Той розвів руками, стомлено всміхнувся.

— Називайте дядьком Юрком. До цього ймення вже встиг звикнути. А можу й Конюховим лишитися.

— Ви заявили на фабриці кави, що теж інженер. Це правда?

— Взагалі, правда. Колись інженером починав. У двадцять восьмому.

Довелося вибачитися за те, щоб вони, особливо Поплавський, не ображалися на нас за негостинну зустріч. Завтра ми доповімо про них керівництву підпілля. А тим часом з голови не виходила думка: куди їх подіти? Відвести у мармеладний цех, у гуртожиток, було б страшенною необачністю з нашого боку. Нібито і все з'ясувалось, але...

— Дозвольте нам переночувати тут, у підвалі? — Поплавський озирнувся. — Ляжемо на вовну, свічка горить. Що ще потрібно козакам? Правда ж, дядьку Юрій?

Той швидко відповів йому в тон:

— Про таку квартиру можна лише мріяти. А ще як дадуть нам добрі люди по крайцю хліба... Ви нас ззовні замкніть, товариші. Безпечніше почуватимемось.

Луць пожвавішав. Він поважав розумних людей. А вони були розумні, ці два інженери. Вони наче вгадували думки на відстані.

І все ж Івану Івановичу не випало поспати тієї ночі. Залишившись на фабриці, він до ранку на сторожі просидів у кладовій, біля входу в підвал.

Удосвіта Настка поспішила на Здолбунівське шосе. Розвіяти останні сумніви міг тільки Поцілуєв.

Розділ III

ВІТАЛІЙ ПОПЛАВСЬКИЙ «РОБИТЬ КАР'ЄРУ»

Кожен ковток повітря давався через силу, під ребра шпигали тисячі голок. З вибитих зубів на білу вишивану сорочку цівкою збігала кров. Руки, скручені мотузкою,

наче здерев'яніли, стерпли. Гуц стояв під клунею босоніж, без кашкета. Вітер ворушив м'яке волосся. Гуц не відчував холоду, тіло здавалося чужим, заніміло. Тільки серце калатало в грудях, як птаха в клітці, він прислухався до його тремтливих поштовхів. Недавня рана, ще як слід не загоєна, відкрилася на плечі, сорочка прилипла до чогось теплого, мокрого. На його довгастому, майже юнацькому обличчі, на високім чолі темніли смуги від нагая.

Гуц бачив того нагая перед собою. Сплетений увосьмеро, ремінний, він вигинався змією, гойдався, звисаючи до ніг Сича — підстаркуватого, лисуватого, з очима, налитими ненавистю, бандерівця. У Сича на шапці блищав тризуб, грубо вирізаний з консервної бляшанки. На чоботях — кров.

«Моя чи не моя?» — думав Гуц, дивлячись на його чоботи, пробуючи ворушити за спиною неслухняними, набухлими пальцями.

Сич грав нагаєм, дихав у лице цибулею і самогоном.

— Мовчиш, Олександрє Романовичу, відмовчатися хочеш? А нам твоїх слів і не треба. Без них усе знаємо, всю твою історію. З комуністами злигався? Злигався! Ще й верховодив у них, в окружкомі. У тридцять дев'ятому їздив до Львова на Народні Збори? З панамитоваришами кумався? Пам'ятаєш, як повернувся звідти і землю мою, земельку, ось цими руками надбану, своїм злидарям-жебракам роздавав: «Совецька власть вручає вам на вічне користування!»? — Сич збився на хрипкий шепіт, зморшкувате, вкритє сивуватою щетиною обличчя перекошилося. — Пам'ятаєш?

Гуц виплюнув згусток крові.

— А чого ж, пам'ятаю.

— То, може, гадаєш, помилюю тебе, з рук випущу, не віддячу? Ну, говори ж, більшовицький виродку!

— Попався б ти мені три місяці тому...

Свиснув нагай, обпик плече. Сич заскреготів зубами, відскочив назад, замахнувся ще раз. Довготелесий парубійко у синьому піджаці, підперезаний німецьким поясом з бляхою «Гот міт унс», зірвав з-за спини гвинтівку, невміло засмикав затвор.

— Дядьку, відійдіть... Дайте я його тут, на місці... рішу!

— Зажди! — Сич відштовхнув його. — Нехай спершу подивиться, як його поріддя землю зашкребе нігтями.

Все сімейство гуцівське їхне, кляте, червоною юшкою вмиється!

Сходило сонце.

Горлали фашисти, валували собаки, раз по раз тріщали постріли. Жіноче голосіння й дитячий плач злітали над селом. Солдати в попелясто-зелених шинелях тягли з хат людей; били прикладами і тесаками, зганяли на майдан до церкви. Тривожно бовкав дзвін.

Тихе село Дерев'яне, що лежало поблизу Цуманського лісу, прокинулось удосвіта від стрілянини, брязкоту шибок, від стукоту в рами та двері. Клеванський куркуль-бандерівець по кличці «Сич» та його два племінники привели фашистів зненацька. Водили від оселі до оселі, задалегідь намітивши, кого схопити, з ким звести давні рахунки.

Повз клуню гітлерівці повели ще одну групу селян — чоловіків і жінок. Напівроздягнені люди, підняті з постелі, злякано тулилися один до одного. Серед них Гуц угледів знайому свитину батька — старого Романа Гуца, побачив матір, молоду дружину, брата. Зв'язані руки похололи. Бандерівець погрожував недаремно: вся родина Гуців була в руках цієї страшної зграї, що скажею тичкою накинута на Дерев'яне.

— Упізнав своїх? Ось так, шановний заступнику голови райвиконкому... Ходи й ти до гурту. Та жвавіш, жвавіш, не спотикайся!

Знову злетів нагай. Сич і парубійко з гвинтівкою схопили Гуца за руки, поволокли.

На майдані фашисти оточили арештованих щільною шеренгою. Чорніли на триногах кулемети, націлені в людей. Підїхали дві підводи, солдати кинули на них кількох закривавлених чоловіків, бо ті вже не могли рухатися.

Гуц зрозумів, куди і навіщо женуть їх. Він ішов поруч з дружиною, дивився на високі липи, на знайомі сусідські хати, на колодязі й стежки між городами, прощався з біднуватим рідним затишком, де жили його батьки, де він сам народився, ріс, бігав пастушком... Він перебирав у пам'яті своє життя.

...Ось він, двадцятип'ятирічний комуніст, член підпільного Волинського окружного партії, потай переходить кордон Польщі. Окружком послав його на навчання до Радянського Союзу. Про такі хвилини він мріяв щодня і щоночі відтоді, як став у ряди борців.

Чого зазнав він на Волині, на рідній поневоленій землі? Сидів у в'язниці. Тікав з-під арешту. Переховувався. Продовжував працювати в партійному підпіллі. І знову міряв кроками вузьку, як домовина, тюремну камеру, де не висихали запліснявілі стіни, куди не пробивався промінь сонця. А там, за ґратами,— костьоли, змежовані клапти землі, пониклі розп'яття на перехрестях доріг, обскубані стріхи, злигодні й страждання.

І раптом — дзвінкоголосе, гомінке життя. Потоки машин, дзенькіт трамваїв. Усміхнені обличчя людей. Дріб піонерських барабанів, музика гучномовців. Полотнища плакатів на фасадах будинків, червоні прапори. Юрми жартівливих студентів на Хрещатику. Широкий Дніпро, залиті сонцем, білі, наче чайки, пароплави, голосисті гудки над водою...

Сліпучим сяйвом спалахнули незабутні картини, він прикусив губу, похитнувся. З боків, позаду, спереду були німецькі шинелі, поблискували автомати. Мовчав ліс, страшний, похмурий, наче чужий. А як гарно було в цьому лісі ще зовсім недавно, весною. В неділю сюди приїздили сотні ровенчан. Від Клевани до Оржева, до самої Горині дзвеніли дитячі голоси, перегукувалися волейболісти, майоріли парасольки. Тут співали птахи, грали патефони й цілувалися закохані. Заступникові голови Клеванського райвиконкому Гуцу часто доводилося навідуватись у тутешній містя. Слідкував, аби своєчасно підвозили відпочиваючим газетні кіоски, вдосталь було морозива, лимонаду, волейбольних сіток і м'ячів. Дбав, аби весело й хороше було людям, які любили провести в цих мальовничих куточках вільні від праці години.

Того ранку, коли над Клеванню загули ворожі бомбардувальники, теж був вихідний день. Та вже не сходили з приміських поїздів групи ровенчан, не награвали на баяні під соснами веселі хлопці з Оржевського деревообробного комбінату, не злітали бризки на Горині під помахами рук засмаглих плавців. Потяглися довгі черги біля військкоматів. Надягнув пілотку з п'ятикутною зіркою і Олександр Гуц.

Були бої на шляхах Волині, були фашистські танки й вибухи мін. Були окопи й атаки, заграви і стукіт кулеметів. Був розпечений осколок у плечі й табір військовополонених... Олександр утік з полону. Ховався в Дерев'яному на горіщі в теста. Ночами зустрічався з друзями. Підібрав кількох надійних хлопців. Вони також не зби-

ралися сидіти склавши руки. Вирішили роздобути зброю й податися в ліс.

...Руки скручено за спиною. Люті окрики жандармів підганяють людей. Шумлять сосни.

— Що ж буде, Сашку? Що буде?— шепоче дружина, тулячись до Олександра. Під розірваною кофтиною худенькі тремтливі плечі. З очей котяться сльози. Батько йде попереду, підтримує матір, зрідка оглядається. Олександр ловить його погляд. В очах батька туга.

Мовчить Гуц. Знову чує шепіт:

— Сашку, ти тікай... Вони ж повбивають нас, ведуть у хащі. Ти тікай!

Він похитав головою.

— Загинемо ж, Сашку. То хоч ти, може, встигнеш... А може? Тікай! Ось я зараз, зараз...

Вона намацала мотузку на його руках, почала розплутувати цупкий вузол. Пальцям стало легше. Олександр з вдячністю глянув дружині в очі. Мало прожили вони разом, а прожили добре, дружно. І ось так усе кінчається — щастя, кохання, мрії.

— Як звернемо в гушавину — тікай...

— Ти теж зі мною,— сказав він тихо,— тримайся за мою руку.

Галас фашистів заглушив їхній шепіт. Селян зненацька зупинили. На галявині почали шикувати в ряд. Бранців було багато, жандарми схопили в Дерев'яному понад шістдесят чоловіків і жінок. Гітлерівці швидко встановлювали перед шеренгою кулемети, розбирали патронні стрічки. Звелися на рівень грудей автомати. Офіцер підняв руку. Стало тихо. Й відразу ж здригнувся ліс.

Грім пострілів, крики, стогони поранених. Здавалося, небо звалилося на землю, трошачи високі сосни. Гуц бачив, як похитнувся й упав батько, як падали інші. Не випускаючи руки дружини, він смикнувся вбік, пригнувшись, побіг. Жінка бігла теж, не відставала. За якихось тридцять метрів жовтіли кущі. Кулеметні черги шматували повітря.

Рука дружини раптом обм'якла, зів'яла. Гарячі пальці вислизнули з його руки. Гуц обернувся, її обличчя побіліло, повіки стулилися, вона хилилася, закинувши голову.

— Тікай...— ледве ворухнула губами. Кофтина на грудях темніла, набухала від крові. Гуц опустив обважніле тіло під дерево, підвів голову. Двоє жандармів біг-

ли до нього, з автоматів палахкотіли сиві димки. Кулі вдарили по землі струменем, пісок засипав Олександрові очі. Засліплений, він кинувся до кущів, падав, схоплювався, натикався на сосни і знову біг щодуху, відчуваючи, як гілля вже шматує одяг, обдирає шкіру, ламається під ногами. Позаду гриміло, стогнало, гуло...

Він не пам'ятав, скільки часу минуло. Сили покинули його. Припав до піщаної землі й довго лежав, важко дихаючи, увіткнувшись лицем в колючу запашну глицю. Чекав: от-от з'являться жандарми, закричать над головою, випустять чергу впритул, у спину,— і не міг підвестися.

Та жандармів не було. Лише здалеку долинала глуха стрілянина, ледве чутна у вологому повітрі. Віддихавшись, Олександр повільно піднявся і пішов лісом, не думаючи, куди йде і що чекає його.

Останнім часом секретарка Ніна стала поводитись дивно. Несмілива, тиха дівчина, яка завжди боязко переступала поріг мого кабінету, змінилася до невпізнання. Різко відповідала на запитання, кидала у мій бік відверто зневажливі погляди. Вся її постать наче дихала зухвалістю й викликом; з'явилося в ній щось нове, незрозуміле.

Одного разу я помітив, як секретарка перешіптується з Насткою. Обидві збентежились, побачивши мене. Очі дівчини стали холодні й колючі.

Поведінка секретарки насторожувала. Запитав Настку прямо:

— Які у тебе справи з тим дівчиськом?

Дружина Луця трохи розгубилася, та відразу ж твердо сказала, ошелешивши мене:

— Ніна друкує зі мною у підвалі листівки.

— Що?!

— Уже тиждень друкує.

Того вечора вперше за весь час нашої дружби і спільної роботи я наговорив Настці чимало неприємних слів. Їй не досить, що недавно, серед білого дня, наклеїла кілька листівок на фашистські плакати біля будинку, який стоїть поряд з гебітскомісаріатом. Легковажна витівка могла призвести до найсумніших наслідків. Тепер — на тобі, знову! Не порадившись, не сказавши й слова, вона самовільно посвячує у наші справи зелене, недосвідчене дівча. То й зрозуміло, чому секретарка почала дивитися на мене біснями. Аякже! Їй не терпиться

продемонструвати свою зневагу до «пана директора»... Ніні відомо тільки те, що у підвалі фабрики є ротатор і друкарська машинка. А цього мало? Вона знає, чим займається Настка. Не треба великого розуму, щоб здогадатися: Луць напевно діє разом з дружиною. Отже, секретарці відомо багато. Подумала Настка про це чи ні? Хто дозволив їй ось так, відразу, без підготовки й перевірки, брати дівчину собі в помічницю?

Проте Настка не збиралася кається. Сама перейшла у наступ.

— Хочу сказати тобі дещо, Терентію,— рішуче почала вона.— Так, Ніна — ще дівчинка. Слабенька, тиха, непомітна... Але чому ми не повинні вірити їй? Які є підстави сумніватися в її стійкості, у вірності нашій справі? Ти себе згадай. Згадай, скільки років було тобі, коли виконував перше партійне доручення, коли став комуністом. Тобі ж вірили. Чи, може, вважаєш, що ти — виняток? Де в кого з нас дивні думки прослизують: ми боролись, ми вміли, ми діяли, а теперішня молодь — куди їй до нас... Так не годиться, Терентію. Людей треба сміливіше оцінювати. А ти аж надто обережний. Кажу тобі відверто те, що думаю, хоч ображайся, хоч ні.

— Значить, я надто обережний. Можливо. Не буду заперечувати. А ти, виходить, зустрівши першого-ліпшого, готова хапати його за рукав. «Ми тут проти окупантів дещо затіваємо, то коли ваша ласка — приєднуйтеся до нас, просимо!» Так?

Я оглянувся на Івана Івановича, чекаючи підтримки. Але він мовчав.

— Та той же інженер Дзига,— продовжувала Настка запально, не відповівши на мої слова,— де він зараз? Після «Центросоюзу» кудись у район подався. Чому ми не залучили його до справжньої роботи? Видно ж було з усього, що він прийшов би до нас, аби тільки ми цього забажали. Дзига не зробив рішучого кроку, бо ніхто не підштовхнув його. І про товаришів з табору нагадаю тобі. Все, що розповіли вони про себе, Поцілуєв підтвердив. Обидва в жахливих табірних умовах не спасували, боролися. І ось до нас потрапили. Ми доручили їм що-небудь? Ні. Теж обережність виявляємо. Добре, хоч у гуртожиток помістили... Вчора вулицею йду, назустріч — Гуц Олександр, ти його добре знаєш ще з КПЗУ. Чоловік страшне пережив, усю сім'ю фашисти в селі розстріляли, сам ледве вирвався з-під куль. Місця собі не знаходить. Втішала, заспокоювала, та хіба ж йому це потрібно?

Його не втішати треба. За руку б — та сюди, до нас... Гуц зубами фашистів гризтиме, руками душитиме. А про тебе подумала, Терентію, і не наважилася на відвертість з Олександром, дала йому лише свою адресу. Я переконана, він наскрізь наш, був нашим і залишився. І отой сторож поляк Міхал — теж наш, і Поплавський, і секретарка Ніна... Таких, як вони, сотні поряд з нами ходять. Тільки більше довір'я до них треба мати.

Розмова набула несподіваного повороту, збентежила мене. Настка — нехай, вона завжди трохи гарячує, але Іван Іванович... Чи ж давно він розсудливо вів мову про найсуворішу конспірацію, про ретельний відбір людей у підпілля, застерігав від поспішності? Тепер своєю мовчанкою Луць погоджується з Насткою, розділяє її погляди. В чому ж справа? Може, справді я дечого недооцінюю, не враховую?

Довір'я... Без нього тяжко жити й неможливо боротися. Я знаю. А обережність — що ж сказати друзям, коли вже зав'язалася така розмова?

Ще за панської Польщі якось узимку, морозної ночі, в Гощі з'явився незнайомец. Звали його Іларіон Ема. Ми, тоді ще молоді комуністи, з радістю зустріли представника «згори», надісланого з Ровно на допомогу.

Він пробрався в Гощу, йдучи від явки до явки, таємними конспіративними маршрутами, про які знало небагато людей. Прибув Ема в райком КПЗУ з паролем, про його прихід нас заздальгідь попередили. Все було як належить, згідно з заведеним у підпіллі порядком.

Мав Ема широкі повноваження. Він давав настанови і вказівки, відвідував партійні збори, знайомився з діяльністю Гощанської партійної організації, цікавився комсомольськими справами. Від нього ми нічого не приховували. Ділилися з ним думками і планами, звертали-ся до нього за порадами.

А в 1937 році в нашій організації почалися провали, арешти. Тричі я вирушав на явки і щоразу натрапляв на засідки. Явки були розкриті. Схопили мене над ранок у стіжку сіна, коли спав, змучений після кількодобових мандрів. Прокинувся від дотику багнетів до грудей.

У дефензиві я заперечував усе. Мене повели на очну ставку із зрадником, який видав усіх нас польській охоранці. Цим провокатором виявився... Ема.

Ми дорого поплатилися за свою довірливість. Понад двісті комуністів, комсомольців, членів МОДРу було ки-

нуто в тюрми. У підвалах дефи почалися криваві тортури, нелюдські катування...

Того тяжкого уроку мені не забути на все життя. Хоч не хоч, а доводиться згадувати, коли йдеться про добір нових членів нашої підпільної організації в окупованому фашистами місті. І Луць про це думав, знаю. Не міг не думати. Але щось гнітить його, якийсь тягар лежить на серці. Бачу. Може, тому й затіяно цю розмову.

Що ж непокоїть тебе, друже мій Іване? Ти скажи. Бо ми не маємо права на таємниці. Навіть свої сумніви, те, що завдає болю, зобов'язаний кожен з нас викладати на спільний розсуд. Так буде легше нам, ясніше все буде.

— Тут ти правий, тут заперечень бути не може,— наче про себе заговорив Луць.— Тоді за помилки ми платили тюрмою, тепер вартість кожного промаху — життя. Хіба ж я не розумію? Але не можна перетворювати недовір'я в принцип. Бо образити людину легко. Повірити їй, особливо тут, на окупованій ворогом землі, куди важче. Про це не слід забувати...

Крім Віталія Поплавського та дядька Юрка ще десять чоловік з групи Миколи Поцілуєва після табору опинилися на підприємствах, уже підпорядкованих гебітскомісаріатові. Двоє з них — шахтар Іван Талан і курський робітник, маляр Михайло Анохін — теж потрапили до нас на фабрику й оселилися разом з іншими в нашвидкуруч обладнаному гуртожитку. Решта, восьмеро, розсіялася по всьому Ровно. Гітлерівці погнали їх кого куди: на «Металіст», на склад лісоматеріалів, на пивзавод, на фабрику цурок, яка так зацікавила доктора Беера, на «робітню», що виготовляла свічки...

Дізнавшись про них від Поплавського, ми незабаром з'ясували, де кожен працює. Я зрозумів, як допоміг нам Поцілуєв, зумівши переправити своїх людей на підприємства. Їх, цих людей, бійців та командирів Червоної Армії, обпекло полум'ям перших трагічних місяців війни, вони витримали не одне випробування, і не зігнулися. Навіть у фашистському полоні, зранені, голодні, хворі, продовжували боротися з ворогом як могли. Мали вони і досвід фронтовиків, і деякий досвід солдатів підпілля — підпілля, що діяло в жорстоких умовах фашистського табору для військовополонених.

Поповнення надійшло гартоване, надійне. Що товаришів розкидано по різних підприємствах, це, зрештою, вигідно нам. У мережі підпільної організації радянських

патріотів, що створювалася в «столиці» України та навколо неї, друзі Поцілуєва фактично вже зайняли свої бойові пости. Треба було поспішати налагодити з ними зв'язок, зорієнтувати їх в обстановці. Добре знаючи цих людей по табору, Поплавський запевнив: кожному з них можна сміливо доручити підпільну групу на підприємстві.

Мені не терпілося скоріше зустрітися й познайомитися з військовими хлопцями. Та Іван Іванович, Настка і Прокіп Кульбенко, котрий часто навідувався в Ровно, категорично заперечили.

— Чому ти сам хапаєшся? Немає потреби тобі особисто зустрічатися з ними, така наша спільна думка,— твердо заявив Луць.— Без тебе контакт з товаришами встановимо. Тобі необхідно в затінку залишатися. І чим більше буде в нас людей, тим менше їх мусить знати директора фабрики валянок. На все свій час. Отже, вирішено: ми троє займаємося зв'язками з людьми Поцілуєва. Допоможе й Жарська. Все зробимо як слід, не турбуйся.

Проте зовсім неждано в центрі подій опинився Віталій Поплавський. Він одержав необмежені можливості вільно з'являтися на території будь-якого заводу чи фабрики, не турбуючись про те, що його поява там викличе у когось підозру. Ні гітлерівці, ні поліція, ні хтось інший тепер не міг перешкодити йому відвідувати підприємства, ходити по цехах, зустрічатися там і розмовляти з ким завгодно. Більше того, шефи підприємств уклінно скидали перед ним шапки, запопадливо відчиняли двері й мліли від щастя, коли він подавав їм руку. Бо вони, всі як один, потрапили у підлеглість і в залежність до інженера Поплавського. Він зайняв таку посаду, про яку могли лише мріяти пан Максимчук та його колеги. Цей молодий, ставний, майже нікому не відомий у місті красень раптом став їхнім начальником, і хочеш не хочеш, а поводитись з ним вони мусили улесливо й шанобливо, намагаючись один поперед одного заслужити його прихильність.

Несподіваний зліт «кар'єри» Віталія Семеновича Поплавського в Ровно мав безпосередній зв'язок з відвідинами фабрики валянок Ботом — заступником доктора Беєра, шефом «Центральбюро дес гебітскомісаріат фюр віртшафт».

Приятель Максимчука Шарапановський після розвалу «Центросоюзу» проліз у промисловий відділ гебітскомі-

саріату й виконував там обов'язки чи то інспектора, чи то референта з питань «українських кадрів». До мене він ставився недовірливо, майже вороже, наче нюхом відчував у моїй особі щось підозріле і небезпечне.

Після моєї розмови з Максимчуком ми з Луцем давно чекали, що Шарапановський не втримається, сам прийде до нас. І він таки прийшов. Жадоба поживитися пригнала його на фабрику. Продукція, що її виробляло підприємство на вулиці Хмільній, виявилася тією причиною, на яку й спокусився старий петлюрівський лис. Позираючи з-під волохатих брів, що зійшлися на переніссі, він сидів переді мною в кабінеті й сопів носом, не наважуючись признатися, що ж привело його сюди. Я непомітно кивнув Луцеві. Той виїняв з шафи загорнуті в газету дві пари новеньких, щойно виготовлених сірих валянків, поклав їх Шарапановському на коліна й вийшов у коридор.

Шарапановський помацав пакунок і аж зашарівся від задоволення. Слова потоком полилися з розтягнутого в посмішці беззубого рота. Він виявився хвалькуватим і язикатим, мов перекупка на базарі. Хизувався знайомствами з гітлерівськими офіцерами, з чиновниками гебітс-комісаріату, зітхав про ті часи, коли водив сотню «чорношличників» Симона Петлюри, хихикаючи, згадував і перелічував будинки розпусти в Німеччині, по яких тинявся в перші роки еміграції. Базікав про те, про се. На кінець конфіденційно повідомив, що не сьогодні-завтра сам Бот має намір відвідати фабрику валянків. Нагряне зненацька, як залітав уже на кілька підприємств. Недавно приїхав на фабрику цурок, а там — безладдя, бруд, ніякого порядку. Розгнівався пан Бот не на жарт, відлупцював директора, пригрозив тюрмою.

— Тож зважте, пане Новак. Це я вам тет-а-тет, послуга за послугу. Приготуйтеся належним чином.

— Будемо напоготові, аякже. Спасибі за попередження. Заходьте частіше.

У вікно було видно: притримуючи пакунок під пахвою, Шарапановський повагом прямує до воріт. Біля прохідної промайнула маленька постать Луця. Тепер лишилося кілька хвилин зачекати — під причиною був гащок, і Шарапановський, сам того не відаючи, вже ковтав його.

У двері постукали. Я посміхнувся: «Підсікли!»

Робітник у замащеній ватянці, відхиливши двері, сказав, що сторож просить мене негайно вийти до воріт.

— Що там скоїлося?

— Не знаю. Поляк лається з якимось старим, за пеленьки хапають один одного.

Біля прохідної чулися сердиті голоси. Сторож Міхал тримав Шарапановського за поли чумарки, не пускав на вулицю, вимагав:

— Покажіть, пане, що маєте в руках! Е ні, не підете, доки ношу свою не розгорнете... Не смикайтеся, пане, чуєте?

— Відчепись, нахабо! — сичав Шарапановський, намагаючись вирватися.— Йди геть, дурню! Знаєш, з ким говориш?

— Мені все одно, хто ви, пане. Маю наказ перевіряти будь-кого. Покажіть, що там у вас, а то...— сторож смикнув пакунок до себе, валянки впали на землю. Міхал закричав пронизливим голосом:— А, пся крев, валянки на фабриці поцупив! Злодюга!..

— Як ти смієш, мазурська пико! — задихнувся Шарапановський, хапаючи валянки з землі.— Геть з дороги, злидню!

Прибігло кілька робітників. Звідкись виринув Луць.

— У чому справа?— суворо запитав я.

Міхал виструнчився. Не відпускаючи Шарапановського, горлав на все фабричне подвір'я:

— Ось, маєте! Дві пари! Та ти знаєш, злодюго, що за пропажу виробів з підприємства німці дарують кулю? Кличте поліцію, пане директор, я йому покажу, він мене пам'ятатиме, шкарбан беззубий! Ще й лається, собачий син!

Обличчя Шарапановського витяглося, позеленіло, щелепа відвисла. Він забелькотів щось, задкуючи, тягнучи за собою сторожа.

Удвох з Іваном Івановичем ми швидко лквідували «конфлікт». Робітники розійшлися. Міхал, лаючись, пішов у будку.

— Нічого, нічого, пане Шарапановський, ідіть, не хвилюйтеся,— заспокоював Луць.— Сторож таки дурень, ви маєте рацію, та ми владнаємо... домовимося з ним. Усе буде гаразд, ідіть спокійно.

Шарапановський запхав валянки під чумарку і, товстий, незграбний, боком вислизнув у хвіртку.

З будки визирав Міхал, посміхався.

Ми поверталися до фабричної канцелярії. Падав сніг. Луць зловив на долоню кілька сніжинок, стиснув кулак.

— Тепер він у нас ось де... Ще одну-дві пари валянок підсунемо — і пан Шарапановський загнuzданий.

— А візьме? Не налякали ми його сьогодні?

— Він? Та братиме хоч щодня, аби давали. Хіба ж не бачиш — жаднучий, аж труситься. В разі чого — є свідки: сторож затримав з валянками, інші бачили. Ми знати не знаємо, де він їх узяв. Украв, не інакше. З кимось із робітників домовився — і вкрав. Ну а за крадіжку продукції фашисти стріляють. Це йому відомо. Бачив, як перелякався, коли сторож про німців сказав? Буде Шарапановський як шовковий. Може, коли і знадобиться... А як тобі подобається Міхал? Справжнісінький артист, та й годі! Навіть не чекав, що так зіграє роль. Молодчина!

— Про Бота не збрехав Шарапановський, як гадаєш?

— Може, й вигадав, щоб ціну собі набити. Проте підготуватися не завадить. Якщо справді зазирне до нас Бот, треба замилити йому очі, але так, щоб самим не засипатися.

Шарапановський не збрехав. Бот прибув на фабрику через день, о дев'ятій ранку. Його супроводжували Сміяк, двоє офіцерів-інтендантів і незнайомий кругловидий німець в окулярах, одягнений у цивільне.

Заступник гебітскомісара разом зі свитою швидко пройшов крізь ворота, злякавши своєю коричневою формою сторожа Міхала.

Бот не без цікавості, з помітним подивом розглядав навколо, крутив головою. Видно, несподіванкою для нього було все те, що побачив у стінах підприємства. Фабричне подвір'я аж сяяло, розчищене від снігу й сміття, старанно підметене, прибране. Під чобітьми Бота та офіцерів поскрипував пісок, що жовтів на доріжках, обрамлених шматочками цегли. Куди не кинь оком — нічого зайвого, все на своєму місці, всюди чистота, порядок, підкреслена акуратність.

Біля контори шефа промвідділу зустріла група чоловіків. Білили вишивані сорочки, темніли галстуки. Костюми досить пристойні, випрасувані, черевики наглянцьовані.

— Хто вони? — поцікавився Бот.

— Адміністрація фабрики, — пояснив я.

Бот закивав головою, скоромовкою обмінявся кількома фразами з німцем у цивільному. Зрідка Бот через

плече кидав Сміякові кілька слів, а той уголос, щоб усі чули, перекладав:

— Пан Бот каже, що порядок і чистота залежить від бажання. Є бажання — є порядок... Пан Бот говорить, що не на всіх підприємствах спостерігається така картина. Він підготує відповідний наказ... Пан Бот хоче знати, як ідуть справи в цехах.

Біля дверей увагу німців привернула табличка з написом «Цех валянків», намальована майстерно, у дві фарби, руками Луця. Бот зупинився, схилив голову набік, розглядаючи красиві рівні літери, знову кивнув кашкетом.

У середині приміщення він не стримав вдоволеної посмішки.

— О, колосаль!

Стіни білили шаром вапна, сонячне проміння виграло на вимитих прозорих шибках. Шуміли електромотори, надраєні до блискучої міді, наче корабельні деталі. Постукували, працюючи, машини. Біля них без поспіху, але в темпі, злагоджено й чітко поралися робітники. На обличчях людей — напруження і заклопотана старанність. І теж скрізь — ані павутинки, ані трісочки.

До Бота наблизився високий молодий чоловік, на старанно поголеному худорлявому обличчі темніли невеликі вусики. Скинувши шапку, зупинився за кілька кроків.

— Дозвольте, пане Бот, представити вам нашого головного спеціаліста, інженера і механіка пана Поплавського, — звернувся я до заступника гебітскомісара. — Він добре обізнаний з виробництвом. Хоч працює на фабриці недавно, проте, як бачите, — я обвів рукою навколо, — виконує обов'язки сумлінно і встиг зробити чимало корисного.

Німець подивився на Поплавського уважним довгим поглядом.

— Це добре. Ми будемо заохочувати осіб, які сумлінно працюють для рейху. Доповідайте, інженер, у якій стані перебуває підприємство. Я слухаю.

Поплавський закрокував поруч з Ботом, даючи пояснення: чим зайняті робітники, яке обладнання вже діє, якого не вистачає, які працюють у цеху верстати, машини. Сміяк перекладав. Хоч я і не блискуче володів німецькою мовою, та все ж, прислухаючись, зрозумів: щоб ще більше підсолодити шефові, його помічник, перекладаючи, вклеював деякі слівця і від себе, від чого пояснення

Поплавського набувало значно рожевішого забарвлення. Очевидно, Сміяк встиг уже добре вивчити характер Бота.

А Віталій Семенович коротко, діловим тоном доповідав далі. Жонглюючи технічними термінами, просив звернути увагу на це, на те. Зупиняв німців, вибачався, ввічливо відступав убік, пропускав Бота наперед, показував обладнання й знову пояснював, не збиваючись, не гублячись, наче екскурсовод, який перебуває в знайомій до дрібниць залі з давно вивченими експозиціями.

Поплавський добре знав, звідки найбільше загрожує нам небезпека, і з усіх сил намагався заговорити Боту зуби. Мотори було ввімкнено, людей розставлено по місцях, весь механізм фабрики начебто приведено в дію. Та коли б заступник гебітскомісара копнув глибше, все полетіло б шкереберть. Бот переконався б, що бачене в приміщенні та на подвір'ї — не що інше, як звичайнісінька бутафорія, підтасована заздалегідь з розрахунком на зовнішній ефект, на угоду німецькій педантичності щодо «зразкового порядку».

Фабрика працювала на холостому ходу. Запасу продукції в наявності майже не було. Валянки, що ми їх потроху випускали, збувалися, як правило, «наліво» — треба ж було чимось платити робітникам, а також годувати п'ятдесят хлопців з табору, дорослих, переважно молодих людей, які не скаржились на відсутність апетиту. Правда, перед приходом Бота ми стягнули на склад усе, що тільки можна було, під виглядом готової продукції, ледве самі не пороззувалися. Зазираючи гітлерівець на склад, ще б півбіди. Гірше, якщо Ботові заманеться переглянути, хоча б побіжно, документи про вихід та збут виробів. Як не ухитрявся Луць звести кінці з кінцями в бухгалтерському обліку, все ж не треба було досвідчених ревізорів, аби довести: підприємство поки що не принесло користі окупантам ні на копійку. Співставивши видиму «бурхливу» діяльність фабрики з фактичним станом справ, досить легко зробити певні висновки. Ми боялися саме цього.

Проте ні склад, ні папери канцелярії не привернули уваги Бота. Він обмежився тим, що пом'яв у руках кілька пар валянків, піднесених йому як зразки продукції, передав їх Сміяку, і на тому огляд підприємства закінчився.

Бот заявив, що задоволений від ознайомлення з виробництвом і наказує так працювати й далі. До того ж попереджає: скоро фабрика одержить велику партію ви-

сокоюкісної вовни. За кожен грам сировини директор особисто звітуватиме перед ним, Ботом, а можливо, й перед гебітскомісаром Беером. Вовна мусить бути використана виключно для виконання спеціального завдання вермахту. Тільки для цього! Щоб потім уникнути непорозумінь, треба негайно подати до промислового відділу точні розрахунки: скільки витрачається сировини на одну пару валянків, за який час фабрика зможе виготовити тисячу пар, які матеріали, крім вовни, необхідно завести на підприємство.

Я слухав Бота і не вірив йому. Звідки німці доставлять ту вовну, з неба впаде вона їм чи що? Нехай собі базикає. Все одно сировини не буде в достатній кількості, і фабрика залишиться такою ж, як і тепер, маленькою напівмайстернею, здатною лише на те, щоб вести «ділові стосунки» з селянами, які приїзять на Хмільну з жмутками вовни на возах під соломою.

На подвір'ї Бот витер хусточкою руки, озирнувся, шукаючи когось поглядом. Поплавський стояв осторонь з виглядом скромної людини, яка добре знає відстань між собою і такою високою персоною, як сам заступник пана гебітскомісара. Очі Бота зупинилися на ньому.

— Підійдіть сюди! — кинув Віталеві Бот і повернувся до мене.— Вашого інженера я забираю, він мені потрібен. На фабрику підшукайте іншого.

— Не можу погодитися, пане Бот, як же так...

Він різко обірвав мене:

— Я не люблю, коли мені заперечують. Накази теж віддаю я. Врахуйте це, пане директор.

Віталій Поплавський повернувся надвечір. Зайшов у гуртожиток, мовчки поліз на нари. Ліг, підклавши руки під голову. Курив одну цигарку за другою.

Лише наступного дня він сказав нам про те, що Бот призначив його головним інженером промислового відділу гебітскомісаріату.

Вітер грав на телеграфних дротах журливу мелодію, скімлив, плакав. Сніг летів над землею, поросив колючою січкою вікна, намітав кучугури. Огорталися віхолою, наче куріли, згорблені постаті в німецьких шинелях, в насунутих на вуха пілотках, пританцьовуючи, бігли-тро-туарами, зіщулені, як цуценята.

Я йду вулицею, посміхаюся, подумки розмовляю сам з собою. Наплювати на заклятих гітлерівців, що по-

спішають захватись у теплі квартири, на їхні поїзди, що дзвенять буферами в низині, на поліцаїв, які бовваніють біля переїзду, на прапор із свастикою, що лопотить зашкарублюю ганчіркою он там, над будинком. Все це таке нікчемне, дріб'язкове в порівнянні з тими грандіозними подіями, що розгорнулися далеко від Ровно, за сотні й сотні кілометрів на схід.

Рука наштовхнулася в кишені на якісь зім'яті папери. Ага, газети... Я з насолодою пошматував їх, кинув під ноги. Вітер підхопив на льоту, розвіяв дрібні клапті по вулиці. Це сміття — смердючу «Волинь» Уласа Самчука та ще одну фашистську газету німецькою мовою — я купую останнім часом у кіоску в одноокого похмурого продавця. Просто цікавість бере, як же викручуватиметься геббельсівська пропаганда. Та газетки жодним словом не згадують про становище на центральних ділянках фронту. Не вміщують ні фотознімків, ні офіційних повідомлень, не друкують матеріалів військових кореспондентів, якими раніше заповнювалися шпальти.

Під Москвою наші війська завдали гітлерівцям нищівного удару. Розгромили відбірні дивізії ворога, перемололи живу силу, техніку. Там, на засніжених російських просторах, заметіль притрушує трупи фашистських солдатів, обгорілі остови танків, уламки машин, потрощені обози. Разом з безславною загибеллю ударних з'єднань «рицарів рейху», що сунули на Москву, на безмежних рівнинах, на берегах річок, скutih кригою, в березових і соснових лісах умер міф про непереможність фашистської армії.

Скільки було виголошено гітлерівцями тостів з нагоди «розгрому більшовицьких військ», з якою пихою і самовпевненістю щодня рахувалася відстань до радянської столиці. І раптом наче заціпило нацистським писакам та їхнім жовто-блакитним підбріхувачам. Замовкли як по команді. Тільки жалюгідні натяки, розраховані на дурнів, прослизують подекуди між рядками: «генерал мороз» заважає виконанню стратегічних планів», «лють російської зими стримує наступ», «бездоріжжя гальмує маневреність»... Про дійсний стан справ преса ворога не говорить нічого.

Зате наші ротатор і друкарська машинка не простоюють даремно. Настка Кудеша і Ніна ось уже третю добу не виходять з фабричного приміщення, множать свіжі зведення, які приносить радіо здалеку, з-за лінії фронтів.

«Продукцію», виготовлену Насткою і Ніною, вино-

сять за ворота фабрики наші нові робітники Іван Талан та Михайло Анохін. Допомагає їм Жарська, вона вже добре знає місто. Листівки з'являються тут і там: у залі кінотеатру, на базарі, на залізничній станції; люди знаходять їх у коридорі під дверима, в поштових скриньках, на стінах у під'їздах будинків. Про листівки шепочуть, говорять всюди. «Читали афішку? Наші під Москвою германця потурили... Може, й сюди скоро придуть, рідненькі. Господи, скоріше бі!»

Звістка про велику поразку гітлерівців лине далі, на села, на хутори. В окупантів останнім часом досить кислий настрої. Беер віддав наказ про конфіскацію у населення теплих речей для німецької армії, спеціальні команди «мобілізують» кожухи, ватяні штани, рукавиці, жіночі в'язані хустки. Прокіп Кульбенко розповідає — селяни сміються: «Ну, коли вже німець у наших свитках воювати збирається, то справи його кепські!» Чинovníки гебітскомісаріату ходять як побиті. Солдати й офіцери теж не такі набундючені, як раніше. Трохи притихли фашисти. А може, то лише здається?

Та ні, не здається. В навколишній атмосфері таки змінилося дещо. Навіть з поведінки Бота помітно. Він з'являвся на фабриці кілька разів. Гордовиту поставність як рукою зняло. Нервує. Повторює одне й те ж: «Скоро працюватимете на повну потужність. Через кілька днів. Ви готові? У вас все в порядку?»

Але він сам, здається, вже не вірить своїм словам — дні минають за днями, а «велика партія вовни», на яку покладає надії заступник гебітскомісара, на фабрику все не надходить...

Розділ ІV

АРЕШТ

Грушвиця розкинулась поблизу Ровно, на шляху до Львова. Колись, за пілсудчиків, польські осадники та панство з фільварків інакше не називали Грушвицю, як «більшовицьке гніздо». Сюди боялися навідуватись шпиків дефензиви. Лише групами налітали жандарми. Непокірністю прославилось село на всю округу. Діяв у Грушвиці міцний підпільний осередок КПЗУ, чимало тут було комсомольців, працювала велика організація МОДРу.

За останні роки свого господарювання на волинській землі пілсудчики кинули в тюрми близько сорока грушвицьких комуністів і комсомольців. Та село лишалось таким, як завжди — не визнавало пансько-польської влади, чинило опір, боролось.

Серед в'язнів, що заповнили каземати ровенської дефензиви, був і молодий селянський хлопець, вожак грушвицької комсомолії Федір Кравчук. Катували його жорстоко: лили в ніздрі крижану воду, пригинали до потилиці ступні ніг... Нічого не дізнавшись від Кравчука, винесли вирок: на шість років за ґрати, в одиночку, без права побачень з рідними.

Мовчазна Грушвиця темніє позаду.

Місяць іноді витикається з-за хмар, кидає на підталий сніг блакитне сяйво. Снігу в полі ще багато, і вночі тягне морозцем.

Як тільки місячне світло лягає на дорогу, трое, що йдуть поруч, зупиняються, кілька хвилин стоять, слухають, повернувши голови в бік села. Та всюди — тиша. Пахне холодною землею, але вже не зимою — весною пахне і земля, й повітря.

Лукаш Мовчанець час від часу перекладає з плеча на плече важкий кулемет, крокує широко, розмашисто. Олександр Володько ледве встигає за ним, пошморгує носом. Схопив нежить. Черевики «каші просять», а просушити ніколи було. Дві гранати бовтаються в кишенях штанів, стукають по ногах. Олександр притримує їх, гладить пальцями нагрітий тілом метал. Слухає Федора Кравчука. Той неголосно розповідає:

— ...До Києва доїхав і — відразу ж у ЦК комсомолу. Дали мені направлення в батальйон народних ополченців. Робітники були там, студенти, київські залізничники, матроси з пароплавства. Спочатку зводили укріплення, копали протитанкові рови, окопи. А як фашисти підступали до міста впритул, почалося по-справжньому... Ми в Голосіївському лісі рубіж тримали. Отам мені й дісталося. І не так прикро було б, якби хоч повоювати всерйоз довелось; як іншим. Не встиг добре гвинтівку пристріляти — тарахнула бомба, й упекло осколком по ребрах. Та так вкряло, що аж на ранок очунав у госпіталі, в якійсь школі. Довго рана не гоїлась. Уже евакуація міста розпочалась, а я на ліжку валяюсь. Хоч плач... Вивозили нас на машинах. Удень ворожі літаки бомбили, машини часто зупинялись, а вночі погазували далі. Роз-

трясло мене. Заснути не можу, аж під ранок задрімав трохи. Раптом чую — стрілянина, вибух. Попереду грузовик загорівся. Колона наша спинилася. Медсестри бігають, розгубились. А кулі так і січуть, так і січуть... Поранені — хто куди... Виявляється, фашистські танки прорвалися в тил, у темряві ми й наштотхнулися на них. Косять німаки з кулеметів, б'ють запалювальними снарядами, аж земля стугонить. Визираю з рову — танки їхні майже поряд, збоку шосе. Ми тільки-но з якогось села виткнулись. Ну доповз я до крайньої хати, а далі сил не стало. Дівчинка, така молоденька, втягла мене в сіни... Відлежався. І під припічком ховали, і в коморі, і в пивниці. На ноги почав зводитись уже, як сніг перший випав. Подумав, подумав і вирішив сюди, в своє село пробиратися...

Володько щільніше загорнув поли старенького в'язного піджака, сказав Кравчукові:

— Отож я й почув від Марійки Вакулук, що ти тут, у Грушвиці. Та не повірив. Чого тільки не говорять зараз люди. Згодом Лукаша зустрічаю, а він мені: «З тобою Федір побалакати хоче, Кравчук, секретар Ровенського міськкому комсомолу». Коли Лукаш сказав, то вже інша річ — повірив.

— З тобою не балакати треба було, а спустити штани та паском відшмагати, щоб знав! — кинув Лукаш Мовчанець. — І як це поліція не злапала тебе з тими гвинтівками, просто дивуюсь... Міг, хлопче, вскочити в біду, як муха в окріп. Схопили б — на місці прикінчили б.

— Угу, так і схопили б... Гвинтівки я давно підібрав, ще тоді, як фронт прокотився. І цього кулемета теж, — Володько ляснув долонею по прикладу «дехтярєва», якого ніс Мовчанець. — Але в дядьковій stodолі вже небезпечно було переховувати зброю. Довелось у розібраному вигляді за село, до яру переносити.

— Знаємо, як переносив! Поліцаї ідуть вулицею, а він назустріч їм затвори та патрони у мішку тягне. Герой, авжеж!..

— Значить, якщо в селі поліцаї, то сиди на печі й не витикайся? А сам кулемет схопив у руки, аж затрусився. Якби не я, мали б ми цей кулемет, гвинтівки, гранати? Скажи, мали б ми зброю чи ні?

Кравчук припинив суперечку. Хлопці замовкли. Вже підходили до скирт. Одна скирта височіла горою за яки-

хось двадцять кроків, за нею — друга, а далі темніла третя.

Зібрали в Грушвиці минулого літа добрий урожай, скосили хліба, намолотили кожен для себе, а з громадським не поспішали. Так і простояла пшениця в скиртах майже всю зиму. А вчора підняли поліцаї село на ноги. Ходили від хати до хати, грюкали в двері прикладами: ранком щоб усі були на роботі, пан комендант наказав негайно обмолотити хліб, що в скиртах, і весь, до зернини — на станцію.

Німцям хліба давай. Армія фюрера бажає вдосталь їсти. Щоб вона подавилася, та армія! Не дістанеться їй грушвицький хліб, ні, не дістанеться... Краще хай загине весь, дотла, аби не на фронт, не для гітлерівців.

У групі Кравчука було поки що троє. Володько Олександр, якого до війни обрали в середній школі секретарем комітету комсомолу, Лукаш Мовчанець — з ним Федір Кравчук напередодні визволення Ровенщини в польській тюрмі сидів, та однофамілець Олександра — Андрій Володько, тихий, малопримітний юнак.

Кравчук вів хлопців на першу операцію. З ним ішли Мовчанець і Володько Олександр. Андрій zostався в селі. Мав своє завдання — стежити за приміщенням поліції. Якщо кинеться в поле поліцейня, тоді подасть Андрій сигнал. Є в нього ракетниця і кілька картонних патронів до неї.

— Залишайся тут і пильнуй за дорогою,— наказав Кравчук Мовчанцеві.

Той зняв з плеча «дегтярєва», розсунув сошки. Перевірив магазин. Тим часом Федір і Олександр обійшли довкола скирти. Федір заткнув пістолет за пояс, вийняв сірники. Стоячи на колінах, Володько скуб, смикав солому. Добрався до сухої, сказав Федорові:

— Зажди хвилинку. Давай закуримо. Тобі не шкода... ось так... хліб?

— Хлопчисько ти,— голос у Кравчука був напружений.— Не шкода... Та ж люди стільки праці вклали і сил у цю пшеницю, в цей хліб. Це ж наш, лише вдруге зібраний за Радянської влади врожай. Розумієш, удруге!.. Краще мовчи.

Володько нічого не відповів, цигарка блищала в руці й здригалася.

З темряви неголосно Лукаш запитав:

— Поснули там чи що? Час не стоїть. Починайте!

У Федора між долонями спалахнув сірник, вогник наблизвся до сухих стеблин і колосків, що лоскотали в ніздрях терпким духом. Затріщало зерно, засиччало дрібні, як намисто, крижинки на стеблах. Вогонь поповз угору. Диму майже не було. Яскраве, жарке багаття палахкотіло, розгорялося. Спочатку вогонь облизував скирту зверху, потім вгризся глибше. І заревіло, завирувало...

За кілька хвилин свічкою спалахнула ще одна скирта, а за нею й остання — третя. Вогняні стовпи здійнялися над степом, освітили землю, ще дужче згустили чорнильну темряву ночі.

Над Грушвицею шугнула у височінь яскрава зелена зоря, описала півколо і впала, на мить освітивши бляшаний дах хати.

— Андрій сигналить! — гукнув Мовчанець і швидко ліг до кулемета. До нього підбігли Федір і Олександр.

— Все, хлопці... Хутко забирайтеся звідси! — Кравчук витер шапку запашіле обличчя.

Мовчанець підвів голову, її заливали криваві відблиски пожежі.

— Хоч хвилини десять, — благально подивився він на Кравчука. — Якщо вони за цей час не з'являться, то підемо... Всього десять хвилин, чуєш, Федоре?

Проте чекати довелося довше. Нарешті в напрямку села вдарило кілька пострілів. Кравчук присів навпочіпки біля Мовчанця. Напружуючи зір, вони вдивлялись у ніч.

— Он вони, он! Бачиш? Нахилися нижче! — Лукаш тикав рукою в темряву.

Постаті поліцаїв ледве виднілися під селом, здавалося, що то почали рухатися стовпчики вздовж дороги. Перебігаючи полем, поліцаї стріляли з гвинтівок навмання, на вогонь палаючих скирт. Попереду крутився на коні вершник.

— Зараз ми їх налякаємо, цих стрільців невмиваних. Ач, хоробрі які — смалють у білий світ, як у копієчку.

— Ти стріляй, стріляй скорше, Лукаше, або дай мені, — нетерпляче пританцьовував Володько. Сліпа поліцейська куля, вискнувши, вдарила йому під ноги, заляпала обличчя землею й снігом. Володько впав, закруктив головою.

— Тебе поранено? — злякався Кравчук.

— Та ні, все в порядку. Очі заліпило... Ну давай, Лукаше, чого ти чекаєш?

Мовчанець ще хвилину дивився вперед. Темні постаті проти неба виділялися чіткіше. Вершник звівся на стременах, махав рукою, щось кричав. Кулемет здригнувся, виплюнув вогонь — кілька коротких гучних черг громом відлунили в степу. Поліцаїв наче вітром здуло. Той, що на коні, повернув назад, темні постаті кинулись навтіки, до села.

— Боягузи, торбохвати, німецька наволоч! — дзвінкий голос Володька летів услід невидимим уже ворогам. Ще раз, зовсім глухо, бахнув коло Грушвиці постріл. І все.

Знову тиша.

Відійшовши кілометрів на два від охоплених полум'ям скирт, трійка розділилася. Володько й Мовчанець заховали в яру кулемет, накинули добрий гак і, підійшовши до села з протилежного боку, городами і садками розійшлися по домівках.

А Кравчук, потиснувши друзям руки, закрокував у напрямку Ровно. Він поспішав, хотів на ранок дістатися до міста. Хлопці знали, що Федорові конче потрібно в Ровно, там у нього мала відбутися важлива зустріч з людьми, про яких він вважав за краще поки що нічого не говорити.

Оглядаючись, Кравчук ще довго бачив над обрієм червону заграву. Вогонь пожежі видно було далеко.

Якби Федір Кравчук з'явився на вулиці на кілька хвилин пізніше, можливо, все обійшлося б. Та Федір годинника не мав, а ранкове повітря з морозом добре-таки заповзало під одяг. Доки швидко крокував степом — не мерз, а тепер тремтів, як осикове листя, сік зубами.

Федорові набридло сидіти, скоцюрбившись, у руїнах розваленого бомбою будинку. До того ж почало розвиднятися, вулицею поспішали перші перехожі. Це й заспокоїло Федора, притупило почуття небезпеки. Струсивши з пальта цегляний пил, він ступив на тротуар.

Мабуть, то був останній нічний патруль, що повертався до казарми після закінчення комендантської години. Гітлерівці вийшли з-за рогу позаду Федора в ту мить, коли він намірявся перейти на протилежний бік вулиці. Вони зупинили його звичним коротким «хальт!», що різнуло по вухах, як виляск батога.

У Кравчука в кишенях ніяких документів не було, лежав там лише пістолет «ТТ» та запасна обойма. Федір, почувши окрик, на секунду розгубився. Подумки вилаяв себе. Не послухав Луця... А Іван Іванович попере-

джав його: в Ровно слід з'являтися вдень, коли всюди повно людей...

Та вже пізно було картати себе. Кравчук оглянувся. До нього наближались двоє солдат. У одного гвинтівка висіла на ремені за спиною, другий — високий, тонкий, у шинелі, що стовбурчилася мішком, тримав руки на автоматі. Обличчя солдатів розпливалися в ранковій тумані невиразними розмитими плямами.

Кравчук озирнувся ще раз. Ні, не добігти до провулка, не дадуть... Тікати треба було негайно, як тільки німці вгледіли його, а він завагався і втратив дорогоцінні секунди.

— Папір! — наказав високий гітлерівець простудженим голосом і зупинився за два кроки від Кравчука. Спалахнув вогник запальнички. Другий солдат, з гвинтівкою, нахилився, щоб зав'язати шнурок важкого черевика.

Рука Федора здригнулася, він повільно розстібнув пальто, засунув гарячі сухі пальці у внутрішню кишеню старенького піджака. Доторкнувся до твердої сталі пістолета і раптом заспокоївся, зникла ота клята дрож у тілі. Діяв Кравчук майже машинально, десь у глибині мозку пульсували, повторюючись, слова: «Тільки б не осічка, тільки б не осічка...»

Постріл розколов тишу міської вулиці. Фашист випустив автомат, обома руками схопився за груди і впав, наче переломився, до ніг Кравчука. Федір побіг. Відразу ж позаду торохнув розкотистий грім гвинтівки. Куля вирвала шматок цеглини на розі будинку, обсипала Федора дрібною січкою цементу.

Попереду темнів провулок, вузький і покручений, яких у Ровно безліч. Чоботи Кравчука лунко стукотіли об брук. Десь за спиною протяжно й перелякано волав гітлерівець і стріляв навздогінці. Кравчук пошкодував, що пальнув зі свого «ТТ» один раз, слід було натиснути на гачок удруге, прикінчити й того, що з гвинтівкою. Встиг би...

Уздовж смужки розбитого тротуару височів ліворуч триметровий кам'яний мур, праворуч мертво відсвічували чорними шибками вікон будинки. Зненацька бруківка віткнулась у широку браму під'їзду. Провулок закінчився тупиком.

Федір щосили смикав, тряс, шарпав металеву ручку масивних дверей. Вони не піддавалися. Вдарив плечем, натиснув, навалився вагою всього тіла. Марно...

Як зацькований, метався він біля брами. Вже чув тупіт кованих чобіт, лайку, лемент. До солдата з гвинтівкою, певно, приєдналися інші. Ось-ось німці будуть тут, а він, безпомічний і безпорадний, кидається зі сторони в сторону під мовчазним будинком. Але ні, не дасться він їм до рук живий, не дасться! Кравчук вихопив з кишені обойму, затиснув у лівиці. Хоча б не прорахуватися, щоб останню кулю — для себе. Рука з пістолетом закам'яніла. Притиснувшись спиною до холодного муру, Федір Кравчук чекав.

— Ей, хлопче, сюди давай... Чуєш? Сюди! — почувлося збоку.

Кравчук завмер, не опускаючи пістолета. Різко повернув голову. В кутку, де кам'яний мур підступав до будинку, зі скрипом відхилилася металева ґратчаста хвіртка. Звідти визирнула чоловіча постать, міцна рука схопила за полу Федорового пальта, смикнула, потягла в сірий вологий морок подвір'я.

— Біжімо!.. Тримайся за мене. Вони зараз будуть тут. Тебе не поранено? То стрибай, хапайся за паркан... Тепер давай мені руку... Чорт, штани роздер...

Кравчук біг поміж кущами слідом за незнайомцем. Невдовзі побачив збоку невисокі одноповерхові будинки. Пересікли вузеньку, схожу на тунель, вуличку, звернули у підвороття, через прохідний двір вибігли на зруйнований ущерть квартал.

Віддихались аж на Замковій. Крізь діру в паркані пролізли на просторе подвір'я. Тут височіли стоси дощок, усюди валялись обаполи, виднілися купи потемнілої стружки. Вперше за ці двадцять хвилин незнайомиць уважно подивився на Кравчука. А Федір — на нього. Перед Кравчуком стояв молодий, невисокий на зріст чоловік. Широкі плечі. Гострі, ледь насмішкуваті очі. Сірий капелюх збився на потилицю. До чола прилипло змокріле волосся.

— От ми й на місці,— сказав незнайомиць і кивнув на пістолет, який Федір усе ще тримав у руці.— Заховай. Тут фашистів немає. І взагалі тут ще нікого немає. Рано. Це склад лісоматеріалів.

Вони сіли в приміщенні цеху на верстак. Пахло жилицею, карюком, на підлозі лежали теслярські інструменти.

— Твоє щастя, друже, що я нагодився. Інакше б — кришка тобі. Чого це ти вештаєшся по місту вдосвіта?

— А ти чого вештаєшся?

— Ну, я — то інша справа... Може, у мене перепустка є, ти ж не знаєш. Значить, так, друже... Скоро сюди почнуть сходитися робітники. Не бійся, я скажу, що привів тебе на лісосклад, на роботу наймаєшся. Зрозуміло? А втім, чекай... Сьогодні у нас що, неділя? Хай йому біс, навіть дні розгубив... У такому разі ситуація міняється. Тут нікого не буде аж до завтрашнього ранку, можеш спокійно пересидіти на складі, якщо хочеш. Тебе як звати, коли не секрет?

— Федором.

— Чи ти ба! Тезко, виходить. Я теж Федір.

— От і познайомилися,— всміхнувся Кравчук.— За поміч спасибі. Коли б не ти, мені каюк, це правильно. Невеселі хвилини були... А залишатися тут, мабуть, мені не варто. Я піду. Так що ти не турбуйся за мене, тепер я довго житиму.

Чоловік у капелюсі підморгнув Кравчукові.

— І все ж, товаришу секретар міськкому комсомолу, будь обережний.

Федір весь напружився.

— Помиляєшся, чоловіче, обізнався ти.

— Кинь, друже. Я пам'ятаю тебе добре. Живу в Ровно з тридцять дев'ятого, до війни в торгівлі працював. Шкурко мое прізвище. Федір Шкурко. А ти — Кравчук. Доводилось якось забігати до тебе у міськком, справу одну з тобою вирішували... Пригадуєш?

— Помиляєшся,— похитав головою Кравчук.— З кимось мене переплутав.

На обличчі Шкурка з'явилася хитрувата посмішка, але він не настоював на своєму, згодився:

— Може, й помиляюся. Помилятися не важко, буває й таке. Та раджу тобі не забувати, що в місті не кожна вулиця крізна. Інакше так вплинеш, що й оглянутись не встигнеш, як накриють мокрим рядном... Я тут працюю, на лісоскладі. Якщо забажаєш, приходь. Гора з горою не сходиться, а люди...

— Це вірно,— кивнув Кравчук.— Можливо, завітаю колись. Ти про роботу казав. А мені дійсно, мабуть, доведеться десь влаштуватись. Я зараз у такому становищі, як би тобі пояснити...

— Не треба нічого пояснювати. Приходь, та й годі. З роботою щось придумаємо, тут є свої хлопці, все буде гаразд.

Погомоніли ще трохи й розійшлися, кожен своєю дорогою.

Весь день Кравчук блукав містом. Спочатку Федорові здавалося, що всі погляди звернені в його бік, та за годину він позбувся цього неприємного відчуття. Заклопотані кожен своїм, люди проходили повз нього байдуже, нікого він не цікавив. Не звертали на нього уваги й фашисти, яких він подекуди зустрічав на вулицях, не викликала його особа підозри і в поліцаїв, що походжали всюди, де побував він за день,— на міському базарі, біля собору, на вокзалі, коло біржі праці.

Коли вже почало сутеніти, Кравчук відшукав вулицю Львівську. Тісно тулились один до одного маленькі будиночки, хатки з палісадниками. Вулиця була затемнена й безлюдна. Федір напружено придивлявся до табличок на парканах. Здається, тут...

Цю адресу Кравчукові дав Іван Луць, коли приходив до нього в Грушвицю на побачення. Він попередив Федора, що чекатиме на нього в Ровно наступної неділі ввечері. І от, як було домовлено, Федір прийшов у призначений день і час.

Зайшов на подвір'я. З вікон не пробивалося світло. Будиночок здавався покинутим. Але досить було Кравчукові постукати в двері, як вони розчинилися. Хтось, невидимий у темному коридорі, мовчки стиснув Федорові лікоть, підштовхнув уперед.

У кімнаті горіла газова лампа, гніт було вкручено так, що обличчя людей за столом ледь білили в сутінках. Федір не встиг роздивитися як слід — його увагу привернув чоловік, котрий шойно відчинив перед ним двері. Чоловік стояв біля завішаного ковдрою вікна і посміхався.

Кравчук мимоволі зробив крок назад. Він упізнав... Федора Шкурка! Того самого Шкурка, з яким звела його щаслива доля удосвіта в глухомо провулку.

Шкурко підморгнув Кравчукові, і за столом засміялися.

Федір ступив у глиб кімнати і, вже розрізняючи обличчя людей, скрикнув од радості. Та це ж Прокіп Кульбенко! Він, Прокіп, з Рясників... Не раз зустрічався з ним Кравчук у партійних справах ще до тридцять дев'ятого, коли працювали вони, члени КПЗУ, в підпіллі. А поруч з Кульбенком... поруч... Невже ж?! Олександр Гуц! Заступник голови Клеванського райвиконкому. Теж знайомий ще по нелегальних партійних осередках, по маївках і мітингах. Живий Олександр, живий! Чув Кравчук, начебто розстріляли Гуца фашисти і всю його рідню...

Добре знав Федір Кравчук і Настку Кудешу, й інших. Лише двоє з тих, хто сидів у кімнаті, були йому незнайомі: молода кругловида жінка з короткою зачіскою, у білій кофтині та смаглявий красень з чорними, як вугілля, вусиками.

Федір не міг вимовити й слова. Здавалося, такої невимовної радості він ще не відчував ніколи в житті. Йому хотілося кинутись до друзів, стиснути їх в обіймах, розцілувати, але він стояв нерухомо і тільки дивився, не міг одвести погляду від рідних усміхнених облич.

Його познайомили з Марією Жарською, з Поплавським. Шкурко обійняв Кравчука за плечі, ще раз підморгнув йому.

— Ну доповідай, розкажуй, як стрілянину зчинив удосвіта, герой,— Луць з докором похитав головою. Глянув Кравчукові в очі, пом'якшав.— Знаємо, знаємо, як усе сталося. Добре, що живий лишився.

Кравчук розвів руками. Його очі сяяли.

Квартира на вулиці Скрайній, 16, куди прийшов у сутінках Федір Кравчук, була нашою новою явкою. Мешкало тут подружжя Чадаєвих — тітка Шура та її мовчазний, уже літній чоловік. З тіткою Шурою мене познайомила покійна бабуся Ксеня, запевнивши, що в разі чого в Чадаєвих я знайду надійний притулок. «То люди наші, чесні, можеш довіряти їм, як собі».

Чадаєви, справді, були хорошими людьми, щирими, без хитрощів. Спочатку я сам навідувався до них, а згодом сюди почали приходити і мої друзі. Дві маленькі кімнатки та кухня мали хід на вулицю з фасаду, але був там ще один хід, про існування якого не кожен здогадався б, дивлячись на цей малопомітний мініатюрний будиночок. Другий хід вів з кухні в город, обсаджений кущами бузини і шипшини. Поряд, за парканом, пролягав вузьенький провулок, глухий і завжди безлюдний. На випадок небезпеки з квартири можна було зникнути непомітно.

Кравчук не помилився, гадаючи, що Луць не просто так запросив його в Ровно. Того вечора було скликано членів підпільного центру на засідання. Нам необхідно було порадитись, намітити разом, як діяти далі. Обставини вимагали цього.

На подвір'ї з гранатами в кишенях вартували Іван Талан та Михайло Анохін, хлопці з гуртожитку фабрики валянків. У кімнаті потріскував гніт від лампи. Було ти-

хо. Поплавський доповідав півголосом, не поспішаючи, Кравчук слухав його з щирим захопленням, широко розкритими очі.

А Віталій Семенович справді говорив про цікаві речі.

За останні три тижні Поплавському довелося напружити всі свої сили і енергію. Не було часу і вгору глянути. Бот завантажив його безліччю різноманітних справ, треба було «виправдувати» довір'я, мотатися сюди й туди, від заводу до заводу, від фабрики до фабрики, з ранку до вечора. Шеф промислового відділу був задоволений, адже це він, Бот, а не хто інший підібрав на посаду головного інженера такого працюючого, непосидючого чоловіка. Бот таки мав рацію: Поплавський устигав зробити чимало. Наші люди працювали на багатьох підприємствах, куди їх вдалося влаштувати з мовчазної згоди пана Шарапановського. Ми прибрали його до рук остаточно. Одержавши ще один «подарунок» — кілька пар новеньких валянків, і бачачи, що головний інженер підтримує хороші стосунки з фабрикою на вулиці Хмільній, старий петлюрівець вдавав, що не помічає, як Поплавський проштовхує своїх «друзків» на різні другорядні посади.

Наші люди працювали також і в господарстві гебітс-комісаріату, і в німецькому червоному хресті, в друкарні, на створеній гітлерівцями фірмі «Бандера», в ресторані, в їдальні СД, казино «Солдатенгайм», на аеродромі, залізничній станції, на біржі праці...

Поки що то були лише невеликі групки, з двох-трьох чоловік. Проте ті люди, переважно молодь, рвуться до роботи, вимагають завдань, кожен мріє про диверсії, про бойові операції. Зустрічаючись з Поплавським, вони викладають перед ним різні проекти, переконуючи негайно ж здійснювати їх.

— Є у нас два шофери на фірмі «Бандера», з військовополонених. Гітлерівці використовують їх як водіїв вантажних автомашин. Так от ці хлопці ведуть мову про те, щоб захопити гебітскомісара Беера і на машині відтаракати до лісу.— Віталій Семенович говорив серйозно. — Одна з офіціанток в їдальні СД — теж наша. Заявила мені, що дістане отруту і підсипле її у котел із супом. Каже: знищу не менш як зо два десятки бандитів з СД... На аеродромі працює наших трое. У них свій план: підняти в повітря німецький бомбардувальник, полетіти за лінію фронту. Просять підшукати серед військовополонених льотчика. Я намагаюсь охолоджувати запал на-

ших «прожектерів»,— Поплавський поглянув на Луць,— попереджаю їх, щоб не гарячкували. Даю настанову: вивчати оточення, людей, обережно відбирати найбільш надійних, залучати до своїх груп і пам'ятати: наше завдання — підпілля, а не партизанські дії. Більшість розуміє свою роль. Але є й такі, кого слід добре тримати в руках, бо можуть зірватися й поплатитися за свої проекти життям.

Повагавшись, Поплавський закінчив:

— І останнє у мене, товариші. Взято на приціл одну особу. Скажу відверто, особа досить-таки сумнівної поведінки. Однак може статися, що від неї ми одержуватимемо відомості про діяльність рovenського гестапо. Не знаю ще, як посуватиметься справа далі, а все ж маю надію.

— Про кого мова?— швидко запитав Луць.

— Може, не варто зараз деталізувати? Коли картина вималюється чіткіше, доповім з усіма подробицями.

Повідомлення Поплавського насторожило мене недоовленістю. Вирішив поговорити з ним про загадкову особу окремо, і перевів розмову на попередню тему.

— Добре. Повернемося до цього потім... Отже, друзі, про нові зв'язки і про нових людей. Як бачите, наша організація останнім часом значно розширилась, вона швидко поповнюється й розгалужується. Створюються нові підпільні групи у місті, в селах. Про одну з таких нових груп розповість Федір Кравчук. Щойно Кульбенко доповів — у Корці теж діє підпільна група. Підтримує з нею зв'язок наш армійський політпрацівник, він влаштувався в Корці агрономом. Прокіп має відомості про те, що якийсь націоналіст із Тернополя, проїжджаючи через Корець, випадково зустрів того агронома і впізнав його. Агроном — начебто колишній секретар Збаразького райкому партії. Треба негайно попередити товариша про небезпеку. Давайте подумано, де влаштувати його, щоб і від кулі врятувати, і до діла залучити.

Ще про табір для військовополонених. Доки Поцілуєв перебуває в робочій команді й розчищає вулиці від цегли, ми тримаємо з ним контакт. Але ж фашисти будь-якого дня можуть не випустити Поцілуєва за ворота табору. Значить, необхідно мати й інші канали зв'язку з нашими військовими товаришами.

Слово попросив Поплавський.

— Дядько Юрій уже втретє заводить мову і все про одне й те ж. Доказує, що необхідно створити партизан-

ську групу, яка б діяла за межами міста. Волинські ліси не дають спокою дядькові Юрію. Та й не тільки йому. Вчорашні фронтовики готові хоч сьогодні податись до лісу, мріють про партизанський загін. Мабуть, єдине, що стримує їх,— брак зброї. Дядько Юрій дістав трохи гранат, дев'ять гвинтівок, і на кожну з них у нього вже припадає по три-чотири бійці. Він хоче повести їх у район Клевани. І поведе, рано чи пізно. Інші теж поведуть за собою людей у ліси. Загримить Ровенщина, ще й як загримить! Уже подекуди з'являються партизани, пострілюють по глухих дорогах, а туди, ближче до літа... Слід нам це врахувати. І допомагати товаришам ставати на партизанські стежки. Я так думаю: це буде одна з ділянок нашої роботи, і ділянка не другорядна.

— Правильно, Віталію Семеновичу,— втрутився Олександр Гуц.— Та й дивно було б, якби всіх до єдиного наших бійців та командирів, закинутих війною у Ровно, ми намагалися б залучити до роботи в підпіллі. Немає в цьому потреби. Навпаки, основну масу людей ми зобов'язані перебазувати до лісу. В партизанській справі вони будуть незаміними. А про зброю треба думати всерйоз. Знайдеться зброя — і гвинтівки, і кулемети. На селах цього добра вистачає.

Підвівся Федір Кравчук. Промовив, хвилюючись:

— Є зброя, слово честі... Якщо накажете, товариші, мої грушвицькі хлопці завтра ж дадуть вам «дегтярьова» і кілька трьохлінійок, і патронів дамо...

— Та й ми дещо нашкрябаємо,— підтримав Кульбенко.

Настка сказала:

— Зброя зброєю, а от ми з Марійкою,— вона кивнула в бік Жарської,— над іншим голови ламаємо. Люди до нас прибувають, вірно. А жити їм де? Не можна ж весь час тримати всіх укупі, в гуртожитку на фабриці. Одяг людям потрібен, білизна, харчі, ліки. Поки що кожен влаштовувався як міг, але настав час інакше вирішувати всі ці проблеми, організовано. Комусь, очевидно, доведеться спеціально займатися цими справами.

А Луць, думаючи про щось своє, взяв Поплавського за руку, нахилився до нього:

— От ти, Віталію Семеновичу, щойно розповідав, яких тільки планів не виношує дехто з товаришів... Цих ти попереджаєш: не лізьте на рожен. А чи впевнений у тому, що всіх попереджаєш? Он унизу, за нашою фабри-

кою, весь час сопуть паровози, фашистські ешелони котяться вдень і вночі. Знайдеться серед незнайомих нам хлопців хоробрий умілець, змайструє міну та й жакне отакий ешелон біля самісінької фабрики, біля нашої штаб-квартири. Або щось інше втне. Ну, скажімо, посадить на мушку тебе, Віталію Семеновичу. Чому б і ні? Ти, як не є, персона, на відповідальній посаді, з самим паном Ботом ручкаєшся... На мушку такого — і крапка! Може таке трапитися чи ні?

Посміхаючись, Поплавський знизав плечима.

— Гарантувати не наважусь.

— Значить, неминуче знайдуться люди, які при нагоді й фашистського офіцера чи якогось запродавця пристукнуть, і склад гітлерівців з димом пустять, і гранату в грузовик жбурнуть? Обов'язково будуть і постріли, і диверсії. Уся наша робота, в будь-яких формах, має одну кінцеву мету: знищувати ворога, його техніку. От ми розповідаємо населенню про злочини гітлерівців, розстріли, катування. Навіщо ми це робимо? Щоб у серці радянської людини ще більшу ненависть розпалити до фашистів. Але хіба від того, що серце сповнене найсправедливішої ненависті, загинув коли-небудь хоч один ворог? Ненависть повинна вилитись у конкретні дії. Ось тут ми й не маємо права ловити гав. Щоб операції, які здійснюватимуть радянські патріоти у місті, принесли найбільше користі, їх необхідно координувати, про кожну з них бажано знати заздалегідь. Якщо все розумно підготовлено, сплановано, зважено, то чому б і літака не поцупити у гітлерівців з аеродрому або того ж Вернера Беєра не захопити? Настрої людей — справа серйозна, їх відчувати треба. Застерігаючи наших товаришів від необачних вчинків, одночас необхідно думати й про те, щоб якоюсь мірою не стримувати їхній бойовий порив, а спрямовувати у потрібне русло...

Розмова, розпочата на квартирі у Чадаєвих після інформації Поплавського, ще раз переконала мене в тому, що ми зібралися своєчасно. Виникли нові групи радянських патріотів, розширювалися ланки партійного підпілля. Робота нашої організації ускладнювалася.

Того вечора члени підпільного центру розподілили між собою обов'язки. Кожен з нас мусив нести відповідальність за певну ділянку невидимого фронту, що вже проліг через численні закутки «столиці» України. Івану Луцю було доручено очолити диверсійно-бойовий від-

діл підпільної організації. Справи політичної пропаганди ми поклали на плечі Настасії Василівни Кудеші. Марія Павлівна Жарська стала «головним інтендантом», їй належало займатися господарськими питаннями — одягом, продовольством, квартирами. Віталій Поплавський, керуючи підпільними групами на підприємствах, тепер відповідав також за створення збройного загону, який мав розпочати партизанські дії у лісах поблизу Ровно.

Підпілля не могло обійтись і без власних вух та очей, які б пильно стежили за ворогом, дбали про безпеку організації. З появою листівок у місті шеф ровенського гестапо майор Йоргенс провів кілька нарад, видав спеціальні накази. Таємна агентура гестапо, СД і поліції заворушилася. Проти Йоргенса, цього тертого гітлерівського контррозвідника, ми виставили робітника з лісо-складу, кандидата партії Федора Шкурка. Він очолив нашу розвідку.

Якось увечері, тижнів за три до наради, поспішаючи додому, Луць біля парку Шевченка звернув увагу на невисоку кремезну постать.

Прискоривши крок, Іван Іванович порівнявся з перехожим.

— Федір Захарович?

— Іван Іванович?

З Федором Шкурком Луць заприятелював перед війною, коли працював у обласній раді профспілок. Шкурко приїхав до Ровно з Донбасу за направленням Наркомату торгівлі. Перевіз він сюди і свою невеличку сім'ю.

Працюючи у торговельній мережі, Федір часто навідувався з усілякими справами до облпрофради. Там і познайомився з Іваном Івановичем. І потоваришував з ним. Зовні похмурий, наче замкнутий, Луць любив веселих, життєрадісних людей. Йому припав до душі меткий, гострий на слово донбасівець, його жартівлива вдача. Поважав його Луць ще й за те, що був Шкурко людиною допитливою, до всього цікавою. Проживши в Ровно зовсім небагато, він добре знав і місто, і людей.

Останній раз Іван Іванович бачився з Федором у військкоматі, де вони й попрощалися. Війна розкидала їх.

...Обидва завернули в парк.

Шкурко розповів про себе коротко. Воював недовго. Піхотний полк, в якому служив, після тяжких боїв по-

трапив у «котел». Полону вдалося уникнути, а перейти лінію фронту не зміг.

Поблукавши серед Пінських боліт, прибився Федір назад, у Ровно. Розшукав дружину та сина Генку. Влаштувався на лісосклад теслярем...

Розмовляючи, вони йшли алеєю. І наштотвхнулися на поліцая. Той підозріло глянув на Луця, на його великі окуляри, на картатий кашкет. Буркнув, щоб показали документи.

У Луця було фабричне посвідчення, завірене підписом самого Бога. Шкурко недбало тицьнув чорномундирникові під носа якогось папірця. У поліцая миттю змінилося обличчя, воно розпливлось у запападливій, приниженій посмішці. Він закивав головою, відкозиряв Федорові, винувато промовив:

— Вибачаюсь, панове, не знав, помилився... Бувайте здорові! Мое шанування!

— Посвідка співпрацівника СД,— спокійно пояснив Шкурко, наче йшлося про довідку з будинкоуправління.

— Покажи-но!

— Будь ласка.

Взявши папір, Луць підніс його до окулярів, довго розглядав.

— Зроблено не зовсім акуратно, печатка надто чітка, проте... знаєш, може бути! Непогана «липа». Цілком пристойна «липа», чорт побери. Де дістав?

— Сам виготовив.

— А зразок, а бланк?

— Зразок... розказувати довго... Один тип налетів на мене якось. Так сталося. Не було тоді у мене іншого виходу — або він мене, або я його. Довелося без жартів... Узяв я в нього пістолет, витяг з кишені документи. Дивлюсь — посвідка, видана СД. Приберіг її. А потім і спало на думку по готовому зразку ще один такий папірець скопіювати, тільки вже на своє ім'я. І нічого, досі папір не підвів. Правда, німцям показую лише в крайньому випадку. Ну, а коли поліцайня, то тут я майже не хвилююсь, б'є моя «посвідка» без промаху. Навіть козиряють мені... А бланк — не проблема. Для чого існує друкарня? Маючи там свою людину, будь-який бланк відтиснути — раз плюнути. В друкарні ще й не такі фокуси виготовляють. Ось, поглянь, цікава штуковина.

З цими словами Федір простяг Луцеві невелику цупку листівку. Вгорі зліва стояло знайоме «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», а нижче великими літерами було на-

друковано: «До населення окупованої Ровенщини. Звернення червоних партизанів».

У листівці йшлося про те, що гітлерівці загарбали значну частину радянської території і продовжують уперто наступати, хоч Червона Армія і стримує ворожу навалу. Далі писалося, що населення міст і сіл, яке перебуває в тилу у німецьких військ, не повинно чинити збройного опору фашистам, бо такі дії накличуть масові репресії, розстріли, арешти, нову біду... Цивільне населення, особливо молодь, мусить утримуватись від сутичок з німецькими військовими гарнізонами, поліційними підрозділами, аби не дратувати окупантів, не нести даремних жертв. Завдання полягає в іншому — готувати сили, з тим щоб у вирішальний момент, згідно з спеціальним наказом, виступити одночасно в усіх районах області. Такий наказ буде видано, треба терпляче чекати.

Дивна листівка закінчувалася підписом: «Командир об'єднаних партизанських загонів Шапочников».

— Зверни увагу на те, який папір, який шрифт, яка фарба. Перший сорт, наче на візитних картках,— Шкурко похитав головою, примружився.— Ці листівки виготовляють гітлерівці. Тут, у міській друкарні. Вона ще свіженька, до пальців липне. Знати б нам, Іване Івановичу, тих людей, які поширюють у Ровно справжні радянські листівки. Підказати б їм, щоб написали про цю фашистську фальшивку. Хоч гітлерівці й білими нитками зшили її, а попередити народ не завадить.— Федір оглянувся, взяв Луца під руку, швидко зашепотів:— У тебе повинні бути тут друзі, давні знайомі, ти ж стілько розповідав про них, про комуністів колишнього підпілля. Невже нікого з них не залишилося в місті? Зібрати б надійних хлопців, ще хоча б чоловік п'ять-шість. Двоє у мене вже є. Та ми з тобою — ще двоє. З десяток набралось б, і можна починати. Як починати? Різні думки є... Приміром, мені відомі кілька агентів таємної події, знаю їхні прізвища, адреси. Варто зайнятись негідниками? Звичайно, варто! Є у мене відомості і про декого з націоналістів. Цікаві відомості, теж знадобилися б. А недавно довідався про таку річ. Поблизу Ровно фашисти розпочали якусь підозрілу роботу. Спеціальна команда саперів прокладає в землі траншею, працюють солдати лише вночі, охорона нікого туди не допускає. Тиждень я потратив на це, але дещо таки розвідав. Гітлерівці тянуть броньований кабель, налагоджують прямий теле-

фонний зв'язок з Берліном. Як далеко на схід проляже кабель, невідомо, можливо, до Полтави. Є чутки, начебто там ставка Гітлера... Так це чи не так, а кабель тягнуть, і, напевно, не для того, щоб який-небудь фельдфебель з фронту дзвонив своїй фрау в Берлін. Непогано б спробувати німецький кабель на міцність. Хай сапери кінчають роботу. А тим часом слід запам'ятати місце, де викопано траншеї...

Луць чув гаряче дихання Шкурка, рука Федора міцно стискала лікоть.

— Тут, у Ровно, перебуває Еріх Кох,— продовжував Шкурко.— Тобі відомо, хто він такий? Генерал СА. Належить до нацистської верхівки. Крім того, що він рейхс-комісар окупованої України, Кох — оберпрезидент, гауляйтер Східної Пруссії, у його розпорядження віддано також частину Польщі. Очевидно, не випадково він управляє територією, що розкинулася від Балтики до Чорного моря. Кох — це один з помічників фюрера, постать помітна в фашистській Німеччині. Якби одного чудового дня під Кохом раптом вибухнула міна, то паніки гітлерівці не обібралися б... Він час від часу їздить на аеродром. Охорона у Коха сильна, що й казати. З автоматом чи з гвинтівкою не підступишся. Лишається одне — міна. Підкласти її десь на шляху до аеродрому й чекати слушної хвилини. Взятися треба за це по-справжньому. Насамперед, слід пильнувати за особистим шофером гауляйтера. Його прізвище — Гранау. Мешкає недалеко від службової резиденції Коха. Впадає в око така деталь: у ті дні, коли гауляйтер відлітає з Ровно літаком, Гранау завжди під'їжджає на машині до своєї квартири і виносить звідти невеличкий чемодан. Потім їде за Кохом, а через півгодини машина повертається в гараж, з аеродрому її приводить інший шофер. Виявляється, Гранау супроводжує Коха в його авіаційних подорожах. За допомогою шоферського чемодана можна точно встановити, коли саме Кох вирушає в своєму «мерседесі» не куди-небудь, а на аеродром...

Видно було, що Шкурко займався не тільки теслярством.

Луць запросив його до себе додому. Там вони ще довго гомоніли. Ранком Іван Іванович доповів мені про зустріч із своїм другом.

Так Федір Шкурко прийшов у підпілля. Прийшов не з порожніми руками. Він виклав перед нами чимало цікавих відомостей. Приходилося лише шкодувати, що у

нас немає зв'язку з радянським командуванням, з товаришами по той бік фронту.

Від Чадаєвих розходилися поодиноці, по двоє пізно вночі. Федора Кравчука взяв до себе ночувати Шкурко; Кульбенко йшов до Поплавського, який проживав на вулиці Чернишова в одиноких стариків поляків.

На темній вулиці я на хвилину відвів Віталія Семеновича убік, запитав, що він має на увазі, натякаючи на якусь особу, зв'язану з гестапо.

— Молода жінка, звати Олена, — пошепки пояснив Поплавський. — Я випадково познайомився з нею на квартирі в одного чиновника з гебітскомісаріату. Вона працює в гестапо перекладачкою. Веду поки що розвідку. Здається, чимось невдоволена. Можливо, зумію підібрати ключ...

— Будь, обережним. У гестапо будь-хто не працює. З цим не жартують.

— Знаю.

Ми побажали один одному доброї ночі й розійшлися.

Мене чекала моя неприваблива холостяцька квартира. Але тієї ночі постіль так і залишилась холодною. Я встиг лише вставити ключ у щілину і тієї ж миті зазмер: відчув — позаду мене стоять люди.

Їх було двоє. Вони тихо вийшли з-за рогу будинку, видно, давно чатуючи там. Світло електричного ліхтарика впало мені під ноги, стрибнуло вгору, до обличчя, і згасло.

Дві постаті стояли так близько, що я чув їхнє дихання, ніздрі залоскотав нуднувятий запах чужого одяко- лону. Одна з постатей сказала:

— Зайдемо в дім, пане директор, незручно розмовляти серед двору.

Питати, хто вони, було зайвим — той, що заговорив, тримав гвинтівку, майже впираючи кінець ствола мені в живіт, другий був одягнений у німецьку офіцерську шинель, на плечах білили погони.

— Я Савчук, з поліції, — промовив чоловік з гвинтівкою. — Ви мене знаєте, я вартував на фабриці кави. У вас є каганець?

Спалахнув сірник, темрява відповзла у кутки кімнати. Офіцер, наблизившись, вивчав мене сірими нахабними очима, в яких водночас причаїлись іронія і цікавість.

Він посміхався і тримав руку в кишені, порожня кобура на поясі була розстебнута.

— Що стряслося, панове?

Гріючи руки над каганцем, поліцай пробурмотів щось нерозбірливо, схаменувшись, з острахом зиркнув на німця й осікся на півслові.

Несподівано заговорив офіцер. Російські слова він вимовляв аж надто правильно, чітко, а посмішка так і не сходила з його обличчя.

— Пан пізно гуляє. Це небезпечно. Наші патрулі іноді стріляють без попередження. Ми чекаємо на вас давно. Передбачається невелика прогулянка, а тому замикайте квартиру і — прошу, — він указав на двері широким жестом. На рукаві його шинелі я помітив літери: «СД».

Машина стояла недалеко, за рогом, на вулиці Димитрова. Шофер з єфрейторськими нашивками недбало виплюнув недокурок цигарки, взявся за кермо. Офіцер відчинив задні дверцята, підштовхнув мене на сидіння. З протилежного боку в кабінку незграбно вліз поліцай. Зашумів мотор. Машина смикнулася в темряву, завершила праворуч, помчала по центральній магістралі міста. Зліва промайнув провулок Шопена. Через кілька секунд машина спинилася біля сірого затемненого будинку. Тро-туаром похіджало двоє вартових з автоматами.

...У фашиста, який допитує мене, кругла, наче м'яч, голова, на тім'ї прилизане пасмо безбарвного волосся. Скельця пенсне, прикриваючи очі, відбивають світло електричної лампи, спалахують, немов маленькі фари. Товста шия не вміщується в комірці, звисає складками на плечі, обтягнуті сірим зім'ятим мундиром. Гітлерівець сидить у глибині довгої і вузької кімнати за дубовим столом, накритим шматком картону. В кімнаті голі стіни, навощений до блиску паркет, затулені чорними шторами високої вікна.

Офіцер, завівши мене сюди, вмовстився в кріслі біля металевого сейфа, заглибився в якийсь ілюстрований журнал. Тільки тепер я помітив у нього біля рота глибокий нерівний шрам, що перекосив обличчя, від чого здається, ніби офіцер шкіриться весь час у застиглий мертвій посмішці.

Ще один фашист, білявий безбровий унтер-офіцер років двадцяти, згорбився в кутку над друкарською машинкою.

Офіцер із шрамом — за перекладача. Не одриваючись від журналу, він карбує фрази, наче диктує мені.

— Домовимось насамперед ось про що,— фашист за столом плямкнув мокрими червоними губами, зробив паузу, чекаючи, поки офіцер повторить його слова російськи.— Ви даватимете відповідь на кожне запитання з абсолютною точністю і правдивістю. Вам відомо, де ви знаходитесь?

— Здогадуюсь.

— Не треба. Ми — СД, служба безпеки рейхсфюрера. Тут не люблять неправди. Щирість і ще раз щирість, Новак... До речі, скільки вам років?

Я відповів. Машинка в кутку застукотіла.

— Одружений?

— Ні.

— З якого часу займаєте посаду директора фабрики валянків?

Почувши відповідь, фашист похитав головою з таким виразом на обличчі, неначе відомості, щойно одержані від мене, мали надзвичайно важливе значення і були основною метою допиту. Затим він підняв своє незграбне тіло з-за столу, витяг з сейфа аркуш паперу, заповнений з обох боків від руки фіолетовим чорнилом. Повертів, віддав офіцерові. Той знехотя відклав журнал, узяв папір і мовчки почав читати.

Пенсне вистрілило двома сліпучими зайчиками, я відчув, що очі під скельцями прикипіли до мого обличчя.

— Нам відомо, що свого часу поляки тримали вас у в'язниці. Поясніть мені, за яку провину ви потрапили тоді до тюрми?

Відповідати треба було негайно, без тіні вагань і без натяку на роздуми. Зустріч з бандерівцями на хуторі поблизу села Діброва, поєдинок з Францом Крупною, трибунал націоналістів — то було лише прелюдією, першим шаблем випробувань. Справжній екзамен на міцність нервів починався зараз, тут, біля дубового стола, під перехресними поглядами гітлерівців з цієї «служби безпеки рейхсфюрера», що тримала моє життя в своїх руках. Та було б ще півбіди, якби одне моє життя...

Запитання німця в пенсне могло бути добре розрахованим ударом, від якого я не міг захиститись і не в змозі був відвести його. У мене залишалася одна, хоч і дуже хитка, можливість — спробувати ухилитися від удару, виграти час і в ході допиту будь-що довідатись, який же

матеріал є в розпорядженні СД, що саме німцям відомо, з чим зв'язаний мій арешт.

Дивлячись в скельця пенсне, я відповів:

— Ваша правда, пане слідчий. Поляки добре-таки нам'яли мені боки, вважаючи, що я займаюся комуністичною пропагандою. За це і скуштував тюрми.

Друкарська машинка випустила кілька скажених тріскучих черг. Німці презирнулися. Офіцер із шрамом втопив у мене свої нахабні очі, розглядав зосереджено й уважно, як півгодини тому на моїй квартирі, але в його погляді вже не було іронії.

Круглоголовий пожвавився, схвально кивнув.

— Зізнання без зайвих балачок — це розумно. Уточнимо ще, в якому році ви вступили в партію, і розмову закінчимо.

— Ви жартуєте, пане слідчий,— я видавив з себе безтурботну посмішку,— або ж пан офіцер неточно переклав. Ніколи я не вступав у партію, і в думці такого не було. Ну, який з мене комуніст... В затурканому селі народився, біля свиней ріс, освіти майже ніякої. Куди мені пхатися в ту політику? Правда, перед поляками не дуже шапку ламав. Вип'єш було, та й бовкнеш таке, від чого у них в носі закрутить. Ще у нас, в українців, пісні є різні, теж полякам не подобались. А ми з хлопцями зберемось іноді надвечір і — давай хором на все село... Поліціант відразу ж біжить, лається: «Комуністи, пся крєв!..» Та що казати, за польської влади завжди було так: не те слово промовив — комуніст, податків вчасно не сплатив — комуніст, по-польськи не хочеш розмовляти або ж не вмєш — комуніст... Тоді, пане слідчий, тут, на Волині, кожного другого за більшовика вважали, це вам будь-хто підтвердить.

— Виходить, в тюрму тебе за пісні запроторили?

— Ні, за спів у постерунок потягнуть, всиплять з десятиків гарячих і геть, ногою під зад. А до тюрми я потрапив за більшовицьку листівку.

— Як це? Коли? Де?

— Розкажу по порядку. Було так. У тридцять третьому році в селі Гоща я найнявся на будівництво казарми. Таких, як я, чимало працювало там. Якось увечері я вже додому зібрався йти після роботи, бачу — папірець лежить на підлозі, в казармі. Ну, я й підібрав його, з папером тоді скрутно було, на цигарку навіть не розживешся... Поклав того папірця в кишеню. А тут поліціанти з'явилися. Вишикували всіх робітників, давай обшуку-

вати кожного. Знайшли у мене папірець. Виявилось — більшовицька листівка. Тих, хто розкидав ці листівки, не спіймали, а мене, дурня, — за грати. З того часу й почалося! Спочатку тюрма. Потім випустили, а спокою все одно не мав. Причепили мені оте слово «комуніст», як ту торбу. Куди не поткнувся, усюди немає мені ходу. «Бидло, більшовик»... Отак нізащо й зробили з мене політикана, ненадійного.

Що я в тюрмі сидів, про це в Ровно багато хто знає. Хіба ж я коли-небудь відмовлявся, приховував це? Коли мене призначила німецька влада директором фабрики, я самому панові Боту, заступникові пана ґебітскомісара, ось так, як вам, про своє життя розповів. Пан Бот сказав мені: «Працюй на Великонімеччину, працюй сумлінно й чесно». І я працюю, пане слідчий, не шкодуючи сил. Бо розумію: німецька влада таке діло довірила мені — цілу фабрику! Я знаю, комусь кортить на моє місце сісти, через те й оббріхують мене перед вами. Бажаючи на таку посаду — хоч відбавляй.

Німець слухав не без цікавості. Однак він не має наміру послаблювати затиск своїх пальців, які все ще лежали на моїй горлянці.

— Ну, а що скажеш про свою посаду в інституті, за більшовиків?

Тепер сумніву майже не було. Отой аркуш паперу з фіолетовими чорнильними рядками... Хто писав його? Я гарячково думав, силкувався відгадати, чия рука настрочила донос. Слово «інститут» шпигонуло гострим ножом, і в ту ж мить пригадалися лекції, збори, мітинг у перший день війни... Невже все це відомо в СД, і слідчий просто бавиться мною, як кішка з мишею?

Проте донощику, очевидно, нічого не відомо про моїх друзів...

Ця думка заспокоює, і серце наче стукотить повільніше. Ні, ще рано ставити крапку. Рано! Від напруження пече мозок, голова розколюється, болить неймовірно. Та інакше не можна — треба триматись, триматись до останнього. Гнути свою лінію далі. Адже не все вичерпано, ще є дещо в запасі. Головне — не поспішати.

— Чому ви мовчите? Відповідайте! — німець знову переходить на «ви», підвищує голос.

— Я чекаю на ваше запитання, пане слідчий.

— Хіба я висловився неясно? Ви займали високу посаду в більшовицькій студентській організації?

... «Морщачи чоло, я знизав плечима.

— Не можу зрозуміти, про що ви, пане слідчий... Може, ви маєте на увазі ті два місяці, протягом яких мені довелося займатися студентським побутом? Пам'ятаю. Дійсно, я стежив, щоб у їдальні подавали свіжий борщ і щоб не заводили мух, щоб у гуртожитку міняли постільну білизну і склили вікна, щоб у належному стані тримали умивальники і прочищали вбиральні... Це називалося — головувати у профспілковому... товаристві. На таку, з дозволу сказати, посаду студенти обирають когось поміж себе. Обрали мене. Ніякого відношення до більшовицьких організацій мої турботи не мали. Я був посередником між студентами та господарською обслугою інституту — всього-на-всього. А якщо говорити правду до кінця, пане слідчий, то мушу признатися, що, коли я став студентом, з дому мені не в змозі були прислати ані копійки. Жив як міг. Ота посада дозволяла ближче тертися біля господарників і приносила мені деяку матеріальну вигоду. Чимало наших студентів шукало випадкового заробітку в місті, на залізниці, на складах. А мені давали роботу в самому інституті. Я колов дрова чи вантажив вугілля, складав цеглу... За це інститутська бухгалтерія виплачувала кілька карбованців. Мене це влаштовувало.

— Можливо. Але нас цікавить інше. В інституті ви вели, як кажуть у вас, агітацію проти фашистів. З якою метою ви паплюжили вождя німецького народу, зводили наклеп на новий порядок, виступали з усілякими вигадками про німецькі збройні сили? За це теж платили карбованцями? Більшовики платили? Єврейські комісари?— Витримка зрадила німцеві, він почав кричати, схопився з місця, грюкнув кулаком об стіл; підскочила й перекинулась чорнильниця. Офіцер із шрамом спокійно перекладав:

— Ти російська свиня, навіть собако-свиня. Ти дуже небезпечний тип. Для тебе вже виготовлено шибеницю з міцним зашморгом. Тобі не вдасться нас обдурити. Ми одержали точні відомості і знаємо все. Для СД взагалі таємниць не існує. Якщо ти признаєшся у всьому, тебе помилують. Не признаєшся — не будеш директором фабрики, нічим не будеш. Ти будеш трупом.

— Коли не вірите мені, то прошу очної ставки з тим негідником, який звів на мене наклеп,— я опустив голову.— Лаяти в ті дні Німеччину, паплюжити фюрера... Яка нісенітниця, пане слідчий! Вислухайте мене півхви-

лини, і ви переконаєтесь у тому, що це звинувачення теж безпідставне. В той час, коли я навчався в інституті, було укладено договір про ненапад між СРСР і Німеччиною. В інституті роз'яснювали нам, що договір між Німеччиною та СРСР необхідний, корисний і дуже важливий. Радянські газети нічого поганого про Німеччину тоді не писали, вам це відомо. То як же міг я, звичайний студент, плескати язиком усупереч тому, що говорили викладачі? Аж ніяк не міг, мені б не дозволили, хоч би й хотів:

Німець зняв пенсне, акуратно протер хусточкою, короткозоро примружив очі.

— Все буде перевірено, кожне ваше слово... Як сталося, що ви відстали від більшовиків і залишилися в Ровно? Ви служили в армії?

— Не служив. Мене не приваблювала смерть під кулями та бомбами. Не чекаючи виклику з військкомату, я втік з міста. Спочатку вскочив у халепу. В селі Межирічі мене схопили червоноармійці і як дезертира погнали у місто Корець. Там якийсь полковник наказав розстріляти мене. Я опинився біля стінки, солдати почали цілитись з гвинтівок...

— Айн момент! — німець махнув рукою, перебив мене, поглянув на годинник і встав. Обсмикнув мундир, кинув офіцерові «ауфвідерзеен!» і, не глянувши на мене, вийшов з кабінету, на ходу надягаючи кашкет і шинель.

На його місце за стіл пересів офіцер із шрамом. Розгорнув перед собою журнал.

— Бенке на сьогодні роботу закінчив. Мені ще працювати 29 хвилин. Не будемо втрачати часу. Отже, вас розстріляли.

— На моє щастя, не встигли.

— Де це було, в якій частині міста?

— Під муром єврейського цвинтаря... Бачу, ви теж не ймете мені віри, пане офіцер. Та я і не розповідав би вам своєї історії, якби не обіцянка перевірити кожне моє слово. Корець недалеко. В пам'яті людей ще свіжі картини тих днів. Принаймні чоловік шість-вісім спостерігали віддалік за розстрілом. Гадаю, очевидці знайдуться.

— Сподіватимемося. Що ж сталося потім?

— Повз цвинтар проїжджали офіцери НКВС. Для більшої переконливості солдати сказали їм, що знищують шпигуна. Це врятувало мені життя. Енкаведисти посадили мене у свою машину і довели аж до Житомира.

Ваші літаки почали бомбити автостраду. Скориставшись панікою, я втік.

— І сиділи десь у полі та чекали, доки надійдуть німецькі війська. Так?

— Ви вгадали. Тільки не в полі пересиджував. У самому місті, в Житомирі, кілька днів переховувався. Потім з'явилися ваші мотоциклісти й танки.

— Так, так, мотоциклісти... А батько ваш не куркуль?

— Ні.

— Дивно. В таких випадках батько здебільшого виявляється куркулем, засланим до Сибіру. Справа в тому, чоловіче, що через цей кабінет уже пройшло чимало ваших. Приблизно сім з десяти частували нас небилицями, як дві краплі води схожими на вашу одісею. Ви збираєтесь наполягати на своїй версії?

Ні, він таки був хитріший і небезпечніший, аніж круглоголовий Бенке, цей офіцер з пошматованим ротом. Він штовхав мене в якийсь капкан, загроза наростала з кожною фразою.

— Хто дав вам притулок у Житомирі? Відповідайте швидко! — скоромовкою кинув він, витягнувши шию.

— Дідуган один, старезний такий, весь сивий...

— Портрет не потрібен. Прізвище!

— Знаю тільки ім'я — Охрім. Прізвища не питав.

— Адресу теж не пам'ятаєте? — він дивився на мене глузливо й загрозливо.

Я ледве не випалив адресу відразу ж, мимоволі підкоряючись вимогливому тону офіцера, та вчасно прикусив язик. Поспішність могла б зародити у нього підозру.

— Зараз, хвилину, зараз, — замимрив я, кліпаючи очима, — якщо це потрібно... Розумію, треба згадати. Я ж добре пам'ятав... вулиця Миколаївська, це точно, а будинок... Пане офіцер, я знав, слово честі! З голови вилетіло, але я... клятий будинок... дайте подумати...

Обличчя офіцера почало розповзатися, розм'якло, і він зареготав. Сміявся довго, від душі, регіт видавив з очей сльози. Двома пальцями фашист простяг мені через стіл сигарету, дав прикурити від запальнички. Вдоволено заговорив:

— Ось до чого призводить самовпевненість. Звичайне запитання — і стільки доводиться нервувати. Ви навіть зблідли, не відчуваєте? Справді, чого варта якась там адреса в Житомирі, на біса її пам'ятати. Адресу дуже

легко забути. Можна просто не звернути на неї уваги. Якби хтось інший упустив таку деталь, я не надав би значення. Ви ж, милий мій, повинні зрозуміти, що для вас ця деталь, ця адреса — мабуть, останній шанс на порятунок. Без житомирської адреси у вас не зійдуться кінці з кінцями. Не слід було вигадувати Житомира, пане директор. А коли вигадали, то дотримуйтесь логіки. Дайте адресу. Інакше коло не замкнеться, і це дуже погано. Ну то як? Мовчите? Гаразд. Тоді скажіть, як вам удалося влаштуватися на таку чудову роботу. Фабрика гебітскомісаріату — не шевська майстерня, де латають драні черевики.

Якщо на самому початку допиту я не міг знати наперед, звідки спалахне загроза, і сидів наче наелектризований, то цього питання я чекав. Чекав з нетерпінням. І відповідь була заготовлена заздалегідь.

— Мене рекомендував на роботу комендант української поліції Крупа.

На обличчі німця помітне замішання й подив, але тільки на секунду, потім воно стає зосереджене й серйозне. Від веселого настрою офіцера зосталася хіба що ерца-сигарета у моїй гарячій руці.

— Це... правда?

— Найкращу відповідь ви одержите від самого Франца Крупи.

— Чому саме він зробив вам протекцію?

— Ми давні знайомі. До того ж, він був очевидцем випадку з листівкою, про який я розказував.

— Не розумію.

— Він теж працював на будівництві військової казарми у тридцять третьому році.

У кабінеті запахло тією відповідною атмосферою, коли вже, нарешті, можна було «замикати коло», як висловився сам офіцер. Підхопившись із стільця, я зробив крок до столу, радісно посміхаючись. Німцеві, мабуть, здалося, що мені, розчуленому, захотілося обійняти його.

— Згадав! Пане офіцер, згадав! Щоб він провалився, отой Житомир... Записуйте! Ось вам точна адреса, тепер вона не забудеться мені, доки житиму...— Захлинаючись від збудження, я назвав номер будинку і квартиру житомирського дідуся Охріма.

Німець глибоко затягся димом сигарети, глянув на унтер-офіцера, який непорушно сидів за машинкою, і натиснув на столі кнопку.

«Втретє за своє життя я переступив поріг ровенської тюрми. Прийнявши нового в'язня під розписку, наглядач у коричневому забряжчав в'язкою ключів. Вискнули іржаві петлі металевих дверей. То були двері добре відомої мені камери № 4.

Розділ V ЧОРНІ ДНІ

Блідий промінь падав згори, з нещільно затуленого віконного люка, освітлював брудну підлогу вагона, постаті людей, що тулились один до одного. Змокрілі від дихання полонених, стіни сльозилися чорними струмками. Розворушений вугільний пил, дрібний, наче борошно, висів у повітрі хмарою, дряпав легені, тріщав на зубах. З кутків долинав хриплий кашель і тиха лайка.

Учора їх погнали з табору прямо на станцію — роботу команду в повному складі та ще кілька сотень полонених. Спочатку Поцілуєв не звернув уваги на маршрут колони бранців, а коли наблизились до залізниці, вирішив, що гітлерівці примусять їх вантажити в ешелон якесь військове знаряддя або ще щось, після чого поведуть назад, за табірну загорожу. Так було вже не раз.

Але скоро він зрозумів, що чекає їх — есесівці групами розійшлися до порожніх вагонів довгого состава. Прикладами й кийками почали заганяти полонених у пульмани. Двері закрутили дротом.

Усю ніч біля состава походжали німці з вівчарками. Проминув у тривожному чеканні й наступний день. Состав з бранцями чомусь не відправляли. Він витягся змією на запасних коліях...

Промінь, що пробивався з-під стелі, поступово сірів, розпливався і, нарешті, затух. Сутеніло. Нічна весняна прохолода поповзла по вагону. Полонені щільніше куталися в своє дрантя. Мовчали. Кожен думав свою гірку думу. Рано чи пізно дзенькне буферами состав, і поведуть їх... Куди? В Німеччину? В Польщу? У Францію? Куди б не повезли фашисти, дорога одна — в рабство, в неволю.

Вони і тут, у Ровно, лиха натерпілися вдосталь. Та як не є — своя, рідна земля, і небо своє, і люди. І біду переживати легше. Тепер ніхто не знав, куди занесе їх гірка доля.

Якесь напівзабуття огортало Поцілуєва, сковувало: осяблабле тіло, притискало до підлоги важку неслухняну голову. Він розплющував очі, намагався контролювати думки, а вони поринали в сивий туман, заповнювали пам'ять строкатими уривками минулого. Зі стелі вагона на Поцілуєва дивився батько. Поцілуєв затряс головою, намагався підвестись, але видіння не зникало. Знайоме молоде обличчя з русявою борідкою, білоброве, спокійне, схилялося до нього. Він упізнав це обличчя зразу, хоч і не пам'ятав його. Батька вбили білогвардійці під Самарою ще в громадянську, коли Миколі було півтора року. Тепер батько стояв поруч, у вибіленій сонцем гімнастерці, в червоноармійській будьонівці з великою п'ятикутною сукняною зіркою. Вона, ця зірка, почала раптом збільшуватись, рости, розкинула червоні промені на всю стелю вагона, і він відчув, як чиясь рука взяла його за руку. Він добре знав, що то пальці матері гладять його, йому було приємно й хороше від цього дотику. Мати шепотіла: «Не треба, Коленько, відсунься, у мене ж тиф...» А він тулявся шокою до її щок, він не боявся, йому хотілося сказати їй, що він уже закінчив школу і повернувся із Мокшан. Житиме в своєму селі, в Суворово. Хотів їхати в Пензу, в інститут, але не поїде, бо ж матері живеться нелегко... Материні щок сухі, вони горять. Чи, може, то ліс горить? Ні, то горить Виборг, а танки мнуть сніг важкими гусеницями. Білофінни тікають. Чому ж валить такий густий дим, дихати нічим і на його ватянці кров?.. Він же інструктор Мокшанського райкому комсомолу, чому ж він у танку? А танк горить... І на голові — будьонівка. Батькова... Ні, це йому теж таку видали, бо мороз сильний, лютий мороз, і кулі... Вони січуть танкову броню. Де він лежить? Усе біле, біле — і ліжка, і стіни, і халат на медсестрі Тоні. А може, він в окопі під Києвом... «Товаришу політрук, товаришу політрук!..» Хтось трясє його за плечі, йому дуже боляче, бо в голові осколок. Маленький хлопчик тягне його за руку. Звідки він взявся тут, у степу, серед окопів? Та це ж син, Геннадій! Але ж він далеко, в селі, під Пензою, і дружина там, і мати... Він писав їм листа, останнього. «Товаришу політрук, німецькі автоматники!» Навіщо ж так трясати його? Адже осколок...

Здрігалася підлога вагона. І не було нічого — ні сина, ні матері, ні вогневих спалахів снарядів. Були чорнота і присмак вугільного пилу на губах. У голові дзвеніло.

Він зціпив зуби і відірвав свинцеву голову від підлоги.

Стукіт наростав, густішав. Поїзд набирав швидкість.

У темряві не видно було людей, Поцілуєв чув лише болісний кашель. Він помацав руками навколо себе. Слабкість заважала зосередитись.

Уламок німецького багнета муляв ногу. Поцілуєв носив його в своєму стоптаному солдатському черевикові давно. Скинувши черевик, взяв у руку теплий шматок сталі. Ще раз обмацав підлогу й почав колупати дошку.

Повільно, зберігаючи сили, вганяв вістря в дерево, натискав навкіс, відколював скалку, знову вганяв...

Години за півтори йому вдалося розколоти першу дошку. Сухий тріск почули всі. Полонені заворошилися. До щілини у підлозі потяглося кілька рук.

Поцілуєв передав комусь уламок багнета. Далі довбали по черзі.

Коли вийняли ще один шматок дошки, знизу війнуло вітром, вагон наповнився гучним перестуком коліс.

Поцілуєв відчув: від отвору всі відсунулися. Бо там, у темній прірві, не колеса гриміли — гриміла чорна смерть.

Вагон мовчав.

— Почнемо з мене, — Поцілуєв скинув сумку від протигаза, щоб не заважала, додав: — Залишатись у вагоні не раджу нікому. Вдень німці помітять діру, ви розумієте, чим це скінчиться... А поїзд дещо стихив хід, адже так?

Він промовив ці слова задля того, щоб підбадьорити себе й інших. Поїзд мчав, як і раніше, не збавляючи швидкості.

Поцілуєв протиснувся в діру. Схопився за дошки і повільно почав опускати тіло. Навколо нього гримів метал, завихрювалися й летіли дрібні камінці та груддя, стогнали рейки.

Як тільки відчув, що поли шинелі майже чіпляються за шпали, — міцно заплющив очі й нелюдським зусиллям змусив себе розтулити пальці.

По тілу вдарило молотом: Поцілуєву здалося, ніби загорілась і тріскається шкіра на спині. Він упав горілиць і по інерції посунувся ногами вперед, розриваючи одяг. Рот наповнився чимось солоним, біллю різонуло в плечі. Поцілуєв, зриваючи нігті, схопився за шпали, прилип до них, наче хотів утиснути всього себе в землю. Над ним гриміло, тряслося, стугоніло тисячотонне черево поїзда, страшна, нестримна сила щомиті готова була схопити його, зім'яти й розчавити. Подумав: краще оглухнути, аби не чути гуркоту, що пронизує мозок. Грім

котився над ним нескінченною хвилею. А потім цей грім обірвався враз.

Він прислухався до нічних шерехів, чекав. Та ніхто з його супутників по вагону не подавав голосу, не з'являвся. Очевидно, ті, хто стрибав слідом за ним, розбрелися хто куди або ж, розкидані вздовж залізничного полотна, як і він, відлежуються на узліссі, кусаючи губи від болю в побитому тілі, не наважуючись гукати один одного.

Рятівний уламок багнета лежав у кишені. Сталь легко встромилась у вологу землю. Накопавши якихось корінців, Поцілуєв обтер їх рукавом шинелі й почав їсти. Корінці були тверді, гіркі, віддавали пріллю, а йому здалися ласощами. Він жував їх з насолодою, жадібно, доки не занили щелепи.

Врешті наважився підвестись. Спина і ноги боліли нестерпно, проте він міг іти. Полегшено зітхнув — кості цілі. І повільно пішов між деревами.

Натрапив на лісову стежку. Ледве помітна в темряві, вона петляла в густих заростях молодого дубняка. Нічний холод швидко остудив гаряче тіло. Та Поцілуєв холоду не відчував. Тільки тепер, вдихаючи пахощі лісу, він усвідомив по-справжньому, що мовчазні дерева навколо і небо над ними, напоєне духом кори і смоли повітря, пісок під ногами і шелест гілля — це й є вистраждана воля, про яку мріяв щодня і щоночі, весь час, усі ті страшні місяці в таборі, що пройшли перед ним у кривавому тумані.

Місяць тому зв'язкова міських підпільників, чорноброва красуня, попередила його, щоб тримав у пам'яті про всяк випадок адресу: село Тинне, хата Миколи Ганжі, пароль: «Я прийшов із Здолбунівського шосе».

Як же йому дістатися до Тинного, куди, в який бік іти? Чи далеко від Ровно завіз состав? Поцілуєв не знав, скільки — годину, дві чи, може, три мчав ешелон з полоненими до цього лісу. Забуття, що огорнуло його у вагоні, розладнало відчуття часу.

Короткий вибух прокотився лісом. «Граната», — подумав Поцілуєв і став під сосною. Відразу ж затріщало, ніби хтось роздер шмат полотна. Стріляли з гвинтівок, палили часто, вроздріб і не дуже далеко. У відповідь загарчали автомати, їх заглушили ще два вибухи, повторені в лісі луною.

Несподівано спалахнувши, стрілянина гриміла кілька хвилин, потім почала затихати. Там, звідки долинали вже поодинокі постріли, зажеврила червона цятка. Розлився

багрянець, освітив верхів'я дерев. Вогонь пожежі дивно подвоювався, наче перекинувся ближче до Поцілуєва, переливався і погойдувався на землі.

Поцілуєв зробив кілька кроків уперед і почув унизу плескіт хвиль. Він стояв на крутому березі якоїсь річки. Полум'я палало на тому боці й відбивалось у воді.

Не знав Микола Поцілуєв, що то за постріли стривожили ліс, інакше він кинувся б щодуху на світло заграви. Ані холодні води Горині, ані біль у тілі не зупинили б його.

Та не міг він знати про те, що в хвилини, коли уламок багнета, затиснутий у його руці, втикався в підлогу вагона, саме тоді в Ровно, з темного провулка, виїхали два грузовики. Машини проминули західне передмістя, затрималися на хвилину біля шлагбаума, знову заревіли моторами і незабаром вихопилися на шлях, що вів до Клевани, Ківерців, а далі — на Луцьк, Брест...

У кабіні переднього грузовика поруч з водієм сидів дядько Юрій. Відтоді, як під вигаданим прізвищем — Конохов — спорядив його Поцілуєв з табору військовополонених на зв'язок з підпільниками, дядько Юрій зовні дуже змінився. До міста він прийшов хворий, немічний. З часом випросталися плечі, заіскрилися живим блиском розумні очі. От тільки сивини додалося. Раніше біліла на скронях, а тепер срібло притрусило всю голову.

На дядькові Юрії була смушкова шапка, короткий кожушок, валянки, на рукаві — жовто-блакитна пов'язка «допоміжної поліції». На колінах лежав карабін.

На великій швидкості проскочили Бронники. За селом водій, хлопець років двадцяти, збавив газ, долонею витер піт, що заливав очі, глянув на дядька Юрія і полегшено чортихнувся. Руки водія дрібно тремтіли на баранці.

Дядько Юрій заспокійливо лягнув водія по плечу й загулав у металевий дашок кабінки. Позаду в машині заворушився брезент, почали підводитися люди. Більшість з них тримала в руках зброю — хто гвинтівку, хто обріз чи гранату. Стишила хід і друга машина, над її бортами теж виткнулися шапки та кашкети, блиснули сталлю проти місяця воронені стволи.

Незвичайні пасажири розминали затерплі руки та ноги, розправляли застрягли плечі. Лежати було тісно й незручно, а їм довелося трястись у кузовах грузовиків —

майже один на одному — від самого Ровно. І ось, коли вже не треба було ховатися, люди загомоніли наперебій, спалахнули вогники цигарок, запахло тютюновим димом.

Півтори-дві години тому ці люди крадькома пробиралися нічними вулицями міста, сходилися на подвір'я лісоскладу. Там чекали на них грузовики.

Біля машин походжали Поплавський, Шкурко і дядько Юрій. Поплавський поглядав на годинник. Стрілки наближалися до першої. Двадцять вісім чоловік прийшли, а троє затримувалися.

Дядько Юрій нервував, але не подавав вигляду. Він тихо розмовляв із Шкурком. Той стояв поруч з ручним кулеметом в руках.

— Скільки патронів?

— Штук вісімсот. І чотирнадцять гранат. Малувато. Але це все, що ми мали,— відповів Шкурко. Щойно він роздав хлопцям зброю, яку переховував тут, на лісоскладі, у напіврозваленому льоху. А з кулеметом йому просто не хотілося розлучатись до кінця операції. Фашисти могли наскочити зненацька, і Шкурко вважав за краще потримати кулемет у своїх руках.

Гвинтівки, гранати й патрони, кілька обрізів і цього «дехтярьова» на лісосклад завезли, ховаючи під сіном на санках, сільські підпільники Кульбенка та грушвицькі комсомольці з групи Кравчука. Дещо вдалося роздобути і в самому Ровно. Для всіх, правда, зброї не вистачало, але й півтора десятка гвинтівок та карабінів разом з гранатами і кулеметом — теж непогано для початку.

У складі загону — тридцять один боєць. Переважно — вчорашні військовополонені, з підприємств. На таємних зборах, які відбулися тиждень тому в гуртожитку фабрики ваялків, було вирішено всім разом виїхати з міста цієї ночі й дістатися до Цуманського лісу.

І ось вони готові в дорогу. Тільки троє десь забарилися. А може, передумали, може, злякала їх невідомість лісового життя?

— Зачекаємо ще хвилин з десять,— сказав Поплавський.

Дядько Юрій відступив у темряву. Люди сідали в машини. Шкурко підняв кулемет, передав комусь у кузов. Водії зайняли свої місця.

Над Ровно висіла ніч.

Блукали вулицями ворожі дозори. Лунали кроки вартових під стінами резиденції гауляйтера Коха. Біля телефонних апаратів не змикали очей чергові гестапо та СД.

Десь поблизу був майор Йоргенс, був гебітскомісар Бєер, були їхні підручні — сміяки, крупи, максимчуки, були есесівці, жандарми, шудмани, солдати, офіцери, генерали, шпики, агенти. А майже в самому серці нічного міста блискавично формувався партизанський загін — один з перших на окупованій Ровенщині, загін весни 1942 року — ще не великий, слабо озброєний, але готовий боротися проти фашистів.

Біля воріт лісоскладу почулися притишені сердиті голоси. То лаяли когось вартові, виставлені дядьком Юрієм.

— До ранку чекати чи як? Чорти вас носять десь...

— Так патрулі ж повсюди... Нам, вважай, через усе місто тьопати довелось.

Три постаті, одна за одною, з'явилися на подвір'ї. Дядько Юрій з полегкістю зітхнув.

— Тепер усі тут. Можемо вирушати.

Поплавський відвів його вбік.

— Не забувайте про нашу домовленість. Зв'язкових до міста не посылайте. Ваші зв'язкові ходитимуть лише до села Городок, до Чиберака. Оселя Чиберака стоїть осторонь інших, у лісі, там надійне місце. Туди ми доставлятимемо вам боєприпаси й медикаменти. Все, що потрібно, переказуйте через Чиберака. Інформуйте нас постійно, щоб ми знали, як справи в загоні, де він перебуває, які намічає операції. Майте також на увазі, в районі Клевані починають шастати банди націоналістів. Пильнуйте, щоб націоналісти не розкрили явку в старого Чиберака... Ну щастя вам!

Вартові біля воріт полізли в машину. Людей накрили брезентами, й грузовики повільно викотили у провулок. Подвір'я лісоскладу спорожніло. Веслід від'їжджаючим дивилися Поплавський і Шкурко.

Патрулі, що траплялися на вулицях, не виявляли цікавості до двох вантажних машин. Спинили їх аж при виїзді з міста біля шлагбаума. Гітлерівець освітив ліхтарем кабінку, дядька Юрія, його карабін, пов'язку на рукаві. Поліцай, значить, супроводжує машину у нічному рейсі... Документи у водіїв в порядку: грузовики з німецької фірми «Бандера» їдуть на деревообробний комбінат по паркет.

Не зазирнувши в кузови, німець пропустив машини.

...Наспих попрощавшись, водії розвернули грузовики. Хлопцям будь-що треба було повернутися до міста, доки

не розвидниться, і поставити машини в гараж. Удалині затихав шум моторів.

За близькими соснами плескотіла Горинь. Звідти по-вівало холодком.

Бійці обступили дядька Юрія. Він став їхнім командиром, і за військовою звичкою вони приготувалися виконувати його накази.

Та командир нічого не сказав. Зірвав жовто-блакитну ганчірку з рукава, закинув карабін за спину і закрокував у глиб лісу. А вони пішли за ним — тридцять один боець щойно народженого загону.

Далеко відійти не встигли. Збоку, десь за поворотом залишеної ними лісової дороги, спалахнуло світло автомобільних фар. Зупинились як по команді. Світло хиталося, здалеку пробивало стіну дерев, блідим сяйвом заливало голе безлисте гілля.

— Німці їдуть,— здивовано сказав хтось.— Йй-богу, німці...

Стало тихо. Мовчанка загону була красномовною, командир розумів цю напружену мовчанку. Він думав недовго. Затим віддав короткий наказ:

— До бою!

А світло на дорозі яскравішало, наближалось. Ось воно на мить засліпило людей, які лежали на землі, стискаючи зброю, і пропливло далі. Слідом за світлом фар виник чорний силует важкої вантажної машини. На мішках чи на ящиках — у темряві важко було розібрати — сиділи гітлерівці. Машину кидало з боку на бік, голови в пілотках гойдалися, наче маятники.

Стволи гвинтівок виплюнули вогонь, гуркіт залпу шкваркнув над рікою і вдарився об круті береги. Машина відразу ж зупинилася, різко дала задній хід і з тріском, ламаючи борт, врзалась у стовбур старого дуба. Фари погасли.

Гриміли постріли. Кулі решетили кабінку, мотор, шматували гуму коліс. Короткими чергами огризався німецький автомат. З-за дерева полетіла граната. Вибухом знесло з грузовика капот. Ще один вибух — і машина загорілася.

Швейцар відчинив двері й низько вклонився. Кинувся допомагати Крупі роздягатись, але австрієць відіпхнув його ліктем, і в чому був — у мокрій зім'ятій шинелі, в шапці, човгаючи заляпанними чобітьми, ввійшов у ресто-

ран, під здивованими поглядами німецьких офіцерів, що сиділи за столиками, попрямував через увесь зал до буфету. Мовчки кинув гроші, навстоячки, не закушуючи, випив склянку горілки і побрів назад до виходу.

Крупа шойно повернувся з Клеванського району, з глухої чортмані, де тільки вовки виють глухої ночі. Оперативний підрозділ жандармерії, посилений взводом допоміжної поліції, виїхав туди по тривозі. З Клевані надійшло повідомлення про те, що недалеко від берега Горині, в лісі, було обстріляно, підірвано гранатами й спалено німецький військовий грузовик, убито кількох солдатів та унтер-офіцера.

Жандарми й поліцаї прочесали чималий квадрат лісового масиву, але безрезультатно. Партизани зникли. Вівчарки сліду не взяли, бо з ранку до обіду перішив холодний дощ. Підібравши трупи біля обвугленого кістяка машини, оперативний підрозділ повернувся в Ровно.

Мокрі поли шинелі хльоскали по халявах. Під ногами хлюпали калюжі. В чоботях було повно води. Крупа тихо лаявся. Горілка не зігріла, лише вдарила в голову на голодний шлунок. Йому хотілося швидше дістатися до своєї квартири, залізти під ковдру.

Крупа обрав собі умебльовану затишну квартиру на другому поверсі невеличкого особняка, що стояв неподалеку від мосту через річку Усте, яка ліниво несла каламутну воду через усе місто. Жив австрієць, як завжди, байбаком, удома майже не бував, приходив здебільшого пізно вночі, а то й удосвіта.

На нижньому поверсі особняка мешкав підстаркуватий ділок, що відкрив власну аптеку поблизу, на вулиці Гоголя. Добре знаючи характер та нахили свого небезпечного сусіда, аптекар і його жінка всіляко намагалися ладнати з поліцаєм.

Іноді вони запрошували Крупу «на чай», виставляли на стіл сулію із спиртом і накачували австрійця по саму зав'язку. Останнім часом Крупа вже запрошень не чекав. Перш ніж увійти в свою квартиру, гамселив серед ночі кулаками в двері аптекаря. Переляканий аптекар, підтримуючи підштаники, гримів засувом, упускав австрійця в дім. За годину Крупа, ледь пересуваючи ноги, підіймався до себе нагору.

...Зайшовши на подвір'я, австрієць за звичкою попрямував було до сусіда, та чомусь передумав. Постояв, подивився на темні вікна аптекаревої квартири, махнув рукою і повернув до себе.

Лампочка в коридорі не загорілася. Поклацавши вимикачем, австрієць скинув у темряві шинель, почепив на вішалку і зайшов до вітальні. Світла і тут чомусь не було. Бурмочучи прокльони, Крупа навпомацки, натикаючись на стільці, добрів до канапи. Зірвав з ніг, жбурнув на підлогу чоботи, ще раз потягся до вимикача.

— Не силкуйтеся даремно, я викрутив пробки,— тихо промовив хтось по-польському.

Крупа швидко присів, метнувся до дверей. Хотів вискочити в коридор. З грудей вирвалося глухе гарчання. Важким жилавим тілом австрієць ледве не збив з ніг чоловіка, який стояв на порозі.

— Не поспішай! — сказав той. Міцний удар в обличчя відкинув Крупу назад.— Пістолет твій я з шинелі витяг. Сядь. Штанів можеш не надягати, тут одні мужчини.

Від цього спокійного насмішкуватого голосу і від того, що в темній кімнаті не було видно людей, Крупа раптом зів'яв. Хотів закричати, та з горла виповз лише здавлений хрип. Крупа важко опустився на канапу. Хміль вивітрувався з нього, наче після крижаної купелі.

— От що горілка робить з людиною,— співчутливо сказав той же голос по-польському.— А колись ви добре володіли собою, пане Крупа. Ну навіщо кричати? Все одно аптекар не допоможе.

В цей час чоловік, що перехопив Крупу біля дверей, узяв із стільця одяг австрійця, перевірів кишені. А другий, той, що говорив по-польському, продовжував звідкись з кутка:

— Вже заспокоїлись, пане Крупа? Здатні вести розмову? Чуєте, що я питаю?

— Я все добре чую,— тверезим голосом відповів Крупа.— Якого біса вам треба? Хто ви такі?

— Зараз дізнаєтесь. Часу в нас обмаль, а тому перейдемо відразу до діла. Вибачте за нескромність, але мені хочеться знати, як ви уявляєте собі ваше даліше життя. Не розумієте? Поясню. Минуло досить багато часу з того дня, коли ви одержали останню сотню злотих за послуги польській контррозвідці...

Канапа під Крупою зойкнула пружинами.

— Більше витримки, пане. Так от. Часу минуло чимало. Почалася війна. Сюди прийшла армія росіян. Тепер тут німці. Все начебто зрушило з місця, перемістилося, переладналося. Ви привчили себе до думки, що полякам уже не до вас, що дефензиви більше не існує взагалі, що на вас, як на свого агента, поляки махнули

рукою. Але ж, пане шановний, людині властиво помилятися! Тому скажіть мені, що б ви робили, коли б до вас зненацька завітали гості і заявили вам: пане Крупа, ваші канікули скінчилися, треба совість мати.

— Капітан Смолінський?! — Крупа рвучко схопився на ноги.

З кутка долинув тихий сміх.

— Ви помилилися. Що не забуваєте давніх друзів — це добре. Але капітан Смолінський, на жаль, не зміг завітати до вашої затишної оселі. Він доручив мені провідати вас. Можете звати мене поручником Вітольдом... Однак не будемо відхилятися від суті. Вас слід би вилаяти за те, що зловживаєте спиртним. Клята горілка може зашкодити вашій кар'єрі, німцям набриднуть ваші щоденні пиятики, і ви погано скінчите. Нам не хотілося б втрачати вас як агента. Звичайно, ви вже не той, що колись, але ваше становище коменданта в якійсь мірі компенсує брак колишньої вашої енергії. Наші завдання ви ще будете виконувати. Та до цього ми повернемося пізніше. А зараз розберемося в одній неясній історії.

Настала пауза. Чути було важке дихання Крупи та десь на кухні розмірено, одноманітно капала з крана вода.

— Історія погана, пане поліціянте! — від різкого голосу австрієць здригнувся. — Один ваш знайомий якимось застерігав вас від необачного кроку. Ви добре знали, що чекає на вас, якщо отого вашого знайомого спіткає нещастя, скажімо, арешт. Вам було сказано ясно: є люди, які зможуть поінформувати гестапо про те, як ви зрадили німців, як перевербувала вас польська контррозвідка. Так оті люди — це ми, пане. Запевняю, нам навіть не обов'язково вирішувати вашу долю за допомогою гестапо. Одним пострілом можна розв'язати цей вузлик негайно, тут, у вашій кімнаті. Скажіть нам, куди подівся Новак?

І Крупа зрозумів: жартувати з ним не збираються, його власне життя повисло на такій тонкій павутинці, що навіть невпевнена інтонація в голосі може обірвати її. Він як міг надав тону своїй відповіді переконливої твердості:

— Новака арештувало СД, а СД, ви знаєте, не звітує перед допоміжною поліцією.

— Де тримають арештованого?

— У міській тюрмі.

— Варта?

— Виключно німці.

— Так. Значить — СД... Але хтось приклав руку до цього арешту. Не ви часом, пане Крупа?

— Повторюю: я не причетний. Донос надійшов від Жовтуцького, колишнього студента, він навчався разом з Новаком в інституті.

— Вам відомо, що саме написав Жовтуцький німцям?

— Не читав, але догадуюсь. Схоже, він витяг на світ давні справи: що Новак займався комуністичною пропагандою, що за це відсидів кілька років у тюрмі за Польщі.

Чоловік, що назвався поручником Вітольдом, виступив з кутка, сів на підвіконня.

— Ви влаштували Новака на роботу, пане Крупа. Адже так?

— Я сприяв, щоб його прийняли на фабрику кави.

— Зрозуміло. А вас не тривожить та обставина, що німці пред'являть вам рахунок за цю рекомендацію?

— Уже пред'явили, — буркнув Крупа.

— Тобто?..

— Позавчора мене викликав слідчий СД. Що я міг сказати? Розповів, як було. Знаю Новака. В тюрмі за Польщі сидів. Кинули його туди ні за понюшку тютюну — робила поліція трус, витягла у Новака з кишені більшовицьку листівку. Сталося це у моєї присутності, в Гощі... За Радянської влади в начальниках Новак не ходив, латаним студентом був, як і Жовтуцький. Війна почалася — від армії відкрутився, навіть військовий білет має на руках... Працює на благо Німеччини. Немає у мене підстав не довіряти йому. Все це я і виклав слідчому.

Зіскочивши з підвіконня, чоловік у шляпі заходив по кімнаті. Крупа знову почув його голос:

— Отой Жовтуцький... хто він такий, що собою представляє?

— Це саме питали мене і в СД. Хто він?.. Шмарката наволоч, інтелігентом прикидається. Біля оунівських провідників вертівся весь час. Поліцаєм став відразу, як тільки німці прийшли сюди. Служить справно, старається. Мітив на посаду директора на тій же фабриці валяників. Хтось із націоналістів пхав його на те місце і майже випхав було. Але зірвалося.

— Чому?

— Коли він подав мені рапорт про звільнення з роботи в поліції, мотивуючи тим, ніби його висувають на ди-

ректора, я послав його до бісового батька. Не відпустив. Людей у поліції не вистачало.

— Давно це було?

— Минулого року, коли старого шефа фабрики, Косача, виганяли з роботи.

— Той рапорт Жовтуцького... зберігся, пане Крупа? Австрієць відповів не зразу. Помовчав. Кашлянув.

— Бачите, все не так просто... З одного боку — заява Жовтуцького на Новака... Таких заяв німці не викидають у кошик; з другого — в гебітскомісаріаті не в захопленні від арешту директора фабрики, адже він працював у їхній системі, це пілюля, особливо для Бота. Кожен дбає про власну шкуру. Мене теж не тягне підставляти під удар свою спину на старість. Отже, найкраще було віддати той рапорт в СД. Я так і зробив. Для повнішої картини. Зрештою, мій обов'язок — допомагати слідству... При цьому сказав слідчому, що як на мій розум, то йде тут звичайна скубня за портфель. Схоже, і слідчий схильний до такої думки. В усякому разі, рапорт Жовтуцького зацікавив його. У шефа гестапо Йоргенса з гебітскомісаром Беером та його заступником Ботом давня дружба, їм не хочеться псувати один одному настрої. Розумієте?

— Розуміємо, пане Крупа, — обізвався низенький чоловік у шляпі, — я був певен: ви ще здатні для дечого, і якби не горілка... Ви далеко пішли б, слово честі!

І хоч сказано це було не без іронії, австрієць сприйняв ці слова як добрий знак. Видно, вирішив, що хмари над головою почали розсуватися і що ці двоє, несподівано з'явившись, не для того прийшли, щоб звести з ним, Францом Крупою, рахунки за арешт директора фабрики валянків, а навпаки, він, Крупа, потрібен їм, потрібен живий, а не мертвий.

Підбадьорившись Крупа заговорив уже з легкою фамільярністю старого добряги:

— У буфеті стоїть пляшка, панове. Не коньяк, правда, але мозок прочищає. Немає часу? А куди, власне, поспішати? На той світ завжди встигнемо... Значить, пане поручнику, Крупу — на пушку? По пиці, пістолетом під ребра... Не заслужив такого, ні. Крупа добрих людей не підводить і слова свого дотримує. Не вірите мені, бачу. І даремно...

— Про почуття, пане, потім, ми не скінчили діла. Пам'ятаєте, ще минулого року, влітку, у вас в кабінеті зберігалася невелика папка з паперами? Оунівці зібра-

ли ті папери перед тим, як судити Новака. Де папка тепер?

— Та писанина не варта уваги,— недбало кинув австрієць.— У ній було чимало брехні. Самі оунівці визнали, що не мають вагомих доказів проти Новака...

— Крупа, ці дурниці прибережіть для гестапо.— Ми добре знаємо зміст тих паперів. Де папка?

— Я спалив її...

— Ви певні, що це вам не приснилося?

Серед мертвої тиші голосно клацнув запобіжник пістоleta.

Крупа підвівся на ноги. Похмуро видавив:

— Дозвольте підійти до шафи. Папка там.

Удруге за весь час цієї нічної розмови чоловік, якого ховала темрява, глухо засміявся. Сміх був невеселий і обірвався відразу ж.

— Папка у мене в руці, пане. Я знайшов її у шафі годину тому, коли ми тут нудились без вас. У майбутньому не тримайте в квартирі таких документів, це небезпечно. Якби ми були з гестапо, я не дав би за вашу голову ані копійки. Ну що ж, за свою нещирість ви заплатите ще одним документом. Ось вам папір. Підійдіть до столу. Капрал, присвітить панові поліціянтові! — наказав він своєму мовчазному напарникові.

Крупа весь зіщулився, проте за його спиною не гримнув постріл — лише жовте кружало світла від кишенькового ліхтарика захиталося на столі.

— Писати треба по-польському,— почув австрієць і взяв ручку.— Диктую: «Я, Франц Крупа, одержав від поручника Вітольда — офіцера другого відділу польського генштабу, дві тисячі рейхсмарок за чергове донесення. Що й засвідчую». Крапка. Зазначте дату, можна сьогоднішнім днем. Поставте свій підпис. Все, пане Крупа. Дайте розписку сюди. Двох тисяч, звичайно, я вам не вручу, не ті часи, щоб розкидатися грішми. Та й ви їх все одно пропили б. А пістолет свій візьміть. Не бійтеся, він розряджений.

Парабелум Крупи зі стуком упав на стіл. Ліхтарик згас.

Австрійця підштовхнули до вікна. Поручник уже був не такий ввічливий.

— Я не знаю, брехали ви чи ні про рапорт Жовтуцького,— сказав він,— але запам'ятайте: був такий рапорт чи не було його, це мене не обходить. Рапорт мусить бу-

ти і мусить потрапити до слідчого СД. Інакше я власноручно пристрелю вас удень на вулиці.

Потім він запропонував Крупі визирнути у вікно. На подвір'ї біля дерева виднілася невиразна постать людини.

— То стоїть хлопець, який може жбурнути у вікно гранату. Тому не робіть дурниць, Крупа. Найкраще, коли ви не вийдете з квартири до ранку. Ну, а про наші даліші стосунки... Ми ще зустрінемося з вами, і не раз. Пам'ятайте про рапорт Жовтуцького!

Крупа стояв біля вікна і не оглядався. Чув, як двоє вийшли в коридор, причинили двері. Заскрипіли сходи, і все стихло.

Вони швидко крокували понад берегом. Іван Луць попереду, за ним, трохи відставши, — Олександр Гуц. Ліворуч дзюрчали струмки, збігали з провулків у річку. Дощ змив сміття міських вулиць, брудна вода зносила його в Усте. Над рікою хилилися голі верби та клени. До берега спускалися старі поламані паркани.

Вони зачekali Шкурка в кособокій повітці з проваленим дахом, що стояла в кінці залушеного, покинутого людсьм подвір'я. Шкурко ввійшов у повітку, згинаючись під низенькими одвірками.

Луць зустрів Федора коротким запитанням:

— Ну, як в і н там?

— Порядок. Носа не витикає з квартири... А у вас що?

— Теж порядок. — Попросивши в Гуца тютюну, Іван Іванович, не поспішаючи, старанно крутив, слинив цигарку.

Доки тривали «переговори» з Крупою, Шкурко вартував під вікнами особняка, готовий будь-якої миті кинутись у дім, до друзів. Він був переконаний, що зустріч з ксмендантом поліції без стрілянини не обійдеться. Та, на його подив (і не без деякого розчарування), все обійшлося тихо, без шуму, як і передбачав Іван Іванович.

Федорові не терпілося дізнатись подробиці. Але «поручник Вітольд» мовчки посмоктавав цигарку. Мовчав і «пан капрал» — Олександр Гуц, якого Іван Іванович узяв собі в помічники на час «переговорів».

— Чого ж мовчите? Розкажіть, не тягніть за душу, — гарячкував Шкурко.

— Ми дух відводимо, — сказав Луць і затопав недокурком.

Він розповів Шкуркові про все, що відбулося в квартирі Крупи.

— Тепер ми знаємо головне: крім заяви Жовтуцького, більше нічого СД не відомо... Крупа — хитра bestія. Причетний до влаштування Терентія на роботу і добре розуміє, що німці схоплять за горлянку і його, якщо справа арештованого скінчиться погано. Крупа рятує власну голову і мимоволі підтримує Терентія. Нічого іншого австрійцеві не лишається, бо старому псові життя дороге. Ех, якби Терентій знав, що причина всьому — донос Жовтуцького. Легше б йому було зорієнтуватися.

— Так примусити австрійця...

Олександр Гуц перебив Шкурка:

— Не вийде. Крупа не таке велике цабе, щоб втручатися в парафію СД. Його просто не впустять у камеру. Та й чим він мотивуватиме своє намагання побачитись з арештованим?

— Навіть думки не може бути, щоб штовхати Крупу на такий крок, — підтримав Олександра Іван Іванович. — Спроба австрійця зустрітись з Терентієм у тюрмі викличе у німців підозру. В даному випадку небезпечно тиснути. Всьому є межа. Дещо ми взнали. Що змогли — зробили. На жаль, у квартири майора Йоргенса не зайдеш з відмичкою, як до Крупи. Доведеться набратися терпіння й чекати. І працювати далі. Арешт Терентія не повинен послабити діяльність усіх ланок підпілля.

— А ці папери, — Луць витяг з кишені зібгану папку, — знищимо негайно.

Вони розірвали кожен папірець на дрібні шматочки й кинули їх в Усте.

У коридорі тюрми чути важкі кроки, вони наближаються, лунають біля дверей камери.

— Прилетіли архангели, — шепоче Максим Костюнець, — ану, слухай... Чи не по наші душі?

Я слухаю. І не тільки я. Вся камера, вся тюрма не спить опівночі, коли гітлерівці, як правило, приходять за черговими жертвами.

Ковані залізом двері гримлять десь далі, праворуч од нас. Разом із скрипом дверей у коридорі вибухає лайка й тупіт. І крик.

Коридором когось поволокли. Шум і крик віддалились.

У камері всі повернули голови туди, де темніе загразоване віконце.

На подвір'ї, оточеному стінами тюремних корпусів, загув мотор машини. Голоси вже долинають знизу, з подвір'я, наче з колодязя.

А іноді машини не чути. Тоді — це вже знають усі — застукотять постріли.

Ось так щоночі: або машина, або виляски пострілів у кінці подвір'я, біля заздалегідь викопаних ям.

Пронизливо вищать іржаві завіси дверей, у світлі, що падає з коридора, виникає постать Румке — німецький кітель без пояса, пілотка, штани, заправлені в шкарпетки. Він горлає, як навіжений:

— Вста-а-ать!

Миттю схоплюємося на ноги. Всі, крім трьох. Ці троє не підводяться. Вмирають від побоїв і голоду.

Кілька помахів гумовою палицею, кілька ударів по головах і спинах, і Румке вибігає з камери, клапаючи незашнурованими солдатськими бутсами, мчить уздовж коридору. «Вста-а-ать! Вст-а-а-ать!» — репетує він, по черзі відмикаючи двері.

Цей тупуватий розхристаний німець кожного ранку підіймає своїм густим басом ліве крило тюрми. Він догоджає тюремникам і вислужується перед ними як може, бо справа Румке кепські. Єфрейтор гітлерівської армії, він дав драла з фронту, десь біля Ровно його затримала польова жандармерія; з дня на день дезертир чекає військового суду. І страшенно лютує, виконуючи обов'язки коридорного наглядача. Надіється, що за «хорошу поведінку» йому винесуть пом'якшений вирок.

Перше знайомство з Румке скінчилося для мене несподіванкою. Після арешту й нічного допиту, опинившись у камері № 4, вдосвіта я не досить прудко пропреагував на появу зашмиганого німця. Граючи гумовою палицею, Румке посунув на мене, заволав:

— Ей ти, клята свиня, чому не виконуєш мого наказу? Чому не підіймаєшся?

— Як це — не підіймаюсь? Адже я на ногах.

Мій чистий костюм, сорочка, тоді ще біла, галстук, а особливо — відповідь по-німецьки, викликали на квадратному обличчі Румке щось схоже на подив і роздум. Змірявши мене поглядом з ніг до голови, він опустив палицю і заклав руку за обшлаг засмальцьованого мундира.

— Ти знаєш німецьку мову?

— Трохи знаю.

— Гут! Підеш працювати. Ця наволоч,— зневажливо кивнув він на людей у камері,— вже ледве дише. Ти свіженький, будеш допомагати мені носити на кухню воду.

Підсобні приміщення тюрми містилися на нижньому поверсі. З тиждень я скріб, чистив і наповнював водою кухонні котли, різав колоди, носив паливо до печей,¹⁾ постійно рухався, дихав свіжим повітрям, мав додаткові дві-три склянки баланди і змогу зблизька спостерігати за тим, що діялося на подвір'ї.

Якось там з'явився молодий офіцер СС з нагаєм у руці.

— Наш комендант,— оголосив Румке, виймаючи з кишені шматок ковбаси (до суду він одержував солдатський пайок) і ліг на підвіконня грудьми.— У коменданта гості. Буде концерт.

За офіцером ішли дві німкені, теж в есесівських мундирах — наглядочки жіночого відділення в'язниці, та гості — кілька чоловіків у цивільному.

Солдати тюремної охорони прикладами виштовхали на подвір'я в'язнів-євреїв. Було їх чоловік тридцять, напевне, останні, хто лишився після розстрілу гетто. Вони стояли в пошматованій закривавленій білизні.

Офіцер скомандував «кругом!», євреї повернулися обличчям до муру. Німкені сплеснули в долоні й зареготали. Лахміття прикривало в'язнів лише спереду, а ззаду його майже не було. Сині, збасамовані нагаями тіла, незагоєні рани на спинах...

Німкені аж заходилися від сміху. А гості в цивільному брідливо корчили гримаси. Та офіцер вирішив розвеселити і їх. Висмикнувши з шеренги немолодих, огрядніших чоловіків, наказав танцювати навприсядки, а решті — підспівувати в такт. Вимучені в'язні пішли в страшний танок.

Першим не витримав сивобородий дід. Солдат вилив на нього відро води, старий підвів голову, але встати не зміг. Одна з німкень, блакитноока й білява, тріпнула шовковистим волоссям, поправила на голові пілотку, розстебнула на поясі іграшкову кобуру. В тонких пальцях блимнув браунінг. Слабо тріснуло кілька пострілів. Старого схопили за ноги й потягли в гліб подвір'я.

— Припиніть! Припиніть цей танок! Дайте спокійно вмерти. О-о-о!

Худий, як палиця, в'язень, голий до пояса, сів на землю, хитаючись, істерично кричав, роздирав нігтями груди. Офіцерський чобіт улучив йому в вухо. З рота бриз-

нула кров. Чоловік сидючи, повільно підвів обличчя догори, і я мимоволі позадкував од вікна. Невидючими, залитими слізьми очима на коменданта тюрми дивився адвокат, сусід Мальви Гольберг по гетто, чоловік у чорному капелюсі, з яким ми з Луцем розмовляли минулого року, напередодні трагедії в Сосонках.

Комендант обійшов адвоката і з парабелума вистрілив ззаду, в потилицю. Худе тіло смикнулося, похилилося набік, та раптом випросталось, наче підкинута пружиною. Ковзаючи ногами по бруківці, адвокат піднявся, хитаючись, пішов на німкені. Ті заверещали. Солдати кинулися до смертельно пораненої людини. Офіцер зупинив їх спокійним жестом і ще раз підняв пістолет...

Коли я примусив себе знову подивитись у вікно, подвір'я спорожніло. Кілька маленьких латунних гільз виблискувало проти сонця в калюжі води. Від калюжі через усе подвір'я пролягли дві криваві стежки.

«Вст-а-а-ать!» — уже десь біля віддалених камер гуде бас німця й тоне в розміреному шарканні десятків парніг. То натовп в'язнів шикуються в коридорі в шеренгу, з глухим тупотом рушає сходами вниз і сірим потоком вихлюпується на подвір'я тюрми. Там, біля кухні, кожен підставить миску чи котелок і одержить кілька ложок чорного, смердючого пійла.

Так починається день.

У камері № 23, куди мене перевели місяць тому, день починається інакше. Зранку двері відчиняються лише на хвилину, рівно на стільки, скільки це потрібно Румке, щоб голосом навіженого сповістити про підйом. Потім нам приносять баланду. На подвір'я не випускають. Цілодобово ми сидимо в чотирьох стінах. Прогулянок немає. На роботу не посилають. Про передачі від рідних чи знайомих не може бути й мови. Людей, кинутих до цієї камери, викреслюють з життя безслідно.

А троє вмирають повільно. Юнак років дев'ятнадцяти, місцевий, начебто з Ровно, згасає як свічка; і зарослий чорною густою бородою чоловік у червоноармійській гімнастерці, видно з військовополонених, теж уже кілька днів не підводиться. Скоцюрбившись, вони лежать під стіною. Румке дав їм спокій. І баланди їм не носить. Ми з Костюрцем відливаюємо із своїх мисок тюремної юшки, але вони відвертаються, обох від неї нудить.

Не їсть і третій — поляк. Схоже, офіцер. Від сукняного мундира зосталося на ньому одне гноття, просочене

кров'ю. У поляка рана в животі, розбита голова замотана брудною ганчіркою. Він не може розмовляти, скорботно водить очима, коли хоче пити, і болісно, тихо стогне.

Ці троє, Костюрець та я поки що постійні мешканці камери.

Максим Костюрець уже не молодий, голова сива. Іноді я довго спостерігаю за ним, милуючись твердим, грубуватим обличчям, і здається, ніби віє від нього налітою непереборною силою. У Максима сталева витримка, міцні нерви й зашкарублі руки хлібороба. Таким я знав його раніше, таким побачив і тут, у фашистській тюрмі, хоч ішов він через саме пекло. Тяжкому шляху його не видно було кінця.

В'язень камери № 23 комуніст Максим Костюрець, як і я,— з Гоцанського району. Ми знайомі давно. Не раз зустрічалися в селі Синів, де жив Костюрець зі своєю сім'єю в старій, ще дідівській хаті. Він був одним із тих волиняків, які здавна, корінням уросли в землю, любили її, политу потом, і шанували, та вузький світ селянських меж не прикував ланцюгом їхньої свідомості, не засмоктав думок і серця.

Він прийшов у партію без манівців, без вагань і став її рядовим трударем. Запрягав коня, розвозив листівки на далекі хутори; ходив по селах від хати до хати, терпляче, довго розказував землякам, хто такі оті революціонери, за що страждають у каторжних таборах і сирих тюрмах; і сільські молодиці, слухаючи простого дядька в латаній свитині, витирали хусточками очі, виймали з-за ікон вузлики із збереженими кількома злотими, щоб поділитись через МОДР з тими добрими людьми; водив Костюрець зв'язкових по партійних явках, переховував друзів-комуністів, приймав у своїй хаті гостей «з того боку» — з радянської сторони, мандрував до міста за нелегальною літературою...

Коли ввірвалися на Ровенщину гітлерівці, банда оунівців довго влаштовувала засідки, полюючи за Костюрцем. Не раз він вислизав від них, та якось уночі його все ж схопили. Максим розкидав бандитів, вирвав у одного обріз і вже заслав у ствол патрона, але вистрілити не встиг — ударили по голові, скрутили непритомного дротом.

Півтора місяця катували бандерівці Костюрця в цегляному льоху. Крошили зуби, топтали чобітьми, припіка-

ли вогнем. «Кого знаєш з комуністів? Де переховуються?»

Максим ще на початку сказав їм: «Нічого і нікого я не знаю. Все забув. І котіться ви, сволота, до такої-сякої матері!»

Нічого не добившись, оунівці передали Костюрця з рук у руки фашистам з СД. Його й за пілсудчиків тягали по поліцейських постерунках, мордували в застінках, засуджували до тюремного ув'язнення. Всі ступені випробувань, неминучі для комуніста в Речі Посполитій, пройшов тоді Максим Костюрець. І ось йому випало пройти ще один ступінь — гітлерівську катівню. В тюрмі на допитах твердив одне: ніяких комуністів не знаю, в партії не перебував, то все наговір і брехня.

— Знаєш, як у них, у цих гицлів з СД? — шепотів Костюрець, коли ми, впізнавши один одного в камері, проговорили всю ніч, примостившись поруч на цементній підлозі.— Арифметика їхня проста, розкусити неважко. Спочатку м'яко стелять: признавайся, мовляв, однаково відомо нам про тебе все, признаєшся — випустимо... Дехто й завагався, іноді ловлять вони простачків на цю приманку. А як тільки схитнеться людина, зізнається хоча б на крихту — смерть. Та ми вже бачили дещо, нас дешево не купиш. Нехай хоч шкіру з мене здирають, на своєму стоятиму. Оунівці з мене сироватку вижимали — не вижали, ці теж оближуться. Головне — ні в чому не признаватися. Ні в якому разі...

Я розумів, він підказував мені, як триматися в тюрмі. Та після допиту в ніч арешту фашисти мовби втратили до мене цікавість. І я все частіше думав, що, мабуть, марними були всі мої зусилля відвести удари слідчих СД, що ніякої перевірки фашисти і не збиралися робити, що ретельно продумані версії нічогісінько мені не дадуть; для гітлерівської служби безпеки я вже перетворився на безіменного в'язня, і на цьому на моїй справі поставлено крапку.

...Вже з годину доносяться знадвору окрики гітлерівців, гавкіт вівчарок, глухий гомін.

Костюрець пробрався до стіни, де крізь закурене брудне скло віконця ллється денне світло. Поманив мене рукою:

— Підсади-но.

Я підставив плече, хитаючись під невеликою вагою худого Максимового тіла, відчуваючи, що сил малувато.

Схопившись за металеве пруття, Костюрець заглядав у вікно.

— Чого вони там лементують?

Він зіскочив на підлогу.

— Знову мордують євреїв. Розділили на дві групи, одні бідолахи навпочіпки соваються по підвір'ю, у кожного цеглина в руці, натирають бруківку до блиску, а інші в цей час поливають їх із цеберок водою. Улюблена розвага пана коменданта.

В камері всі похмуро слухають Костюрця. А він продовжує:

— Надворі вже літо, братця. Деревя зелені. Сонечко. А з півдня захмарює, мабуть, дощ буде.

Камера мовчить.

Потім ми з Максимом розстелюємо свої піджаки, лягаємо один біля одного. В камері немає навіть соломи, від голого цементу тягне холодом. Згадуємо Гошу, наші села, спільних знайомих, зустрічі в минулому, переносимось спогадами назад, аби хоч на кілька хвилин забути про все, що оточує нас.

— Ти не думав... про втечу?— тихо питаю Костюрця.

Він хитає головою.

— Звідси не втечеш. Он хлопець пробував,— очима показує на поляка.— Тримали його десь на нижньому поверсі, разом з іншими ходив у двір за баландою. Ворота там були відчинені чи що — він і побіг. Угостили двома кулями і жбурнули сюди з порога, як лантух. От тобі і втеча...

Дехто з в'язнів тягне з себе лахміття, намагається воювати з паразитами, та це пусте заняття, бо воші аж кишать у нашому одязі. Тіло нестерпно свербить. Ниють після ночівок на цементі суглоби рук і ніг. Паморочиться в голові. В камері задуха. В повітрі весь час висить якась густа сива імла, від неї сльозяться очі...

Сірою ниткою тягнуться дні.

Мене тривожить думка про друзів. Як вони там, Іван Іванович, Настка, Поплавський, Жарська, Шкурко?.. Чи не нависла після мого арешту біда й над ними? А може, СД уже схопило їх, а фашисти лише ведуть якусь свою підступну гру, не викликаючи мене на допити стільки часу.

Немає з друзями зв'язку. Ех, якби взнати... Якби хоч слово почути про те, що діється там, де вже настало літо, де зеленіють дерева, де життя і справи, від яких я відірваний, можливо, назавжди.

От і знову — тупіт ніг, зойки. Коридором когось ведуть. Спинилися... Спинилися біля нашої камери.

У відхилені двері фашисти штовхають одного за одним кількох молодих хлопців, майже підлітків. Видно, що вони з села: полотняні сорочки, свитки з домотканої вовни. Хлопчаки сполохано туляться до стіни, розмазують по обличчю кров, зиркають на нас, як затравлені звірята.

— Що, синки, не пощастило? — підводиться Костюрець назустріч.— А ви розташовуйтеся, сідайте на чому стоїте, бо крісел немає. Звикайте і не бійтеся. Ми теж спочатку боялися, а зараз наче й нічого, притерлися, прижилися тут... Побили вас трохи, видно. Це для науки, щоб більше не попадалися. Все буде добре, все минеться. Сідайте. За віщо ж вас сюди?..

Хлопці не відповідають.

Кілька днів утішає їх Костюрець, підбадьорює, веде тихі розмови то з одним, то з другим. І все більше хмурніє.

Їх арештували недавно. Хтось доніс, що в комсомол вступали. Перед війною вступали, ще в школі. Все село знало про це. Хіба ж будеш заперечувати? На допиті вони й не заперечували.

Вночі Костюрець довго крутився на підлозі, пошепки сказав мені:

— Розстріляють хлоп'ят. Ех, діти наші, діти... Не знають ще, який він, ворог із свастикою. «Не заперечували»... Загинуть хлоп'ята, а їм би ще жити та й жити.

Хлопці перебували з нами кілька днів. Однієї ночі їх вивели з камери. На підвір'ї застукотіли автомати...

Дезертира Румке розстріляли. Новий наглядач, миршавий заїка з нацистським значком на коричневому мундирі, вперше відчинивши камеру № 23, оглянув нас безбарвними очима, скопив губу й заговорив з натугою, ніби з нього силоміць видирали слова:

— Руу...с, скоро буу...де каа...рашо. Скоро больше... вік каа...пут. Вас — пух-пух, і ви тоо...же каа...пут.

— Амінь,— буркнув Костюрець.— По-моєму, в нього вже повні штани.

— Що тт...і скаа...заль?— вишкірився німець. Не одержавши відповіді, погрозив нам сухим кулачком і зачинив за собою двері.

— Гнида гнидою, а теж: пух-пух,— сплюнув Костюрець.

Але погроза «гниди» почала збуватися. Гітлерівці розпочали масові розстріли в'язнів з якоюсь осатанілою поспішністю. Людей тягли з камер уже не тільки серед ночі. Двері скрипіли без упину протягом доби, в'язнів виводили групами. І весь час гули на подвір'ї машини, не вгавала стрілянина.

З вікна видно було, як есесівці заганяли людей у важкі, наглухо закриті грузовики. Доки машини робили черговий рейс, усіх, кого в цей час виводили вниз, гітлерівці оточували суцільним кільцем, гнали в кінець подвір'я і косили за стіною з кулемета.

Машини курсували з ранку допізна. Фашисти і не приховували, куди й для чого вивозять в'язнів. У тюрмі знали всі, що грузовики курсують за місто, до кар'єрів в урочищі «Видумка». Там розстрілюють десятками, трупи обливають смолою і спалюють на спеціально збудованому металевому настилі.

Камера № 23, як і всі інші, швидко спорожніла. З тридцяти шести чоловік через кілька днів нас лишилося семеро. Сьогодні чотири рази відчинялись іржаві двері, подихом смерті віяло від постатей, споряджених по-бойовому, як на фронті,— в сталевих касках, з багнетами біля поясів, з гранатами за халявами чобіт.

Увечері до камери підійшли вп'яте. Тепер ми були тут удвох з Максимом.

Здавалося, могильна тиша вмить спустилася над тюрмою. Постріли, крик і шум моторів розпливлися й відлетіли кудись у безвість, і тільки один звук — скрегіт ключа в замку заповнив усе.

Костюрець встав.

— Ну, Терешку...

— Прощай, Максиме.

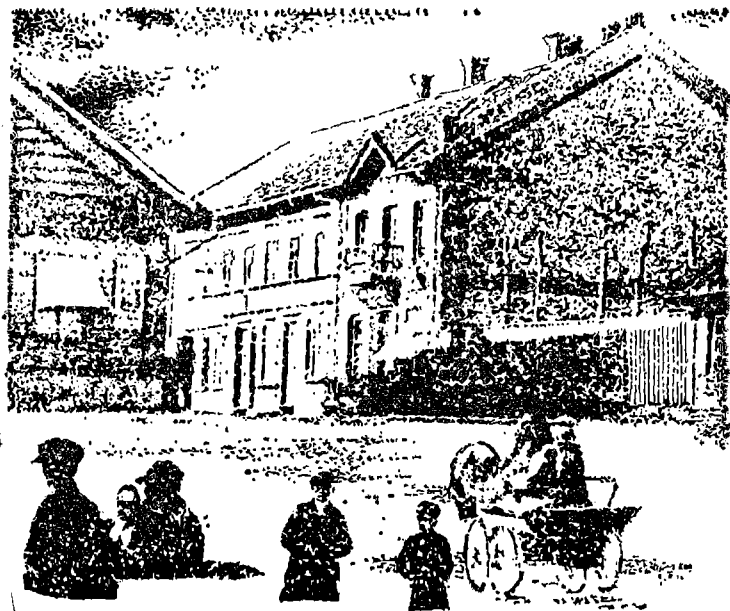
— Прощай!

У проймі дверей, розставивши тонкі ноги, стояв офіцер у темних окулярах. За ним у коридорі — троє. Нарукавні ромби з шитвом «СД» відразу ж упали в очі. Офіцер зазирнув у папірець, запинаючись, неголосно прочитав:

— Нью-вак!

Я вийшов наперед. Переступив через поріг. Оглянувся. Костюрець кивнув мені сивою головою.

Кроки лунко злітали під стелю коридору.

Розділ I ВИХІДЦІ З ТОГО СВІТУ

Перед самісінькими очима в траві вовтузяться мурашки. Вони лоскочуть ніс, чоло, заповзають на підборіддя, та я не рухаюсь, не відганяю їх, лише мружусь блаженно, з насолодою відчуваючи під щокою теплу, нагріту сонцем, м'яку землю, розпушену мурашиним племенем. Земля пахне весняними травами, злегка парує, і від цього аромату, від сліпучого денного світла, від золотавих сонячних променів, що пронизують наскрізь кущі, від глибокої синяви неба, що розкинулося над містом, сп'яніло шумує в голові, стукотить у скронях кров, а ле-

гені аж нюють, освіжені міцним живлючим нектаром повітря.

Я лежу в кущах, у глухому закутку парку Шевченка, розкинувши руки й притискаючись грудьми та щоголю до землі. Лежу довго, не ворущуся — здається, варто зробити рух, і шезне все, що є, — день, сонце, блакить у височині, непосидючі трударі — мурахи, дерева, земля, — все зникне, як марево.

...«Ньо-вак! Ньо-вак! Ньо-вак!..»

Отой хрипкуватий голос, що пролунав з порога камери, весь час стоїть у вухах. І лунко й розмірено стукотять підковані чоботи на сірим цементі тюремного коридора. Стукіт той наростає, як грім, б'є в голову, не дає дихати. Б'є хвилину, п'ять хвилин, десять.. А може, мене ведуть уже кілька годин? Може, проминула вічність?

По очах різонуло денним світлом. Я похитнувся. Стукіт офіцерських підків поглинувся легеньким вітерцем і сніжно-білими хмарами, розвіявся, розтав у повітрі. Ті трое, що конвоювали мене коридором, уже чимчикують геть, неквапно віддаляються назад, до приміщення тюрми.

На подвір'ї біля тюремної брами збилося в купу кілька чоловіків, жінок — пошматований, брудний одяг, на сірих змарнілих обличчях тривожно виблискують очі. Люди мовчать. Я стаю до цього невеликого гурту, відчуваю плечем нервову дрож чийогось гарячого тіла.

Молодий, прилизаний німець з погонями гауптмана, вже без нашивки «СД» на рукаві — офіцер з тюремної варти, вигукує незнайомі прізвища. І щоразу здригається хтось із моїх сусідів, мовчки виступає наперед. Ось і я чую: «Ньо-вак!» Майже механічно роблю крок до гітлерівця. Не дивлячись на мене, він простягає якогось папірця й одразу ж називає нове прізвище, не відриваючи погляду від розкритої папки. Остання з гурту — літня сива жінка стає поруч зі мною, притискає до грудей невеликого вузлика. «Німецький влада — справедливий влада, — наче з підземелля доноситься голос гауптмана, — якщо ти не робил шкода німецький армія і закон, ти повертайся до matka, детко, до свій сім'я...»

З несамовитим скреготом і виском відчиняється брама. За нею не видно машини, фашистів у касках, немає вівчарок. За нею — порожньо... А далі — будинки, вулиця, зеленіють дерева, видніє кілька постатей перехожих, гуркотить на бруківці візок, вусатий дядько в роз-

христаній полотняній сорочці байдуже помахує батогом. Там — свобода!

Штовхаючи один одного, люди кидаються в роззявлену пащечку брами. Вслід нам не стукотять постріли — чути лише, як регоче позаду гауптман та вторить йому тонким голосом солдат-вартовий...

Я лежу під кушем бузку, і мені все ще вчувається нестихаючий лемент, крик, стогін мордованих, торохкотнява автоматів, зойки і прокльони людей, яких розстрілюють на подвір'ї тюрми, катують у камерах, у коридорі. Я чую гуркіт машин, ущерть заповнених в'язнями-смертниками, люте волення есесівців, гавкіт собак, сухий виляск пістолетних пострілів. Ця страшна какофонія звуків шаленіє десь поряд, хоч я добре знаю, що парк огорнула тиша, — то мій до краю напружений мозок виштовхує картини пережитого.

Що ж це таке — моє несподіване звільнення з фашистської катівні? Моя перемога в психологічному двобої з представниками служби безпеки гітлерівців? Чи заздалегідь підготовлений в СД трюк, у якому мені відведено незавидну роль принади, випущеної з тюрми, але не з поля зору таємних агентів фашистів?

Не хотілося напружувати мозок, усе моє ество вимагало відпочинку, хоча б короткочасного спокою. Запашна й тепла, сонцем пригріта земля пригортала до себе, і не було сили відірватись од неї, підвести заслабле, змучене голодом тіло. Та думки наступали владно, невблаганно стукали в серце тривогою. Вони підвели мене з землі. Провів долонями по неголених, невмиваних щоках. Глянув на свій заяложений, пожмаканий костюм — на чистому повітрі від нього ще більше тхнуло смородом тюремної камери. Черевики подерті, лівий підв'язаний дротом, колись біла сорочка липне до пліч чорною, просоченою потом ганчіркою, засмальцьовані штани аж лопотять.

На вулицях люди сахалися мене і дивилися вслід здивовано й співчутливо. Доки дістався до своєї квартири, кілька разів зупиняли поліцейські патрулі. Я мовчки засував руку в кишеню, виймав папірець, виданий дві години тому при виході з тюрми. В ньому вказувалося, що мене звільнено з-під арешту і що я маю право повернутися на попереднє місце роботи. Печатка з німецьким орлом робила своє — поліцаї підозріло міряли мою постать поглядами, але не затримували.

Ворота фабрики валянків, гребінців і шіток були зачинені. З-за високого паркану долинав шум двигуна, брязкіт заліза, чулися голоси людей. Доріжка, що пролягала на пагорб, перед ворітьми старанно вирівняна й утрямбована, засипана щебнем. Полагоджений паркан ряботів латками з недавно обтесаних дощок.

Наблизившись до фабрики, я відчув, як сильно калатає серце. Перший зустрів мене біля своєї халабуди сторож Міхал. Він одразу зблід і з хвилину стояв, розкривши рота, не йняв віри, що це — я, а не пришелець з того світу.

— Матка боска!.. Пане директор... звідки?! Та сам пан-бог не впізнав би... на вас дивитися страшно, вибачте, проше пана директора... Це ви?

— Сам дивуюся, та уявіть собі — це таки я. Не чекали? Може, вже й на фабрику не пустите?

— Таке скажете, пане директор! Дякувати богу — ви живі, а в нас тут усяке базікали... Та люди завше таж: нічого не знають, а язиками ляпають. Але ж не гнівайтесь, я зараз, одну хвилинку...

Міхал забіг у сторожку. Той, хто порядкував без мене на фабриці, не тільки лагодив паркани та притрушував доріжки — крізь розчинені двері мені видно було: поляк поспіхом, кілька разів натиснув на якусь кнопку, вмонтовану в стіну біля тапчана.

Сигналізація діяла бездоганно. Не встиг я пересікти подвір'я, як низенький худорлявий чоловік, одягнений у мішкуватий сірий костюм, вибіг з приміщення, вгледів мене, на мить зупинився і кинувся мені назустріч, розмахуючи затиснутим у руці капелюхом.

Це був Іван Луць.

Він обіймав мене серед двору, схвильований, зблідлий; худенькі руки міцно стискали мої плечі. Іван Іванович немов забув про обережність. Та, зрештою, я ще залишався директором фабрики, ніхто поки що не знімав мене з цієї посади, а «пан головний бухгалтер» Луць, усім відомо, був моєю правою рукою на підприємстві, і його поведінку можна було тлумачити як вияв надмірної відданості своєму шефові.

Я полегшено зітхнув, почувши від Івана Івановича, що з нашими друзями все гаразд. Лейтенант Поплавський, як і раніше, працює головним інженером «центральне бюро дес гебітскомісаріат фюр віртшафт»; наш «головний інтендант» Марія Жарська — тут, на фабриці; Іван Талан і Михайло Анохін разом з іншими військовополо-

ними також працюють на підприємстві; Олександра Гуца наші влаштували в Ровно на склад утилю; керівник розвідки підпільної організації Федір Шкурко, Настка Кудеша, комуністи, які очолюють створені підпільні групи на селах,—член підпільного центру Прокіп Кульбенко, Федір Кравчук, Іван Кутковець, Ольга Солимчук,— усі вони на своїх місцях, усі продовжують розпочату роботу. Крім мене, нікого з підпільників німці не чіпали. За час мого арешту сталося чимало подій, є багато важливих новин...

Ми з Луцем сиділи в моєму кабінеті. Та говорити нам не давали. Кілька разів у відхилені двері зазірало розшаріле обличчя секретарки Ніни. Дівчина скоромовкою кидала Луцеві: «Вас питають, пане бухгалтер!» — і швидко зникала, чомусь соромлячись мене. На порозі топталася робітники, працівники канцелярії, просувалися в двері то один, то другий. Кожен, виявляється, мав якусь «невідкладну справу» до Луця, і кожен вдавав, що дуже здивований, побачивши в кабінеті мене, хоч усі вони, власне, і заходили сюди заради того, щоб впевнитися — правду говорять у цехах чи вигадують, що директор, можна сказати, з мертвих воскрес. Чутка про моє несподіване повернення з тюрми швидко облетіла фабрику.

Якимось чином уже знав про це і заступник гебітскомісара Бот. На фабрику примчав на велосипеді посильний — Бот наказував мені негайно прибути до нього.

Я вагався. Розумів: до шефа промислового відділу треба йти, інакше не можна. І все ж не впевнений, чи пішов би на той виклик, коли б поруч не було Івана Івановича.

Луць нічого не говорив мені. Ні в чому не переконував, не заспокоював і не давав порад. Він дивився на мене і чекав. Але я бачив, добре розумів, що саме промовляли його очі. «Натерпівся лиха? Вірю, знаю. Та чи можна зрівняти пережите тобою із стражданнями тисяч людей?.. На тебе звалився тільки невеликий шматок тієї чорної кам'яної брили, що душить, притискує наш народ на оцій землі, де хазяйнує фашистський окупант... Ти вагаєшся? Бачу. Ні, вагаєшся не від страху, що знову потрапиш в лабету до нацистів; Бот — не гестапо, і тих, кого гітлерівці збираються схопити за карк, вони не викликають до себе через посильних. Ти вагаєшся — йти чи не йти, бо тебе просто нудить від думки, що знову доведеться одягати машкару догідливості, вдавати з себе сумирного виконавця наказів, запопадливо схоплюватися

перед тими, в чії самовдоволені пики волів би розрядити пістоlet...

Тебе викликає Бот — права рука гебітскомісара Вернера Беєра. Хто не потрібен, про того не згадують. Значить, ти потрібен Боту. А це добре для нашої справи... Тож іди! Так треба!»

Я машинально скрутив товсту цигарку, закурив, ще кілька хвилин посидів біля Івана Івановича і встав.

Спускаючись з пагорба вниз, до мосту, оглянувся. Біля сторожки стояли, проводжаючи мене, Луць, Міхал та ще виднілася жіноча постать. Здалеку важко було впізнати, та мені здалося, що біля чоловіків стояло оте дівча, яке весь час сновигало у приймальній на фабриці,— секретарка Ніна. А може, мені здалося, що то була вона.

З виразу обличчя Бота, котрий сидів за своїм великим столом, я відразу зрозумів: німець задоволений моїм звільненням з-під арешту. Він усміхався, чого раніше я не помічав за ним. Завжди, коли доводилося бачити Бота, він лишався кам'яним і непроникливим, дивився на всіх із зверхністю, а на своїх підлеглих, на шефів ровенських підприємств і навіть на наближених до його особи націоналістів Сміяка та братів Дзиваків — з підкресленим презирством.

Очі німця з одвислими мішками були примружені, вони майже співчутливо розглядали мене.

— Сідайте,— кивнув Бот, показуючи очима на стілець.— Кажуть, ви вскочили було в халепу. То як же дивитесь на всю цю історію, що трапилася з вами?

— Дивлюся, пане Бот, просто: війна. От і вся історія,— відповів я, знову, вже в котрий раз за день, виймаючи папірця з печаткою, якого видали мені тюремщики. Та німець відсторонив мою руку, давши зрозуміти, що йому все відомо,— також і те, що писалося в тому документі.

— Війна,— повторив він.— Трапляються різні пригоди, так. Однак навіть подібні непорозуміння людині лише на користь, вони гартують її дух. Ось і ви після всього ще більше цінитимете довір'я, виявлене вам, ще раз упевнитесь у високому гуманізмі імперського устрою. Я переконаний у цьому.

— Все правильно, пане Бот. До німецької служби безпеки які можуть бути в мене претензії? Там займають-

ся своїм ділом, це ж зрозуміло кожному. Одне вразило мене, пане Бот.

— Що саме?

— Поведінка моїх земляків. Хотів би знати, яка наволоч зводила на мене наклеп... Комусь дуже свербіло пропхатися на моє місце, на директорську посаду, ось що скажу вам!

Заступник гебітскомісара охоче, але з несподіваним поворотом, підтримав розмову саме в цьому напрямку.

— У ваших земляків ще багато від варварства,— заговорив він, по-ораторськи підвищивши голос, наче виступав перед численними слухачами.— Рівень культури близько нуля. Різко виявлена тенденція до самознищення. Психологічна неповноцінність. Фюрер зобов'язав нас підтягувати тубільне населення тут, на Сході, до ступеня усвідомлення ним найпростішого — без роздумів виконувати наші накази, коритися нашій силі і працювати на Великонімецьчину. Ті, хто здатний буде піднятися на таку елементарну розумову стадію, одержуватимуть необхідний мінімум для забезпечення свого існування. Окремі індивідууми, розвинені більше, ніж уся маса з тієї простої причини, що в їхніх жилах тече слов'янська кров з певною якісною домішкою, стануть нашими помічниками в утвердженні нового порядку на територіях справедливо відвойованого у нащадків варварів життєвого простору. В цьому випадку потяг до самознищення, що так вкорінився в характер ваших єдиноплеменників, не заважатиме нам, а навпаки, сприятиме нашій меті...

Він виголошував свою «філософську» тираду з цілком серйозним виглядом. Зрозумівши, що Бот не жартує, я спочатку навіть розгубився. Важко було допустити, що переді мною психічно нормальна людина, яка читає, пише, має інженерну освіту, займає в своєму колі досить помітне становище: адже заступник гебітскомісара — це не якийсь там зачуханий, нашпигований геббельсівською пропагандою сірий солдат вермахту, мозок якого привчили тупо підкорятися чужій волі. Бот належав до тих фашистських бонз, котрі формували свідомість своїх підлеглих, розпоряджалися долею багатьох людей.

То був перший німець-нацист, від якого мені довелося почути не тільки окрики, лайку та накази, а також його думки, зазирнути, так би мовити, у його «світогляд».

— До невдоволення своїми земляками ви дійшли суто інтуїтивно,— продовжував заступник гебітскомісара,— але вам треба знати більше, ми мусимо заповнюва-

ти прогалини в розумі наших помічників. Отож слухайте: в місті ще є більшовицькі злочинні елементи. Внаслідок своєї недорозвиненості вони намагаються протидіяти нашим порядкам. Тенденція до самознищення у них проявляється особливо гостро. Вони готові будь-яким способом ліквідувати всіх своїх єдиноплемянників,¹¹ які збагнули, що служити нам — це найкращий і найвигідніший шлях. Ті фанатики плели сітку і навколо вас, Новак. Але! — Бот дивився на мене, не моргаючи. — Але! Ми вміємо робити розумні висновки, будьте певні. Звичайно, не без перевірки. Ось тут і виступає в своїй ролі гестапо, СД. Отже, справа не тільки в зазіханні на вашу посаду. Ви зрозуміли?

— Так, пане Бот.

— Передайте це розпорядження в бухгалтерію фабрики. За час вашої... відсутності на підприємстві вам виплатять заробіток повністю. — Він дав мені заздалегідь підготовлений папір. — Вам не зашкодить також відпустка. Даю чотири дні. Відпочивайте і — за роботу.

Несподівано мені спало на думку зробити красивий жест — відмовитись од відпустки, та біс його знав, як поставився б німець до такої надто вже «вірнопідданської» заяви. Щоб не переборщити, попросив пересунути відпустку трохи на пізніше. Оскільки пан заступник гебітскомісара знову довіряє мені підприємство, я повинен спочатку зайнятися фабрикою, з'ясувати, як іде робота, в якому стані виробництво. Адже пан Бот сам знає — на хвилину відвернешся, то робітники розхолоджуються, а мене ж не було в цехах кілька місяців...

Прохання німцеві припало до вподоби. Він милостиво торкнувся до мого плеча лінійкою, яку вертів у руках, схвально промовив:

— Ви маєте рацію. Праця — перш за все. У відпустку можете йти через тиждень. Без вас на підприємстві справи вирішував бухгалтер, і начебто непогано. Але я розумію, вам не терпиться глянути, що там і як. Ви любите порядок. Це добре.

Я скромно опустил очі, пом'явся.

— У вас ще запитання до мене? — поцікавився німець.

— Одне, пане Бот. Як із сировиною? Визмку ви обіцяли доставити вовну з Німеччини...

Бот не дав мені договорити, різко перебив:

— У вас непогана пам'ять. І, здається, гадаєте, що ми кидаємо слова на вітер. Не раджу так думати.

— Я хотів лише дізнатися про сировину. Прийде час, мене запитають, де ж продукція...

Та німець уже не слухав мене. Він знову став тим самим неприступним, холодно-непроникливим заступником гебітскомісара Ботом, яким був завжди. Напевно, зачепило за живе оце нагадування про його торішні обіцянки завалити підприємство вовною.

Але через кілька хвилин я зрозумів, що помилився. Зовсім не уражене самолюбство вплинуло на настрої Бота, все було значно серйозніше.

Німець заговорив уже іншим голосом, різким, уривчастим, фрази зривались у нього як команди. Український директор німецької фабрики валянків у Ровно вважає, що у гебітскомісаріаті сидять сліпі? Що нічого не бачать? Не розуміються на економіці? Їм добре відомо, що місцевої сировини чортма і що підприємство не приносить Німеччині бодай найменшої користі. Таку нікчемну фабрику давно можна було закрити, а робітників і директора разом з ними відправити на роботу куди-небудь на шахти Рурського басейну... Фабрика кави, наприклад, випускає продукцію, яка йде на потреби армії. Або фабрика, що виготовляє цурки, теж працює на перемогу німецької зброї — цурки потрібні як паливо для газогенераторних автомашин, а таких на фронті безліч. Підприємство ж на вулиці Хмільній поки що нічого не варте, воно працює з самого початку на холостому ходу. Директор думає — Бот цього не розуміє?

«Он воно що... Не такий ти довірливий, як здавався,— все більше насторожувався я, слухаючи німця.— Ти, негіднику, значить, розкусив нас ще тоді, коли вперше відвідав фабрику, добре бачив, що зовнішнім лоском і показовим порядком у цехах ми прикриваємо бездіяльність підприємства. Побачив це — і мовчав... Тепер ти притиснеш мене по-справжньому. І відбиватися немає чим...»

Проте я знову помилився. Бот не звинуватив мене ані в саботажі, ані в спробах обдурити гебітскомісаріат.

— Коли вами було затіяно авантюру — виготовляти на фабриці взуття з вовни, яку давали замовники,— продовжував Бот,— ми мовчки погодилися з цим. Хочете знати— чому? Бо ви придумали непоганий вихід із скрутного становища, в якому перебувало підприємство, і цим сьак-так налагодили виробництво. Тому у гебітскомісаріаті й не втручалися. Нехай ваші земляки тішаються надіями, ніби фабрика працює на них. Нехай, це нам лише на користь... Та хіба підприємство потрібне нам для цього?

Нам потрібна фабрика валянків на майбутнє, для близької перспективи. Гебітскомісаріату важливо, аби її цехи перебували у постійній готовності і в будь-який час приступили до масового випуску продукції для потреб армії. Про сировину не турбуйтеся, вона буде. Голландська вовна зібрана в одному з пунктів, але її треба доставити сюди. Це не так просто. Німецькі війська готуються завдати остаточного удару по напіврозгромленій російській армії. Залізничний транспорт перебуває під контролем командування вермахту, вагони використовують виключно для перевезення до фронту солдатів і військової техніки. Вовну ми доставимо, але треба зачекати... Отож не задавайте зайвих питань, пане директор. Думайте про те, щоб підприємство було наготові. Запам'ятайте: вдруге вийти з СД неможливо, вам і так пощастило один раз...

Я усвідомив — тепер Бот справді не кидає слів на вітер. Фабрика ще не дала німцям продукції ані на гріш, але вони сировину таки підвезуть, рано чи пізно. Нам треба підготуватись усерйоз до всього, намітити, як будемо працювати далі. Взувати у теплі валянки гітлерівське воїнство ми не збиралися.

Після виклику до Бота я кілька днів з ранку до пізнього вечора не виходив з фабрики. «Із запалом», як і належить директорові, котрий тривалий час був одірваний від підприємства, втручався в усі справи — перевіряв, як іде робота в цехах, у якому стані обладнання, цікавився діяльністю бухгалтерії, обліком продукції, заговленнями, по кілька разів на день викликав до себе Луця, майстрів, механіка.

Одне слово, я розгорнув бурхливу діяльність, пам'ятаючи, що серед робітників чи службовців напевно є ворожий інформатор, якому наказано наглядати за мною і доповідати німцям про мої дії.

Цілий тиждень я не зустрічався з Луцем ніде, окрім фабрики, і не намагався ні побачитися, ні поговорити з іншими товаришами. Доводилося проявляти обережність, пильнувати і придивлятися, чи не причепило мені СД свого «хвоста», коли я вийшов за ворота тюрми.

Луць попередив, що Федір Шкурко теж ужив деяких заходів. Кілька підпільників, які працювали в його групі, тримають фабрику під постійним наглядом.

Крім того, в Луця вже давно була домовленість із сторожем Міхалом, який весь день чергував на прохідній.

Якщо біля фабрики несподівано з'являться німці, той негайно попередить про це — натисне кнопку в своїй сторожці, і в моєму кабінеті теленькне електричний дзвінок. Цю сигналізацію Луць і Міхал обладнали ще навесні, після мого арешту, коли Луцеві було наказано взяти тимчасово керівництво підприємством у свої руки і він перебрався з бухгалтерії в директорський кабінет.

Кожного ранку і кожного вечора, йдучи на роботу і з роботи, я напружено й старанно, як тільки вмів, спостерігав за людьми, які стрічалися в місті на моєму шляху. Не раз серед ночі, не запалюючи світла, я тихо виходив з квартири, заздалегідь змастивши двері, щоб не скрипіли. Вислизав з коридора в темряву й стояв, прислухаючись, під стіною будиночка, обходив його кілька разів навколо, чекаючи, чи не промайне сполохана мною злодійкувата постать; годину-півтори очікував на подвір'ї, силкувався вловити вухом шурхіт чужих кроків, відчуті близьку присутність зачаєного шпика...

Проте чогось підозрілого я так і не помітив. За мною не стежили ні на вулицях, ні вдома. Такої ж думки був і Федір Шкурко. Його «контррозвідка» тривоги не здіймала.

Наступної неділі я прийшов на квартиру до Івана Луця і Настки Кудеші. Там уже чекав мене і Федір Шкурко. Настка, як завжди в таких випадках, не забувала і про свої обов'язки господині дому. Наварила картоплі, поставила на стіл миску з огірками.

Через годину друзі вже знали про кожен мій день, прожитий без них — від того весняного вечора, коли всі ми розійшлися з квартири Олександри Бенедиктівни Чадаєвої після засідання підпільного центру. Я теж довідався про цілу низку подій, що сталися відтоді, як повезла мене у невідомість машина СД, про несподіваний візит Луця, Шкурка й Олександра Гуца до коменданта поліції Франка Крупи, про розмову, що відбулася в його особняку, про папку з паперами — «дос'є», заведене на мене націоналістами, яку товариші знайшли у шафі Крупи, а потім знищили на березі Усте...

— Після наших відвідин старий бандит запив страшенно. З посади коменданта поліції його незабаром потурили, допивався до білої гарячки,— розповідав Іван Іванович.— Якийсь час Крупа крутився в гебітскомісаріаті, але підходящої роботи йому не дали. Тоді він знову пішов до старих хазяїв на поклін. Узяли його назад у поліцію. Вже рядовим шуцманом. Пивачить, як

і раніше. На базарі тиняється, по квартирах швендяє, віднімає у людей різні речі, одяг, міняє на самогонку. Не раз під парканом валявся...

— Та грець з ним, з Крупою,— не втерпів я.— Спився — туди йому й дорога... Давайте, Іване, про діло. Є новини?

— Новин багато,— сказав Луць.— І непогані.

Він почав розповідати.

Виявляється, до лісу вже відряджено не одну групу військовополонених. Партизанський загін росте, в ньому нараховується шістдесят бійців. Загін недавно перейшов у Цуманські ліси.

Дядько Юрко підтримує зв'язок з підпільниками міста через старого Йосипа Чиберака. Розвідники із загону вже кілька разів навідувалися в його оселю. У місті наші товариші дістають для партизанів медикаменти, зібрали дещо з боєприпасів.

Останнім часом у лісових селах поширюються чутки, начебто в Цуманських лісах висадилися радянські парашутисти. Партизанам поки що не пощастило натрапити на них, але вони весь час шукають зустрічі з десантниками.

У Федора Шкурка з кожним днем все додається відомостей, добутих на аеродромі, в сусідніх селах, в гебітскомісаріаті, в численних установах окупантів. Він систематизує дані про пересування військ ворога на залізниці, веде облік військових частин, які перекидаються до фронту. Поповнює Шкурка і свій список гітлерівських агентів, що шастають по місту, перебуваючи на службі в гестапо, СД, поліції. Якщо чутки про парашутистів справдяться і вдасться встановити зв'язок з ними — всі ці відомості можна буде негайно передати радянському командуванню.

Продовжує діяти під Ровно і молодіжна група Федора Кравчука. Грушвицькі комсомольці розгромили кілька маслопунктів — у селі Басів Кут, у колишньому радгоспі. Вони розповсюджують листівки, добувають зброю, залучають до цієї роботи юнаків та дівчат із сусідніх сіл. Останнім часом Кравчук доповідає, що їм приходить все частіше стикатися з оунівцями. Націоналісти заворушилися, силкуються обплутати своїми тенетами якомога більше селян, у першу чергу молодь. Комсомольці ведуть проти них уперту таємну війну.

Таке ж становище в Гощі. І там активізувалися оунівці. Але до гошанської підпільної групи вже входить двадцять вісім чоловік, націоналістам нелегко витримувати

поєдинок з таким бойовим кулаком патріотів. Серед них — немало підпільників, які мають досвід боротьби, набутий ще в роки панування пілсудчиків.

Особливо активно діяв Іван Кутковець. Це він з перших днів окупації почав створювати цю підпільну групу. Іван родом з Корця. Після визволення Західної України у 1939 році мене разом з його батьком ровенчани обирали депутатами Народних Зборів.

З його сестрою Галиною я вчився в інституті, а Івана, бойового комсомольця, добре знав по нелегальній роботі за часів буржуазної Польщі. Разом з Кутковцем гощанців очолює вдумливий, витриманий підпільник, радянський командир Володимир Соловійов. Гощанські товариші саботують заходи і накази місцевого крайсландвірта, зривають збір сільськогосподарських податків, заготівлю м'яса для німецької армії. Кутковцю вдалося влаштуватися до крайсландвірта перекладачем. Він не спускає очей з німця, стежить за кожним його кроком. Така посада Кутковця підпільникам на руку. Керівник групи контролює службове листування сільськогосподарського коменданта з гебітскомісаріатом, його телефонні розмови з гестапо, з інтендантською службою... Словом, у Гощі справи налагоджені добре, поки все йде як слід.

Дещо вже зроблено і в самому Ровно. На залізничній станції наші товариші підсипають пісок у букси вагонів, на кілька днів вивели з ладу водокачку, двічі пошкоджували лінію зв'язку. Не припиняли випускати листівки, друкувати повідомлення Радінформбюро. Ротатор і друкарська машинка, як і раніше, зберігаються в підвалах фабрики валянків. У місті є вже більше десяти конспіративних квартир: у Віри Макарової по вулиці Лесі Українки, у Михайла Конарева і Валентини Некрасової на Першотравневій, у сестер Підкаурих по вулиці Коперника... Створено резервні явки у селах Дворець, Тютюковичі, Житин, Золотіїв.

Прокопові Кульбенку доручено зайнятися цукрозаводом у Бабині. Він влаштувався там на роботі, підібрав кількох надійних товаришів із заводських. На Шпанівській цукроварні також створено невелику, але міцну підпільну групу...

— Пам'ятаєш, ще до твого арешту ми говорили про Сергія Зіненка, колишнього секретаря Збаразького райкому партії на Тернопільщині, який влаштувався в Корці агрономом? — запитав Іван Іванович.

— Пам'ятаю, аякже.

— Тоді йшлося про те, щоб забрати його з Корця, бо там Зіненко начебто впізнав якийсь підозрілий тип із Тернополя. Коли фашисти захопили Тернопільщину, Сергій Зіненко пішов на фронт, був комісаром штабу переправ Південно-Західного фронту. Під час відступу наших із Києва знищував мости і понтони на Дніпрі. Потім виводив з оточення саперів та матросів Дніпровської флотилії. Уже десь на Полтавщині його контузило. Потрапив у полон. Спочатку — в табір під Житомиром, а згодом — у ровенський табір. Якраз у ті дні ми попередили політрука Поцілуєва: гітлерівці мають намір направити військовополонених на підприємства. Разом з іншими Зіненко назвався спеціалістом. Він закінчив Комуністичний університет у Харкові, а в таборі сказав, що має сільськогосподарську освіту і, мовляв, працював агрономом по буряківництву. Німці прямо з табору погнали його в Корець на кагатне поле. Через Поплавського ми влаштували «агронома» на Шпанівську цукроварню. Там він і працює.

— Ще про одну новину, — Луць поглянув на Настку, на Шкурка, мов готував мене до якоїсь несподіванки, та в його погляді я не помітив тривоги, навпаки, сірі великі очі світилися стриманою радістю. — Політрук Микола Поцілуєв утік з ешелону, коли полонених вивозили з табору на захід, очевидно, в Польщу. Проломив підлогу вагона, і — на шпали... Хворий, у гарячці прийшов з нашим паролем у Тинне, до Миколи Титовича Ганжі. Той переховував його в себе кілька днів, відпоював гарячим молоком, поставив на ноги і недавно привів до міста. Зараз Поцілуєв перебуває на нашій квартирі у Віри Макарової — вулиця Лесі Українки, будинок сім.

Уперше почувши незнайоме прізвище, я поцікавився, хто така Макарова. Луць кивнув на Шкурка.

— З кадрів Марії Жарської. Федір Захарович дасть повну характеристику.

Попихкуючи цигаркою, Шкурко пояснив: Віра Макарова — дружина нашого військового, командира, який служив в одній частині з чоловіком Жарської. Разом з іншими сім'ями військовослужбовців Макарова з дітьми намагалася виїхати на схід, у тил, але і її, і Жарську спіткало лихо — фашисти перерізали шлях, і довелося шукати притулку в окупованому Ровно. Так і зосталася тут Віра Макарова з дворічною донькою і чотирирічним сином. Оселилася в покинутій, захарашеній битою цег-

лою квартирі, сама склала піч, закліла вікна. Живе випадковими заробітками — то білизну комусь пере, то допомагає людям на городах, шие трохи, так і перебивається.

Жарська розшукала її, і з того дня Віра стала її надійною помічницею в «інтендантських» справах. Для хлопців, які вирвалися з табору, вона добувала харчі, одяг; облатує їх, обпирає, влаштовує на квартири. Поцілуєву в неї поки що нічого не загрожує, самотня жінка з дітьми ні в кого не викликає підозри.

— Коли я зможу побачитися з Поцілуєвим?

— Ну, що я тобі казав, Захаровичу? — всміхнувся Луць до Шкурка і перевів погляд на мене. — Нетерплячий який... Зустрінешся з політруком завтра ввечері. Захарович усе підготує, простежить, щоб біля дому Макарової було чисто. Після твого арешту ми вже навчені, доводиться пильнувати. І з житлом для тебе слід вирішити. Як там твоя квартира, ще не розвалилася?

— Хороми мої не дуже затишні. Хатина стара, доки мене не було, стеля промокла наскрізь, глина обсипалась, на стінах патьоки... Біс його знає, треба щось робити.

— Ночувати на старій квартирі тобі не варто, — твердо сказала Настка. — Дай мені ключ, завтра я трохи приберу. Вдень іноді навідуйся, ніби, як і досі, збираєшся там мешкати, а зоставатися на ніч не смій, Терентію. Чуєш?

— Правильно, — підтримав Настку Іван Іванович. — Досить того, що вдень на виду у кожної погані, то хоч уночі спокійніше почуватимешся. Нерви — не залізо.

— Гадаєш, гестапівці, як ті кажани, нишпорять лише в темряві, а при світлі сонця сплять? Якщо приціляться ще раз, то і вдень зроблять усе, що їм потрібно.

— Так-то воно так, а все ж... Словом, балачки тут ні до чого. Сьогодні ж влаштуємо тебе на квартиру. Як, Захаровичу, зупинимося на Першотравневій чи на Коперника?

Видно, вони вже раніше обмінялися думками з цього приводу, бо Шкурко, подумавши мить, відповів:

— Я все-таки за другий варіант.

— Значить, пане директор, будеш сусідом уже відомої тобі контори, яка називається... СД. Вулиця Коперника, будинок двадцять вісім. Господиня квартири — наша підпільниця, Ксенія Підкаура. Вона працює в ресто-

рані «Гоф», миє посуд, прибирає. Людина перевірена. Дома буває рідко, має аусвайс — перепустку, яка дозволяє ходити по місту вночі, бо ресторан закривається пізно. З Ксенією живе її сестра, дівчинка тринадцяти років. Про квартиранта вони вже попереджені.

— Здрастуйте, товаришу Поцілуєв!

Він весь подався вперед, але стримався, не схопився, сидів на лаві, засунувши руки в кишені залатаного піджака, очевидно, з «гардероба» Миколи Ганжі. Був він невисокий на зріст, білявий і чоластий, світле волосся стрижене «під бокс», ледь запалі карі очі пильно дивилися на мене, сповнені недовір'я й очікування. Різко, одним видихом запитав:

— Звідки вам відомо, що я — Поцілуєв? Хто ви?

Лудь усміхнувся. Я підсів до політрука на лаву.

— Восени минулого року маленька така бабуся вперше передала вам сухарі і кілька варених картоплин. Ви працювали тоді у команді військовополонених, яка розбирала руїни на вулицях. Згодом бабуся вручила вам коротенького листа. А ви їй — записку на обгортці від махорки...

Схвильований, він мовчав.

— Так от, — вів я далі, — листа того написали ми. І відповідь вашу одержали також ми. А ще попередження про підготовку могил у Сосонках.

— Де та бабуся? — голос Поцілуєва здригнувся.

— Її уже немає. Того дня, коли ви передали записку про Сосонки, есесівець ударив стару прикладом. Вона померла від паралічу.

Політрук з хвилину сидів непорушно, і мені здалося, що в його очах блиснули сльози.

І все ж він не зовсім повірив нам. Розмову про минуле довелося продовжити. Ми нагадали йому про наше повідомлення, передане в табір у ті дні, коли гітлерівці готувалися віддати частину військовополонених у розпорядження Беера й Бота; про пароль, з яким прийшли до нас два «Конюхови» — Віталій Поплавський і дядько Юрко; про пароль, з яким з'явився у Тинному він сам, Поцілуєв...

— З Поплавським я можу зустрітись? — запитав політрук.

— Віталій Семенович у відрядженні, поїхав у Тучин на ткацьку фабрику.

— Гм... Хто ж його послав туди?

— Заступник гебітскомісара Бот,— спокійно відповів Луць.

— Хто?! — Поцілуєв перевів погляд з Луця на мене, та одразу ж узяв себе в руки, притамував подих і, намагаючись бути спокійним, додав: — А дядько Юрко?..

Луць не втримався від усмішки. А я пояснив, що дядько Юрко не зможе прийти сюди з тієї простої причини, що його давно вже немає в місті, бо він — командир партизанського загону, який діє в лісах поблизу Ровно.

— Нехай так,— похмуро кинув Поцілуєв.— Тоді, може, скажете мені, як побачитися з однією чорнявою красивою жінкою...

— ...яка передавала вам харчі, записки й паролі після смерті бабусі Ксені? — продовжив Луць, знову всміхнувся і вийшов у коридор.

Через кілька секунд розчинилися двері. До кімнати зайшла Настка Кудеша.

Поцілуєв підхопився з лави. Обличчя вкрилося рум'янцем. Він зробив крок до Настки, міцно стиснув її руку, голосом, що зривався від хвилювання, промовив:

— Спасибі, рідна, спасибі за все. Від усіх нас, табірників... Якби ви знали, скільки мріяв я про цю хвилину, щоб низько вклонитися вам, сестро...

Настка обняла його і заплакала.

— Так, так... Бачиш, як воно виходить: нам він не вірить, ми для нього особи підозрілі, а жінка з'явилась, і всі сумніви — геть. І довір'я їй, і потиск руки. А нам що? Допит учинив та й тільки,— мружив очі Луць, жартома вичитуючи політрукові.— Ну то як, можемо тепер про справу поговорити чи ще когось привести сюди? Погляньте товаришу Поцілуєв,— він підвів політрука до вікна.— Он там, біля повітки, стоїть парубійко в пальті... Не впізнаєте?

— Впізнаю,— обличчя Поцілуєва прояснилося.— Михайло Анохін... Чого ж він не заходить?.. А, он воно що,— догадався Микола.— Пробачте, мабуть, я починаю задавати зайві запитання.

Він раптом підтягнувся, осмикнув залатаний піджак, по-військовому випростався.

Своїм становищем «нелегального» квартиранта Микола Поцілуєв був невдоволений. Після всього, що довелося витерпіти, пережити у фашистському таборі смерті, йому не сиділося, він хотів діяти, йшов з Тинного у місто, твердо переконаний: підпільники негайно дадуть

йому завдання. І раптом — затишна квартира, спокійне життя, суворий наказ не виходити з дому, не домагатися зустрічей, навіть з друзями по табору.

— Я готовий робити все, що накажете, хоч сьогодні. Не з моїм характером сидіти в хаті. Зрозумійте мене, товариші.

— І все ж доведеться посидіти ще кілька днів, — тоном, що не допускав заперечень, сказав Луць. — Якщо ви вирішили йти з нами до кінця, то майте на увазі: підкоряться дисципліні — найперша вимога до кожного члена підпільної організації. Вам, військовому, ясно, що інакше бути не може. В Ровно ви не жили, міста не знаєте, з обстановкою, яка склалася тут при окупантах, не знайомі. Документів не маєте. Перший стрічний патруль забере вас на вулиці... Отже, міркуватимемо разом, як вам краще влаштуватися надалі.

Ми поділилися з Поцілуєвим своїми думками.

Довідавшись, що політрук переховується в Тинному, Поплавський запропонував нам призначити Поцілуєва комісаром у загін дядька Юрка. З Поплавським можна було б погодитись: адже кращого комісара, вже перевіреного на ділі, важко знайти. Проте у Луця були інші міркування: він за те, щоб залишити Поцілуєва в Ровно, ввести до складу підпільного центру і, як військовому, доручити підготовку бойових диверсійних груп. До того ж політрук візьме на себе зв'язки з військовополоненими з табірної підпілля, організованого Поцілуєвим. Та й серед колишніх полонених, які працюють на підприємствах, теж чимало знайомих йому людей.

Усе залежало від самого Поцілуєва. Ми не збиралися наказувати людині, яка мала право сама визначити своє місце в боротьбі.

Вислухавши нас, він запитав:

— Де я буду кориснішим?

— Якщо все зважити, то випадає тут — у Ровно.

З хвилину він мовчав. Заговорив неголосно, наче сам до себе:

— Узяти гвинтівку ой як хочеться, товариші! У загін не йшов би, а легів... Ви партизанський загін створювали, ви й людей відбирали. Усіх їх знаєте, усі вони свої, і зброя в руках — коли що, то й смерть не страшна... Та чомусь ви в загін не йдете. Значить, так треба.

— Треба. Бо це — наказ партії, — сказав я.

— Тоді я також залишаюсь у місті.

Луць кинув на політрука швидкий погляд. Я бачив: він був задоволений.

— Вирішено. Ми влаштуємо вас на роботу. Є одне підходяще місце. Правда, робота трохи... не делікатна, так би мовити. На складі утилю. Ганчірки, кістки і тому подібне... Там уже працює наш товариш — Олександр Гуц. Згодні?

Поцілуєв засміявся.

— Щастить мені сьогодні на посади. Міг комісаром стати, а тепер — утильником. І все на вибір. Що ж, відступати пізно. Доведеться прийняти другу пропозицію.

Іван Іванович ще раз попередив його, щоб не виходив на вулицю, пообіцяв найближчим часом принести документи й повідомити, коли Поцілуєв має приступити до роботи на складі утилю. На прощання я спитав політрука:

— Зброю вам дати?

Його очі загорілися. Луць вийняв з кишені наган, протяг політруку. Поцілуєв узяв його обома руками, наче йому вручили кришталеву вазу.

Будиночок, у якому мешкали сестри Підкаури, тулився колись до цегляної двоповерхової будівлі, від якої залишилися тільки купи потовченої цегли та одна закіптявіла стіна, що темніла вночі порожніми проймами висаджених з рамами вікон. Повз стіну до воріт вела стежка, з квартири видно було її як на долоні. Позаду будинку розрісся старий запущений садок, сіріли непролазні хащі закурсною колючою дереви.

Вдень я добре роздивився навколо і побачив, що друзі не випадково поселили мене на цю квартиру. То був глухий закуток міста, хоч поряд, на сусідніх вулицях, і гули часом машини, і снували вдень люди. Убогий будиночок стояв непомітно, наче забутий серед руїн і густої зелені. На випадок чого головне — встигнути вислизнути з квартири, а вже серед руїн та заростей легше заплутати сліди.

Біля будиночка на мене чекав Федір Шкурко.

Про зустріч ми не домовлялися. Несподівана поява Шкурка заронила в серце неясне відчуття тривоги. Я швидко відімкнув двері своїм ключем. Ми ввійшли в дім. Старшої, Ксені, вдома не було. Як завжди о цій порі вона працювала в ресторані. Її сестричка, худенька, маленька на зріст Валя, якій не можна було дати й дванадцяти, спокійно спала в кімнатці-комірці, куди пере-

бралися сестри, віддавши мені невеличку вітальню. У вітальні на столі Валя поставила для мене вечерю — миску з пшоняною кашею і окраєць хліба, дбайливо прикриті білим рушником. Спалахи далекої блискавки освітлювали стіни й старенький буфет у кутку, на мить вимальовували напружене обличчя Шкурка. Він присів на стілець.

— Як влаштувалися? — запитав.

— Усе гаразд. Ксенію бачив двічі, вона весь час на роботі. Валя — чудове дівчисько, сама їжу готує, навіть на базар ходить. Ми вже з нею друзі... Але ти, Федоре Захаровичу, прийшов не за тим. Що трапилося?

— Сьогодні в їдальні, яка обслуговує офіцерів СД, отруєно фашистів.

— Що ти кажеш?!

— Дев'ять уже померло, а кількох відвезли в гарнізонний госпіталь, невідомо, чи оклигають... Наїлися супу з якоюсь сильною отрутою. Гестапівці оточили їдальню, кинулися на кухню. А куховарка зникла... Начебто знайшли папірець, де вона написала, що ось так, як сьогодні, усіх їх, фашистських гадюк, скоро нагодують... Може, люди й перебільшили з тією запискою, діло таке, а що дев'ять трупів вивезли машиною з їдальні — це точно. Двоє наших працює в німецькому госпіталі слюсарями, вони бачили, як санітари виносили трупи в морг.

Знову пригадалася мені весняна ніч, коли ми збиралися на засідання підпільного центру на вулиці Скрайній, 16, на квартирі у Чадаєвих. Тоді, розповідаючи про настрої людей в окупованому місті, згадував Віталій Поплавський якусь жінку, котра погрожувала гітлерівцям отрутою.

— То вона і є, — підтвердив Шкурко. — Прізвище Польова. Сама нетутешня, дружина нашого військового, командира, загиблого на фронті. Її знала Марія Жарська. Польова не раз казала Марії, що зуміє помститися фашистам за все. Зараз гестапо повсюди шукає куховарку, але жінка, напевне, покинула місто. Ще раніше говорила Жарській: в руки їм, мовляв, не дамся, дорогу з Ровно знаю добре... Видно, обміркувала все заздалегідь. Та непокоїть мене в цій історії Поплавський.

Наче хто шпигнув мене у груди, коли він вимовив прізвище Віталія Семеновича.

Але яке відношення має Поплавський до подій, що сталися в їдальні СД? Які підстави для занепокоєння?

— Боюся, підстави є,— Шкурко примовк, ніби збирався з думками. І знову тихо заговорив:

— Випадок один дуже не подобається мені... Замішана тут якась Олена, перекладачка з гестапо. Вона і Поплавський познайомилися випадково. Один чиновник гебітскомісаріату з нагоди підвищення по службі запросив своїх колег до ресторану. І Поплавського, як головного інженера промислового відділу, теж не забув. Секретарка того чиновника прийшла на банкет з подругою. Дізнавшись, що подруга секретарки працює у відомстві майора Йоргенса перекладачкою, Віталій Семенович зацікавився нею, вирішив придивитись, що воно за птиця така. А хлопець він — хоч куди, залюбуешся... Запросив танцювати раз, удруге — блондинка і накинула на нього оком. Після того вечора в ресторані зустрічалися вони ще кілька разів. Поплавського, звичайно, можна зрозуміти — якби вдалося зазирнути до тієї Олени в душу і виявилось б, що вона в неї не чорна, то мати такого інформатора, як перекладачка з гестапо... Тут, брат, гратимеш закоханого, навіть якби вона була самою бабою Ягою. Луць попереджав Віталія Семеновича: гляди, не послизнися, контролюй у розмові з нею кожне своє слово, кожен рух... Дещо про красуню ту нам удалося довідатись, проте дуже мало. Сама вона начебто з Ростова, донька радянського майора. Як опинилася в Ровно, що примусило її працювати в гестапо — туман...

Саме в той час Поплавський дізнався від Жарської про Польову та її намір. І вважав за потрібне поговорити з цією жінкою. Якось увечері Марія влаштувала їм побачення у парку Шевченка. Але їхня бесіда обірвалася на самому початку — в парку несподівано з'явилася перекладачка Олена, вгледіла Поплавського і підійшла до них. Польова відразу припинила розмову і розпрошталася. Перекладачка була в ідальні СД і знала Польову в лице. Вона запитала тоді Поплавського не без іронії: «Пан інженер має симпатії і до куховарок?» Віталій Семенович відбувся жартом. Мовляв, у нього симпатії не так до самої куховарки, як до того, що в неї у каструлях... Тому випадкові ми не надали тоді значення. Але тепер, коли Польову повсюди шукає гестапо... Розумієте?

Авжеж, я розумів. Олена могла бути не лише перекладачкою. Попередити Віталія Семеновича! І якнайшвидше. Він мусить негайно зі своєї квартири перебратися на одну з міських явок. У гебітскомісаріаті не мож-

на йому з'являться і на хвилину. Найближчим часом необхідно переправити його в село Городок, у лісову оселю старого Чиберака, а звідти — в партизанський загін.

Шкурко заскрипів стільцем.

— Я подумав про це теж, але Поплавського мені не вдалося розшукати. Ще зранку ми бачилися. Він якраз приїхав з Тучина. Зустрічався там з керівником тучинських підпільників Віталієм Захаровим, якого кілька місяців тому влаштував на ткацьку фабрику. Про подію в ідальні я ще не знав. Перекинулися кількома словами — він поспішав у промвідділ. Сказав, що в Тучині — все гаразд, недавно, за вказівкою Луця, перебралася в Тучинський район із села Синів Ольга Солимчук, налагодила зв'язок із Захаровим. Дуже хотів Поплавський скоріше з вами побачитися, доповісти про все...

Дві години тому ми разом з Михайлом Анохіним поспішили на його квартиру. Господиня, в якій він мешкає, сказала: «Пан інженер ще не прийшов з роботи». А робочий день уже давно скінчився. Я залишив біля дому Михайла, щоб не прогавити Віталія Семеновича, а сам пішов до гебітскомісаріату. Там уже й вікна не світилися.

— Поплавський має перепустку, може ходити по місту і вночі. Міг десь затриматися.

— Так-то воно так. Але щось мене шкребе... Я піду зараз до його квартири, якщо він не з'явився, початую там з Анохіним. Перестрінемо Поплавського і проведемо на Скрайню до Чадаєвих. Опісля забіжу до вас.

І Шкурко пішов. Крізь вікно видно було, як його постать промайнула мимо цегляної стіни й розтанула в темряві. Я сидів коло вікна, не запалюючи каганця. Не до сну було.

Повернулася з роботи Ксенія Підкаура. Стомлена, пішла в комірку до Валі, вклалася спати. Давно вже десь з боку залізничної станції долинуло подвійне дзенькання в рейку — пробили північ.

Засірив світанок. А я все сидів, чекав, що на стежці перед домом замаячить постать Шкурка.

Та він не повертався. Шкурко не забіг до мене, як обіцяв, бо не було з чим. Отже, Поплавський додому не прийшов...

Минуло кілька тривожних днів.

Кожного ранку я приходив на фабрику з надією почути від Івана Луця заспокійливу звістку. Може, Віталій

Семенович поспіхом поїхав у нове відрядження, куди-небудь у район, і не встиг нікого попередити. Може, послав його кудись Бот, а ми не знаємо і даремно зчинили тривогу? Але Поплавського не було ні вдома, ні на роботі. Поплавський зник.

Розділ II

НІЧ НАД ЗЕМЛЕЮ

Прокіп Кульбенко поспішав із Бабина в Рясники. Гострий біль раз у раз перехоплював подих, Прокіп часто спинявся, відпочивав, закурював нову цигарку і, розганяючи димом мошку, що роїлася надвечір, прямував дорогою далі. Його знову мучила виразка шлунка, з місяць тому трохи попустило було, а тепер притискало нестерпно. І так невчасно занедужав — у дні, коли треба бути на ногах, бо все може трапитися: бачив Прокіп, відчував — згущаються хмари. Націоналісти заворушилися по селах, як гадюки, і вже подекуди жалили смертельно. Серед ночі не одна хата запалахкотіла, і не одне життя обірвалося від їхніх зрадницьких куль та сокир. Наче підбадьорені кимось, націоналісти діяли майже відкрито, зводили рахунки з кожним, хто потрапив до чорних списків їхньої СБ...

У Рясниках Прокіп мав зібрати свою групу. Хотів порадитися з товаришами, застерегти їх. Знав — пасивність до добра не приведе. І в голові вже визрівали думки, як дати відсіч рясниківським оунівцям. Інакше — розпережуться ще більше. А осадити їх можна. Не один він, їх у групі чимало: Іван Оверчук — хлопець сміливий, та й Данило Кожан — не з боягузів, Роман Замогильний, Іван Герасимчук — теж не з тюхтіїв. А Михайло Герашенко — фронтовик, уже порошу нюхав, той хоч сьогодні вийде з гвинтівкою бандитам назустріч. Правда, братися за зброю поки що вони не мали наміру. Інше було в них завдання: працювати в селі непомітно, вести роботу серед рясниківців потай, щоб комар носа не підточив. Та нині обставини склалися інакше. Настав час узятися за гвинтівки й гранати. І головне — завдати бандерівському кущеві удару зненацька, щоб своїх верховодів недо-рахувались. А верховодів їхніх Кульбенко знав добре. Не раз вони й на нього нацьковували проїжджих гітлерівців, і ті вривалися в його хату, проте не ловив гав і

Прокіп. Дома ночував рідко. Мав він надійні схованки, кілька днів пересиджував в одному місці, затим перебирався в інше. Два місяці тому одержав завдання тимчасово влаштуватися на Бабинську цукроварню і там підшукати надійних людей — створити ще одну підпільну групу. А поки він у Бабині цим ділом займався, в Рясниках замінив його Іван Оверчук, давній його приятель, товариш юних літ.

...Кілометрів за три від села тулилося до пагорка обійстя Христини Климчук. З дитинства були вони знайомі, і тепер у її старій хаті часто знаходив притулок Прокіп, не раз пересиджував лиху годину. Сюди й завернув він, не наважившись йти відразу додому, в Рясники.

На землю давно спустилася ніч. У хаті не світилося. Гачок, яким відчиняли двері, закриті зсередини на засув, лежав над одвірками. Видно, Христина ще звечора пішла в Рясники до родичів та й лишилася в них на ніч.

Не роздягаючись, Прокіп ліг на дерев'яне ліжко. Біль не вгамовувався, не давав спати. Він перекидався з боку на бік, чадив цигаркою, думав, як покликати завтра Оверчука, переговорити з ним, аби наступної ночі зібрав товаришів...

Притишені голоси за вікном і чиїсь обережні кроки миттю підхопили Прокопа з ліжка. Він схилився до вікна. Подвір'ям пересувалися тіні.

У двері постукали — спочатку тихо, потім загукали щосили:

— Ей, Христе, відчиняй!

Прокіп вийняв з кишені пістолет, загнав патрон у казенник. Притиснувся біля вікна до стіни. Знадвору гукали:

— Та відчиняй, стерво, чого припишкля?! Кульбенка ховаєш?

Лава хитнулася під вагою тіла, впала додолу, на плечі Прокопа з дзенькотом посипалося скло. Вікно вивалилося разом з рамою, і він, порізавши руки, вискочив надвір. Упав під хатою, тричі вистрілив у чорні постаті, що бовваніли під дверима, почув, як закричав там хтось пронизливо. Схопившись на ноги, Прокіп кинувся стрімголов у ріденький садок за причілком, у ніч. Позаду — лайка й тупіт.

Урізобій ударили з гвинтівок та обрізів. Кулі свиснули поряд, збиваючи гілля з груш та яблунь. Він біг, не оглядаючись. Розстрілявши обійму, намацав у кише-

ні запасну, перезарядив пістолет. За спиною не вгавав крик:

— Стій!

— Он він! Он!

— Гриню, стріляй!..

І знову — гуркіт і спалахи.

Та ніч поглинула Прокопа.

Петляв степом, вибалками. Голоси бандитів доносились уже глухо, здалеку.

Над ранок Прокіп повернувся назад, до Бабина.

Тривожні повідомлення надходили звідусіль. Підпільники з Тучинського, Гощанського, Клеванського, Корецького, Межиріцького районів майже одночасно передали через зв'язкових, що ОУН заворушилася всюди: націоналісти починають усіма засобами вербувати людей до так званої УПА — «Української повстанської армії». Добровольців — не густо, проте подекуди по навколишніх селах уже провадиться вишкіл «стрільців».

Немало волиняків, поліщуків, простих селянських хлопців рвалось бити «швабів-німаків», боронити свою землю від фашистів. Здебільшого малолітні, змалечку притиснуті панським визиском і лихом-бідою, сини «хлопів» і «бидла», вони далекі були від розуміння того складного плетива політичних ситуацій, що виникало на території, окупованій ворогом. Фальшиві наскрізь гасла й заяви закоренилих авантюристів, тертих інтриганів на зразок Романа Шухевича, який на початку війни був командиром абверівського спецбатальйону «Нахтігаль», а потім став одним з провідників УПА, одурманювали, облутували чорним павутинням цих юнаків, бентежили їхню незрілу свідомість. І вони діставали підібрану ще тоді, як фронт прокотився, і сховану в стрісі гранату або віднімали в якогось німця-заблуди гвинтівку і йшли в оунівські сіті. Сліпо поповнювали збройні чоти націоналістів, перетворювалися на бандерівських «стрільців», «бойовиків», загінотизовані отим безліч разів повторюваним: «вільна Україна», «національна незалежність», «самостійна українська державність», не відаючи і не здогадуючись, яку страшну роль братовбивців готують їм фіюер українських націоналістів львівський студент-недоук Степан Бандера з тічкою своїх емісарів, усіляких «смоків», «савурів», «енеїв» — поміщицько-куркульського поріддя провокаторів і чваролюбців, політичних спекулянтів.

Не замислювалися безвусі хлопці над тим, що люди, до яких вони, хвацько виструнюючись, залюбки зверталися «друзе командир», «друзе провідник», ще вчора носили нарукавні опаски німецьких шццманів, а то й офіцерські німецькі мундири; що чомусь саме вони виявилися раптом у ролі фундаторів «повстанської армії»; не задумувалися, як же воно так виходить: німці з їх численною агентурою, оті майстри шпигунства, начебто і не помічають, що діється у них під носом, дивляться крізь пальці на виникнення перших загонів «українського війська»; нібито й не бачать, що паралельно їхній німецькій адміністрації українські націоналісти навколо резиденції рейхскомісара Еріха Коха запроваджують на селах свою адміністрацію — призначають «станичних», «районових» та «надрайонових» і навіть «крайових» верховодів, уже мають і свою жандармерію — «службу безпеки»; оті німці, що задарма й сигарети не подарують, не звертають уваги і на бандерівських «господарчих» — інтендантів тієї ж УПА, які вигрібають у населення все те, що гітлерівцями з самого початку оголошене власністю Великонімеччини, — обкладають кожен двір податками на хліб, м'ясо, сало, яйця, навіть на собачий смалець, яким збирається мастити зброю новоявлена «армія». Коли ж хтось із селян, невдоволений подвійним утиском німецьких та бандерівських грабіжників, наважується протестувати, то не встигає ще рука карателя-окупанта простягтися до горла непокірного, як уже «свої» есбісти миттю чинять над людиною жорстоку розправу. Свічками палають уночі оселі, а коли настає день, люди натикаються на подвір'ях, на городах, у колодязях на задушених, посічених сокирами, закатованих своїх односельців, жінок їхніх, немовлят...

Поверталися із сіл наші зв'язкові, приносили з собою жахливі картини чутого й баченого. З мороку минулого, з давно забутих віків знову поставала над волинською землею доба кривавого варварства.

Через рік-півтора сотні обдурених, духовно спустошених і скалічених побачать за собою й перед собою ту бездонну прірву, до якої вони прийшли під знаком тризубця. Прозріє багато з них, бо ОУН — УПА скине з себе останнє лахміття національного камуфляжу. «Головний провідник» УПА Клим Савур почепить на німецький френч погони полковника СС, милостиво вручені йому від імені фюрера якимось підстаркуватим обер-

стом в одній з хат села Скреготівка. Перед неминучим крахом, уже відчуваючи на потилиці гарячий вітер залпів радянських гармат, «вожді» українських націоналістів віддадуть наказ своїй «службі безпеки» масово нищити рядових «повстанської армії». Бандері та його еліті свідки й виконавці їхніх авантур будуть уже не потрібні. Дикою різнею в Крем'янецьких лісах, у глушині Демидівського, Козинського районів, убивством за допомогою налигачів і сокир сотень своїх же «стрільців» завершать «друзі-провідники» перший етап діяльності во славу фашистської свастики... Так закінчать свій життєвий шлях сини хліборобів, перші добровольці УПА.

Та вже о тій порі, коли ще тільки вилуплювалася з яйця потвора бандитизму, ламаючи тонку шкаралупу «ідейних основ» націоналістів, чимало селян на Ровенщині, прислухаючись до голосу радянських патріотів, кумекали, до чого воно йдеться. І та частина молоді, що збивалася на манівці, завагалася, подекуди покидала чоти та сотні, розбігалася по домівках. За таких відразу ж бралася СБ. Штаби УПА, бачачи, що за рахунок добровольців не вийдеш, оголосили мобілізацію. За відмову вступати до «повстанської армії», за «дезертирство» кара була одна — смерть під торгурами. В усі кінці й закутки області доставляли гінци націоналістів грипси-накази. Одержували такі грипси і червоноармійці та командири, і не тільки українці, які після оточення чи полону знайшли притулок на селах. Похитнулись одиниці, всі ж інші мовчки шматували ті цидулки, хоч знали, що то — не пусті погрози. І не один радянський воїн, учорашній фронтовик, заплатив життям за те, що не став на шлях зради. Їх убивали з-за рогу, мучили до смерті на допитах, розстрілювали в лісі...

Кілька місяців тому підпільник з групи розвідників Шкурка Сергій Борко одержав завдання зблизитися з націоналістами в Ровно. Досить майстерно зігравши роль прихильника ОУН, він став серед бандерівців «своєю людиною» і був прийнятий ними до організації. На доповнення відомостей, що їх приносили зв'язкові з районів, Борко передав Шкуркові новий таємний циркуляр центрального проводу ОУН, погоджений і схвалений закордонним керівництвом націоналістів на чолі з Бандерою. В цьому циркулярі йшлося про «повне й остаточне очищення теренів» від комуністів, комсомольців, від тих, хто їм співчуває, а також від осіб, які були радянськими активістами, організаторами колгоспів, депутата-

ми Рад, службовцями споживчої кооперації, працівниками Тсоавіахіму, агітаторами, розповсюджувачами радянської преси, бригадами, ланковими, механізаторами,— одне слово, від усіх чесних людей, котрі своїми руками будували нове життя на західноукраїнській землі. І коли б циркуляр ОУН не був скріплений підписами «провідників»-націоналістів, ні в кого навіть сумніву не виникло б, що цей «документ» складали не деінде, а саме в гестапо — так подібний був він до численних інструкцій і директив нацистів, якими вони стверджували «новий порядок» на окупованій території. Вірнопіддані лакузи ретельно копіювали й наслідували своїх панів— німецьких фашистів, боячись відстати від них хоча б на півкроку.

Надвечір я вийшов з фабрики, попетляв глухими закапелками міста, переконався, що за мною ніхто не стежить, і завернув до будинку № 54 на вулиці Дмитрова. Там мешкала підпільниця Ліза Гольфан, жінка років двадцяти восьми, одна з приятельок Жарської, дружина радянського командира, їй, як і багатьом іншим, не вдалося евакуюватися у тил на початку війни. На квартиру до Лізи мали зійтися члени підпільного центру...

Луць, Кульбенко, Шкурко, Жарська і Гуц уже чекали на мене в тісній кімнатці з низенькою стелею. Лише Поплавського не було з нами цього разу. І його відсутність відчувалася — товариші були мовчазні й заклопотані. Кульбенко та Гуц щойно дізналися про таємниче зникнення Віталія Семеновича, і ця звістка дуже вразила їх. Прокіп смалив цигарку за цигаркою, Гуц сидів у кутку, замислившись, підперши кулаком підборіддя. Їхній настрій передався всім. Тієї хвилини, напевно, кожен думав про Поплавського — серед присмерку, що огортав кімнату, торкалася нас незримим крилом болюча скорбота...

Про злочини й бузувірства оунівців доповідав Шкурко. Його інформація складалась із скупих точних штрихів, узятих з донесень, що надходили з підпільних груп та від товаришів, яких Шкурко залучив до нашої розвідки.

Скінчивши, Федір простяг руку до Прокопового кісета з самосадам. Я спостерігав за друзями. Бачив — вони добре усвідомлюють усю трагічність і загрозливість становища. І все ж на обличчях — ані панічного стра-

ху, ні розгубленості. Тільки зосередженість, глибока заклопотаність.

Доповнювати інформацію Шкурка не довелося. Він сказав саме те, що й треба було сказати,— коротко і ясно. Та виникали запитання, що не могли лишатися без відповіді. З фактів, крізь які проступала кров людей, слід було зробити висновки. Насамперед — що штовхнуло ОУН розперезатися, вдатись до збройних акцій проти населення, до відвертої, майже демонстративної жорстоко-сті, якою націоналісти заявили про себе як про вірних псів фашизму? Пояснення могло бути одне. Літо 1942 року принесло гітлерівцям чимало несподіванок. Хоч армії їхні, намагаючись узяти на фронті реванш за зимову поразку під Москвою, скажено рвалися на схід,— у них в тилу радянські патріоти все активніше піднімалися на боротьбу. Вже лунали вибухи партизанських гранат, постріли партизанських гвинтівок та автоматів і в багатьох закутках Ровенщини. Як і повсюди на окупованій території, у нашій області виникали тут і там партизанські загони й групи, діяли народні месники-одинаки. Поки що загони ці були невеликі, слабо озброєні, в них згуртовува-лося часом по десять-дванадцять бійців. Але вони вже палили мости, нападали на фашистські обози, обстрілю-вали машини з солдатами й офіцерами, примушували тікати із сіл ляддв'їртів, усіляких авантюристів-фолькс-дойчів, що намагалися прибрати до рук фільварки; ка-рали за зраду поліцаїв, знищували донощиків, які вида-вали гітлерівцям радянських людей.

У ті дні до нас у Ровно ще не встигли дійти імена та прізвища більшості мужніх комуністів, комсомольців, людей цивільних і недавніх військових, які збирали смі-ливців і починали дошкуляти ворогові кулями. Ми знали загін дядька Юрка — то був, так би мовити, наш «влас-ний» загін, народжений з підпілля; ми чули про парашу-тистів-десантників, хоч іще й не змогли налагодити зв'язку з ними; із сіл нам повідомляли, що партизани з'явилися також у Морочнівському *, Рафалівському, Ви-соцькому районах, що хлопці з «радянської партизанки» появились і в степовій стороні, під самою Гощею та по-близу Ковеля. Вони налітають часом на гітлерівців уно-чі, приїжджаючи десь аж з-під Цумані...

Про них, перших народних месників Ровенщини, в обласний центр долинав поговорі народу; доказом їхньої

* Нині Зарічнлянський район Ровенської області.

діяльності були поранені та вбиті гітлерівці, яких усе частіше привозили у Ровно; про них точилися розмови серед чиновників з різних німецьких фірм та установ, які пригрілися тут під крильцем рейхскомісара Еріха Коха; з цього приводу перешіптувалося між собою й петлюрівське охвістя, що мріяло про власні маєтності та угіддя, а тепер, почувши про партизанів, повісило носи; слово «партизан» дедалі частіше мелькало і на шпальтах націоналістичної газетки «Волинь», і в заяложеному жовто-блакитному часописі «Гайдамаки», і в німецькій фашистській пресі.

На той час нам ще невідомо було, що нічні вибухи та постріли під Висоцьком — то справа рук тамтешнього селянина з Вичівки, міліціонера Максима Місюри та його бойових побратимів; трупи в сіро-зелених мундирах у байраках під Дубровицею — то рахунок помсти, що його відкривав колишній боець Інтернаціональної бригади в Іспанії Олекса Кринько, спустившись недавно на парашуті в своєму Дубровицькому районі; червоні заграви навколо Рафалівки — то перші операції проти ворога загону, створеного «Максом» — директором Ковельської МТС Йосипом Собесяком *; постріляні, пошматовані осколками гранат жандарми-карателі в лісах Морочнівського району — то бойове хрещення партизанів політрука Михайла Корчева й сержанта Дмитра Попова; мертві тіла гітлерівських солдатів і спалені мотоцикли в природних канавах на межі Ровенської та Волинської областей — то робота наших сусідів з-під Цумані, яких водить за собою комуніст, у минулому член КПЗУ, в'язень луцької тюрми Олександр Філюк; стукіт копит, притишене іржання коней, брязкіт зброї в темряві — то поява подільських партизанів учителя Антона Одухи, який, обравши тактику блискавичного маневру, після боїв з есесівцями в Кам'янець-Подільській області заплутував сліди, відводив свій загін на короткий спочинок у нічим не примітні степові села на Ровенщині...

У боях з ворогом уже полягли відважні земляки наші: голова Висоцького райвиконкому Кабак, педагог Храпко, секретар райкому партії Сонін і десятки інших патріотів. Їхні імена залишаться до певного часу невідомими — імена бійців, що одними з перших із зброєю в ру-

* Йосип Собесяк після війни став контр-адміралом флоту, заступником командуючого Військово-морським флотом Польської Народної Республіки.

ках піднялися на гітлерівців у тилу ворога в найтяжчі дні Великої Вітчизняної війни. Хто вони, ці герої, народ дізнається згодом, як довідається і про славні діла відважних месників «Народної гвардії імені Івана Франка» зі Львова, про закатованого німецько-фашистськими загартниками та бандерівцями першого більшовика Прикарпаття, друга Івана Франка, керівника повсталого пролетаріату Дрогобича 1919 року *, засновника компартії Східної Галичини Василя Коцка і про його доньку Ольгу, теж відому галицьку комуністку, яка лишилася в підпіллі з батьком і загинула разом з ним; про бороданя Кундіуса, військового лікаря, партизани якого, озброєні трофейними кулеметами, на захоплених у фашистів танках душили під Золочевом піхоту й автоколони фашистів; про дівчину-комсомолку Марію Кіх, радистку, котра за допомогою своєї рації зв'яже нас, підпільників, з Москвою, з підпільним обкомом партії, що прибуде на Ровенщину; про безстрашного партизана Шевчука, про таємничого, невловимого Пауля Зібберта — Миколу Кузнецова...

Другого літа війни ровенські підпільники не мали перед собою певної картини партизанських дій, що розгорталися на Волині, ще менше знали ми про боротьбу народних месників у районах Галичини, оголошеної гітлерівцями складовою частиною польського генерал-губернаторства. Але те, про що не знали ми, напівізолювані в окупованому місті, добре відомо було фашистам. Аналізуючи географію виступів радянських патріотів проти «нового порядку», одержуючи численні донесення від свого поліційно-гестапівського апарату, гауляйтер Еріх Кох у Ровно і генерал-губернатор Ганс Франк у Кракові не могли зоставатися спокійними спостерігачами подій, що загрозливо розвивалися. Розрахунок на те, що населення західних областей України, якому не довелося і двох років пожити за Радянської влади, буде більш піддатливим гітлерівському режимові, луснув, як мильна бульбашка. Вчорашні бідаки і злидарі, батраки та безробітні, яким уже засяло сонце свободи, виявилися не тим «кнехтенфольком» — «народом наймитів», якими плекали надію бачити їх фашисти.

* У 1919 році пролетаріат Дрогобича повалив у місті владу буржуазної Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). На міській ратуші замайорів червоний прапор Рад. Та повстання попили в крові українські буржуазні націоналісти.

Не дала гітлерівцям бажаних наслідків і ставка на деяких «фюрерів» українських націоналістів, які, підготовуючись у Німеччині, видавали себе там за ідейних пастирів «української нації». Вони не виправдали, та й не могли виправдати сподівань своїх хазяїв з «третього рейху», бо на землі, куди прийшли безбатченки разом з тилами вермахту, народ не знав цих «пастирів» і знати не хотів. Лише гурт покидьків — жменька куркулєнків, колишніх гендлярів, замаскованих перевертнів, що повилазили з нір, зачувши тупіт німецьких чобіт, кричав «Слава!». Та й той нікчемний хор скоро вгамувався, заглушений волянням самих же «українських вождів», які зчинили поміж себе люту гризню, не поділивши «влади» та великих «рангів». А гітлерівці начхали і на ці скороспечені «ранги», і на міжусобні чвари панів українських націоналістів; окупанти вимагали діла — обробляти населення загарбаних областей України, аби воно в покорі та мовчанні тягло на собі ярмо «нового порядку». Тому фашисти і вхопилися було спочатку за «Тараса Бульбу» — власника каменоломень Боровця із села Карпилівка, вишколеного в Німеччині, а тепер призначеного на посаду команданта сарненської поліції. Віспуватий шуцман, мабуть, гадав, що спеціальна «наука», яку він пройшов за кордоном згідно з програмою гестапо, покладає на його особу історичну місію: несподівано навіть для гітлерівців він оголосив, що... засновує «Поліську січ». А щоб німці бува не подумали чого, Боровець відразу ж звернувся до командування «армії-визволительки» із закликом не перешкоджати його «стрільцям», мета і ціль яких, мовляв, оберігати українські терени від впливу Московії та її агентів; навпаки, отаман «нової січі» прохав «союзників» підсобити йому зброєю та боєприпасами, обіцяючи в боргу не залишитися...

Від затії сарненського шуцмана так тхнуло дешевою балаганщиною, а його «політична платформа», яку він поспішив викотити, заявляючи про своє існування, була такою нікчемною й захаращеною всіляким мотлохом, що самі гітлерівці дуже скоро скорчили від того кислу гримасу. Бандерівці скористалися цим, видерли з рук «Тараса Бульби» ініціативу, повели мову не про якусь там опереткову «січ», а про «Українську повстанську армію». Вже з її перших акцій фашисти швидко дотумкали, що це якраз те, що їм і треба.

УПА була породжена страхом верховодів ОУН перед гнівом народу, що посилював опір фашистським окупан-

там, страхом за своє благополуччя, яке помітно похитнулося, тільки-но почала зростати активність радянських патріотів. Гітлерівці втрачали віру в «пастирські» здібності «українських вождів», і, щоб виправити становище, ці «вожді» добровільно взяли на себе обов'язки підручних гестапо, СД та інших нацистських служб, яким було доручено пильнувати глибокі тили гітлерівських армій. За задумом бандерівської верхівки, частини УПА та її жандармерії — СБ мали переглянути шлях «радянській партизанці», знищувати парашутистів-десантників, «прокомуністичний елемент», нещадно розправлятися з кожним, кого можна вважати за потенціального партизана, підпільника, за того, хто допомагатиме чи навіть співчуватиме їм. Це і чинили оунівські головорізи.

— ...Вчора бандерівці до нього підбиралися,— Луць показав на Кульбенка,— завтра до інших навідаються... Поки що вони беруть на приціл наших поодинокі, але ясно, що цим не вдовольняться, кров збудить бандитські апетити, і дійде до масової різні. Вичікувати в такий час не можна, вичікувати — то найгірше. Тільки діяти! Будемо діяти — допоможемо нашим людям і тут, у місті, і на селах; а придивлятимемося, що ж воно буде далі та як,— неминуче зазнаємо втрат... Федір Захарович ось доповів, і волосся на голові ворухиться, коли вдумаєшся, що відбувається навколо... Інформація Шкурка переконуює ще раз в одному: бузувірства націоналістів — то окремих, заздалегідь передбачений фашистами елемент їхньої «програми» щодо населення не лише загарбаної території західних областей, а й усїєї України. Тут немає випадковості ані на грам. Усе розраховане гітлерівцями тонко й ретельно. І нам слід було чекати такого спалаху терору, самим готуватися до цього і готувати наших товаришів з підпілля. А ми — будемо відвертими — недооцінили такого ворога, як націоналісти. Тепер необхідні термінові заходи. Тільки, товариші,— Луць підвищив голос,— зважте: ні в якому разі не можна сахатися в один бік; я вже казав колись і повторюю ще раз: ставити оунівців як ворога на перше місце — значить допуститися грубої помилки або ще гірше — вловитися на гачок німецько-фашистських єзуїтів. Їм що потрібно? Зіткнути радянських патріотів з націоналістичною мерзотою і в такий спосіб одвести від себе удари патріотичних сил. Нехай партизани та підпільники скубуться з бандерівцями,

бульбівцями, з «січовиками», «есбістами», із «стрільця-ми» УПА — з ким завгодно, аби лиш не перешкоджали їм, німцям, хазяйнувати на окупованій землі. За націоналістами будь-якої години дня і ночі маячать постаті фашистів,— про це ми повинні добре пам'ятати; до яких би злочинів не докотилися оунівці, все ж вони не більше як знаряддя в руках гітлерівців. І бити насамперед треба по руках... Ну, а відносно того, що маємо робити ми зараз,— тут ніхто не покладе ось сюди на стіл готових рецептів. Нам треба спільно мізкувати і намічати план дій.

Заговорив Олександр Гуц. Це вже був зовсім не той похмурий, відлюдькуватий Гуц, що з'явився в Ровно після трагедії під селом Дерев'яне, де фашистські кулі обминули його, але не обминули ані старих батька та матір, ані дружини. Тепер його голос лунав упевнено, від постаті, зібраної, підтягнутої, віяло спокійною твердістю, лише став він якимсь загрубілим, ніби постаршав на кілька років за ці місяці.

— Найперше, що треба зробити,—це відселити з гуртожитку на фабриці валянків усіх робітників з військовополонених. Якщо націоналісти наміряються не допускати поповнення у партизанські загони та групи, які виникають у лісах, то німці не лишаться байдужими до цього й поготів.

— Олександр діло говорить,— підтримав його Шкурко.— Є відомості, що високе есесівське начальство незадоволене діями гебітскомісара Беера. Хтось із його недругів настрочив у Берлін про те, що Беер використав приятельські стосунки з начальником ровенського табору й передав чимало російських полонених адміністрації місцевих заводів та фабрик. Справу надіслано на розгляд гауляйтера Коха. Хто знає, як поверне гауляйтер... Хіба довго фашистам назад, за колючий дріт, загнати наших хлопців? У такому разі гітлерівці легко накриють мокрим рядном усіх, хто мешкає в гуртожитку.

— Що ти пропонуєш, Олександр Романовичу? Куди подіти людей? — повернувся Іван Іванович до Гуца.

— Переправити військовополонених у загін до дядька Юрка.

— Хай так. Хто в гуртожитку мешкає — переправимо. А як бути з тими, що працюють на інших підприємствах?

— Їх також. Усіх полонених, які працюють у місті без охорони, вивести у партизанський загін.

— Іти у партизани — діло добровільне. Це по-перше. А по-друге, якщо хтось із товаришів військових не бажає йти до лісу, то, виходить, кинемо такого напризволяще?

— Коли дізнаються, що гітлерівці вже варять для них табірну баланду, всі підуть до дядька Юрка. Бігцем поспішать! Може, якийсь дурень і залишиться, то сам потім кусатиме лікті...

Луць похитав головою. Гуц не враховував багато дечого. Висловлював свої думки прямо й одверто, але його пропозицію неможливо було здійснити ось так, відразу, без ретельної підготовки. Зникнення чималої кількості робітників одночасно майже з усіх підприємств зчинить неабияку паніку серед шефів заводів та фабрик. Підніметься на ноги поліційна служба, втрутиться гестапо, СД, почнуться допити, пошуки, будуть арешти... Всі ми добре пам'ятали, як довелося попотіти Поплавському, коли комплектувалася партизанська група дядька Юрка. Все робилося поступово. На місце кожного військовополоненого, який збирався до лісу, заздалегідь було взято на роботу когось з ровенчан. Ця заміна на заводах та фабриках тривала протягом місяця. Люди в гімнастерках щезали з цехів непомітно, бо йшлося тоді лише про якихось тридцять чоловік, а не про кілька сотень.

Після короткої суперечки члени підпільного центру зійшлися на тому, що військовополонених з гуртожитку на фабриці валянків спочатку необхідно влаштувати на приватні квартири. Вони, як і раніше, виходитимуть на роботу. В загін переправлятимемо їх по одному, по двоє. Для тих, хто перебуватиме й надалі в місті, заготуємо документи, які засвідчуватимуть їхнє «ровенське походження». Товаришів з усіх підпільних груп, створених на підприємствах, слід попередити про загрозу повернення в табір, а кожного з полонених, хто матиме бажання йти в партизани, ретельно перевірити за допомогою Миколи Поцілуєва та його друзів, які працювали раніше у підпільні табору. Після цього зв'язкові з групи Шкурка, теж по одному, по двоє, проводитимуть їх до села Городок, в оселю Чиберака, а звідти — в загін. Шкурко мав подбати про паролі, про місця зустрічей зв'язкових з людьми, про безпеку маршруту до явки під Городком. Жарській і Кудеші доручили за кілька днів підшукати в місті житло для тих, хто піде з гуртожитку на вулиці Хмільній. У крайньому разі, декого з товаришів можна буде на певний час влаштувати на наших міських явках. Оскільки

ки за приватні квартири треба платити, Луць погодився потрусити нашу фабричну касу. В нього завжди була «в резерві» певна сума грошей, що витрачалася на потреби підпілля. Тут я не хвилювався — Іван Іванович умів зводити кінці з кінцями у фінансах підприємства.

— Як не крути, а коли почнемо виводити людей у ліс, фашисти помітять, що кількість робітників на підприємствах зменшується. Цього не приховаєш,— підсумував Луць.— Мені здається, є лише одна ширма, якою доведеться прикриватись: розпустити чутку, начебто військовополонених мобілізує УПА і вони покидають місто.

Шкурко криво посміхнувся:

— Особисто мене не приваблює стати дійовою особою в таких чутках, якщо подумати про майбутнє. Потурять наші гітлерівців, і чутка, що від нас самих піде, може боком вилізти хорошим, чесним хлопцем...

Луць перебив його різко:

— Казна-що плетеш, уперше чую від тебе такі дурниці. Навіщо ж тоді існуєш ти, усі ми?

— Існування людини легко припиняється кулею. Ти впевнений, що ми безсмертні?

У кімнаті залягла напружена мовчанка. За хвилину знову почувся голос Луця, вже спокійний і врівноважений, як завжди:

— На всіх нас куль фашистських не вистачить, хто залишиться жити — пояснить нашим усе. Димові завіси розвіються, зостанеться чиста, світла правда... І знаєш що, друже мій Федоре Захаровичу? Ти мені більше подобаєшся не як філософ. До чого наша розмова? Кожна людина із здоровим глуздом і зараз, і в майбутньому зрозуміє, що ми тут не ляльками бавились і що не все так просто в боротьбі, як це в деяких наших піснях співається. Якщо так думати, як ти сказав, то посвідка працівника СД, що лежить у твоїй кишені, теж може вилізти тобі боком, коли наші повернуться, хоч ту посвідку ти одержав не з рук пана Йоргенса, а підробив власноручно... Дурниці плетеш! Скажи ліпше, скільки тобі потрібно часу для відправки зв'язкових до наших товаришів на села.

Знітившись від несподіваної різкості Івана Івановича, Шкурко відповів, що менш ніж за три дні впоратися з таким завданням йому навряд чи вдасться, бо для більшості зв'язкових доведеться подбати про спеціальні документи, з якими вони зможуть вийти за межі міста, не боячись зустрічей не тільки з гітлерівцями, а й з банде-

рівськими «есбістами». Крім того, з кожним зв'язковим треба поговорити окремо, кожного належно проінструктувати, підготувати. Всього цього за день-півтора не зробиш.

Луць слухав Шкурка, а сам невдоволено поглядав у бік дружини. Про директиву «центрального проводу» ОУН, добуту Сергієм Борком, Іван Іванович повідомив мене, як тільки її приніс Шкурко. Вдвох з Луцем ми просиділи над цим «документом» півночі. Ранком дали Настці копію циркуляра націоналістів зі своїми коментарями. Настка мала терміново розмножити текст. Та цього разу в неї щось скоїлося з ротатором, до того ж не встигало паперу, і вона до наради членів підпільного центру не встигла виготовити потрібну кількість листівок, у яких ми, цитуючи таємну директиву ОУН, розповідали населенню про підступні наміри «борців за соборну Україну».

Через зв'язкових Шкурка листівки збиралися переправити в Гоцанський, Клеванський, Межиріцький, Корецький, Тучинський райони, де працювали сільські підпільні групи, доставити у партизанський загін, на цукроварні в Шпанів та Бабин, на Тучинську ткацьку фабрику, а також розповсюдити в Ровно.

Затримка з друком викликала невдоволення в Луця. Добре знаючи свого чоловіка, Настка зрозуміла його погляд без слів, мовила:

— Щоб вирядити зв'язкових, Шкуркові необхідно три дні. За цей час листівки будуть готові.

— За цей час ти вже мушиш влаштувати на квартири колишніх полонених,— буркнув Луць.

— Ці два-три дні я сама займатимусь квартирами,— втрутилася Жарська.— В мене багато знайомих у місті. А Настка нехай закінчує друкувати. Ось тільки не знаю... не впевнена... чи варто нам саме так писати цю листівку. Вам, товариші, краще відомо, ніж мені, хто такі націоналісти, ви боролися проти них і раніше. Але зараз, коли на людей звалилося стільки горя... Люди й без того щодня тільки й бачать — розстріли, шибениці, кров... У фашистів один суд — смерть. А ми пишемо в листівці: знайте, люди, вас убивають німці, а тепер убиватимуть, палитимуть, катуватимуть ще й націоналісти. Ми майже називаємо тих, над ким нависла смерть... Який жах! Знаєти, що будь-якої миті до тебе в дім увірвуться вбивці, а ти не в змозі захистити ані себе, ані своїх дітей... Коли ми скажемо про те, що збираються чинити бандерівці, чи

не додамо багатьом ще більше відчаю? Може, не варто ятрити болючі рани, нагадувати про неминучу жорстокість?..

— Виходить, мовчати? Нехай бандити з тризубцями зненацька, несподівано влаштувають варфоломіївські ночі, всаджують ножі в спину, а ми, знаючи їхні плани, ні пари з вуст? Оце так «гуманність»! За таку мовчанку, Маріє, люди проклинатимуть нас. Треба кричати про злочини націоналістів на весь голос, кричати так, аби тисячі почули. Правда ця страшна, але люди мусять про неї знати! — Луць обвів поглядом усіх нас, запитав: — А втім, можливо, є інші думки? Будь ласка, товариші, кажіть, справа надто серйозна.

— Якби ми в Дерев'яному наперед знали, що Сич, ота куркульська пика, приведе німців-карателів, а ті скосять з кулеметів кілька десятків чоловіків та жінок, то півсела втекло б до лісу раніше, а Сичу ввіткнули б вила в бік, — тихо проговорив Гуц, дивлячись собі під ноги.

— Людям треба розповісти все, — сказала Кудеша.

— Неодмінно! — приєднався Шкурко.

Ствердно кивнув головою і Кульбенко.

Домовившись послати зв'язкових на села, ми вирішили, що Федір Шкурко дасть їм паролі, з якими керівники підпільних груп зможуть направляти до нас у Ровно всіх, кому насамперед загрожує небезпека потрапити до «чорних списків» націоналістів. Тут, у місті, спробуємо влаштувати товаришів, де зможемо, або ж разом з радянськими бійцями та командирами, колишніми в'язнями табору для військовополонених, переправлятимемо в ліс до партизанів.

Того вечора ми довго не засиджувалися. Скоро друзі попрощалися і парами — Луць з дружиною, а Гуц з Марією Жарською — залишили квартиру Лізи Гольфан ще до того, як пробило комендантську годину. Вслід за ними пішов і Шкурко.

Коли всі розійшлися, я звернувся до Кульбенка:

— Розкажуй, Прокопе, що з тобою скоїлося.

— Що тут розказувати... Прийшли вночі, як завжди приходять. Довелося крізь вікно стрибати. Словом, я — наочна ілюстрація сьгоднішньої Шкуркової доповіді... Вирішили, судчі сини, покінчити зі мною, це точно. Та ще побачимо!

Він наполягав не посилати у Рясники зв'язкових, сам збирався йти в село. Я переконував його, що немає потреби ризикувати; зв'язковий зустрінеться з рясниківсь-

кими підпільниками, повідомити їх про все, а Прокопові слід або ж повернутися на цукроварню, або ж, ще краще, — перебути в Ровно.

Та він не відступився.

— Ні, Терентію, мушу йти до Рясників. У таку скруту треба там бути, ти ж знаєш. А зв'язковому не варто ніг бити, сам введу своїх хлопців у курс. Декого відразу сюди, до вас, скерую, першого — Михайла Геращенко. Нетутешній він, з військових, націоналістам давно очі муляє... Коли що, тримайте в Рясниках зв'язок з Іваном Оверчуком, він залишиться замість мене.

Прокіп попрохав патронів до пістолета. Я віддав йому свій «зауер» з двома обоймами й гранату-«лимонку», а в нього взяв порожній «ТТ». Кульбенко стояв серед кімнати — красивий, чорноволосий тридцятирічний чоловічина, посміхався своїми темними, як терен, великими лагідними очима.

Ми обнялися. Не відав я, що в ті хвилини бачу друга востаннє.

Притискаючи ліктем папку з паперами, Іван Луць зайшов до промислового відділу гебітскомісаріату. Зазирнув в одну кімнату, потім у другу, потоптався біля кількох столів, прислухаючись до розмов, що їх вели знічів'я люди, яким, одразу видно було, не дуже доводилось напружуватися за роботою.

Публіка різної масті протирали тут штани: кілька підстаркуватих німецьких чиновників та фольксдойців у цивільному, петлюрівець Шарапановський і ще трое чи четверо його приятелів з націоналістів на кшталт Максимчука. Доки Луць штовхався поміж ними, про головного інженера відділу ніхто не обмовився й словом, наче він, Поплавський, ніколи й не сидів поряд, у невеликому кабінеті за оббитими дермантином дверима, що тепер були на замку. А допитуватися, наштовхувати когось на розмову про Поплавського Луць не наважувався.

Втративши даремно з півгодини, Іван Іванович уже намірився було йти геть, нічого не дізнавшись. І зовсім неждано зіткнувся в коридорі із Сміяком — попихачем і «ад'ютантом» заступника гебітскомісара Бота.

Ввічливо привітавшись, весь напрасований і напарфумлений, Сміяк спитав, що привело пана бухгалтера до промвідділу та чим він невдоволений такої вельми гарної сонячної днини. Сміяк був у доброму настрої, балакучий і до оскомини люб'язний.

Луць не втерпів. Міг же головний бухгалтер підприємства мати якісь справи до головного інженера промислового відділу. Іван Іванович роздратовано сказав:

— Просто напасть якась! Двічі вже хочу потрапити до головного інженера, а його все немає. То він, кажуть, до Тучина поїхав, то ще кудись...

— А з чим ви до нього? — нахилив голову Сміяк.

Луць показав на папку, яку тримав під рукою, і пояснив, що згідно з розпорядженням пана Бота зроблено остаточні розрахунки про можливу потужність фабрики валянків з умовою завантаження її сировиною. Головний інженер наказував принести ці розрахунки йому особисто, щоб перевірити ще раз перед тим, як доповідати панові Боту.

Плечі Сміяка пересмикнулися.

— Не маю жодного уявлення. Сам уже кілька днів не бачу того Поплавського.

Вже виходячи з приміщення на вулицю, Іван Іванович почув позаду притишений, украдливий голос Сміяка:

— Пане Луць, зачекайте хвильку!

Взявши бухгалтера під руку, Сміяк оглянувся й заговорив пошепки:

— Хочу порадити вам, пане Луць... Якщо маєте термінові справи, зверніться до Шварца, до отого лисуватого німця, що смочче люльку за столом біля вікна ліворуч. Про Поплавського не згадуйте, так буде ліпше. Раджу як своїй людині.

— Вибачте, не розумію... Він, може, втік? Украв щонебудь?

— Ах, пане... Трапляються такі речі, про які краще не розпитувати. Вважайте, що головного інженера немає і... не буде. І не називайте цього прізвища. Але я вам нічого не казав, а ви нічого не чули. Розумієте? Отож-бо... Як там зараз на фабриці з продукцією? Випускаєте потроху, знаю, знаю... Скоро працюватимете на всю силу. Авжеж! Знаю достеменно. Ешелон з вовною от-от прибуде. Закордонна вовна, вищий гатунок! Матимете можливість показати себе... Хоч і літо зараз, та німецька армія про зиму не забуває. І нам забувати не слід, адже так, пане Луць? Пар з п'ять валяночків не могли б організувати для мене особисто, на знак доброго знайомства?

Луць довірливо штовхнув його ліктем у бік.

— Усе в наших руках, пане Сміяк, щось придумаємо, можна навіть біленькі, за найновішим фасоном...

Певна річ— тільки для вас... Та бійтесь бога, милий добродію! Ви мене просто ошелешили, наче голоблею по голові. Як-то інженера немає і не буде?! Скажу вам теж по-дружньому: я до нього не лише з цими паперами. Позичив він у мене грошенят, і таки немало, мати моя рідна! Відкладав я погроху про чорний день. Самі знаєте, сім'я в мене — я та дружина, витрат небагато, дещо й вдалося притримати... А тут пан інженер якось питає: «Чи не виручили б у скрутному становищі?» Догадувався я — бачив не раз Поплавського з молодою такою, помітною особою. Жінки вимагають витрат, що там казати; та й посада його до дечого зобов'язує — і костюм треба мати, і пальто, і взуття порядне. Гебітскомісаріат. Ясна річ... Думаю: людина поважна, працює не де-небудь, то чому б і не зробити їй люб'язність. Відрахував йому певну суму... А тепер як бути, га, пане Сміяк? Я ж не мільйонер, і три тисячі марок для мене...

— Фю-і-і-ть,— свиснув Сміяк, співчутливо дивлячись на простакуватого бухгалтера з фабрики валянків.— Пишіть, пане Луць, пропало. Єй-ей, влипли ви, і ніхто вам не зарадить. Ота, як ви сказали, молода особа,— він ще раз оглянувся у глибокого коридора,— розколола Поплавського. Уявіть собі!

— Розколола?.. Я про свої гроші кажу. До чого тут та красуля?

— Гестапо! — видихнув Сміяк, нахилившись до вуха Луця.

Іванові Івановичу зовсім не треба було вдавати з себе вкрай враженого, щоб сполотніти. Те, чого ми так боялися, ствердилося... Хоч як умів тримати себе в руках Луць, але слово почуте від Сміяка вдарило у свідомість кулею. Помітивши, як прореагував на його повідомлення маленький бухгалтер, «ад'ютант» Бота, очевидно, захотів до кінця приголомшити його своєю обізнаністю. Він розповів, що кілька днів тому, приїхавши з району, Поплавський затримався після роботи в своєму кабінеті. До нього зайшла білява молода жінка, перекладачка з гестапо. Про що вони говорили — невідомо, тільки Поплавський відразу ж зібрався й разом з нею пішов до виходу. В коридорі на нього вже чекали четверо. Через кілька хвилин зв'язаного Поплавського, в наручниках, кинули в машину... Все це гестапо проробило тихо й гладко, навіть тут, у промвідділі, майже ніхто не знає, що сталося з головним інженером. І добре, що його взя-

ли саме так, бо могло бути й інакше — у своєму кабінеті, в шухляді столу, інженер тримав дві гранати й пістолет.

— Коли б не та краля, уявляєте, що міг би він накоїти? — округлив очі Сміяк. — Пан Бот дуже сердитий, гебітскомісар мав з ними вельми неприємну розмову — адже Бот призначив Поплавського у промвідділ...

— Та хто ж він такий, невже з партизанки? — вжахнувся Луць.

— Е, пане бухгалтер, то я мушу спитати вас: хто ж він такий? Адже з вашої фабрики прийшов сюди, у вас працював інженером. Тут пан Бот, що не кажи, маху дав добрячого... Ви чули про їдальню СД? Поплавського робота... Так, так! Але ж, пане Луць, ні слова нікому про все це. Коли вже гестапо втрутилося, то краще прикусити язика й мовчати.

Це було наступного дня після розмови Луця з Сміяком, що відбулась у коридорі гебітскомісаріату. В маленькому шинку за столиком у кутку сиділо двоє.

Шинок стояв у передмісті, на перехресті закурених вузьких вулиць, неподалік ставу, що голубів плесом обабіч шосе, яке пролягало на Острог.

Кучерявий молодий чоловік, до чорноти засмаглий і схожий на цигана, у вишиваній білій сорочці, підливав з пляшки у чарку сусіди — парубійка років двадцяти двох-трьох. Той уже був добре напідпитку; розстібнувши сукняний мундир шуцмана тюремної варти, він раз по раз ялозив поймакою хусточкою по змокрілому, блідому від горілки обличчю.

Господар кав'ярні тільки-но підклав їм огірків та помідорів, поміняв на столі порожню пляшку на повну.

— Мо' панство ще чогось бажає до столу? Є смажені в'юни, шинка, круті яйця... Такого не скуштуєте і в ресторації.

— Згинь! — відмахнувся шуцман і, скривившись, перехилив чарку.

Шинкар миттю опинився за прилавком і вже відвідувачам не набридав.

Тим часом за столиком у кутку стиха точилася розмова. Говорив кучерявий:

— Наша повстанська армія потребує мужніх вояків, які б не шкодували життя за самостійну Україну. Зараз ми ще багато вмовляємо, а то й мобілізувати змушені добродіїв-гrecкосіїв. Невтямки їм, дурням, що саме тепер є можливість послужити нашій державності, щоб

стати потім на чолі її інституцій. Хто в цей час доведе свою вірність, перед такими в майбутньому відкриються двері повсюди. Хоча б наше військо... З кого ми підготуємо українських офіцерів, генералів? З молодих, здібних людей, які приймуть хрещення вогнем сьогодні. От і ти, мій друже, можливо, сотенним станеш, полковником, а то й вище скочиш... Вип'ємо! За тебе — за нового стрільця українського війська!

— Дуже вам удячний, пане... друже командир,— шуцман захлинувся горілкою, закашлявся.— Я радий, що... ось так... з вами вдвох... Невже ми не зможемо хоча б на днину завітати до мого тата, у село Бармаки? Він гарно пригостив би вас, таку зустріч влаштував би!

— Може, й завітаємо, хлопче. А чому б і ні?

— Хотів ще спитати...

— То питай.

— Чувати, наші в лісах гуртуються. Коли ж мені вирушати?

— Молоде— гаряче, — посміхнувся кучерявий. — Не поспішай. Наказ буде — і ти підеш. Але зваж: можливо, тобі доведеться зостатися в місті й далі.

— Як то?

— У місті нам теж потрібні будуть свої люди, які беззастережно виконуватимуть указівки ОУН. А ти багато дечого зможеш зробити, хлопче. На такій службі, як у тебе... Ти завжди зможеш подати кому треба необхідну поміч...

— Поміч у тюрмі? Наших німці там не тримають, а допомагати комуністам та євреям... хе! Не збираюся, друже командир! — Хихикнувши, поліцай надкусив помідор, рожеві бризки чвиркнули на стіл, на білу сорочку кучерявого. Той зневажливо подивився на спітнілого шуцмана.

— Мало ще ти знаєш, друже. Нині по тюрмах усіялого люду повно, і не так легко докумекати, що в кого на думці, хто він є насправді. Німці теж іноді туману добрячого напускають з арештантами, ховають кінці у воду, коли їм треба. Кажеш — комуністи? Нам і про це важливо знати. Приміром, кого саме з них зачинено під замок, хто вони — з села чи з міста. Запам'ятай прізвиська арештованих, дізнайся, звідки вони. І розкажеш потім з ока на око... Ну а останнім часом, десь тиждень-півтора тому, чи не підкинули до вас СД або гестапо когось із новеньких?

Щуцман закивав ствердно.

— Недавно злапали гестапівці совєцького шпигуна. Біля самого гебітскомісара місце пригрів! Кажуть, з німцями ручкався, а сам тим часом до Коха підбирався. Схопили його, тримають у камері-одиночці...

Кучерявий повільно, не дивлячись на стіл, відсунув ребром долоні чарку, процідив крізь зуби:

— Ти його бачив?

— Атож! Навіть двічі на допит водив. З німцем вахманом під руки вели того москалика, наче якогось пана, бо сам уже ходити не міг. Гейнц його так потовк, що ледь ноги волоче.

— Хто такий Гейнц?

— Рудий обер-фельдфебель, чехам бензин продавав, за це і сидить. Як допитують кого, за ним посилають, кулаки в нього, що тії гирі, вдарить раз — кості хрумкотять. Уміє бити, стерво...— Щуцман раптом тихо зойкнув, смикнувся на стільці — чобіт кучерявого під столом боляче придавив йому ногу. Ковзнувши поглядом по переляканому обличчю поліцає, кучерявий глянув через плече на шинкаря.

— Хлопчику,— голос кучерявого став вкрадливий, та в ньому вчувалася погроза,— наша служба безпеки має своїх гейнців, вони вміють дробити кості не гірше, ніж твій фельдфебель. Хто зраджує нас, швидко без голови зостається. Бовкнеш комусь про цю розмову, сам пельку заткну! Арештований, про якого розповів, високий такий, красивий, з темними вусами?

У щуцмана округлилися й застигли посоловілі очі.

— Так, то він... Так, так, прошу вас...

— Щоб ти не сумнівався, дурню: то не більшовицький агент. Брешуть німці. То хоробрий лицар, один із провідників нашої ОУН. Не тремти, якого біса... Ніхто тебе не примушуватиме нападати на тюремну варту, до цього ти ще не доріс.

— Коли накажете, якщо я зможу...

— Що ти зможеш? Зумієш передати йому пістолет або гранату?

— Неможливо, зовсім неможливо,— розпачливо зашепотів щуцман.— Нас щоразу обшукують при вході до тюрми, цвяха не пронесеш. Хіба на словах перекажу йому... Доки його ще не вивезли на «сімці».

— Куди вивезти мають? На якій «сімці»? — чорні вуглини очей кучерявого погрозливо звузилися.— Розкажуй!

Украї спантеличений шуцман розгубився і перелякався водночас, він ледве не плакав, не розуміючи, що ж сталося, чим не догодив «другові командирові», який ще хвилину тому розмовляв привітно, як з рівним, а зараз ладен накинутися шулікою на нього.

Повільно витверезуючись, шуцман заговорив, злегка заїкаючись від поспіху та боязко зазираючи в очі сусіда за столиком.

Що він може розказати... Він знає зовсім небагато. Що гестапівці майже щоночі допитували того в'язня — це йому відомо. Допитували, потім знову саджали в карцер — є у підвалі тюрми така цегляна яма, водою залита... Не давали йому їсти й пити і спати не давали зовсім. І, видно, німцям так і не вдалося нічого від нього дізнатися, бо Гейнц після «роботи» повертався до своєї камери, де сидить разом з кількома дезертирами, лютий, як пес, а коли рудий фельдфебель у поганому настрої, то вже напевно, що і його кулаки не допомогли гестапівським слідчим... Зараз того чоловіка в карцері не тримають, дають оклигати трохи. Є поговор, начебто ним зацікавилось високе начальство з гестапо, і німці збираються вивести його в Берлін. Правда це чи брехня, шуцман не міг сказати точно, але така балачка поміж вахманів точиться. Отож він і нагадав про «сімку»... Так у тюрмі називають велику вантажну машину із зеленою металевою халабудою без вікон. Коли арештованих вивозять кудись із міста, то німці доставляють їх на залізничну станцію у цій машині. На ній немає номерних знаків, лише на дверцятах кабіни білою фарбою намальована цифра «7». Звідси й пішло в тюрмі — «сімка».

Шуцман замовк. Кучерявий кілька хвилин думав про щось; наче забувши про співбесідника, м'яв сигарету, не помічав, що вона розповзлася в його пальцях. Стрепенувся.

— Цікаво, цікаво... Значить, вивозити хочуть. А коли? Необхідно знати, коли саме повезуть. Треба рознюхати. Ти ж, хлопче, у Станіславі * в семінарії учився, німецьку непогано знаєш. Насторож вуха, прислухайся там до всього... Взнаєш, повідомиш мені — і нашивка командира УПА тобі забезпечена, про це я сам потурбуюся.

— Друже командир, скажу вам так, як є, — озвався поліцей майже тверезим голосом. — Я ж рядовий вахман, ще й з українців. До нас ота німота не дуже довір'я має.

* Нині — м. Івано-Франківськ.

Я ж казав, навіть кишені ввертають при вході... Якщо мені не вдасться дізнатися, ради бога, не подумайте, що я... Це нелегко. Але спробую. Спробую, хоч би там що!

— Оце чую голос мужа,— кучерявий скупі посміхнувся. Помахом руки підізвав шинкаря.

Від гестапівської тюрми до залізничного вокзалу не пролягали десятки доріг — була одна, брукована, досить широка, названа окупантами Гітлерштрассе. Вона розтинала Ровно навпіл.

Щоб простежити весь шлях «сімки» до кінця, Шкурко розставив своїх людей на Гітлерштрассе, а також біля мосту, в районі залізничної станції. Але, вирушаючи з воріт тюрми у зловісну подорож затемненим містом, машина на Вокзальну біля кінотеатру не звертала. Водії «сімки» — або ж з власної ініціативи, щоб скоротити шлях, а може, виконуючи вказівку, щоб менше мозолити тюремною машиною очі перехожих, — стесували кут, не доїжджаючи мосту на Гітлерштрассе, завертали на Червоноармійську, звідти — на вулицю Широку і там через невеликий, теж дерев'яний, місток виводили машину за Усте на Вокзальну.

Таке скорочення маршруту влаштувало Шкурка. На бічних нешироких вулицях, де «сімка» робила два повороти, напад на машину давав більше шансів на успіх, ніж на центральній Гітлерштрассе, по якій удень і вночі нікали патрулі, швендяли гітлерівці, проносились автомашини й мотоцикли.

Прямуючи маршрутом «сімки», Шкурко і Сергій Борко теж завернули на Червоноармійську, проминувши на розі комендатури німця-вартового, що походжав з карабіном за плечима. І якби отой шуцман з тюремної варті раптом стрівся їм назустріч, то у супутнику Шкурка — у високому молодому чоловікові з чорно-смоляною шевелюрою — він упізнав би «друга командира», з яким сидів за столом у кав'ярні два дні тому...

Сергія Борка, того самого Борка, який передав нам копію таємного циркуляра ОУН, у шинок на околиці міста привела Луцева розповідь про бесіду із Сміяком у габітскомісаріаті. Роль бандерівського вербувальника «стрільців» до УПА, як Сергій і сподівався, вразила уяву молодого поліція з семінаристів. З ним Борко зустрічався вже раніше на одному із збіговиськ націоналістично настроєних молодиків.

Щоправда, надія на шуцмана була хистка, самому Боркові не дуже вірилося, що той зуміє з'ясувати, коли саме фашисти мають вивезти Поплавського з тюрми на вокзал; та й не було певності, що гітлерівці справді збираються відправити його до Німеччини — балачки вахманів про це могли бути не більше як балачками, тюремними плітками, що снуються іноді навколо в'язня, особа якого лишається загадковою. Проте ми вибору не мали; то була єдина можливість вирвати Поплавського з рук ворогів.

Шкурко готував операцію. Вдвох з Борком вони обрали місце, звідки й вирішили вчинити напад на гестапівську «сімку». То був невеликий будинок, без вікон, з поваленими всередині стінами, що німотно бовванів над дорогою на вулиці Широкій. Виділили бойову групу з п'яти чоловік. Учасники майбутньої операції зібралися на одній із конспіративних квартир і чекали наказу.

Вісім днів шуцман із тюремної варті не подавав звістки. На дев'ятий — повідомив Боркові: в'язня, котрий його зацікавив, вивезуть із тюрми наступної ночі.

Чому зірвалася операція — про це Шкурко розповідав мені з гіркотою, не підводячи очей, наче в тому була його особиста провина.

Дорікати ж Федорові не було за що. Все склалося тієї ночі зовсім не так, як планувалося. П'ятірка підпільників на чолі з Шкурком зайняла позицію в руїнах будинку на Широкій і очікувала з хвилини на хвилину гестапівський фургон з металевою халабудою. А «сімка», виткнувшись із тюремних воріт десь опівночі, в напрямку вокзалу не поїхала, а помчала по темній Гітлерштрасе у протилежний бік. І Михайлу Анохіну, котрий спостерігав за ворітьми тюрми з під'їзду навпроти, залишалося одне: провести машину поглядом... Години через півтори «сімка» повернулася назад і після того з тюрми вже не виїжджала.

Борко наступного дня зустрівся з шуцманом. Той клявся й божився, що чорновусого в'язня в тюрмі вже немає, бо його вивезли минулої ночі, і вивезли не якимось іншим транспортом, а тією ж самою «сімкою». Він сам бачив, як охоронники підсаджували чорновусого в зелену халабуду. Чому його повезли не до залізничної станції, про це шуцман поняття не мав, і Борко бачив, що він таки каже правду.

Отже, фашисти все ж вивезли Поплавського. Але куди?

...Ще проміне кілька днів, і, нарешті, розкриється таємниця трагічного зникнення Віталія Семеновича. Почавши вже догадуватися, що трапилося, але ще не признаючись у своїх здогадках навіть самому собі, Федір Шкурко пробереться за місто, до урочища «Видумка». Присвічуючи в темряві ліхтарем, оглядатиме він те страшне місце, про яке ровенчани говорили пошепки. Під ногами у Шкурка тьмяно поблискуватимуть купи вистріляних автоматних патронів, на закіптявілих чотирикутниках залізних щитів, покладених на землю, вгледить він попіл, змішаний із піском, пропахлий бензином, і обвуглені кісті людей... Заціпенівши, стоятиме над останками розстріляних і спалених, а потім почне шукати. І знайде. Кілька речей, на які не можна було дивитися не здригнувшись, принесе Федір Шкурко з «Видумки»: металеві гудзики, застібки від одягу, пряжку з обгорілим шматочком ремінного пояса, того самого, польського, ще довоєнного виробу пояса, якого подарував Іван Луць Поплавському, коли той мешкав у гуртожитку на фабриці валянків. Ті речі розкажуть і пояснять усе. Саме до урочища «Видумка» проліг тривожної ночі шлях гестапівської «сімки». І шлях той був останнім у житті Віталія Семеновича Поплавського.

На вулиці Дубнівській пізнього вечора хтось убив фашистського офіцера. На труп біля мотоцикла наштовхнувся нічний патруль. Забитий не мав при собі документів, розстебнута кобура пістолета була порожня. Гітлерівці оточили кілька кварталів, поперевертали догори дном усе в десятках квартир.

Згодом окупанти знайшли ще двох забитих. В одному з них пізнали якогось гауптмана, він прямував уночі до вокзалу; другий, без мундира й зброї, валявся в брудному провулку метрів за двісті від комендатури.

Гестапівці заворушилися, як стривожені оси. Повсюди сновигали переодягнені агенти. З'явилось безліч патрулів. Начальник гарнізону віддав наказ, яким суворо заборонялось усім військовим поодинокі ходити вночі по місту. Вулицями й завулками тинялися жандарми з бляхами-підковами на грудях, солдати в касках, поліцаї, озброєні карабінами й російськими трюхлінійками; цокаючи копитами по бруківці, роз'їжджали кінні наряди. Було запроваджено нові зразки перепусток, будь-кому з місцевого цивільного населення, незалежно від місця роботи й посади, їх майже не видавали.

Порушення режиму «комендантської години» каралося смертю й раніше, та все ж підпільники потроху принорвлювалися до нічного життя окупованого міста і таки знаходили більш-менш безпечні шляхи, якими, незважаючи на патрулів, діставалися до потрібної вулиці чи кварталу. Тепер нашим товаришам майже неможливо було вийти до міста з настанням темряви.

Ми намагалися з'ясувати серед підпільників, хто ж ото вчинив ці кілька замахів на гітлерівців. Від усіх наших груп надходила одна відповідь: «Не знаємо». Можна було тільки припустити, що на Дубнівській та й в інших місцях діяв хтось із підпільників з власної ініціативи і тепер приховує це від керівника групи, або ж у місті заявили про себе люди, які з нашою організацією зв'язку не мали. Оскільки Федір Шкурко ще раніше доповідав про появу в Ровно антифашистських листівок, виготовлених не на нашому ротаторі, останнє припущення здавалося найвірогіднішим.

Та невдовзі Луць повідомив:

— Даремно голову ламаємо. То робота Миколи Поцілуєва.

— Звідки тобі відомо?

— Коли ми вперше зустрілися з Поцілуєвим на квартирі у Віри Макарової, я віддав йому наган, ти пам'ятаєш. Учора приходжу на склад утилю до Миколи, поглянути, як він влаштувався. На складі — сам політрук, більше нікого немає. Поговорили ми, все у нього гаразд, місцем задоволений. Завідуючий, як і раніше, часто хворіє, тож політрук з Гуцом удвох там і порядкують, ніхто їм не заважає. Так от. Витяг Поцілуєв з-під ганчір'я мій наган, каже: повертаю позичене, і проценти можу віддати хоч зараз. І кладе переді мною кілька німецьких пістолетів. Питаю: де взяв. Не признається, а по обличчю бачу — страшенно задоволений, аж сєє. Можу заприсягтися, що труп офіцера на Дубнівській та й інші вбиті на вулицях гітлерівці — то його рук діло. Промовчав я, нічого йому не сказав, а треба поговорити з хлопцем серйозно.

Я попросив Луця переказати Шкуркові, щоб той домовився з Поцілуєвим про зустріч зі мною.

Наступного дня після роботи політрук уже чекав на мене у квартирі Олександри Бенедиктівни Чадаєвої. Я ледве впізнав його. Він дуже змінився, хоч відтоді, як ми побачились уперше, минуло не так уже й багато ча-

су. На обличчі Поцілуєва й сліду не лишилося від табірної змученості й хворобливої сірості, воно округлилося й помолодшало. Політрук був одягнений у випрасуваний синій костюм, біла сорочка та галстук надавали його зовнішності майже елегантного вигляду.

Не було потреби починати здалеку. Я відразу ж оголосив, що нам відомо, хто ліквідував німецьких офіцерів на Дубнівській, на шляху до вокзалу та поблизу комендатури, що ми аж ніяк не проти, коли декому з окупантів вкорочують віку, і кожен з нас із задоволенням теж зайнявся б такою корисною справою, але ми не можемо погодитися з тим, коли будь-хто з підпільників чинитиме помсту над гітлерівцями, керуючись власними поривами, не рахуючись при тім ні з дисципліною в організації, ні з особливостями підпілля, де непродумана самочинність одного може скінчитися трагічно для інших.

Знітившись, Поцілуєв, однак, не настроєний був виправдуватися. Хитнув коротко стриженою головою, сказав дещо з викликом:

— Так! Тих негідників убив я. І відмовлятися не маю наміру. Сам ризикував і, коли б що трапилось, сам би й розплачувався. Ніхто б від цього, крім мене, не постраждав.

Угадуючи його настрій, я хотів якимось пом'якшити явно натягнуту атмосферу й запитав жартома:

— І як же вам оте полювання вдалося?

— Почалося з Дубнівської...— неохоче почав політрук.— Іду якимось присмерком, шкутильгаю,— ще коли з вагона стрибав, забився, нога й досі поболує,— на палицю спираюся. На вулиці порожньо, нікого немає. Раптом чую — мотоцикл торохтить, з-за рогу виткнувся і несеться навстріч. Гітлерівець за рулем сидить. Один. Бачу — офіцерський картуз на ньому. І він, наволоч, угледів мене. Бере різко праворуч, на повному ходу цілиться притиснути коляскою до паркану. Ще й сміється, шкірить зуби, фашистська пика, весело йому. А вулиця неширока, відступати нікуди. Вдарить коляскою, ноги поперебиває. Закипіло у мене всередині. Ледве встиг до паркану притиснутись, а він уже поряд. Рука неначе сама смикнулася — огрів його палицею щосили навідмашку по голові...

Вислухавши розповідь Поцілуєва, я сказав йому:

— По-перше, один пістолет можете залишити собі, решту трофеїв здайте Шкуркові.

— Буде виконано,— коротко кинув політрук.

— По-друге, бажано, щоб на майбутнє, перш ніж повторити щось подібне, ви все ж пам'ятали: ми зобов'язані знати, чим займаються наші люди і які дії збираються здійснити. Не маю наміру вичитувати вам, товаришу Поцілуєв, ви не дитина і добре все розумієте самі, але мушу категорично попередити, що без погодження із Шкурком, до групи якого віднині вас зараховано, забороняю вам затівати будь-які самостійні «операції», навіть коли у вас з'явиться ще замашніший кийок. І прошу поставитись до моїх слів з усією серйозністю.

— Зрозуміло.

— А тепер є одна пропозиція.

...Два дні тому наші товариші, які працювали на залізниці, повідомили, що на товарній станції гітлерівці вивантажили з ешелону просто неба купу великих ящиків, а також багато кількавідерних скляних бутлів у дерев'яних футлярах. Цей вантаж, можливо, і не зацікавив би підпільників, та згідно з документами, одержаними станцією, чимало бутлів у футлярах було заадресовано фабриці валянків міста Ровно. Як виявилось, бутлі наповнені сірчаною кислотою — речовиною надзвичайно дефіцитною у дні війни, без якої наше підприємство не могло давати продукції. До останнього часу ми працювали на кислоті ще з довоєнного запасу, та він танув з катастрофічною швидкістю, доводилося буквально по краплинах відпускати цю рідину в цехи.

Бот добре знав, що на фабриці немає хімікатів, і, як видно, таки добився, щоб нам доставили кислоту. Дерев'яні ящики, складені штабелями біля цейхгаузів на станції, теж варті були уваги — вони містили в собі різноманітні матеріали, на які вже давно подали замовлення у промвідділ шефи кількох підприємств міста.

Поки що фабрика валянків не одержала повідомлення про хімікати. Педантичні німці ще десь оформляли відповідну документацію на одержаний вантаж. І доки триває те оформлення, нам слід поспішити — будь-що зробити так, аби кислота на фабрику не потрапила.

Розповівши про все це Поцілуєву, я пояснив йому далі, що коли бутлі з хімікатами будуть знищені, то навіть якщо німці завезуть сюди вовну, підприємство все одно не в змозі буде без кислоти налагодити масове виготовлення валянків.

— Ті бутлі й ящики беру на себе,— широко всміхнувся Поцілуєв.— Завтра їх уже не існуватиме.

На завтра, коли місто оповили сутінки, на залізничній станції зненацька спалахнула пожежа. Горіло, правда, не так уже й сильно — вогонь не перекинувся на цейгаузи, але стоси ящиків і бутлі у дерев'яній упаковці полум'я знищило дощенту.

Як тільки над товарною станцією стовпом піднявся чорний дим, поліцаї погнали до залізниці міських пожежників, на двох грузовиках примчали туди й солдати з якоїсь тилової частини. Проте і настрахані дядьки у брезентових куртках та блискучих шоломах, і німці застали на станції лише купу попелу та скла, огорнену задушливою їдкою кислотною парою, від якої роздирало легені.

Розділ III

ПОСЛАНЦІ ВЕЛИКОЇ ЗЕМЛІ

Наші підпільники на залізниці були заздалегідь попереджені й давно стежили за вантажами, очікуючи на сировину для фабрики валянків, однак не змогли «засікти» ешелон, у якому привезли вовну. Після пожежі на станції транспортна служба гітлерівців стала обачнішою: припинила доступ до паперів, з яких можна було дізнатися про характер перевезень та про те, кому адресовані вантажі; не покладаючись більше на поліцаїв, охорону станції взяла на себе жандармерія. Пройти через ці перепони нашим товаришам не вдалося. Про вовну, завезену до міста, ми дізналися лише тоді, коли перші грузовики, сигналячи, спинилися біля воріт фабрики...

Мене терміново викликали до Бота. Він наказав розпочати виготовлення взуття і найближчим часом здати інтендантству десять пар. Мое зауваження з приводу того, що фабрика залишилася без кислоти, не справило враження на Бота. Він повідомив: віддано розпорядження завезти хімікати з одного військового складу.

Ми стали перед вибором: або ліквідувати підприємство, або ж шукати інший вихід із становища. Спалити фабрику, звичайно, ми могли без особливих зусиль. Проте відкрита диверсія спричинилася б до масових репресій — арештів, допитів, розстрілів: десятки людей, зв'язаних з підприємством, змушені будуть кинути все й тікати з міста.

Як бути? Ми думали, обмірковували різні варіанти. Нарешті, зупинилися на досить простому плані. Правда, він таїв у собі неабияку небезпеку, але цей план, як показала попередня «репетиція», проведена в підвалі фабрики, дав досить-таки ефективні результати...

Якийсь час усе було по-старому, бо кислоти нам не привезли ні наступного тижня, ні навіть після Нового року. І тільки наприкінці січня сторож Міхал розчинив ворота перед старою, розхитаною півторатонкою. З кабінки виліз вайлуватий, літній унтер-офіцер, показав рукавицею на кузов, де стояли обкладені соломною ящики з темно-зеленими пляшками...

Нічого іншого не лишалося, як того ж дня доповісти Боту, що підприємство отримало хімікати. Бот сидів у кабінеті похмурий. Слухав мене неухважно. Ледве я встиг проговорити кілька фраз, він нетерпляче махнув рукою. Аудієнція тривала не більше трьох хвилин. Виходячи з кабінету, я затримав погляд на перекидному календарі, що лежав на столі перед німцем. Було тридцять перше січня. Бот нервово креслив на календарі зеленим олівцем якісь закарлючки.

На вулиці я ще віддалік угледів Поцілуєва. Наздогнав його за рогом, і ми пішли разом. Останнім часом, коли мені треба було з'явитися в місті, а особливо коли йшов на виклик до гебітскомісаріату, мене майже завжди супроводжував хто-небудь з групи Федора Шкурка і найчастіше — Михайло Анохін. Товариші запевняли: так треба — з тих пір, як одного разу Сергій Борко розповів про намір націоналістів стежити і по змозі прибирати з дороги людей, занесених оунівцями до «чорних списків» як осіб, «небезпечних для української нації».

...Уже смеркалося. Ми крокували з Поцілуєвим неквапно. Поцілуєв стиха говорив. Шкурко щойно повідав йому про цікаві речі. На автостраді Ровно — Київ, недалеко від села Синів, із засідки кимось обстріляно колону фашистських вантажних машин. З Тучина від Захарова надійшла звістка: там теж заявляє про себе добре озброєна група патріотів. Недавно вона вела бій з підрозділом жандармів, перед тим знищила двох штабних офіцерів. Легкове авто, в якому вони їхали, зрешечене кулями...

Загін дядька Юрка вже два тижні, як пішов у глиб Полісся. Поповнивсь бійцями з військовополонених, більшість яких ми переправили до лісу, ліквідувавши гуртожиток на фабриці, а також прийнявши до себе чо-

ловік вісімнадцять місцевих хлопців, переважно комсомольців, за якими вже почали полювати «есбісти», загін одержав завдання пройти якнайдалі в глухі закутки краю, ближче до загублених серед боліт і лісів сіл та хуторів, де вже ворушилися «поліські січовики» Бульби-Боровця. Партизани були нашою першою глибокою розвідкою, котрій належало придивитися, що робиться там, у нетрях Ровенщини, де гуртуються зграї націоналістів, з'ясувати, чим займається, чим дихає ця «армія» після того, як скінчилася гра її главарів у таємність і вже відкрито засмердів чад багать на бівуаках її «куренів». Дядькові Юркові ми радили у сутички з націоналістами по можливості не встрявати, берегти людей, водночас устанавлювати якнайтісніші зв'язки з населенням, щоб краще розібратися в навколишній обстановці.

Отже, дядько Юрко в цей час вів своїх бійців лісовими стежками Полісся, все більше віддаляючись від Ровно на північ. Останнє повідомлення про те, що загін без особливих перешкод просувається наміченим маршрутом, ми одержали кілька днів тому через зв'язкового, направленого до нас командиром партизанів уже з дороги.

— Шкурко говорить, що загін дядька Юрка попрямував на Полісся в повному складі,— задумливо сказав Поцілуев.— І все ж хтось дає німцям перцю. Але хто?

— Так само ми ламали голову, коли на вулицях міста гітлерівці почали знаходити трупи своїх офіцерів,— кинув я йому.— Все гадали: чиїх рук це робота?

— То дрібниці,— мовив Поцілуев.— Велике діло — кількох німців по потилиці стукнути. Вони, можна сказати, самі в руки йшли. А там, на автостраді чи біля Тучина... там справжня робота була. Коли про це доповіли Шкуркові, Федір Захарович спочатку думав, що то діють місцеві партизанські групи, про які нам не відомо. Проте на місцевих не схоже... Начебто почерк твердіший.

— Чому Шкурко так вважає?

— А тому,— відповів Поцілуев,— що по грузовиках на автостраді, по жандармах під Тучином сильним вогнем полоснули. Сікли з автоматичної зброї, за всіма правилами ведення бою — і спереду, і з флангів. У місцевих товаришів що могло бути в руках? Гвинтівки, пара гранат...

— Що ж виходить?

— Виходить одне: наші радянські парашутисти-десантники в тутешніх місцях з'явилися.

— Коли це справді десантники, Миколо Михайловичу, то нам слід негайно кинути своїх людей на розшуки. Десантників, напевно, не засилають у ворожий тил тільки для того, аби вони обстрілювали автомашини окупантів на дорогах. Очевидно, вони підтримують зв'язок з командуванням за лінією фронту. Через них, можливо, і нам вдалося б дещо повідомити своїм.

— Розумію,— кивнув Поцілуев.— Я теж часто думаю, яка багатюща інформація, добута тут, у німецькому тилу, без користі старіє й гине, хоч ми й тримаємо її в кулаці. Тримаємо, а що з того? Як перешлеш відомості нашим штабам, розвідці? А знаєте, що мені здавалося раніше? — Він притишив крок, притулився до мене твердим плечем, проговорив тоном винуватця: — Як почув я вперше про те, що в місті діє підпілля, то був переконаний, що ви кожного дня і ночі ведете з нашими по той бік лінії фронту розмову. Думав, у вас і радіостанції, і ледве не телефонний зв'язок із самою Москвою... А воно все набагато важче.

— Важче, Миколо Михайловичу, ще й як важче. Що ж вдієш? І складніше, і скрутніше. І по телефону вказівок не попросиш, це вірно.

Ми вийшли з провулка. Попереду, біля тьмяно освітленого входу в кінотеатр, виднілися німецькі шинелі, а серед них — поодинокі постаті в цивільному і якісь підозріло добре вдягнені жінки. Над натовпом плив дим від сигарет, фашисти голосно розмовляли, сміялися, цивільні тримались осторонь, чекаючи, доки солдати й офіцери першими зайдуть у фойє.

Демонструвався німецький фільм на зразок американського бойовика; з афіш, розклеєних на стіні кінотеатру, волав, роззявивши рота, розхристаний білявий молодик з двома пістоletами в руках. Поцілуев раптом зупинився. Показав очима на дві постаті, що виднілися під деревом за якихось п'ять кроків од нас. Молодий німець з офіцерськими погонами на шинелі, в кашкеті з прим'ятою тулією розмовляв з високою стрункою блондинкою. Вона була у шкіряному пальті з хутряним коміром, сірій, німецького крою, сукняній шапці з довгим козирком, з-під якої на плечі спадали туго заплетені білі коси. Наглянцьовані хромові чоботи на високих закаблуках відбивали світло електричної лампочки, що жеврїла над дверима кінотеатру. Матове й випещене обличчя, особливо її виразні великі очі, запам'ятовувалися відразу, неначе прилипали до пам'яті. Жінка грайливо бави-

лася шкіряною рукавичкою, щось швидко й неголосно говорила німцеві.

Повільно відступивши в сутінки, Поцілуєв схвильовано сказав:

— Перекладачка з гестапо.

— Невже вона?! Але ж звідки...

— Недавно Шкурко показав мені її на вулиці. Йшла до комендатури з оцим самим лейтенантом. Такого моменту не можна втрачати. Не завадить вистежити, де вона живе... Та вони, здається, йдуть у кіно. Скоро почнеться сеанс. А якщо нам теж до кінотеатру заглянути?..

Вловивши в голосі Поцілуєва нові для мене нотки, я занепокоївся. Він був спокійний. Аж занадто. Але щось неприродне було в цьому робленому спокої...

— Або ні... Зробимо так, — він схопив мене за руку. — Ви йдіть, не треба вам тут... Це вірно. Я сам... Усе буде гаразд.

Рішення Поцілуєва піти в кіно було надто несподіваним. «Не можна залишати його одного», — подумав я і мовчки пішов до освітленого п'ятачка над входом. Позаду поскрипував сніг. Поцілуєв ішов слідом.

Ми швидко купили квитки. У фойє затрималися, пропускаячи повз себе людей. Ще хвилину, і ті двоє з'явилися на вході. Вгледівши офіцера, солдати розступилися.

Лейтенант повів перекладачку наперед, вони сіли в середньому ряду недалеко від проходу. Наші місця були далі від екрана, позаду, скраю. Кілька ярусів голів, здебільшого в пілотках, відділяли нас від офіцерського кашкета й сірої сукняної шапки. Але нам видно було їх добре, Поцілуєв весь час спідлоба зиркав у той бік. На мене не звертав уваги. Зі мною поруч, справа, сидів хлопчина років шістнадцяти, а далі, за ним, майже весь ряд займали гітлерівці. На шинелях поблискували білі гудзики й пряжки поясів. Позаду — теж фашисти. Вони без угаву гелготіли й іржали, як жеребці.

Офіцер нахилився до перекладачки і щось їй прошепотів, вона тріпнула косами, оглянулася, повела очима по залі, наче когось шукала. Мені здалося, її погляд на коротку мить зачепився за мене, затримався на моєму обличчі і, ковзнувши по ньому, перескочив на інші. Я скоса глянув на Поцілуєва і зненацька відчув, зрозумів, навіть не зрозумів, а вже знав напевно — він с т р і л я т и м е... Я помітив, що він дивиться ліворуч, на дві-рі, завішені важкою синьою шторою. Двері були недале-

ко, майже проти ряду, де сиділа гестапівська перекладачка зі своїм кавалером. Двері цікавили Поцілуєва тому, що крізь них нам доведеться тікати: спочатку вискочити у фойє, а звідти — на вулицю; тікати, як тільки зчиниться паніка після пострілів.

Я підніс до очей годинник, але глянути на циферблат уже не встиг — зала провалилася в темряву і вихлюпнула музику німецького військового маршу. Світлий квадрат екрана замигтів картинами скаженої танкової атаки на якомусь передмісті. Сеанс розпочався кіножурналом, кадрами фашистської фронтової хроніки. Бігли солдати в есесівських касках, горіли будинки... Проте все це погано вкладалося в моїй голові. Я думав про інше. Чекав. І почув хрипкуватий, вимогливий шепіт біля вуха:

— Ідіть до дверей і відразу ж на вулицю. Не затримуйтесь, ідіть негайно... Двері за шторою відчинені. При вході, крім білетера, нікого немає.— Він говорив з такою впевненістю, наче ми раніше домовилися про все; певно, теж відчував, що мені зрозумілий кожен його рух. Почулося ледь вловиме коротке клацання — в кишені він звів запобіжник пістолета. Я простяг до нього руку і схопив у темряві підлокітник уже порожнього крісла. Поцілуєв устиг піднятися й зробити крок уперед. Розраховував він точно. Зал ще не призвичаївся до густого морю, що прийшов на зміну світлу. І в проході ще був рух, заходили поодинокі глядачі, які запізнилися. Все він передбачив.

Я схопився на ноги. Була якась мить, щоб встигнути спинити його. Коли ж ця мить промайне, то за нею — я не мав жодного сумніву — виляск пострілів розкотиться по залу й стрепене всіх. Та за ту секунду, що була в моєму розпорядженні, я завагався, бо раптом відчув, що сам хочу почути оті постріли й готовий до них відтоді, як підійшов до каси й подав у віконце гроші. Може, я був готовий до пострілів Поцілуєва ще там, біля кінотеатру, коли глянув на мерзотницю з білими косами й побачив, наче в імлі, суворе обличчя виказаного нею Віталія Поплавського.

Раптом увімкнули світло. Поцілуєв був недалеко від ряду, де виднілися прим'яті офіцерський кашкет і сукняна шапка. Він стояв у проході, засунувши руку в кишеню, і мені здалося, що всі, хто є в залі, дивляться на нього. Та присутні не звертали уваги на Поцілуєва, просто не помічали його. Вони дивилися на екран; замість

зсесівців з автоматами і пожеж там з'явилася велика тінь від постаті людини, а під нею на помості стояв і сам її власник — низенький кривоногий чоловік у військової руці, з кобурою на поясі. Кашкет він тримав на зігнутій руці, мов на урочистому прийомі. Підняв праву руку догори, і гул, що виник було як тільки перервали кіносеанс, зразу вщух. Німець оголосив басовито:

— Увага! Урядове повідомлення!.. На відзнаку до кінця виконаного обов'язку німецькими збройними силами під Сталінградом і вшановуючи пам'ять доблесної армії, фюрер наказав оголосити на всіх територіях рейху загальний траур. Усі видовища й розваги відміняються. Встати! Хайль Гітлер!

Чергами гримнули в залі відкидні сидіння.

Я пригадав календар на столі у Бота і його поганий настрій. Ми з Поцілуєвим переглянулися. Він був трохи блідий, на високому чолі блищали краплини поту.

Короткі пальці німця м'яли і ніжно гладили валянок з усіх боків, він виважував його на долоні, постукував нігтем по тугій підшві. Кожна нова пара валянків викликала в нього щире захоплення. Мабуть, він уже бачив не так ноги своїх солдатів, узуті в теплі валянки, як блиск медалі на власному мундирі і чув слова похвали від начальства за те, що натрапив у тиловому місті на «золоту жилу».

У цього вайлуватого, із задишкою інтенданта Ляйпсле були повноваження приймати від нас готову продукцію й відправляти її на залізничну станцію. Коли Ляйпсле з'явився на фабриці, я запитав його, чи не знає він, бува, майора Хірша, теж з інтендантського відомства, який мріяв першим одержати партію валянків з нашого підприємства. Німець кивнув головою.

— Я знав його. Але майора вже немає.

— Де ж він зараз?

— Партизани під Кам'янцем-Подільським...— сказав Ляйпсле.— Пошматованого Хірша витягали з-під уламків вагона...

Пригнавши на фабрику дві машини, обер-лейтенант Ляйпсле приступив до виконання своїх обов'язків. Із записною книжкою в руці він стояв біля купи валянків і ретельно рахував кожну пару. Михайло Хлевний, один з наших робітників, одесит, який прийшов на фабрику з табору військовополонених, швидко скидав взуття з

горища, де ми, не маючи іншого приміщення, влаштували склад готової продукції.

У той час, як вантажники оберемками виносили валянки з приміщення і вкладали на машини, а обер-лейтенант Ляйпсле, прищмокуючи язиком, виводив у блокноті милі його серцю вже тризначні цифри,— саме в ті хвилини нагорі, на запавутиненому фабричному горищі, ще одна людина, про присутність якої і не підозрював обер-лейтенант, зайнята була зовсім іншою роботою.

Перш ніж Хлевний хапав валянки й жбурляв униз, усі вони спочатку проходили через руки Івана Талана. Перед ним стояла батарея пляшок, наповнених сірчаною кислотою. Талан натренованим рухом брав валянок, швидко кропив усередині рідиною, не дивлячись, кидав взуття Хлевному і смикав до себе нову пару. І так, майже механічно, він «обробляв» усе те добряче, із закордонної вовни, взуття, яке внизу приймав німець-інтендант, задоволено мугикаючи собі під ніс якусь бадьюру мелодію. Прислухаючись до цього мугикання, Хлевний поглядав на Талана, вони переморгувались і мовчки продовжували кожен своє: один «протравлював» валянки, другий кидав їх униз, під ноги німцєві.

Коли ми випробували дію кислоти у підвалі фабрики, Луць запропонував «кропити» валянки саме зсередини. Безнадійно зіпсоване таким способом взуття зовні нічим не відрізнялося від звичайного. Але досить було поносити валянки кілька днів, як зотлілі підошви розсипалися на попіл. Іван Талан додав до немудрої «технології» дещо своє. Він приноровився бризкати кислотою так, аби не тільки підошва, а й уся головка валянка розповзалася згодом, як залежаний у вогкому місці папір.

Після обіду наступного дня горище спорожніло. Обер-лейтенант Ляйпсле забіг до мене в кабінет, настрої у нього був піднесений.

— Пане директор, я дуже вам вдячний,— вгощаючи мене й Луця сигаретами, сказав він.— Чудове взуття! Німецький солдат може крокувати в ньому аж до Уралу. Коли ви здаватимете мені нову партію?

— Не раніше як за два тижні.

Зробивши помітку в блокноті, Ляйпсле поблажливо поплескав мене по плечу, а Луцеві чомусь виявив ще більшу прихильність— навіть потиснув руку.

Залишившись удвох з Іваном Івановичем, я сказав йому, що побоююсь, як би цей підсліпуватий обер-лей-

тенант не підвів нас під монастир. Пританцьовує ж у хромових чоботях, мерзне; візьме та й поцупить собі валянки і побачить: у них хіба що до нужника й дійдеш.

— Навряд він це зробить,— заперечив Луць.— Хто, власне, такий цей Ляйпсле? Дрібнота інтендантська. Де все підраховано й чітко оформлено документом, там у них такі, як він, гріти руки не наважуються. Попадеться — кінець тихому життю в тилу, поганяй на фронт. Німець звик усе на вагу міряти — заради якогось там взуття ризикувати головою не схоче. До того ж я, щоб утримати гера Ляйпсле від небезпечної для нас спокуси, поклав йому в кабінку пару незаписаних і «непротравлених» валянків. От він їх і взує.

— А я не збагну; чого це він тобі так руку тиснув.

— Отож бо й є,— криво посміхнувся Луць і продовжував: — Інша справа, коли їхня солдатня одержить наше взуття і зостанеться на морозі в самих шкарпетках. Отоді вони напевне спробують клубочок розмотати. Ось де наша ахіллесова п'ята.

— У них тепер гармидер на фронті. Тиснуть їх наші війська. Мабуть, гітлерівцям не до того, щоб з'ясовувати, яким чином виникають дірки на валянках. Крім того, шлях від Ровно до передових позицій далекий. Чому взуття обов'язково мусили попсувати ті, хто його виготовляв? Може, це сталося десь у дорозі або ж на проміжних складах? Звичайно, доки цю партію валянків не відправлять з міста, треба бути насторожі. Якби наші хлопці на залізничній станції зуміли якось заплутати кінці... Приміром, виправити або підмінити документи, щоб у паперах значилося, ніби валянки відвантажувалися не в Ровно, а ще краще навіть не в нашій області.

Луцеві ця думка припала до душі.

— Попереджу Шкурка, він дасть завдання залізничникам. Але сумніваюся, щоб вони виконали його. Сфальсифікувати документи на відправлений вантаж майже неможливо. І все ж хай спробують. Не вийде — що ж, у наших ділі без ризику не обійдешся... До речі, ти чув — убито німецького генерала, який командував каральними частинами?

— Де саме вбито?

— У районі Сарн. Свіжа новина. Із Шкуркового арсеналу відомостей. Деякі гітлерівці, що служать у жандармських підрозділах тут, у місті, щойно повернулись із Сарненських лісів, їх возили на «прочісування». Генерал — не якийсь там ефрейтор, його загибель наробила

галасу. Кажуть, напоровся він із своєю охороною на вогонь партизанського кулемета під селом Воронівка. І дістав кулю в голову. Шеф СД Волині й Поділля доктор Пітц надіслав телеграфом співчуття генеральській родині. А вчора віддав наказ не припиняти каральних операцій аж до цілковитого знищення «лісових бандитів».

Про те, що на схід від Случа, в лісах, віддалених від Ровно, на північ, десь побіля Сарн, Клесова, Томашгорода, Чуделя, Сновидовичів, фашистам усе частіше доводиться стикатися з партизанами й ховати після цього своїх солдатів і офіцерів,— поговорі долинав сюди, у місто, й раніше. Чутки про партизанів взагалі поширювалися чи не з перших місяців окупації Ровенщини. Наприкінці ж 1942 року городяни вже гомоніли про «солдатів у радянських мундирах», про «хлопців із совецької сторони», які буцімто всі до одного мають «скоростріли» і ледве не відкрито роз'їжджають на конях по північних селах. Оскільки в ті дні можна було почути будь-що, навіть версію про смерть самого Гітлера, і балачки, в яких важко було відрізнити правду від вигадок, точилися без кінця, тому й ми часом недовіриливо ставилися до всіляких сенсаційних новин.

Нині чутки набували реального змісту. Те, про що люди спочатку переказували один одному пошепки, тепер підтверджувалося діями фашистів.

— Значить, недарма говорять: завжди слухай, що народ каже. Чутки — чутками, а може статися, що «радянські мундири» — це таки правда,— продовжував я почату нами розмову.— Он і Поцілуєв переконаний, що в області діє група чи групи, надіслані сюди нашими з-за лінії фронту. Він міркує як військовий, беручи до уваги характер операцій під Тучином і на автостраді. І з ним можна погодитись. А ось ще й генерал... Треба когось із підпільників, добровольця, звичайно, послати на розвідку до Сарненських лісів. Можливо, пощастить натрапити на невідомих нам партизанів.

— Я з тобою згоден,— сказав Луць.— Необхідно, щоб ця людина добре знала місцевість і не викликала підозри у всякої наволочі.— Він глянув мені в очі.— Настка з таким завданням упорається. Їй відомі ті райони, вона бувала там ще до війни. І в Сарнах, і в Рокитному... Можливо, декого із давніх знайомих, яких ще у підпіллі за Польщі знала, зустріне. А не зустріне — нові знайомства заведе, вона це вміє. Там поляків живе чимало, а Настка добре розмовляє по-польському.

— Що ж, Настці до такої роботи не звикати. А втім, чи погодиться на далеку дорогу? Та й небезпечна ця дорога.

— Чи погодиться? — здивувався Луць.— Зайве запитання.

...В кінці лютого ми виряджали нашу зв'язкову в невідому путь. З документами на ім'я Оксани Сидорівни Опанасич, «експедитора Ровенської фабрики валянків», Настка Кудеша мала доїхати поїздом до Сарн, а звідти мандрувати до лісових сіл і відповідно до обставин продовжувати свій невизначений, наперед не загаданий шлях.

Збираючи дружину в дорогу, Луць запитав:

— Пістолет візьмеш?

Вона здивовано подивилась на нього, потім на мене, розсміялася:

— Що ви, хлопці. Навіщо мені зброя?

Настка міцно потиснула мені руку. Швидко обняла Івана Івановича, відсторонила.

У вікно ми бачили — вона вийшла з під'їзду, попрямувала вулицею, що рябіла плямами брудного снігу. В кінці кварталу до неї підійшов Шкурко. Як і було домовлено, він мав провести Настку до вокзалу і посадити в поїзд.

З кожним днем мене все більше огортала тривога. Не подавав звісток про себе загін дядька Юрка. Мовчав Прокіп Кульбенко. Не поверталася Настка Кудеша...

Я картав себе за те, що піддався на умовляння Настки, і ми відпустили її одну. Вона доводила, що так буде зручніше й безпечніше, а коли з нею поїде хтось з товаришів, то подорож ускладниться, бо, мовляв, самотня жінка — це одне, а двоє чи троє подорожніх, та ще й побіля лісових сіл — то вже зовсім інше. У неспокійному районі дороги, напевно, охороняються. Групу людей, до того ж не тамтешніх, скоріше помітять, зупинять, будуть доскіпуватися: хто, звідки, куди...

І Луць, і я погодилися тоді з нею. Тепер ми хвилювалися й шкодували, що не дали їй хоча б одного провожатого. Настці давно вже слід з'явитися у місті, а її все не було.

Неждано прибув зв'язковий від ряшниківських підпільників.

Уже з того, що прийшов не сам Кульбенко, а незнайомий молодий чоловік і що його відразу ж привели до

мене в кабінет, чого раніше ні Луць, ані Шкурко ніколи не робили, я відчув недобре.

Чоловік сидів на стільці, м'яв у руках шапку. Він назвався Іваном Оверчуком, сказав, що пароль йому дав Прокіп Микитович Кульбенко, який ще раніше наказував: коли що, негайно вирушати з цим паролем до міста. От він і прийшов. Бо кілька днів тому вони, рясниківці, поховали Кульбенка на сільському цвинтарі, поховали тихцем, серед ночі. Дві доби лежало тіло Прокопа Микитовича на спаленій вулиці, не було змоги забрати його звідти — у селі повно бандитів...

Сутичка з бандерівцями на подвір'ї Христини Климчук була для Кульбенка сигналом. Йому вже не можна було з'являтися в селі відкрито. Власний дім також міг тепер стати пасткою. Прокіп обминав його стороною, пізно ввечері стукав у двері до вірних людей. Кілька разів у село в'їжджали машини з гітлерівцями, солдати оточували обійстя Кульбенка й декого з підпільників — націоналісти доносили окупантам, хто в Рясниках небезпечний для «нового порядку». Та й самі бандерівці все частіше кружляли, як круки, навколо хат тих, на кого точили зуби.

Прокіп скликав підпільників. Вони зібрались у Романа Замогильного. Вислухавши інформацію керівника групи про наміри ОУН розгорнути масовий терор, дехто з товаришів запропонував усім разом пробиратися за Случ, шукати партизанів. Але Кульбенко вважав, що це зараз буде неправильно.

— Піти за Случ — значить, дати бандерівцям змогу безкарно чинити тут злочини. Не час залишати село, браття. Треба самим припечатати оте чумовиння, — говорив Прокіп друзям. — Звичайно, мені не вільно ставити вам заборону іти до лісу, партизанка — це правое діло, і я теж дуже радо пішов би... Та ми, можливо, ще й у партизанці повоюємо з німотою клятою. Але мусимо спершу притиснути бандюгів місцевих.

І вони лишилися. Їм були відомі главарі бандитських боївок, але вони поки що не знали, де міститься «штаб» сокирників. Раніше бандерівці збиралися на одному з хуторів під Рясниками. Але чомусь покинули стару «малину», обрали інше місце для своїх збіговиськ.

Користуючись зв'язками, рясниківські підпільники довго вели розвідку всюди, де тільки вдавалося натрапити на слід «Батури» та його підручного з СБ «Птаха», які

тримали в руках кілька збройних бандитських груп. Нарешті Кульбенкові доповіли: наступного тижня, в ніч із суботи на неділю, обидва бандерівські «провідники» мають намір відвідати село Антополь. Там, у хаті їхнього приятеля, старшого поліцейського, вони збираються вести таємні переговори із представником гоцанського гестапо.

За два дні до цієї зустрічі підпільники спланували, як їм діяти в Антополі. І того разу нарада відбулася в Замогильного. Розходитися почали десь опівночі. В селі було неспокійно, валували собаки. Останнім пішов Прокіп Кульбенко. Замогильний не відпускав його, але Прокіп не зостався, вирішив, видно, ночувати в когось іншого.

А через півгодини в селі почулася стрілянина.

Бандити перестріли Кульбенка на вулиці. Люди розповідали згодом, як вони горлали й лаялися; восьмеро чи семеро накинулися на нього і намагалися звалити з ніг. Прокопа хотіли взяти живим. Та він вирвався. Відстрілюючись з пістолета, побіг городами. За ним гналися; гучно торохкали гвинтівки та обрізи, короткими чергами хтось із бандерівців бив з автомата. Праворуч унизу поблискували темні води Горині. Щоб його не притиснули до ріки, Кульбенко повернув до свого подвір'я. І зник. Бандити не могли второпати, куди подівся Прокіп — вони не знали, що в його хаті була надійна схованка, яку він обладнав ще восени сорок першого, коли прийшли фашисти.

Нічними вулицями застукотіли копита. Бандерівці викликали своїх «бойовиків» на підмогу. З ближніх сіл скакали в Рясники кінні. Спішувались, оточували щільним кільцем Прокопову хату, били посуд, шматували одяг, стріляли в стелю, шукали в погребі, в повітці. Знущалися над дружиною Кульбенка, допитували: «Де він? Де хорониш свого комуніста?» Але вона мовчала, лише затуляла руками обличчя від ударів.

Тоді бандерівці підпалили весь куток. Вогонь лизав солом'яні стріхи, ревла худоба, плач дітей і жінок стояв над селом. Пожежа охопила піввулиці, стало видно як удень. У розпачі кидалися люди до полум'я і відбігали назад — бандити відганяли їх пострілами, не давали гасити пожежі, рятувати майно.

Задихаючись від диму, в тліючому обгорілому одязі Прокіп вискочив з дверей палаючого дому. В нього стріляли звідусіль. Уже кілька разів поранений, він встиг

забігти за ріг хати, і звідти один за одним заляскали постріли. Прокопів пістолет в його обпечених руках ще служив йому, посилав останні кулі у бандитів, і ті — озброєна юрба перед ледь живою людиною, — лементуючи, попадали на землю. У хаті завалилася стеля, снопи вогню розбризкалися на всі боки, обсипали Прокопа. Він виткнувся з-за причілка, хитаючись, ухопився за тин, хотів перекинути через нього своє тіло — і з подвір'я, з вулиці, з-за дерев гримнули вроздріб залпи. Кулі вжалили Кульбенка, звалили під тином на стежку. Вже в лежачого, мертвого здаля стріляли бандити, не наважуючись наблизитися до нього.

...Оверчукові пальці все м'яли й м'яли шапку. Він сидів похнюпившись. Винувато додав:

— Ми нічого не могли вдіяти... Не встигли забрати зброю, її було складено в коморі в одного з наших хлопців на тій самій вулиці, яку палили бандерівці. На руках мали два-три пістолети, і все.

У кабінеті надовго запала тиша. Відтак я запитав Оверчука, що він збирається робити далі.

— Робитиму, що накажете. Затим і прийшов до вас. У Рясники повертатися скоріше треба. Товариші чекають.

Він пробув у місті два дні. Ще раз я розмовляв з ним, уже на квартирі в Олександрі Чадаєвої, де його влаштували на нічліг. Була в Оверчука бесіда і з Шкурком. На третій день він пішов у своє село, захопивши з собою пачку листівок. Згодом Іван Маркович Оверчук замінив загиблого Прокопа Кульбенка, очоливши в Рясниках підпільну групу.

Попрощавшись з Оверчуком, я попрямував на свою квартиру до сестер Підкаурих. Як завжди, вдома була маленька Валя. Вона попередила мене в коридорі:

— На вас чекає якась жінка.

У кімнаті сиділа Настка Кудеша.

Перш ніж я встиг розкрити рота й промовити хоча б слово, вона рвучко обома руками простягла мені потерту на складках, складену вчетверо газету. Розгорнувши її, я завмер. То була «Правда», майже свіжа московська газета «Правда», видрукувана кілька днів тому.

— Ну?! — не знайшов я слів од хвилювання.

— Ну! — повторила Настка, і блиск її очей красномовно говорив мені, що недаремно примусила вона нас стільки часу нервувати. — Ой, Терентію, любий... Якби ти знав, які вони... Як там у них... Про все забула, як їх по-

бачила, світ яснішим здавався в той день. Знайшли ми їх, Терентію, знайшли! Чому «знайшли»? Та я ж була не одна, Чиберак зі мною ходив... Та не перебивай, про Чиберака потім... Вони звідти, з-за фронту, наші радянські хлопці. І радіостанції у них, і літаки до них літають. Можеш повірити — літаки! Скидають їм зброю, одяг, ліки, газети, навіть листи... Це «Правда» з останньої пошти, теж літаком прибула!

— Не спіши, Настуню,— благав я.— Ти спокійно, спокійно... Де ти їх зустріла? Чий це загін?

— Вони називають себе «медведями». Ми, кажуть, «медведі». І сміються. Командиром у них полковник. Прізвища не знаю. Загін недалеко звідси, в Цуманських лісах.

— Зажди... Ми ж посилали тебе в район Сарні!

Настчина подорож почалася без пригод. У поїзді жандарми двічі перевіряли документи. Приїхавши в Сарні, наша зв'язка з вокзалу пішла на базар. Поштовхалася серед люду, прислухаючись до балачок, натрапила на якогось діда, що приїхав конячиною з хутора з-під Люхчі. Домовилася з ним, щоб підвіз, як повертатиметься додому. Дід виявився небалакучий, усю дорогу мовчав, хоч як не старалася Настка завести розмову. Він довів її до шляху, що повертав на Клесів, і поїхав далі.

Кілька днів бродила Настка селами, дедалі віддаляючись од Сарні. Неподалік, на північ, починалася Білорусія, болота й ліси поміж Пінськом та Мозирем, праворуч тяглися лісові масиви Житомирщини. Про партизанів тут уже говорили, не боячись нікого, як про давно відоме. Згадували про якогось невловимого діда Ковпака, що пронісся недавно як вихор, наробив німцям шелесту й гуркоту і пішов кудись на захід, чи не до самої Німеччини; вкидали іноді слівце про своїх тутешніх хлопців з «партизанки»; згадували й про недавніх гостей, народних месників, які прибули начебто з Мозирських лісів і добряче настрахали тут карателів та поліцайню. На обережні закиди Настки — де ж вони, ці «гості», зараз,— поліщуки тільки всміхалися. Де вони? Про те одному панові-богові та самим партизанам відомо. Доріг у них, як зірок на небі,— куди прямують — хіба ж говорять...

Та вона не втрачала надії. Продовжувала свої мандри. Переночувати, обсушитися її пускали всюди, а їсти майже не було чого; свої сухарі скінчилися давно, купити — нічого не купиш, бо людям і продати нічого, самі бідують, та й до німецьких грошей ласих не багато. Пе-

ребивалася Настка сьак-так: налле миску картопляної юшки господиня хати, дасть цибулину, зжалившись над стомленою жінкою,— і за те спасибі.

Поступово все ж вона дещо взнавала. Там партизани покарали принародно поліцая-зрадника, там наскочила на партизанську міну машина з гітлерівцями, там на залізничному переїзді спалахнула стрілянина... Настка підсвідомо поспішала навздогінці цим чуткам, намагаючись дістатися до тих, хто залишив по собі сліди за допомогою гранат і автоматів. Незабаром, несподівано для себе, вона виявила, що її путь поступово відхиляється все крутіше на південний захід. Поставлені там і тут партизанські «віхи» спрямовували маршрут Настки назад, ближче до Ровно, вели її у Волинську область, до Цумані.

І Настка Кудеша, і ми в Ровно в ті дні ще не знали, що загін, за яким по п'ятах ішла наша зв'язкова, з наближенням весни покинув свої старі «квартири» в Сарненських лісах під Руднею-Бобровською і робив перехід у район Цумані, наближаючись до нашого міста — резиденції «рейхскомісара України» Еріха Коха.

Уже й до Ровно було недалеко, але зв'язкова, стративши стільки сил і часу, не хотіла й думати, щоб повертатися ні з чим. Вирішила ще раз спробувати розшукати таємничих партизанів. Вона дісталася до села Городок і завершила на хутір до Йосипа Адамовича Чиберака, дім якого став нашою «резервною» явкою.

Тепер Настка вже не була самотньою, вона мала обережного й кмітливого напарника, що знав, як власну оселю, всі лісові закутки на десятки верст навколо, мав повсюди приятелів, добрих знайомих. Хтось із лісників і шепнув Чибераку, куди треба простувати, де слід шукати... Поблукавши два дні лісовими хащами, на третій — за кілька кілометрів од села Суськ — Настка і Йосип Адамович зустріли зненацька людей, які розмовляли поросійському, були озброєні радянськими автоматами й одягнені у бушлати та сірі шинелі без погонів.

Автоматники виявилися однією з розвідувальних груп того самого, недавно прибулого в район Цумані загону, який так і не змогла наздогнати Настка раніше. Вони вивчали свої нові лісові володіння. Вів групу партизан Трихлебов.

Повернення Настки Кудеші було не єдиною хвилюючою подією того вечора. Не встигла вона закінчити розповідь про те, як потрапила до «медведів», як зацікави-

лися партизани звісткою про появу зв'язкових з ровенського підпілля, як котрийсь із партизанських командирів наказав Трихлебову домовитися з Насткою про пароль, про місце майбутньої зустрічі в місті,— прийшов Шкурко. Він виклав чимало новин. У місто прибув партизан із загону дядька Юрка. В Олександрі Чадаєвої на зустріч зі мною чекає Ольга Солимчук. Щойно одержано звістку від Олександра Гуца: він нелегально перебуває в селі Грабів і звідти продовжує налагоджувати контакт з товаришами, колишніми членами КПЗУ та комсомольцями, яких допомагає йому розшукувати в Клеванському районі його брат Максим; крім того, Гуц дав завдання Максимові з'ясувати, хто в Клевані верховодить оунівцями, і, якщо буде можливість, увійти до націоналістів у довір'я й проникнути в їхню «організацію»...

Гуц уже не раз виконував завдання підпільного центру, не думаючи про те, що ризкує життям. Торік ми послали його на зв'язок з підпільниками у Межирічі. З перших днів окупації колишній член КПЗУ Мойсей Губерман почав було гуртувати там надійних людей. Я знав Губермана особисто, в його здібностях підпільника-конспіратора мав можливість переконатися не раз ще до 1939 року, але залишатися йому далі в селі, де він прожив майже все життя, було просто безрозсудством. Гітлерівці могли схопити його першої-ліпшої хвилини. І так він протримався в Межирічах якимось чудом аж понад рік. Слід було якнайскоріше передати межиріцьку групу комусь іншому, її керівника переправити в Ровно, а звідси — до лісу разом із партизанським загonom, формуванням якого в ті дні займався дядько Юрій.

Гуц пішов у Межирічі. Та було вже пізно. Губермана і кількох підпільників фашисти розстріляли... Товариші, які уникли пазурів гестапо, боячись провокації, на зустріч із нашим зв'язковим не прийшли. Зв'язок з межирічанами обірвався.

Згодом Олександр здійснив ще одну подорож, цього разу в Острог. Там він з великими труднощами натрапив на слід підпільників, про яких ми мали досить туманні відомості. Сліди ці привели його на чесальну фабрику, до білоруса Черповецького та ще двох робітників з військовополонених. Черповецький виявився комуністом, завдяки йому й було покладено початок діяльності групи радянських патріотів на острозькому підприємстві.

Останнє завдання Олександра Гуца було пов'язане з роботою подібної ж підпільної групи на станції Здолбу-

нів. На залізниці вже не раз було вчинено диверсії — хтось вивів з ладу два паровози, спалив вагон з німецьким обмундируванням, пошкодив водокачку. Так нам вдалося перекинути кладку ще до одної невеликої, але бойової ланки — до Артема Зацаринного та його друзів, які завдавали ворогові шкоди на великому залізничному вузлі.

Олександр Гуц часто відлучався з складу утилю, де, як і раніше, працював з Поцілуєвим, вирушав у райони з тим чи іншим дорученням підпільної організації. І все ж ми помічали: його вабили до себе рідні місця в лісовій Клеванщині. Кілька разів до нього в Ровно навідувався брат Максим, художник, який перебивався тепер випадковими заробітками. Через Максима Олександр поновлював зв'язки де з ким із земляків. Незабаром Гуц заявив, що вважає своїм обов'язком цілком переключитися на роботу в Клеванському лісі.

Бачачи, що я та Іван Луць вагаємось, Олександр запально переконував:

— Кажете, що мене там усі знають? Тим краще. Треба дати людям зрозуміти, що депутат районної Ради прийшов до них не випадково, а як представник організації, котра діє на окупованій території за вказівкою партії. Уже це у багатьох підійме настроїв. А небезпека... Кому вона зараз не загрожує? В своєму районі я зустріну десятки чесних людей, які завжди дадуть мені притулок. Зрештою, що таке власне життя кожного з нас? На війні не про це думають...

І ось — перше повідомлення Гуца з села Грабів.

Тої ж ночі на квартирі у нашої підпільниці Валі Тарки я зустрівся з партизаном-зв'язковим, він прибув із загону дядька Юрка. Це був Іван Савич Луньков, один з тих полонених, яких гітлерівці направили з табору працювати на завод «Металіст». З ним мене познайомив ще Віталій Поплавський.

Івана Савича нелегко було впізнати. В сіро-зелених штанах, заправлених у трофейні чоботи, в теплому светрі, він скидався на німецького солдата, який розташувався на постій. Біля дверей на цвяшку висів трофейний кітель і брезентовий плащ. За широкою халлявою стирчав парабелум, на лавці лежали дві гранати.

Луньков перехопив мій погляд, усміхнувся:

— Без такого запасу тепер далеко не зайдеш.

А йти йому довелося майже від Білорусії.

Іван Савич говорив, наче відрубувал слова:

— Зайшли ми у справжні джунглі. Ліси, болота, вовки. За Сарнами це, у поліських чащобах. Спочатку про-сувалися тихо. Потім набридло слину ковтати. На півдо-розі розговорілися. Фашистів під Костоподем узяли на мушку. Брели вони піші, колоною. Ми й ударили з усіх стволів. Вісімнадцять трупів німці залишили і шість ав-томатів. Дехто з хлопців натягнув на себе їхні шинелі та пілотки, в інших теж уже завелася трофейщина. Одне слово, півзагону в німецькому хизується. А тут ще наго-да, біля Олександрії обоз помітили. Наші, хто в їхне зодягнений, вишикувались і строем назустріч. Порівняли-ся з обозниками. «Хенде хох, сволото!» І короткими чер-гами їх... Везли вони свинячі туші та битих курей. Посі-дали ми на підводи і — гайда далі. Далеко, правда, не заїхали, довелося коней у лісі кинути. Свининою й куря-тиною поласували. Пішли знову вперед. Почали все час-тіще надібувати на бульбівців. Наскакували вони на нас кілька разів. Дамо залп, другий — вони й відчепляться, та ненадовго. Носенко наказує: «Боїв з бандитами уни-кати, в села висилати лише розвідку...»

— Носенко? — перепитав я. — Який Носенко?

У Лунькова на обличчі здивування. Та він тут же зрозумів, у чім річ, пояснив:

— Командира нашого усі звали «дядьком Юрком», а його прізвище Носенко, ім'я — Микола... Так от. Згідно з наказом підпільного центру, зайнялися ми й націона-лістами. Придивляємося. Прислухаємося. Спочатку всі вони здавалися нам однією бандою. І бульбівці, й банде-рівці однаково ріжуть, грабують, палять. Згодом бачи-мо — націоналісти поміж собою дряпаються. Бульба — цей дзвонить на кожному перехресті про «Українську на-родну республіку». Але, видно, почав уже метикувати, що німцям це не дуже до вподоби, і пробує на ходу пе-рестроїтися: сам напрошується на переговори з гестапо та СД, обіцяє фашистам допомогу своїх «січовиків» в очищенні Полісся від радянських партизанів.

— Звідки такі відомості?

Очі Лунькова хитрувато примружилися.

— Була порада не цуратися місцевого населення і якомога більше заводити друзів серед поліщуків. Носен-ко добре затаїв це. Фашисти, звичайно, і Бульбу від себе не відсторонюють, але перевагу віддають УПА. «По-встанча армія» краще їх влаштовує. В УПА немало ні-мецького озброєння. Є навіть міномети... Не раз доводи-лося бачити таке: на одному кінці села німецький гарні-

зон у казармі, на протилежному — «повстанці» товчуться. І наче осліплі ті й другі, вдають, ніби не помічають одні одних... Зброя, без сумніву, потрапляє в руки бандерівців з рук самих же гітлерівців. А щодо тертя між бандами, то висновок напрошується такий: їхні незгоди не мають особливого значення, здебільшого все обмежується лайкою та взаємними докорами. Бульба поносить бандерівців, бо ті відтіснили «січовиків» на задній план, бандерівці обзивають бульбівців слинтями й боягузами. Та й по всьому. Певна частина «січовиків» уже вливається в УПА. Як видно, ОУН робить ставку на УПА скрізь. Ці банди взяли курс на жорстоку воєнізацію, намагаються підім'яти все населення; нема чого применшувати — вони закладають у лісах таємні бази, мають на селах численну агентуру. На все це не слід закривати очей. Доки тут гітлерівці, націоналісти ще завдадуть людям чимало лиха. Одного не розумію, — розвів руками Луньков, — наші б'ють фашистів на фронті. Відомо, чим усе скінчилося під Сталінградом. У західні області України повернуться радянські війська. На що розраховують націоналісти?

— Два-три місяці тому вони, напевно, були переконані: Німеччина виграє війну. Але й нині гітлерівці ще не схильні визнавати свою поразку, а верховоди ОУН живуть розумом хазяїна. Можливо, дехто з «провідників» ОУН і відчуває загрозливість становища на фронті, та відступати нікуди. Далеко зайшли. От і йдуть далі тією ж дорогою, бо зв'язані з гітлерівцями однією мотузкою.

— Ох, і закривавлена ця мотузка, — похитав головою Луньков. — Бандерівці нацьковують українців на поляків, німці підштрикують поляків проти українців... До нас у загін і поляки і українці разом приходять. Загін уже зріс удвічі.

Я запитав Лунькова, чи не чули в загоні про партизана Ковпака, який начебто з'являвся недавно в Поліссі.

— Не тільки чули, а й бачили. Ковпак — то сила, велике партизанське з'єднання, — пожвавішав Луньков. — Пронеслося Поліссям, змітаючи на своєму шляху мости, фашистські гарнізони, залізничні состави. Німці туману напускають, мовби Ковпак — генерал царської армії, закінчив у Берліні академію генштабу, а люди говорять — то простий чоловік, сам з Полтавщини. Шкода, ми зустрілися лише з останнім ковпаківським загonom, який ішов в ар'єргарді. Дали вони нам трохи патронів, гранат. І махнули далі, кудись у глибокі тили. Ковпака не наздо-

женеш, духу не вистачить. Але на Поліссі діють і інші партизанські загони. Багато чувати про Івана Федорова, про якогось Місюру. Подейкують, начебто хтось із депутатів Верховної Ради недавно в тих краях з'явився і нібито нараду проводив з комуністами у Володимирецькому районі. Правда це чи брехня — не знаю, а балачка є така... Ми завели дружні стосунки з лейтенантом Олексієм Шитовим. Загін у нього невеликий, але бойовий. Споряджений добре і озброєний як слід. І, здається, має радіозв'язок з нашими по той бік фронту. Лейтенант не проти прийняти нас до себе. Але є одна заковика. Хлопці прочули, ніби готується Шитов у похід на білоруське Полісся. Підтримувати звідти зв'язок з вами нам буде дуже важко, як не є — далечінь. Тому Носенко чекатиме мого повернення, щоб дізнатися вашу думку з цього приводу. Наказав про все вам доповісти і просив прискорити з рішенням, щоб я встиг повернутися, поки Шитов ще не знявся з місця. Чи мав Носенко розмову з Шитовим, щоб той допоміг зв'язати підпілля в Ровно з Великою землею через своїх радистів, сказати не можу, не знаю, — Луньков зам'явся. — Сам дивуюся, чому Носенко ані словом не прохопився про це, посилаючи мене до вас. Але він наказав передати таке: найближчим часом вийде з Полісся, а може, вже й вийшов, загін Медведєва, який триматиме путь кудись сюди, ближче до Ровно.

— Медведєв? Ага... «Медведі», значить?

— Вони, — всміхнувся Луньков. — Поліщуки їх так охрестили.

— Якщо «медведі», то вони вже тут, у Цуманських лісах. З ними в нас уже відбулося перше побачення. Вони пообіцяли через кілька днів надіслати до нас своїх людей.

— Так це ж чудово! У медведєвців обов'язково мусять бути рації.

— Вам що-небудь відомо про цей загін?

Подумавши, Луньков відповів:

— Нам не доводилося з ним стрічатися. Про медведєвців наказав передати вам Носенко. Але чув і я, що це трохи незвичайний загін, не такий, як інші. Крупними диверсіями не захоплюється, бої веде лише в крайній потребі, людьми дуже не обростає. Загін маневрений, рухливий. Націоналісти бояться його як вогню. Та й гітлерівці також...

Хоч Іван Луньков і просив не затримувати його в місті, однак я змушений був попередити партизана, що до-

ведеться зачекати, доки побуває в нас зв'язковий від медведєвців. Нам конче потрібно було з'ясувати, чи має намір командування загону діяти в районі Цуманських лісів і надалі, чи перебування тут партизанів тимчасове. Від цього залежав і зміст відповіді на запитання Носенка: вливатися у партизанський колектив лейтенанта Шитова чи повертатися назад, під Ровно. Без підтримки товаришів з лісу ми знову відчули б себе голими серед вовків. Утративши контакт з партизанами, організація не мала б надійного прикриття, на яке кожен з нас покладав надії на випадок усіляких ускладнень, загроз провалу, несподіваних ударів з боку ворога.

Помітивши, що Лунькову не дуже до вподоби чекання, я заспокоїв його:

— Побудете в місті три дні. Не пришлють медведєвці товариша — підете до Носенка в ліс... А за те, що Шитов відмовився повідомляти про нас на Велику землю, ображатися не варто,— додав я.

— Не говорив я цього,— знітився Луньков.— Може, Носенко...

— Не треба, Іване Савичу, ми ж повинні розуміти, як усе складно. Якщо у Шитова і є радіозв'язок з нашими, то не можна кидати в ефір неперевірені повідомлення. Поставте себе на його місце. Стрічаєте ви в тилу ворога партизанський загін, біографії якого не знаєте, а вам заявляють: радируй у Москву, що в Ровно діє підпілля! Сумнів у вас може виникнути? Може! І це зрозуміло. Допускаю також думку, що Носенко це врахував і не заводив з Шитовим таку розмову. А може, зв'язку і Шитов не має.

— Все це так. Але ж вам від того не легше?

— Авжеж, не легше.

Луньков раптом нахмурився.

— Тут ще така справа, Терентію Федоровичу. Коли вже ми з вами зустрілися, хочу попередити. Ще коли я на «Металісті» працював, була там у бухгалтерії одна жінка, Дроздова її прізвище. Помітив я, з якимись людьми зустрічається, та все нервово якимось, з оглядкою... Думав, Дроздова у нашій підпільній групі, і вирішив застерегти, щоб обережнішою була. Запитав про неї у товаришів. Ні, кажуть, Дроздової ми в групу не залучали... Зацікавило мене все це, знайомлюся з жінкою ближче. Вона і звела мене з двома хлопцями, які до неї вчашали. З військовополонених вони. Хлопці хороші, наші, але надто небачні. З ходу давай мене агітувати, щоб я до них при-

еднувався. Імена, прізвища своїх товаришів називають. Розказують, як збираються таємно, як листівки проти фашистів пишуть і розкидають на вулицях. По-моєму, у них там навіть протоколи підпільних засідань складалися... Ще тоді хотів Носенку сказати, щоб доповів керівництву нашої організації про тих дивних підпільників, але не встиг — ми вирушили в ліс. Ви поцікавтеся, можливо, й зараз ті хлопці тут, у місті.

— Справді, крім нас, ще хтось листівки розповсюджує. Від руки написані.

— Отож. Якщо це ті самі хлопці, то підказати б їм, щоб були обережнішими. Хіба далеко до біди?

— Це добре, що ви попередили. Значить, Дроздова... Спробуємо розшукати її.

Зв'язковий от медведєвців з'явився раніше, ніж ми сподівалися. Через день, надвечір, у невеликому сквері, що розкинувся посеред міста, зупинився молодий чоловік у полатаному піджаці й сірім кашкеті із зламаним козирком. Він зацікавлено розглядав триметрову постать, що височіла на п'єдесталі поміж дерев. Невідомо як уцілів тут цей пам'ятник. Його було споруджено перед війною покійному генералові Богомолу, війська якого визволяли Ровно від пілсудчиків у тридцять дев'ятому.

Під гранітною постаттю на лаві сиділа жінка років двадцяти восьми. На колінах тримала букет бузку; і від цього букета, і від дерев, що вже зеленіли, пахло весною. Наблизившись, молодий чоловік запитав:

— Ви, часом, не знаєте, хто автор цього пам'ятника?

Жінка відповіла:

— Знаю. Його створив скульптор Комаровський.

Підвелась і повільно пішла з скверу. Молодий чоловік, почекавши трохи, закрокував слідом.

Сказавши незнайомій пароль і йдучи тепер із скверу, партизан Трихлебов навіть гадки не мав, що короткі фрази, якими він обмінявся з жінкою, — то не випадковий набір слів; для жінки з букетом у руці, біла хустина якої вказувала йому шлях у плетиві міських вулиць, ці фрази були спомином про найдорожче, недавнє і тепер таке далеке... Тих слів ніхто не вигадував, бо постать радянського генерала, що підноситься над сквером, народилася в майстерні чоловіка цієї жінки, поляка Комаровського, скульптора і архітектора. Його вже немає, він загинув. А вона, його дружина, Любов Комаровська, цього вечора

виконувала перше своє завдання як підпільниця,— стрічала біля підніжжя пам'ятника партизана-зв'язкового, котрий прибув у незнайоме йому місто.

...Відтоді як Люба Комаровська провела на одну з міських явок молодого чоловіка у полатаному піджаці, Іван Луць на роботу не з'являвся. Для всіх, хто цікавився головним бухгалтером фабрики у службових справах, він тяжко захворів, що й було засвідчено належними в таких випадках медичними довідками; для кожного, хто проявив би інтерес до особи Луця, зустрівши його на шляху між Клеванню та Цуманню, він мав посвідку про відрядження з фабрики «з метою заготівлі вовни та щетини». Такий же папір лежав і в кишені Трихлебова, який супроводжував Івана Івановича до місця розташування партизанського загону полковника Медведєва.

Луць провів у загоні та в дорозі тиждень. Повернувшись в Ровно з важким «сидором» за спиною — приніс кілька мін та протитанкових гранат, одна з них була у спеціальній металевій «рубашці» для збільшення ударної сили, а також два пістолети «вальтер» із запасом патронів і великий пакунок газет «Правда» та «Красная звезда».

Накинувшись на газети, я подумав: добре було б, якби й газети ці виготовили на металі — у місті їх читатиме й перечитуватиме незліченна кількість людей, їх братимуть жадібно тисячі рук...

Коли Іван Іванович виклав партизанські подарунки й почав свою оповідь, я ще ніколи не бачив друга таким сяючим, збудженим і схвильованим. Здавалося, він побував у билинному царстві, вмився там казковою живою водою, і тепер його очі, обличчя, постать випромінювали все те, що він бачив, чув, до чого торкався ще вчора. Я заздрив йому. І слухав, боячись пропустити хоча б слово.

Командир загону Медведєв, комісар Стехов пропонують підпільній організації взаємодіяти й підтримувати постійний контакт. Познайомившись з матеріалами розвідувального характеру, принесеними Луцем, командування загону прохає якомога більше збирати й доставляти таких відомостей, з тим щоб негайно передавати їх у Москву. Загін прийматиме людей, яких підпілля вважатиме за необхідне переправляти до партизанів. Насамперед потрібні лікарі. Не відмовляться партизани і від солі, мила, тютюну, від цивільного одягу. В свою чергу медведєвці мають змогу підкинути нам для потреб організації німецьких окупаційних грошей— марок і карбо-

ванців, доставлятимуть у місто боеприпаси, вибухівку, радянські газети.

Полковник Медведєв не гаяв часу. Поки Луць перебував у загоні, командир розпорядився створити в Оржевській лісі, за десять кілометрів від Ровно, «маяк» — пункт зв'язку з підпільниками, де незмінно чергуватиме група партизанів і будь-якої пори дня чи ночі стрічатиме там наших зв'язкових. Луць запропонував влаштувати ще один «маяк» на хуторі в старого Йосипа Чиберака. Почувши, хто такий господар цього загубленого серед лісу хутірця під Городком, командування загону охоче підтримало пропозицію. На випадок порушення обох каналів зв'язку на «маяках» в Оржевській лісі вже обладнано тайник, він служитиме «поштовою скринькою» для обміну інформацією і всім необхідним між загonom і підпільною організацією. Всією оперативною роботою по налагодженню зв'язку буде займатися Трихлебов, йому доручено поновлення паролів, інструктаж зв'язкових, їх охорона та інші турботи про людей, які виконуватимуть небезпечну роль з'єднуючої ланки між нами і лісом.

За діловитою оперативністю, з якою медведєвці відгукнулися на наше намагання зв'язатися з ними, за всім тим, що ними вже було зроблено так швидко, протягом лічених днів, відчувалася тверда й досвідчена рука. І впевненість. Луцева розповідь наштовхувала на думку: а чи була несподіванкою поява наших зв'язкових для командування партизанського загону? Може, вони вже знали про нас, і, перебазувавшись на Волинь, партизани самі мали намір розшукати людей з підпільної організації в Ровно, а прихід Настки й Чиберака у ліс та їхня зустріч з групою Трихлебова тільки прискорили хід подій?

Таке припущення здалося мені ще вірогіднішим, коли Луць повідомив:

— Командир і комісар запитали мене, чи є можливість у керівника нашої організації відлучитися з міста на деякий час і прибути до них у загін. Вони хотіли б багато про що порадитися, поміркувати разом над деякими важливими питаннями. Та й взагалі, особисте знайомство, мовляв, не зашкодить... Я відповів, що передам їхнє запрошення за призначенням і що така зустріч, очевидно, відбудеться. Відкрито мені в загоні не говорили, сам я не допитувався, але з усього видно, що Медведєв збирається міцно закріпитися під Ровно. Так що, Терентію, настала твоя черга терміново «захворіти».

Отже, зв'язок з медведевцями закріплювався. Вже не було потреби затримувати в місті Івана Лунькова. Порадившись, ми з Іваном Івановичем вирішили передати через Лунькова «дядькові Юркові» — Носенку, що проти влиття його партизанів у загін Шитова заперечень немає, однак, по можливості, Носенко все ж нехай інформує нас через зв'язкових про бойові діла товаришів, партизанський шлях яких розпочався в Ровно.

І це не залишилось без відповіді. Пізніше наш центр одержав кілька повідомлень про дії цього партизанського загону.

Розділ IV

КРОВ ЗА КРОВ

Сергій Трохимович Стехов махнув рукою в напрямку хат, що купалися в сяйві місячної ночі.

— Вперед!

Партизани побігли, пригинаючись за кущами, стволи автоматів холодно вилискували проти місяця. Під ногами — росяна трава, підшови м'яко вгрузають у зелений вологий килим, серце калатає від швидкого бігу. Я не відстаю од комісара загону, біжу поруч із Стеховим.

— У селі не дуже виставляйтеся, — кидає Стехов мені на бігу. — Зовсім не обов'язково, щоб вас тут бачили з нами.

У правій руці в мене — пістолет, у лівій — граната. Хати наближаються, чіткіше вимальовуються на синюватуому тлі ночі, стрічають нас поглядом чорних вікон.

— Стій! Хто йде! Пароль?! — істеричний вигук з-за дерев, і відразу ж у відповідь уривчастий тріск автоматної черги. Спокійна тиша струшується грімом і торохкотнявою стрілянини. З дверей хат вискакують люди в білому — розбуджені зненацька бандити снують у дворах в одній білизні; одні кидаються назад у будинки, більшість ховається за повітками та хатами й відкриває вогонь уроздріб і неприцільно. Постріли бандерівців майже не завдають партизанам шкоди, а наші хлопці засипають кулями дорогу і двори, широким цепом просуваються вперед. На протилежному кінці села теж захлинаються, без угаву б'ють автомати. Там прочісує вулиці й подвір'я ще одна партизанська група, яку комісар завбачливо послав в обхід.

Стехов посилає скупі, ошадливі постріли зі свого маузера. Попереду — крик, миготять і зникають якісь поста-ті. Ми поминаємо кількох убитих бандитів, вони лежать збоку від дороги, під загорожею з пакілля. Біля одного, що, розкинувши босі ноги, вткнувся лицем у бур'ян, ва-ляється гвинтівка. Поранений бандерівець, притискую-чись спиною до загорожі, сидить, затуляє руками живіт і моторошно волає. Кулі, цвіркнувши, збивають перед нами пилюгу. Стехов штовхає мене під клуню, відскакує сам під стіну і підносить руку до обличчя. Рука в крові. Розривна куля чиркнула по маузеру й обпекла дрібни-ми осколками пальці комісара.

Та постріли все рідшають і скоро затихають майже зовсім. Лиш десь у дворах ще інколи бухне гвинтівка, та ліворуч, із сарая, що темніє в садку неподалік, продов-жують уперто відбиватися вогнем очманілі бандити. Не-забаром від сарая долинають кілька довгих черг, вибухи гранат. І село знову поринає в тишу.

Високий чубатий партизан підбігає до комісара, до-повідає:

— Полонених узяли. Чоловік п'ятнадцять.

— Де вони?

— Он там, до магазину зганяють хлопці.

Стехов і я поспішаємо до дерев'яної будови без ві-кон. Під стіною — напівроздягнена юрба, її оточили пар-тизани з автоматами. Постаті полонених жалюгідні, при-биті жахом, і вже нічого в них немає від тих озвірілих тічок, що никають повсюди, сіючи смерть у припишклих селах.

Вогонь партизанів був несподіваний і навальний. Бан-да, що розташувалася в селі і перехоплювала кожного, хто прямував з лісу до Ровно, не встигла опам'ятатися. Натикаючись усюди на партизанські кулі, втративши чи-мало своїх «бойовиків» убитими й пораненими, бандерів-ці зрозуміли: село оточене і, крім кількох «есбістів», що засіли в сараї, усі припинили опір. Декотрі, прорвавшись крізь партизанський цеп, скористалися темрявою й роз-біглися хто куди, а ці, що збилися в купу під магазином, покидали зброю й виходили з дворів та хат з підняти-ми руками. Я підходжу до полонених ближче.

— Ти хто такий? — питає Стехов, указуючи вже за-бинтованою рукою на парубійка у брудній помережаній вишивкою сорочці.

— Я... я... з Тютьковичів. Селянин я, сирота... Корів

пас у господаря.— Хлопець трясеться, неначе його тіпає пропасниця.

Рука комісара тягнеться до другого, низенького неголеного чоловіка, який мружиться від світла електричного ліхтарика, підтримуючи лівицею штани, а правою швидко й дрібно хреститься.

— Тутешній я, пане ласкавий... Примусили зброю взяти, не хотів я цього ганьбиська. У мене ж тутки жінка, діти, і хата ондечки моя...

Інші теж — з навколишніх сіл. Затуркані, мало хто й розписатися вміє. Оце воно й є, те «військо», що зветься УПА. Наказано було їм цілодобово патрулювати місцевість понад Горинню, всіх, хто йтиме з міста до лісу і навпаки, затримувати. Дві ночі вони чагували в засідках, потім старшого їхнього, з німецьких поліцаїв, кудись викликали, «есбісти», які підтримували дисципліну, перепилися, і «повстанці» вирішили як слід переночувати, поспати в селі.

Досить було жменьки народних месників, щоб за якихось півгодини розгромити й розсіяти бандерівських «бойовиків». Мені кортить поговорити з ними, щоб зрозуміти, як і чому опинилися вони серед націоналістів, але я пам'ятаю пораду комісара не виставлятися в селі на показ і відступаю в затінок. Я вже бачу з настрою партизанів, що цих людей відпустять, і вони розбредуться по домівках, і ще довго пам'ятатимуть цю місячну ніч та будуть проклинати «провідників», котрі заставили їх ні за що ні про що підставляти голови під партизанські автомати. У тому, що полоненим тут ніхто не збирається мстити, я впевнений, бо за короткі дні, проведені в загоні, добре взяв комісара Стехова, комуніста, людину тверду й душевну, сувору, але справедливу. І я не помиляюся. Стехов починає говорити неголосно й спокійно.

— Селяни, кажете, трудові люди? Тож вам свою землю треба боронити від фашистських загарбників, а ви куди полізли? До бандерівців, до бандитів, які сокирами рубають ваших братів та віднімають у хатах останній шматок хліба. Знаєте ви, що таке УПА, проти кого вона бореться? Навколо вас німців-гітлерівців аж кишить, так чому ж пани «провідники» не ведуть вас битися з ними, а на нас, радянських партизанів, нацьковують? Ви над цим подумайте. Обвели вас круг пальця і в одну запряжку з фашистами поставили. Ех ви... Радянська Армія на фронті громить окупантів, ваші земляки тут, у тилу ворога, життя віддають за свободу. На кого ж ви

замахується? На народ руку підняли, на своїх же батьків і матерів. Хочете, щоб діти ваші весь свій вік у ярмі іноземному ходили, горб гнули на німця-поміщика? Поскидати б з вас штани та всипати кожному так, щоб тиждень сісти не зміг, жаль, часу немає. Ось ти, чого хреститися? Думаєш, розстрілювати будемо? На біса ти нам здався. Ми з фашистами воюємо, а не з такими, як ти, дивитися на тебе і на всіх вас противно. І запам'ятайте, хлопці: ще раз попадетесь, тоді, звиняйте, інша розмова буде. На війні жарти короткі. А зараз геть звідси! Та вбитих підберіть і пораненим раду дайте.

Нічний бій не входив ні в плани комісара Стехова, ні, тим паче, у мої плани. Але коли час мого перебування в партизанському загоні скінчився, коли вже все було обговорено, домовлено й узгоджено і я мав залишити табір медведєвців та пробиратися назад у Ровно, розвідка партизанів доповіла: на моєму маршруті — побіля Горині, навколо Хотина, під Тютьковичами — з'явилися гітлерівці, до того ж і бандерівці виставляють свої «секрети» на березі ріки та коло сіл, які близько від лісу. Розвідники, як видно, добре знали обстановку. Дмитро Миколайович Медведєв розгорнув карту, показав мені, де шлях особливо небезпечний, і сказав:

— Доведеться вам, товаришу Новак, прориватися крізь ворожі заслони. Ось тут найзручніше. В селі банда, однак пильності не проявляє, поводить себе, як отара овець. З вами піде група автоматників. Її поведе наш комісар. Ударити бандерівців треба над ранок, коли сон найміцніший... Одне слово, Стехов знає, як це робиться, йому не вперше, а ви тримайтеся біля нього, і, сподіваюсь, усе буде гаразд. Передавайте привіт ровенським товаришам. Бажаю успіху!

...За селом, де зовсім недавно гриміли постріли, ми з Сергієм Трохимовичем потиснули один одному руку. Стехов повів автоматників назад, до місця розташування загону, а мій шлях та шлях трьох бійців, яких комісар виділив супроводжувати мене, проліг у протилежному напрямку — на «маяк», до хутора старого Чиберака під Городком.

Віддаляючись од Горині знайомими стежками, я згадував недавні бесіди з Медведєвим, Стеховим, із заступником командира загону по розвідці Лукіним; вечори біля лісових багать, ночі в партизанських куренях, серед невгамовних партизанських жартівників, які весь час

«підначували» то одного, то другого, всіляко приперчуючи та присолоюючи різні випадки та комічні історії, на які було багате життя партизанів; згадував відкриті обличчя, щирі погляди, рідні пілотики та шинелі, закурені димом котелки, автомати й кулемети... Для партизанів, поза штабним куренем, я був людиною, котра прибула «з Житомира» у якихось, відомих командуванні, справах. Звичні вже до таких безіменних прихідців, бійці ні про що мене не розпитували, не проявляли, здавалося, жодної цікавості до моєї особи, але кожної хвилини я відчував тепло сердець цих простих відважних хлопців, які зі зброєю в руках пройшли не одну сотню кілометрів окупованою землею і принесли сюди, під Ровно, що задихалося в мороці, частку нашого, радянського, світлого... Пригощаючи мене партизанським кулешем, цигарками, пропонуючи мені вкритися шинелею чи зігріваючи новою, не чутою раніше, фронтовою піснею, вони, близькі й милі мені люди, не здогадувалися, що кожна мить, проведена поруч з ними, була для мене великим щастям. З ними я відпочивав душею і тілом, почував себе як на сьомому небі, затишно й впевнено, хоч їхні будні також не назвеш ні веселими, ні безжурно-спокійними.

Разом з командиром та комісаром я підготував короткий стислий звіт для ЦК партії про діяльність підпільної організації. Звіт було передано в Москву по радіо. Того ж дня серед партизанських радистів мені здалася дуже знайомою невисока чорнява дівчина. Заговоривши з нею — переконався: так, це львів'янка Марія Кіх. Вона запам'яталася мені ще з осені тридцять дев'ятого своєю палкою промовою у Львівському оперному театрі на Народних Зборах, депутатом яких її теж обрали тоді. Потім ця молода швея, комсомолка-підпільниця з Галичини, поїхала до Москви передати Надзвичайній позачерговій сесії Верховної Ради Союзу РСР прохання трудящих, наших земляків, прийняти Західну Україну в сім'ю Української Радянської Соціалістичної Республіки, а нас, групу депутатів Народних Зборів, запросили в Київ, на прийом у ЦК партії України. Побачивши те пер Марію в загоні, я пригадав, як там, у столиці, трапився зі мною конфуз. На прийомі подали апельсини. Печеної картоплі в моєму житті було чимало, а цитрусових куштувати досі не доводилося. Взяв я з вази пахучий апельсин і, не обчистивши, почав жувати. Один із секретарів ЦК помітив мою «непідготовленість», підсів до ме-

не й делікатно показує під столом: «З цього буржуйського продукту якщо шкуру отак здерти, то воно наче й нічого, смачно...» Я ледве не згорів од сорому, а секретар підморгнув мені: «Я точнісінько так їв його, коли вперше взяв у руки»...

Роботою розвідувальної групи Федора Шкурка полковник Медведєв дуже зацікавився. Дислокація фашистських військових частин, підрозділів фельджандармерії у районі Ровно і в самому місті, склади гітлерівців, бази, гаражі, розміщення організацій та відомств, підпорядкованих рейхскомісаріатові, служб поліції, СД, а також усіляких окупаційно-адміністративних установ — усе це викликало особливий інтерес у командира загону та комісара і, звичайно, у «дядька Сашка» (так називали Лукіна партизани). Медведєв насторожився, почувши, що управління німецької фірми, яка контролює вуглевидобуток на шахтах Донбасу, знаходиться не деінде, а в Ровно, в будинку між вулицями Ростовською та Шкільною; звів брови, коли дізнався, що таке, приміром, непоказне за назвою підприємство, як фабрика цукор на розі вулиць Боженка та Коцюбинського, постачає паливо для німецьких газогенераторних автомашин; перезирнувся із Стеховим, коли я сказав, що на польовому аеродромі, про який мало хто знає, приземляється літак гауляйтера Еріха Коха.

— І часто літає гауляйтер? — запитав полковник.

— Удалося зафіксувати два вильоти.

— Яким чином?

— Через особистого шофера Коха. Якщо він перед поїздкою виходить із своєї квартири з чемоданом, значить, вирушить разом з гауляйтером на аеродром.

— Ваші товариші стежать за аеродромом?

— Так.

— Розкажіть про це детальніше.

— Ще з минулого року ми ведемо постійне спостереження. Цю справу розпочав за нашим завданням Федір Кравчук, колишній секретар Ровенського міськкому комсомолу, зараз він керує підпільною молодіжною групою, центр якої у селі Грушвиця. Ядро групи — чотирнадцять комсомольців. Недалеко від аеродрому в господарстві одного селянина працює військовополонений, відомий на прізвище Морев. Зв'язковий Кравчука Олександр Володько одержує від Морєва всі відомості про аеродром і передає їх Шкуркові.

— Були випадки, коли Коха бачили в місті?

— Такого не помічалось. Якщо і виїздить із своєї резиденції, то під посиленою охороною. І потроєне патрулювання вулиць при тому. Взагалі, Кох буває в Ровно не часто. Більше часу проводить, мабуть, у Німеччині.

— Східна Пруссія, Кенігсберг. Там ще одна його резиденція,— уточнив Медведєв.

Він і комісар Стехов намагалися почути якомога більше подробиць і деталей, пов'язаних з перебуванням Коха в Ровно, і це було зрозуміло, бо постать високопоставленого нациста не могла не привернути уваги будь-кого, хто боровся в тилу гітлерівців на Ровенщині, а партизанських командирів із загону, що мав (мені вже було це відомо) спеціальні завдання розвідувального характеру,— і поготів. Проте то була не просто цікавість до особи одного з главарів фашистського рейху. Тоді я ще не знав, що відносно оберпрезидента і гауляйтера Східної Пруссії, начальника Цеханувського та Білостоцького округів у Польщі, рейхкомісара України, генерала СА Еріха Коха у чекіста Медведєва були свої, цілком конкретні міркування й плани та що незабаром у підготовці до їх здійснення доведеться брати найактивнішу участь і моїм друзям-підпільникам.

...Стояв тихий і якийсь задумливий пізній вечір. У лісі — ані шелесне. Там і тут куряться партизанські вогнища, димок в'ється між деревами, хилиється до землі, злегка перебиває пахощі лісових фіалок, центаврії, терпкої буквиці і ніжної любки. Дрімають столітні дуби, сплившись густими кронами десь у вишині, неначе в самій чорноті неба; м'яко білють берізки, як і вогонь багать, украплюються в густий сутінок лісу і забарвлюють його недоторкану красу.

Удвох з Дмитром Миколайовичем, розмовляючи, походжаємо галявиною.

— Чудовий край,— Медведєв спиняється, немов прислухаючись до схованого від людських очей таємничого життя, що дихає на нас звідусіль лісовими запахами.— Погориння, волинська земля... Знаєте, як називали колись ріку Горинь слов'яни? Яринь. Бог Яр — бог краси й весняного цвітіння... Сюди б у відпустку, на відпочинок приїздити. З палаткою, з вудочками, рюкзаком. А випало інакше — з кулеметами, і Горинню трупі пливуть...

Зовсім не схожий на того партизана-лісовика, якого іноді малювала моя уява,— високий, з військовою виправкою, навіть елегантний у добре скроєному командир-

ському костюмі,— Дмитро Миколайович стоїть за два кроки від мене, на довгасте обличчя з твердими й правильними рисами падають рожеві відблиски від мерехтливого вогню, що палахкотить за деревами, біля партизанських «чумів».

— Як бачите, між нами не бракує довір'я,— порушує мовчанку Медведєв. — Не дивно? Без примірювання й приглядання — взаємна відвертість. Коли гестапо недалеко, таке трапляється нечасто. Гадаю, розумієте, що все це не від нашої з вами доброти душевної.

— Догадуюсь.

— Так, про можливість зустрічі з вами нас попередили з Великої землі. Про це подбали товариші, які залишили вас у Ровно, на підпільній роботі. Можу ще додати: наскільки мені відомо, в область має прибути секретар обкому Бегма. Де саме перебуватиме керівництво підпільного обкому партії, в якому районі, цього не знаю, але Бегма буде на Ровенщині. Можливо навіть, що він уже тут.

— Дмитре Миколайовичу! — я схопив Медведєва за руку.— У Володимирецькому районі з'явився депутат Верховної Ради... Так це ж Василь Андрійович Бегма! Ну як я раніше не подумав... То ж він, наш секретар обкому...

У Гошанському районі, що був досить крупною базою цукрової сировини в області, на багатьох ділянках поля не зійшли буряки...

Коли б обов'язки районного агронома виконував не Іван Кутковець, а хтось інший, то крайсландвірт Крігер, який ніс відповідальність за всі сільськогосподарські роботи, напевне поклав би свій гнів саме на агронома. Але Кутковець був у німця поза підозрою. Той навіть гадки не мав пов'язати загибель посівів цукрових буряків з цим старанним, сумлінним молодим чоловіком, який зарекомендував себе з найкращого боку, мав неабиякий вплив на місцевих селян, знав їхню психологію та звички і в багатьох випадках був для Крігера незмінним радником і консультантом. Він, наприклад, переконав Крігера, що грубе ставлення до селян може закінчитися для крайсландвірта дуже сумно, що Еріх Крігер не має права бити людей, як це він було допустив при зборі контингенту в селі Тудорів у хаті Савчука, вдаривши кулаком в обличчя жінку, яка заступила йому вхід до комори.

Розмовляючи з Крігером, «агроном» ледве втримався, щоб не пустити кулю в його арійський лоб. Стримав Івана обов'язок розвідника, та велика справа, що йому було доручено виконувати.

Кутковець часто заводив з Крігером розмови про його дружину Єлізабет і доньку Зузі, які проживали в Буккові біля Берліна, і обережно, ніби між іншим, натякав на те, які вони були б нещасні, коли б з ним, Крігером, трапилося щось лихе. Крайсляндвірт посмирнішав, йому скрізь увижалися партизани, і тепер він не тільки не піднімав рук, щоб когось ударити, а й нікуди сам без «агронома» не їздив. Що ж до невдачі з буряками, тут Крігер спочатку все валив на дільничних агрономів, вважав їх винуватцями в першу чергу. Проте Кутковець переконав крайсляндвірта, що той помиляється. Дільничні агрономи, мовляв, люди перевірені, працюють чесно. Чому ж не пошодили буряки? Не інакше— стихійне лихо.

Причина ж «стихійного лиха» була проста. За вказівкою самого Кутковця, підпільники з Бабина, де готувався посівний матеріал, так пересушили насіння цукрових буряків, що воно вже не проростало.

Непогано вдалася підпільникам ще одна операція. Після буряків на Крігера звалилася нова серйозна неприємність. Худоба, яку він так ревно оберігав, почала здихати. Худобу відправляли з району гуртами, частину — на фронт, для армії, частину — до Німеччини. Нині діялося щось незрозуміле. Корови, телята, свині, яких готували до транспортування у вагонах живим вантажем, падали з ніг.

Крайсляндвірт зажадав пояснень у районного ветеринара Матвія Куцина. Кутковець був присутній при тім як перекладач: він непогано знав німецьку мову, що теж відіграло неабияку роль у його стосунках з Крігером. Фашист кричав і гатив кулаками об стіл. Куцин стояв перед ним і мовчав. Коли крайсляндвірт трохи заспокоївся, ветеринар — уже немолода, в літах, людина — сказав, що слід було звернути увагу на його сигнал раніше, то й падежу можна було б запобігти. Адже він, Куцин, ще коли передав панові крайсляндвірту письмове застереження про появу симптомів ящура в якійсь надзвичайно гострій формі, але, на жаль, пан крайсляндвірт не зреагував на те...

— Яке застереження? Коли?.. Ви що, дурника з мене хочете зробити? — загорлав Крігер. — Перекладіть йому, пане Кутковець, що в гестапо він заговорить інакше! Там

його швидко навчать, як треба оберігати державну німецьку власність!

— Я передавав доповідну,— стояв на своєму ветеринар.— Уручив пану Дулю особисто в руки.

— Кому? Дулю? Цікаво! — Розлютований Крігер кинувся до паперів, довго копирсався в них, жбурляючи на стіл папки і «гросбухи», і, на свій подив, натрапив-таки на доповідну Куцина серед архівного мотлоху. Доки він з серця гортав папери, Кутковець і Куцин, обмінявшись поглядами, всміхалися. Ветеринар написав цю доповідну під диктовку агронома, але не тоді, як зазначено було на ній, а кілька днів тому, коли худоба вже здихала підряд і ніщо не могло її урятувати. Засунути папірець, датований заднім числом, у яку-небудь папку на столі крайсляндвірта — це для вхожого до Крігера агронома Кутковця було справою нескладною. Він і до того не раз «ревізував» крайсляндвіртову документацію.

Переказавши вголос доповідну, Кутковець чекав, що ж буде далі. Крайсляндвірт схопивсь із стільця, випустив на адресу свого недавнього помічника Дуля, якого невдовзі спровадив на фронт, обойму страшних прокльонів, а ветеринарові звелів забиратися геть.

Кутковець наздогнав Куцина біля ветеринарної лікарні. Скочив з велосипеда.

— Здається, і цього разу пронесло.

— Лютує? — запитав Куцин.

— Згадує Дуля по-нашому — і його матір, і всіх родичів. Спочатку кричав, що негідник Дуль запустив канцелярію і переплутав усі папери, потім почав волати: «Дуль — шкідливий елемент, він спеціально приховав доповідну, його не на фронт — у концтабір слід було потурити!..» Нехай попсикує.

— Чого він так ненавидить свого колишнього помічника?

Обличчя Кутковця розпливлося в задоволеній усмішці.

— Вони весь час гризлися. Кінчилося тим, що Крігер напився... загубив десь свій пістолет, а вирішив, що вкрав Дуль з метою скомпрометувати його і сісти самому на місце крайсляндвірта. Він настрочив на Дуля донос. Того — на передову... Ну я поїхав. А вам, Матвію Павловичу, з тиждень не варто Крігеру на очі навертатися. Нехай прохолоне.

Людей, подібних до Матвія Куцина, відданих усім серцем Радянській владі, готових боротися з ворогом, не

думаючи про власне життя, Кутковець умів розпізнавати швидко й безпомилково. І залучав їх до роботи в підпіллі, дотримуючись при цьому давнього правила конспіраторів: якщо трое знають один одного, то четвертий знати їх не повинен. Підпільники діяли в Гощанському районі з сорок першого року, і ніхто з них ще не зазнав провалу, не навів на свій слід фашистських агентів. Кілька товаришів загинуло, але не від рук гестапо чи СД — з-за рогу, по-зрадницьки їх убили націоналісти. Почавши з Гощі, навесні сорок третього Іван Кутковець уже керував патріотичними групами в селах Синів, Русивель, Симонів, Стадники, Бабин. Разом з підпільниками Рясників, які після загибелі Прокопа Кульбенка не послабили активності й розгорнули в цей час роботу також у селах Горбів, Дроздів, Горингард, гощанці створили широко розгалужену бойову нелегальну мережу, що пересновувала фактично всю територію району. Декого з підпільників — Володимира Соловйова, лейтенанта Василя Савченка, Павла Ковшара, Полікарпа Білоуса, використавши своє становище, Кутковець улаштував дільничними агрономами; ці товариші мали необмежену можливість спілкуватися з багатьма людьми, налагоджувати знайомства і зв'язки з радянськими бійцями та командами, котрі проживали на селі.

У Гощі фашисти розквартирували на постій вірменський підрозділ так званих «легіонерів». З таких загонів гітлерівці силкувалися зліпити «національні» військові формування на окупованій території. Але більшість цих людей, узятих з таборів для військовополонених, силоміць одягнених у ворожі мундири, не схильна була служити фашистам. Вірмени ввійшли в контакт з гощанськими підпільниками і просили переправити їх у ліс до партизанів. Кутковець передав «легіонерам» наказ зачекати, доки гітлерівці видадуть їм зброю. Зброя потрібна була не менше, ніж німецькі документи, за якими агроном полював довго і вперто. Та ось одного дня, нарешті, рахівник Раїса Столяр та син гощанського вчителя Георгій Сить, які працювали в районній управі, відкрили Кутковцеві і його товаришам доступ до чистих, ще не заповнених бланків «аусвайсів», «арбайтскарт» та інших посвідчень. Добули гощанці й друкарську машинку з німецьким шрифтом. У Ровно, а згодом і в загіні полковника Медведєва такі бланки доставляли з Гощі у великій кількості. Відповідно оформлені, скріплені фальшивими печатками з одноголовим орлом, ці документи становили

велику цінність для наших розвідників, зв'язкових, членів підпільної організації та партизанів, яким доводилося часто бувати в місті. Одночасно підпільні групи Кутковця продовжували зводити непрохідні бар'єри для німецьких інтендантів, представників віртшафтскомад, витискувачів податків, складачів «контингенту» — для всієї тієї пожадливої сарани, що налітала на села й нещадно спустошувала їх повсюди на загарбаній гітлерівцями землі. Підпільники по-своєму «перетасовували» списки населення, вносили плутанину в облік посівних площ, усіяюко збільшуючи кількість «вимоклих», «вигорілих», «вимерзлих» ділянок, щоб втаїти від ворога зібране зерно, цукрові буряки та інші культури; вони нищили оголошену німецькою власністю худобу, коней, запаси сіна, фуражу...

Поки справи йшли непогано. Одне нервувало, виводило з себе Івана Кутковця. Крайсландвірт прилип до нього, мов реп'ях до кожуха.

«Панібратство» з крайсландвіртом мало дві сторони медалі: з одного боку — давало Кутковцеві чимало переваг, а з другого — сковувало і спричиняло різні ускладнення. Все частіше він замислювався над тим, щоб додати оперативне керівництво підпільними групами комусь із товаришів, хто більше стоїть у затінку і менш примітний у районі, в кого не так, як у нього, зв'язані руки.

І така можливість незабаром з'явилася. Та щоб розповісти по порядку, як це сталося, треба повернутися трохи назад.

Якось останньої ночі 1942 року до сторожа міського кладовища в Ровно Миколи Самойлова тихо постукали у віконну раму.

Сторожка, де жив Самойлов, стояла поблизу Київської автостради. Восени все навколо було тут непривітне, безрадісне — могили, хрести, склепи, голі, потемнілі під дощами дерева... До хатини, що сиротіла серед цвинтарного смутку, часто долинали глухі постріли, від чого дрижали й подзенькували шибки. Постріли не давали сторожеві спати — то фашисти серед ночі розстрілювали людей.

До тихого скрадливого стукоту у вікно чи двері Самойлов звик за останні півтора року. Часто з'являлися біля сторожки вночі постаті чоловіків чи жінок, обережно шкрябали нігтем по шибці або клацали клямкою. Ми-

кола Іванович впускав гостей у хатину, брав у них з рук у руки згорнутого папірця або товсту незапалену цигарку, тут же висипав з неї тютюн, а обгортку затискав у кулаці і знову ж, не засвічуючи каганця, проводжав пришельців у ніч.

Сторож кладовища був членом нашої підпільної організації і її «архіваріусом». Він входив до групи розвідки, приймав і зберігав у надійній схованці добути підпільниками таємні документи гітлерівців і оунівців, зашифровані військово-розвідувальні дані, списки агентів гестапо, СД та бандерівської «служби безпеки», розкритих нашими розвідниками в місті й на селах, та інші досить небезпечні матеріали — все те, що неможливо було втримати в пам'яті і доводилося зафіксувати на папері.

Навідувався в сторожку і Федір Шкурко. Брав «пошту», що накопичилася за тиждень-два, перерахував, систематизував, доповнював власними матеріалами. З ліхтарем і лопатою вони вдвох із Самойловим йшли поміж могилами до найвіддаленішого склепу в глухому закутку кладовища. Відкопували великий скляний бутель, майже доверху заповнений паперами. «Сейф» поглинав ще один згорток, закоркований посуд знову загортали землею на старому місці, зверху клали важку кам'яну брилу з металевим кільцем посередині. Вже два такі бутелі з начинкою, за яку дорого дали б вороги, беріг як зіницю ока хранитель підпільної «канцелярії».

...Накинувши на плечі піджак, Самойлов відчинив двері. Шумів дощ. Під вітром стогнали дерева. Біля ганку, тримаючись за стіну, стояв високий чоловік, з ніг до голови заліплений багнюкою. Він зробив крок до дверей і похитнувся. Сторож підтримав його неприродно легке тіло.

У хатині при світлі каганця незнайомиць скидався на вихідця з якоїсь могили. Здавалося, тільки шкіра обтягувала широкі вилиці, високе чоло, запалі щоки. З гімнастерки та галіфе під ноги, босі й посинілі від холоду, на підлогу збігали брудні ручаї...

Жадібно ковтаючи затірку, він розповідав Миколі Івановичу, як кілька годин тому вирвався з пекла — з тaborу смерті на вулиці Білій. Врятувала його похоронна команда, такі ж, як і він, військовополонені. Порадили прикинутися мертвим. Поклали на повозку з трупами і вивезли за табірні ворота.

Ось так, живцем потрапивши на кладовище, радянський командир артилерист Володимир Соловійов зустрів-

ся з Миколою Івановичем Самойловим. Через кілька днів хазяїн сторожки з одним знайомим чоловіком, який приїздив у Ровно на базар, відправив артилериста в село М'ятин під Гощу, де Самойлов мав друзів. Згодом Соловйов улаштувався в Колісниках — там селяни дали притулок не одному військовополоненому. Артилерист швидко зійшовся з хлопцями, котрі трималися дружно і кривдити себе не давали нікому. Місцевий староста, побоюючись їх та бачачи, що селяни симпатизують «східнякам», видавав їм довідки, з якими дозволялося пересуватися в межах району. Одержав такий документ і Володимир Соловйов. Почав навідуватися в сусідні села, заводив знайомства з «оточенцями» та втікачами з таборів, які проживали на хуторах, із сільськими юнаками, котрі приятелювали з ними. Поступово Соловйов оточив себе людьми, з якими мав змогу не кривлячи душею ділитися думками, міркувати, як та що можна вчинити окупантам на шкоду, з чого почати боротьбу. В декого з його нових друзів уже з'явилася зброя, дехто приносив з Гощі листівки, подекуди постукували вночі постріли, лякаючи, заганняючи в хати поліцаїв...

Кутковець закріпив Соловйова і приглядався до нього і здає їй зблизка. І запропонував посаду дільничного агронома в Симонові. Весь час проживши в місті, Соловйов ніколи не мав справи з сільським господарством, але висока культура, освіченість, природна допитливість допомагали йому все схоплювати на льоту. Він прислухався до порад уже тертого в цій ділі «агронома» Кутковця, залюбки стрічався із сільськими дядьками та дідами, завжди охочими «погомоніти з розумним чоловіком» на теми хліборобської мудрості. Ладимир Пилипович, як величали селяни цього серйозного й розсудливого двадцятивосьмирічного москвича, скоро осягнув багато дечого корисного для себе, «ввійшов у курс» агрономічних істин і став у селі своєю, шанованою людиною і водночас одним з найактивніших бійців гощанського підпілля.

Іванові Кутковцю все рідше вдавалося вибратись у Ровно. Під час свого останнього приїзду він рішуче завів мову, аби ми замінили його кимось із товаришів, бо очолювати підпільні групи, які, по суті, перетворилися тепер на цілу організацію, йому було важко. Занадто часті зустрічі з одними й тими ж людьми, спілкування з радянськими бійцями та командирами, контакти з колишніми членами КПЗУ, з молоддю — все це могло насторожити ворогів, збудити підозру гестапівських шпиків, тим паче

що «районний агроном» був у всіх на виду і насамперед — у крайсяндвірта Крігера.

Луць сказав йому:

— Недавно приходила Ольга Солимчук. Не могла в селі залишатися більше, бо й на новому місці бандерівці рознюхали дещо про неї. Уже вирок винесли. Довелося Ольгу переправити в загін до Медведєва. Таку активну підпільницю втратили... Ми все розуміємо, Іване. Але ти добре гошанців знаєш, усе тобі там знайоме, відоме. А коли прийде хтось новий, чи не пригасне полум'я?

Кутковець упевнено заперечив:

— Не пригасне. Я вже казав про Соловйова. Він обстановку знає не гірше за мене.

— Думаєш, справиться?

— Я в цьому переконаний. Комуніст. Вищу освіту має, аспірант Московського нафтового інституту. Воював, полон пройшов, смерті в очі дивився. Світла голова. І не з полохливих. До людей підхід у нього особливий— діди он, і ті йому вклоняються... Та що говорити, на людину поглянути треба.

— Коли б він зміг приїхати у Ровно?

— Він тут, зі мною. Кажуть, куй залізо, доки гаряче. Так і я... За ворітьми чекає, біля фабрики.

— Клич його сюди.

Незабаром підпільний центр затвердив Володимира Соловйова керівником підпільних груп у Гоші.

Хутір Миколи Титовича Ганжі тулився на пагорбі, між селами Басів Кут, Тинне і Дворець. Дістатися до нього можна було хіба що з Басового Кута, вузьенькою дорогою — навколо ж розкинулися залиті водою луги й грузьке болото. Проте господар нашої замиської явки ще минулого літа показав нам свою «сімейну» стежку через болото навпростець. Вона набагато скорочувала шлях, до того ж, майже нікому не відома стежка оберігала наших товаришів у путі від усіляких небажаних і небезпечних зустрічей.

Ось і зараз лише жаб'яче кумкання та шелест осоки долинає з ночі, та десь попереду, ще далеченько, зрідка подає голос пес Кудлай, вірний страж на подвір'ї Ганжі.

Мій супутник — Микола Поцілуєв. Ранком на хутір прибули Федір Кравчук з Грушвиці та Олександр Гуц з Клеванського району. Завжди дисциплінований, обережний, Кравчук, дотримуючись заведеного порядку не з'яв-

лятися без крайньої необхідності на фабрику валянків, у місто не пішов, а попрямував на хутір серед болота. І застав там Олександра Гуца, який прийшов на годину раніше. Вони послали до Поцілуєва Миколу Ганжу, переказавши, що їм конче потрібно бачити мене.

Не призначаючи товаришам побачення в місті, я пішов сам на хутір у супроводі політрука. Найближчими днями так чи інакше ми збиралися попередити всіх керівників підпільних груп на селах та в Ровно, що вони мають можливість переправляти декого із своїх людей у партизанський загін. Організація розросталася, в нас уже нараховувалося сто сорок вісім комуністів, ще більше комсомольців та безпартійних патріотів. Фашистський терор, розбій націоналістів ставили під загрозу життя не одного підпільника, особливо тих, хто здавна був відомий на селах своєю участю в революційній боротьбі, належністю до КПЗУ, КСМЗУ, «Сельроба» та інших прогресивних західноукраїнських організацій. Та якщо в цих товаришів усе ж були певні навички до нелегальної роботи, то поява в складі наших груп багатьох необстріляних, недостатньо випробуваних на ділі новачків часом викликала занепокоєння. Маючи домовленість з полковником Медведєвим, тепер ми могли віддати декотрих товаришів і навіть їхні сім'ї під захист партизанів, залишивши на місцях тільки найнадійніше законспірованих підпільників.

Крім того, мене зацікавило недавнє повідомлення Кравчука. В одному селі під Грушвицею мало відбутися таємне збіговисько бандерівських верховодів «округу» — кількох районів. Підпільники розробляли операцію, після якої бандити могли б недорахуватися кільканадцяти своїх уже забруднених кров'ю отаманів та «надрайонових» чинів із СБ.

Поцілуєв не гірше від мене знав дорогу через болото до оселі, яка свого часу стала його першим притулком, коли він утік від гітлерівців з ешелону. Політрук упевнено переступав з купини на купину, добре орієнтуючись у темряві.

— Перекладачка з гестапо вам сьогодні не снилася?

— А хіба вона продовжує відвідувати кінотеатр?

— Думаю, кіно для неї скінчилося назавжди.

— Чому ж мовчав? Знову ти, Миколо Михайловичу... — почав я й осікся, спохопившись, що було б зовсім недоречно вичитувати Поцілуєву, коли там, у кінотеатрі,

сам не встояв перед спокусою звести рахунки із зрадницею.

— Та ні, цього разу мені похвалитися нічим. Слово честі,— відізався Поцілуев.— Оформляв усе Михайло Анохін. Минулої ночі. Він за тією красунею півтора тижні ходив назирці. Взнав, де вона живе. Побачив, що по неї іноді серед ночі приїздить мотоцикліст із гестапо. Напевне, термінові виклики, коли когось допитують. Допомігав Михайлові шофер Вася Конарев, той самий, що наших партизанів вивозив на машині з міста до лісу. Вдвох вони й зняли кришку люка від каналізації. Ну й розрахували точно. Мотоцикліст проїздив там не раз, до рогу знав і гнав щодуху. Колесо— у люк, німець і перекладачка— на тротуар, об цегляну стіну. Обоє на смерть... Щоб зайвих балачок не було, хлопці навіть пістолет не взяли у мотоцикліста. Конарев у сусідньому провулку свій грузовик поставив. Ускочили в кабінку, дали газу— і гайда. За аварії на вулицях ми не відповідаємо.

Ледь ми зайшли до хати Ганжі, як, не давши навіть привітатися, до мене кинувся Федір Кравчук. У голосі напружене нетерпіння:

— Він був у вас? Ви з ним розмовляли?

— Хто?

— Та хлопчина ж, малий такий, років тринадцяти!..

— Про що ти, Федоре? Який хлопчина? Чому він мав бути в мене?

Очікувально дивився на мене й Гуц, очевидно, він уже знав щось від Кравчука про цього таємничого хлопчину.

А через кілька хвилин я почув таке, що миттю витіснило з голови і гестапівську перекладачку, і все інше.

Два дні тому в Грушвиці з'явився незнайомий хлопчик. Кілька разів Кравчук бачив його на вулиці, та не звертав уваги. Аж доки малий не підійшов до нього й не запитав: «Як ваше прізвище, дядьку?» Почувши відповідь, хлопчик допитувався далі: «А ім'я, як? А по-батькові?» Задовольнившись, видно, почутим, хлопчина сторожко оглянувся і назвав Кравчукові пароль. Але який пароль!— давню, напівзабуту вже, умовну фразу, з якою приходили до Федора зв'язкові роки шість тому, ще в підпіллі за пілсудчиків!

Здивуванню Кравчука не було меж. Хлопчик був стомлений і замурзаний, наче давно вже відбився від дому, на зім'ятих запилених штанцях і піджаку налипли

остюки, напевне, не одну ніч спав десь під скирдою. Провівши малою до себе, Кравчук нагодував його, дав умитися. Хлопчик назвався Петьком, довго крутив і сяк і так, поки розказав, що привело його в Грушвицю.

— Говорить, прийшов із Володимирця,— продовжував Кравчук.— Послав його сюди чоловік, якого звать Порфирій. Наказав будь-що взнати, чи є в Ровно Терентій Новак. До того ж, Порфирій сказав хлопцеві, що найскоріше він довідається про вас у Гощі. Петько спочатку і попрямував туди. Побродив день селом і таки дізнався, що вас слід шукати у місті на фабриці валянків. Відразу ж вирушив у Ровно. На фабрику сторож не пустив його. Та він і сам туди вже не рвався. Як тільки почув, що ви працюєте директором, злякався і кинувся навітікача... Крім старого пароля Порфирій дав йому про всяк випадок кілька адрес: Кульбенка в Рясниках, Ольги Солимчук у Гощі і мою. Ольги в Гощі не було. В Рясниках хлопець узнав, що Кульбенка вбито. Тоді він пішов у Грушвицю...

Я слухав Федора, і в моїй пам'яті спливало обличчя Порфирія, володимирецького комуніста, з яким був ув'язнений, коли мене схопили польські жандарми. Добре знав його і Кравчук. Через Порфирія в ті роки ми підтримували зв'язок з членами КПЗУ та комсомольцями Полісся... Значить, Порфирій у Володимирці. І вирішив, як колись, шукати шлях до давніх товаришів по боротьбі. Але ж звідки йому відомо, що я в Ровно? А може, це його перша розвідка, спроба з'ясувати, хто з друзів залишився на окупованій території, хто вцілів?..

Однак усе було не так, як мені думалося.

Кравчук продовжував:

— Запитую хлопця, що ж переказував нам Порфирій, з якою справою послав його сюди. Петько знову мнеться, зиркає на мене спідлоба. Бачу, і сказати хоче, і не може відважитись. Нарешті-таки набрався сміливості: «Дядько Порфирій веліли, якщо зумію розшукати Новака, передати йому, що приїхав у гості Василь Андрійович і дуже цікавиться його здоров'ям».

Схоплюючись на ноги, я ледве не перекинув ослін. Кравчук хвилювався не менше.

— Більше я не міг витягти з хлопця ані слова,— сказав Федір.— Уклав його спати. Гадав, як почне розвиднятися, вирушимо вдвох з ним до вас, у місто. Побіг до Лукаша Мовчанця попередити, що відлучуся на день. Коли повернувся додому — хлопця і слід пропав... Утік,

Я подумав, може, він усе ж до вас направився — натякав же йому, що хоч ви і директор фабрики, та це не так страшно, як здається. А його, виходить, у вас не було. Не інакше, аж у Володимирець подався. Зрештою, діло він своє зробив, усе, що Порфирій наказував, виконав...

Згадка Лунькова про депутата Верховної Ради, прогнози Дмитра Миколайовича Медведева і, нарешті,— поява цього хлопчика-зв'язкового... Сумніву не було: Василь Андрійович Бегма прибув у свою область, у тил ворога.

У ті хвилини мене і моїх друзів одділяла від секретаря обкому чимала відстань і ворожі заслони, але сам факт його прибуття на окуповану Ровенщину, думка про те, що партія, Центральний Комітет направляють у загарбані фашистами райони відомих у народі державних діячів, досвідчених партійних керівників, сповнювала мене, рядового бійця-комуніста, почуттям безмежної радості і такої гордості, яку неможливо передати словами. Нехай усе, що зроблено нами в Ровно лише маленька краплина в океані зусиль нашого народу, що несе на своїх плечах тягар жорстокої війни, нехай дуже скромний наш внесок у священну справу, але те, що ми робили й робимо в оточенні ворога, ми виконуємо чесно, й думи наші, і помисли— про одне: доки живі і б'ються наші серця — стояти на відведених нам бойових ділянках, не випускати з рук тієї зброї, якою випало воювати кожному з нас. Ми — прості, звичайні люди, багатьом з нас не пощастило вчитися, здобути освіту, нашими університетами були тюрми панської Польщі, фашистські концтабори, може, ми не все вміємо, не все нам вдається так, як хотілось би; ми довгий час були солдатами, позбавленими можливості доповідати про свої діла, не мали в кого спитати поради, не чули командирських команд і наказів, діяли за велінням своєї совісті...

Тепер, уже твердо переконавшись, що Василь Андрійович Бегма прибув до нас, у свою область, я зрозумів усю важливість цієї події для патріотів, які піднялися й підіймаються на боротьбу повсюди, в кожному районі Ровенщини. Нам ще невідомо було про підпільний обком партії. Проте логіка підказувала, що з приходом секретаря обкому поряд з нами напевно існує бойовий підпільний штаб, від якого у міста і села, до нелегальних патріотичних ланок, до озброєних груп і загонів пролягають тисячі живлячих, наснажуючих струмків. Так, очевидно, є і в інших областях. Сотні й тисячі мужніх людей стають

бійцями організованих підрозділів, що входять у єдиний могутній, керований Комуністичною партією народний фронт боротьби проти фашизму на тимчасово окупованій ворогом радянській землі. Василь Андрійович — теж проста людина, робітник-ливарник. Але за ним стояли Центральний Комітет партії і найвищий орган Радянської влади, і він у нас на Ровенщині був їхнім повноважним представником.

...Минають роки. Нестримний плін часу все більше віддаляє від нас події тих днів. Час робить своє: деякі давні події стали неначе буденними, а те, що колись здавалося незвичайним, зараз, відстоявшись, уже не дивує, бо розумієш—так і повинно було бути... Але роки неспроможні стерти з пам'яті найдорожче, що осявало буття в тяжку годину війни. І серед того найдорожчого, яке завжди змушує серце битися частіше й схвильованіше, був і залишається для мене назавжди отой ранок, що бризнув промінням сонця в маленькі вікна хатини на болоті й освітив обличчя моїх друзів, які, а з ними і я, не відчували безсонної втоми.

Ми говорили всю ніч. Звістка про прибуття секретаря обласного комітету партії була найвищою нагородою за все, що ми пережили, винесли, витерпіли. За муки комуніста Олександра Гуца, який знав уже, як дихає смерть у лице, як зазирають у вічі цятки стволів німецьких автоматів; за табірну «баланду» політрука Поцілуєва, за вівчарок, що гризли тіло, за грімкотливий стогін коліс ешелону, з якого він стрибав, проломивши у вагоні підлогу; за фронтові рани Федора Кравчука і за мужність його друзів-комсомольців; за щоденний непомітний подвиг безпартійного селянина Миколи Ганжі, котрий удень і вночі стрічає на порозі своєї хати радянських підпільників, комуністів, комсомольців, добре усвідомлюючи, чим може заплатити за свою гостинність...

Ми радилися. Було б помилкою сидіти й чекати, доки ще раз прийде посланець від секретаря обкому, не намагаючись самим установити зв'язок з Бегмою. Хто знає, може, хлопчик Петько був не першим, а одним із зв'язкових Василя Андрійовича, які робили спроби дістатися до нас, та так і не дійшли до Ровно. Нам необхідно було не гаючи часу шукати шлях до місця, де перебуває Бегма, тим паче, що він дав нам вірні орієнтири: ми могли зачепитися за відомості, залишені хлопчиком,— за Володимирець, за мого та Кравчукового давнього знайомого Порфірія...

Олександр Гуц, доповівши про дві підпільні групи, створені ним у Клеванському районі, й поінформувавши, яким чином удалося його братові Максиму пробратися в кубло клеванських оунівців й «закріпитися» серед них, тепер мовчки слухав Кравчука. Федір трохи гарячкував. Він усе ще перебував під враженням зустрічі з хлопчиком-зв'язковим. Почав, було, доводити, що оскільки не зумів утримати біля себе Петька, дізнатися від нього більше подробиць, то, мовляв, не комусь, а тільки йому належить довести справу до кінця — він піде у Володимирець, розшукає там Порфирія, щоб з його допомогою зустрітися з Бегмою.

Поцілуєв заперечив:

— Запалюєшся, Федоре, як сірник. Припустімо, ти негайно підеш у Володимирець. Значить, зірветься операція, яку стільки готував зі своїми хлопцями. А цього допускати не слід ні в якому разі. Операція проти бандерівської наволочі матиме зараз велике значення для моральної підтримки населення, а нитки до неї у твоїх руках. У такий момент мусиш бути там із своєю групою. Мені наказано йти з тобою в Грушвицю, ознайомитися на місці, як ви задумали здійснити свій намір, і допомогти вам.

Щоб заручитися підтримкою, політрук глянув на мене. Я погодився з ним. Кравчук хотів ще щось сказати, але тут обізвався Гуц:

— Прошу послати у Володимирець мене. Я особисто знайомий з Василем Андрійовичем, він не раз бував у нас в районі перед війною. Порфирія теж добре знаю. На зв'язок з групами я вже ходив. Маю в цьому ділі досвід. Наполягатиму, щоб це завдання доручили мені.

— Нічого не маю проти,— мовив Поцілуєв.

— Завдання, товариші, відповідальне. Я теж не заперечую, щоб доручити цю справу Олександрові Романовичу. Однак треба все продумати,— запропонував я.— Операцію в Грушвиці відкладати не будемо. Кравчук і Поцілуєв ідуть у село і займаються там бандерівською нарадою. Ми з Гуцом підемо до міста.

Повернувшись у Ровно, я залишив Олександра на квартирі в нашій підпільниці Галини Гніденко, яка мешкала в будинку № 10 в Ровенському провулку, а сам пішов на фабрику валянків і переговорив про все з Іваном Луцем.

Увечері ми викликали Федора Шкурка. Доручили йому негайно зустрітися з Сергієм Борком, нашим агентом

у кублі оунівців, і з'ясувати, чи є в нього можливість узнати паролі бандерівців на найближчі дні. Останнім часом націоналісти користувалися різними умовними сигналами, полегшуючи цим пересування своїх гінців по селах і водночас намагаючись перехоплювати підозрілих людей, які не відзивалися на бандитські паролі... Крім того, Іван Іванович висловив думку, що було б не зайвим, якби Борко, добре знаючи звички й норів бандерівців, супроводжував Гуца до Володимирця.

Бухгалтера Дроздової, про яку розповів мені Іван Луцьков, на «Металісті» вже не було. Та скоро її вдалося розшукати, вона працювала на скромній, непримітній посаді рахівника... у відомстві пана Бота, в промвідділі гебітскомісаріату. Зав'язати знайомство з нею найзручніше було Луцькові. Як бухгалтеру підприємства йому час від часу доводилось навідуватися до «фінансистів» із «Центральбюро дес гебітскомісаріат фюр віртшафт».

Кілька разів Іван Іванович знаходив якийсь привід, щоб заглянути у промвідділ і пригледітись до молододі худорлявої жінки, яка сиділа за столом у кутку кімнати, клацала на рахівниці. Вона виконувала технічну роботу, і мало хто звертав на неї увагу. Помітивши, що Дроздова завжди повертається зі служби сама, Луць якось, наче випадково, зустрів її на вулиці. Вона впізнала свого «колегу» з фабрики валянків.

— Як почуваете себе на новому місці, пані Дроздова?

— Чому на новому? Я давно працюю в Центральбюро.

— Але раніше, здається, ви працювали на «Металісті». Чи не пам'ятаєте одного чоловіка, Луцьков його прізвище? Він працював у металомайстернях.

— Ні, не пам'ятаю,— відрізала Дроздова. Проте захвилювалася.

— Дуже шкода,— сказав Луць.— Луцьков передавав вам вітання, недавно я бачився з ним. А ще він просив кланятися хлопцям, котрі працювали разом з вами.

— Які це хлопці?

— Вам краще знати.

— Вигадуєте,— знизала плечима жінка.— На «Металісті» багато було полонених, хіба всіх запам'ятаеш.

— І все ж ви не забули, що Луцьков з полонених? — не відставав Луць.— Негарно відмовлятися від знайомих,

Не втримавшись, Дроздова запитала якомога байдужіше:

— То де ж він зараз, той ваш Луньков?

— По-моєму, серед партизанів,— нахилившись до неї, прошепотів Луць.— Я зустрів його в місті — одягнений дивно, поводить себе якимось так... Дуже схоже на те, що прийшов з лісу.

Вона роблено засміялася.

— О, ви говорите просто страшні речі. З партизанами я не знаюся. До побачення. Мені — сюди.— І звернула в бічний провулок.

Двоє наших товаришів, що йшли з Луцем і Дроздовою, як і було умовлено наперед, доповіли потім: розпрощавшись з Іваном Івановичем, жінка не пішла відразу додому, а швидко попрямувала на Гітлерштрасе, до електрошколи, що містилася у невеликому напівпідвальному приміщенні. Через півгодини вийшла звідти в супроводі завідуючого школою Дубчака. Він трохи провів її, потім вони повернули назад, жваво про щось розмовляли.

Дубчака, високого молодого чоловіка з темним, зачесаним назад волоссям, я трохи знав. Якимось скориставшись своїм «директорством», я попрохав його влаштувати в електрошколу сина нашої підпільниці. Вдруге зустрівся з Дубчаком у гебітскомісаріаті, в приймальній Бота. Завідуючий електрошколою справив на мене враження небалакучої, замкнутої людини.

Дроздова була з ним знайома. Можливо, поспішала до нього, щоб повідомити про бесіду з Луцем. Або ж тут простий збіг обставин. Так чи не так, а завідуючого електрошколою варто було якийсь час не випускати з поля зору. І Дроздову теж.

Та після цієї їхньої розмови Дроздова раптом сама почала шукати зустрічей з Іваном Івановичем. Одного разу прийшла на фабрику валянків. Потім він зіткнувся з нею на вулиці. Жінка намагалась обережно повернути розмову до попереднього — про того ж таки Лунькова, про полонених; явно зондувала ґрунт, цікавилася настроєм Луця. Іван Іванович вирішив піти їй назустріч — ніби між іншим, кинув, мовляв, дивується, як нерозумно поводяться зараз деякі люди, надто вже хочуть догодити німцям, хоч ще й невідомо, чи втримаються вони тут, чи, може, й ні. В усякому разі, важко сказати, як воно буде далі, бо становище на фронті в німців хитке, хоч після

Сталінграда вони й намагалися переконати всіх, ніби покінчать з більшовиками цього літа.

— Звідки ви знаєте, як там на фронті? — здивувалася Дроздова.— До фронту далеко.

— Знаю з газети.

— Читаєте «Волинь»? — у голосі жінки вчувалася іронія.

— Ні. Я читав «Правду».

— Це небезпечні жарти.

— Чому жарти? Я серйозно,— вів далі Луць.— Недавно їздив у село. Дивлюсь — побіля шляху щось біліє. Скочив з велосипеда, підібрав — а то «Правда». Зовсім свіжа газета. Не інакше, з радянського літака скидали. Ну дещо й почитав...

— І ви не боїтеся говорити мені про це?

— Не боюсь. Адже ви не побігли доносити на мене, коли я розповів вам, що зустрічався з людиною, яка, очевидно, перебуває в партизанах.

Дроздова несміливо, благально поглянула на Луця.

— Де ж ви поділи ту... газету?

— Та як вам сказати...

— Дуже вас прошу, дайте її мені, хоч одним оком поглянути...

— Якщо ви так хочете, будь ласка,— Луць засунув руку у внутрішню кишеню піджака, неначе тут же, серед вулиці, збирався вручити їй «Правду». Жінка схопила його за лікоть.

— Зайдемо до мене.

Вдома Дроздова жадібно накинулася на газету. В очах заблищали сльози. Почала прохати, аби Луць залишив їй «Правду» хоча б на день.

— Але ж це небезпечно, тут уже не жарти— справжнісінька радянська газета. Побачить її у вас хто-небудь, знаєте що може бути?

— Ніхто не побачить. А завтра я вам газету поверну.

І Луць залишив їй «Правду». Товариші, які вели спостереження, доповіли цього разу, що Дроздова ні в поліцію, ні в гестапо не пішла. Проте знову відвідала електрошколу на Гітлерштрасе. Затрималася там недовго і повернулася додому.

Луць запевняв: скоро слід чекати появи листівок. І чуття «старого» підпільника не зрадило його. Листівки хтось розклеїв по місту через день. Повідомлення Радянського інформаційного бюро, вміщене в «Правде», до-

слівно було передруковане на машинці через німецький копіювальний папір зеленого кольору.

Не було потреби і далі гратись у піжмурки. Назріла відверта розмова з Дроздовою. Однак нас трохи збен-тежив копіювальний папір німецького походження. Щоб упевнитись, що це дійсно справа рук невідомих підпільників, на слід яких ми натрапили завдяки Івану Лунькову, а не гестапівська приманка, мені спало на думку про-вести ще один експеримент.

Хлопець, за якого свого часу я замовив слівце перед Дубчаком, продовжував відвідувати електрошколу. Його матері, яка була членом «інтендантського загону» Марії Жарської, ми доручили взяти в школі довідку про те, що її син навчається там.

Довідку жінка дістала. Коли Луць показав цей доку-мент мені, поклавши поряд «не нашу», зняту з муру біля собору листівку, я відчув на спині колючий холодок. На довідці і на листівці був один шрифт, це впадало в око відразу. Листівки друкувалися в електрошколі, на служ-бовій машинці, якою переклацували також усілякі «ісхо-дящі» папери!

Ми схопились за голову. Люди, котрі випускали ці ли-стівки, перебували на краю прірви, будь-якої миті вони могли зазнати провалу. Досить було гестапівцям затія-ти перевірку друкарських машинок, маючи в руках взі-рець листівки, і біди не минути.

Луць поспішив на квартиру до Дроздової. І застав там... Дубчака. Відкинувши «дипломатію» геть, Іван Іва-нович кинув листівку на стіл.

— Ваша?

На обличчі Дубчака не здригнувся жоден м'яз. Він кивнув головою.

— Припустімо. А що далі?

Луць попрохав Дроздову залишити їх наодинці. Коли жінка вийшла з кімнати, він вийняв з кишені довідку. За-відуючий електрошколою стривожено підводився із стільця.

— Як потрапив до вас цей папір?

— Ось що, шановний друже,— тихо проговорив Луць.— Прошу не хапатися за кишеню і слухати мене. Як могли ви, бачу — людина розумна, не збагнути, що для гестапо нічого більше не треба — тільки оці два па-пірці і кінець... Додуматися до такого — друкувати ли-стівки на машинці, яка, певне, стоїть у вас на роботі по-серед столу! Ви розумієте, де перебуваєте? Тепер друге.

Чому господиня цієї квартири, яка підтримує з вами зв'язок, так довірливо хапає з рук незнайомої людини радянську газету? Чому кидається відразу ж до вас у школу, туди, де друкуються листівки? Уявіть собі таке: і мене, і газету їй підсунули німці. Та й пішли за нею назирці. Ну то як? Дроздова навіть не озирнулася, щоб поглянути, чи не тягнеться позаду «хвіст»... А втім, розклеєні наступного дня листівки видали вас з головою, все стало ясно і без «хвостів». Ми робимо одну справу, Дубчак. Мені невідомо, хто діє з вами заодно, хто вами керує, але передайте своїм товаришам, що підпільний центр застерігає: такі неприпустимі помилки до добра не приводять.

— Підпільний центр?! — Здавалося, витримка покинула Дубчака, голос у нього змінився.— Який підпільний центр? Де докази, що він існує, а ви маєте до нього відношення?

— Спершу треба знати, хто ви.

— Хто я?..

Не встиг Луць оком моргнути, як у руці в Дубчака блиснула воронена сталь, і кругле вічко ствола глянуло на Івана Івановича.

— Я — Могутній! А хто ти, фашистська наволоч, і за скільки тебе купили в гестапо, це ми зараз швидко дізнаємося!

— Так би зразу,— сказав Луць.— Захуйте свій пістолет. І щоб сьогодні ж вашої друкарської машинки в приміщенні електрошколи не було. Зелений копіювальний папір знищити, і негайно. Це наказ! А тепер поговоримо про докази...

Дубчак не був легковажною чи безшабашною людиною. І Луць не збирався ні повчати його, ні нав'язувати йому свою думку та волю. Досвід і спостереження останніх днів підказували Івану Івановичу, що він має справу з підпільниками молодими й рішучими, але вони не відзначаються обережністю, діють з відчайдушною прямолінійністю, як видно, недооцінюють ворога. І Луць не міг бути спокійним. Узявши ініціативу в свої руки, Іван Іванович енергійно, з притаманною йому рішучістю почав допомагати завідувачому електрошколою міцніше затягти послаблені було вузли конспірації.

О, якби ми й самі і в усьому дотримувалися тих правил розсудливої обачності, про які часом щиро нагадуємо іншим, якби вміли й власні промахи помічати так добре, як бачимо збоку, коли їх допускають інші! Скільки

чудових людей не було б втрачено, не пішло б з життя передчасно...

Дубчак, як виявилось, очолював у місті чималу підпільну організацію. Серед підпільників його знали під псевдонімом «Могутній». Групи, створені ним, діяли на «Металісті», на пошті, в деяких окупаційних установах. Вони випускали листівки, в тому числі й звернення до солдатів вермахту, писані німецькою мовою, псували автомашини у фашистських гаражах, за допомогою двох лікарів, які входили в організацію, обладнали в будинку на околиці Ровно таємний госпіталь, де лікували наших бійців та командирів — утікачів з полону; виготовляли документи для людей, котрих гітлерівці мали намір вивезти до Німеччини на каторгу. Сам Дубчак перебував у місті під чужим прізвиськом, родом він з Донбасу, а до війни працював у Львові, начебто був на комсомольській роботі...

Я зустрівся з «Могутнім» на вулиці 1 Травня, 29, у квартирі шофера Василя Конарева. Він розповів багато цікавого. Як робив перші кроки в переповненому гітлерівцями незнайомому місті. Як з великими труднощами потрапив до електрошколи. Як створив спочатку невелику групу, вирішив займатися виключно диверсіями. Разом з хлопцями, чотирма військовополоненими, підпалив за вокзалом дерев'яний барак, де містився склад німецького обмундирування. Склад не згорів, бо його встигли погасити, а учасники підпалу ледве не поплавилися життям — гітлерівці з вівчарками довго переслідували їх... Зрозумів, що жменька людей без зброї, без надійного притулку, без зв'язків у місті довго не протримається й багато не зробить. Почав заводити нові знайомства, шукати однодумців. Так і виникло кілька груп, які нині діють самостійно.

Цей чорнявий молодий чоловік років двадцяти семи сподобався мені своєю ширістю. Він одразу визнав ті похибки, яких допускала в діяльності очолена ним організація. Поплескуючи міцними жилавими руками по підлокітнику старого крісла, що невідомо як потрапило в майже порожню квартиру самотнього шофера, «Могутній» говорив мені:

— Дечого не врахували товариші. Я також. От і з друкарською машинкою... Здається, елементарно, а не подумали про наслідки. І Дроздова необережно поводи-ла себе. Чудова людина, член партії. Дав я їй завдання перейти з «Металіста» у промисловий відділ гебітскомі-

саріату — зуміла влаштуватися, тепер маємо повну картину, що діється на підприємствах. А от обачність... Бракує їй цього, правильно, бачу сам. Та й не тільки їй. Усі ми поки що в цім ділі першокласники. Один наш товариш якось приходить до мене та й каже: німця, офіцера, можна залучити до роботи в організації... Цікавлюся, що за німець такий, звідки впевненість, що з ним можна порозумітися. Товариш і викладає аргументацію: німець, мовляв, антифашист, відразу видно, бо нашу «Катюшу» щовечора на мандоліні награв.

Дубчак пригладив своє темне, зачесане назад волосся, ледь усміхнувся:

— Звичайно, протоколів наших засідань, як казав вам Луньков, ми не вели і партійних внесків не збираємо, то перебільшення, але конспіратори з нас слабенькі, це правда.

— Виправлятимемо становище. Людей, які в гітлерівців або в поліцаїв на підозрі чи просто за своїм характером не підходять для підпільної роботи, попередьте, аби були готові до відправки в партизанський загін. У нас теж є такі товариші. Але майте на увазі, це мусять бути добре перевірені, надійні люди.

«Могутнього» вразили мої слова.

— Ви маєте зв'язок з партизанами?

— Так, маємо. Ви теж познайомитеся з ними. Зможете навіть передати в Москву коротенький звіт про діяльність підпільної організації. Думаю, Центральному Комітету ВЛКСМ буде цікаво довідатися, що ще один комсомольський працівник не сидить без діла у ворожому тилу... Тепер про наші дальші взаємостосунки. Будемо підтримувати особистий зв'язок. Ви знаєте мене, я — вас. Та ще Луць буде в курсі. І все. Інші проміжні ланки створювати для зв'язку недоцільно, можливо, й небезпечно.

— А якщо нам узагалі об'єднатися?

— Ми й так об'єднані. Роботу одну виконуємо. Якщо ж підходити з організаційного боку, то в цьому немає потреби. Практично злиття нічого не дасть, зате виникнуть ускладнення. Ми погоджуватимемо наші дії, особливо коли розроблятимуться плани, пов'язані з диверсіями. Все інше нехай лишається для ініціативи обох організацій. Потрібна в чомусь допомога — кажіть. Для початку візьміть ось ці папірці, напевно, знадобляться, — я поклав перед Дубчаком пачку окупаційних карбованців. Поцікавився, як у них із зброєю.

— Небагаті.

— Дамо вам гранати, пістолети, кілька мін. Одержуватимете радянські газети... Все це вам передасть Луць. І далі підтримуватимемо контакт через нього. За критику вибачайте, але висновки, будь ласка, зробіть. Дроздову попередьте, що з Луцем вона не буде зустрічатися, хіба що в крайньому випадку. Квартира, де ми з вами зараз, нехай буде відома тільки вам.

— Добре, що ми з вами зустрілися,— сказав Дубчак.— Яюсь на душі спокійніше... Ну а щодо критики, то я теж не хочу в боргу залишатися. Ви призначили мені побачення, ми бесідуємо, ділимося думками про такі речі, що коли б довідалися, скажімо, в гестапо... Вам не здається, що ви теж... ризикуєте?

— Чим саме?

— Раптом я зовсім не та людина, за яку себе видаю. Таке може трапитися?

— Трапитися може будь-що,— погодився я,— але в даному разі ми не ризикуємо. Ви не хтось, а таки той, за кого себе видаєте. Правда, не назвали своєї довоєнної львівської посади, сказали просто: був комсомольським працівником. Тож я внесу уточнення — ви працювали у Львові секретарем районного комітету комсомолу. Хіба не так?

Якусь хвилину він дивився на мене уважно. Хоч у його погляді й виникло занепокоєння, не витримав, засміявся.

— Так! Чорт забирай... Як ви дізналися? Не секрет?

— Ніякісінького секрету. Пам'ятаєте дівчину з трохи дивним прізвиськом — Кіх?

— Марійка Кіх? Комсомолка, одна з організаторів демонстрацій безробітних у тридцять шостому... Та її ж увесь Львів знає!

— Увесь Львів знає її, а вона знає вас. Марія у партизанах. Ми їй ваш портрет намалювали, а вона каже: «Так це ж Павло Мирющенко!». Як бачите, світ великий, а розминутися ніде.

— Все в ажурі! — вигукнув Іван Талан, розминаючи цигарку в попільниці.— Пан Ляйпсле лишився і цього разу задоволений. «Карош валянка, карош...» — перекинув Талан німця.— Настрій у інтенданта чудовий, з чого роблю висновок, що перша партія взуття проскочила благополучно.

З отравленим взуттям, зданим військовому інтендантству раніше, все, справді, обійшлося гаразд, інтендантство не пред'явило будь-яких претензій фабриці. Очевидно, з наближенням весни, валянки, відвантажені першого разу, так і не дійшли до солдатів, десь лежали на складах, чекаючи наступного зимового сезону. Другий приїзд Ляйпсле, а тим паче — сьогоднішній, третій, мене майже не хвилював.

Улітку тепле взуття німцям ні до чого, а до заморозків багато спливе води, ще невідомо, де будуть на той час і сам Ляйпсле, і ті, для кого він забирав продукцію фабрики.

Талан стояв у кабінеті біля столу, за крок від мене. З вікна на нього падало світло. Я помітив щось дивне, незрозуміле на одязі хлопця. Підійшовши до нього впритул, придивився ближче. На піджаці, на трикутнику старої гімнастерки, що визирав з-під нього, а також на штаних виднілося безліч маленьких дірочок, навіть чоботи були густо всіяні ними, неначе хтось потикав усього Івана тисячами розжарених голок.

— Що це? — запитав я, показуючи пальцем на його одяг.

Він відкинув полу піджака, перевів погляд на халави чобіт і голосно вилаявся. Я зрозумів, у чому річ. Кислота... Іван весь час мав справу з кислотою, вона кропила його дрібними бризками, перетворивши одяг на суцільне решето.

— Скоріше тікай з фабрики! Або ні, зажди... Сховайся десь тут, на фабриці, й сиди до вечора, не витикай носа. Не можна в такому вигляді з'являтися в місті.

Згадуючи недобрими словами пана Ляйпсле, фашистів узагалі та всілякі кислоти, Талан кинувся з кабінету. На порозі зіткнувся з Луцем. Іван Іванович підбіг до мене схвильований.

— Самойлов просить негайно прийти у сторожку на кладовище. Тільки-но тут був Генка, син Шкурка... Щось трапилось.

— Де твій велосипед?

— У халабуді Міхала. Візьми гранату.

Я вийняв зі схованки у комірчині дві «лимонки», кинув у кишеню. Вийшов на фабричне подвір'я. Викотив із сторожки велосипед. Щосили натиснув на педалі.

Біля входу на міське кладовище мене чекав Федір Шкурко. Над головою шуміли високі дерева. Навкруги все потопало в зелені. Рядками підіймалися над землею

могили. Мовчазно темніли хрести. Сива бабуся, зморщена, в чорному, стояла навколішки, тремтячими руками запалювала над могилкою світильник.

Ми зайшли в сторожку.

В кутку за столом сидів Микола Самойлов, курив, розганяючи дим долонею.

На ліжку лежав чоловік. Він був роздягнений до пояса. Шия замотана бинтом, крізь який проступала кров.

— Хто це?

— Сергій Борко...

Я дивився на Шкурка, на Самойлова, на ліжку з пораненим і нічого не розумів. Як міг потрапити в сторожку на кладовищі Борко, коли він з Олександром Гуцом ще кілька днів тому вирушив у Володимирець на розшуки секретаря обкому партії?

А Сергій Борко не хотів помирати. Боровся зі смертю з останніх сил, намагався втримати життя, яке повільно й невмолимо покидало його. Відкинувши назад руки, він тримався за спинку ліжка, силкувався сісти на постелі, але пальці ковзали по нікелю, піт заливав Сергієве обличчя, рясно проступав на грудях.

Я ніколи не бачив Борка, коли був він міцний і здоровий. І тепер, дивлячись на нього, зрозумів, чому оунівці дали йому кличку «Циган». Чорне кучеряве й густе волосся, чорні смоляні очі, чорна колюча щетина на зблідлих щоках...

Рана була начебто й не дуже серйозна — куля зачепила шию неглибоко й пройшла навиліт. Але поранений Борко йшов від самого Деражного. Йшов, замотавши прострелену шию шматком сорочки. Коли наблизився до Ровно, йому стало зле. Останні кілометри долав майже добу, хитаючись і падаючи. Вночі ледве встиг постукати у вікно знайомої сторожки і тут же знепритомнів.

Борко вмирав.

Самойлов підійшов до ліжка, тихо мовив:

— Лікар недавно був — один з наших, які працюють у німецькому Червоному Хресті. Врятувати немає змоги. Пізно. В нього зараження крові...

Коли Самойлов уніс Борка до себе в сторожку, змінив на рані пов'язку і дав напитися води, Сергій ще розмовляв. Впадав у забуття, метався, але час від часу свідомість поверталася до нього і він уривчасто і незв'язно говорив, усе повторював: «Ти чуєш, Миколо? Чуєш?..» Самойлов схилився над ним з кухлем у руці, слухав, і поступово вимальовувалася картина того, що сталося —

там, під невеликим містечком Деражним, яке лежало на шляху Олександра Гуца і Сергія Борка.

Вони йшли, тримаючи напрям на Володимирець, переважно вночі. Вдень їти було небезпечно — відразу ж за Ровно на дорогах тріскотіли мотоцикли патрулів фельджандармерії. Гуц і Борко простували полями й перелісками, тримаючись ближче до сіл і хуторів. Сіл вони не боялися. Кілька разів їх спиняли бандерівські застави, проте пароль, названий Борком, діяв магічно. Бандити пропускали їх без затримки. На одному хуторі «станічний» націоналістів дав їм підводу. За візницю був хлопець, підліток, усю дорогу він тремтів од страху; і вони відпустили його не доїхавши кілометрів десять до Деражного.

На околиці містечка пізно ввечері їх перестріли два вершники. Пароль і тут зробив своє — один бандерівець, кинувши з коня «Слава Україні!», не спиняючись, поїхав далі і скоро зник за деревами; другий спішився, витяг кисет з тютюном. Ще кілька озброєних чоловіків виринуло з сутінок і підійшло до них. Той, що йшов попереду, раптом заволав: «Чого ти з ним розкурюєш? Це ж більшовик з Дерев'яного, я його, комісара, знаю!» Бандерівець з конем засміявся: «Тю на тебе! Ти що, Сич, здурів? Вони ж паролю мають!» Але Сич уже хапав Гуца за плечі. Олександр стусонув його ліктем в обличчя, крикнув Боркові «Тікай!», хотів вихопити пістолет, та на нього вже накинулись. Борка вдарили прикладом у плече, він упав, випустив «вальтер» у бур'ян, миттю схопився й висмикнув з кишені гранату. Але кинути не міг — у клубку тіл, що сплелися на землі, був Олександр... На Борка наїли ззаду, намагалися викрутити руки; він відбивався ребристою «лимонкою», як кастетом, крошив комусь зуби, чув чийсь стогін, звалив з ніг бандита, котрий тримав у руках повід, і скочив на його коня. Хапаючись за гриву, бачив: зв'язаного Гуца волокли трое.

Гриміли постріли. Борко скакав у поле. Потім кінь забився на землі, захрипів, а Сергій лежав поряд — кулі наздогнали їх обох водночас. Стріляючи з карабіна, наближався вершник — очевидно, той, що проїхав, було, не спиняючись; зачувши стрілянину, він повернувся назад. Мчав галопом прямо на Борка, який лежав за вбитим конем. Сергій підпустив його ближче. Вибух гранати викинув вершника з сідла. Кінь на скаку підломив ноги й несамовито заіржав, обпечений осколками.

Підбравши карабін бандерівця, Борко чекав. Шия заніміла, кров заливала спину. Він лежав з півгодини. Бандитів не було. І не було Олександра Гуца...

Борко розірвав сорочку, перев'язав рану й повернув до Ровно. В магазині карабіна було всього два патрони, він кинув карабін у болото. В села не заходив, обминав їх, знаючи, що націоналісти всюди розіслали своїх гінців і намагатимуться перехопити його десь по дорозі. Скільки він ішов — не пам'ятав, рана боліла все дужче, часто непритомнів і знову очунював від забуття. Вже не в змозі був простежити за плином часу. Одна думка непокоїла його і вела вперед: будь-що дістатися до міста, дійти. Дійти і попередити, щоб Гуца не чекали.

...Йому було років двадцять шість, може, трохи менше, хоч він і здавався старшим. Де народився, де виріс, де залишив близьких і рідних — на Сумщині чи Київщині, на Дніпропетровщині чи на Харківщині — про те жоден з нас не знав. Не знали ми і його справжнього імені. Сергієм Борком він став уже в Ровно. Йому, радянському червоноармійцеві чи командирові, який вирвався з полону під Острогом і прийшов до нас, прізвище й ім'я вигадав Федір Шкурко, виготовляючи для нього документи.

Ми поховали його вночі. На кладовищі, під розлогими кленами, виріс невеликий пагорок землі — ще одна могила безіменного борця незримого фронту, солдата Батьківщини. Другий зв'язковий Ровенського підпілля — Олександр Романович Гуц, комуніст, тридцяти двох років, не лишив по собі й могили...

Микола Поцілуєв прийшов з Грушвиці, кульгаючи, спираючись на палицю. Пожальвся, що знову нагадує про себе нога, пошкоджена під час його карколомного стрибка з ешелона.

— Задери штанину! — наказав я йому.

— Ну добре, добре, — відступився політрук, — дряпнуло трохи, сам винен. Кравчук казав — ще раз їх гранатою, а я пошкодував «лимонки»... Коли вже ми в хату вскочили, там один ще був живий, устиг вистрілити. От і вийшло, що єдиний, хто постраждав з нашого боку, — це я. Всі інші — цілі й здорові. Коротше, діло зроблене, в бандерівців тепер з'явилося кілька вільних вакансій «провідників» та есбістів.

І він, як завжди коротко, доповів. Федір Кравчук і його хлопці врахували все до дрібниць, бандитське зборище було розгромлене за чверть години.

— Засідали вони в хаті. На подвір'ї залишили двох вартових. Хлопці зняли їх без пострілу. Ну а далі...— Поцілуєв скривився, «дряпнуло» його, видно, не так уже й слабенько.— Далі веселого мало. Дівчинка була одна з комсомольцями, я її з самого початку прогнав звідти; молоденьке дівча таке, навіщо їй душу травмувати... Вдарили ми крізь вікна з трьох німецьких автоматів. У хаті крик, світло погасло. Потім ще дві гранати туди. І кінець. Між іншим, були на тій нараді і «Батура» та «Птах»,— сказав Поцілуєв.— Це ті, що організували обласу на Кульбенка. Бачив обох, уже мертвими. «Батура» — колишній львівський студент, навчавсь із Степаном Бандерою. Ось його пістолет,— політрук поклав на стіл чорний парабелум. Спихватившись, помацав себе по кишенях, вийняв якісь папери.— А це — ще цікавіша річ, погляньте...

Якийсь лист, написаний по-німецьки, блокнот з помітками олівцем, теж по-німецьки, і невеличка книжечка в цупкій палітурці — посвідчення офіцера імперської служби безпеки на ім'я Йозефа Коле.

— Цікава річ, — повторив Поцілуєв. — Виявляється, разом з оунівцями в хаті був і німець. На їхній нараді був. Розумієте? Одягнений у цивільне. Лежав біля дверей. Звернули ми увагу, що костюм на ньому занадто пристойний. Ті — хто в чім, а цей — штани із складками, сорочка з галстуком... Витрусив у нього Кравчук документи з кишені, читаємо — посвідчення офіцера СД. На фотографії він у мундирі, при всіх регаліях...

Особа Йозефа Коле, який лежав десь на хуторі, скошений кулями підпільників, сама по собі не викликала інтересу. Не мало значення, звідки він прибув на бандитську раду — з гощанського пункту гестапо чи з вищих інстанцій Ровно. Важливо було інше: оунівці зміцнюють контакти з фашистською спеціальною службою, ведуть з нею таємні переговори.

Розділ V

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З ВЕРНЕРОМ БЕґРОМ

Стривожені гітлерівці нюхом чули партизанів поблизу міста, відчували також, що зв'язки «лісових більшовиків» з населенням посилюються з кожним днем. У Ровно

зачастили облави. Жандарми та поліція вривалися в квартири, перевіряли документи, затримували підозрілих. Не припинялися арешти. Фашисти провадили «чистку» окупаційних установ; українців та росіян, які працювали в рейхскомісаріаті, — шоферів, робітників, друкарок і навіть прибиральниць — майже всіх замінили фольксдойчачами; серед «шефів» міських підприємств уже мелькали подекуди німецькі прізвища; людей, які свого часу влаштувалися в канцелярії усіляких адміністративних відомств, ретельно перевіряло гестапо, за багатьма почали стежити поліцейські агенти. Якось уранці ровенчани побачили на одному з майданів чотири шибениці, на них погойдувалися трупи.

Атмосфера нагніталася.

Луць доповідав мені:

— Підсумки загалом такі: на сьогодні в партизанський загін відправлено майже двісті чоловік, серед них — двадцять вісім підпільників. Майже всі благополучно дісталися лісу, хоч переправлятися через Горинь іноді доводиться не без стрілянини. Націоналісти силкуються контролювати побережжя і, хоч партизани не розганяли бандерівські заслони, ті намагаються перехопити людей, які прямують з міста... До медведевців надіслано кількох лікарів. Віталій Захаров передав з Тучина комплект хірургічних інструментів — добули його хлопці в німецькому шпиталі разом з медикаментами. Вчора Захаров повідомив, що в Тучині є невелика трикотажна фабрика, там виготовляються вовняні светри. Він збирається забезпечити цими светрами партизанський загін, просить надіслати «приймщика». До лісу відправлено також медичні інструменти, що їх наші товариші взяли тут, у місті, на складі німецького Червоного Хреста. Ну і ще — купу валянків відвіз у загін на грузовику напарник Василя Конарева — Гриша Ломакін. Зараз тепле взуття, звичайно, не до сезону, проте хто знає, скільки ще доведеться хлопцям партизанити, може, й знадобиться. — Іван Іванович натоптав самосадом люльку, яку він останнім часом майже не виймав із зубів, запалив. — Все, що просив полковник, ми поступово партизанам підкидаємо. Велика земля постачає медведевців зброєю, боєприпасами. А люди... Людей для поповнення загону вистачить. Найближчими днями відправимо до лісу ще чоловік з двадцять.

Я поглянув на годинник. О другій у мене мало відбутися побачення з Федором Шкурком на кварти-

рі в Олександрі Чадаєвої. Було двадцять хвилин по першій.

Луць натягнув свій крислатий чорний капелюх.

— Пройдуся по цехах. Коли хтось питатиме, ти в промвідділі?

— Звичайно, — всміхнувся я. — Терміновий виклик до пана Бота.

В цю хвилину поріг кабінету переступив високий молодий чоловік у вилинялій гімнастерці, він був закурений пилюгою з ніг до голови, вона сіріла в нього на волоссі, густо припудрювала обличчя. Я ледве впізнав Володимира Соловйова, москвича-геолога, який недавно прийняв від Івана Кутковця гощанські підпільні групи.

Привітавшись, Соловйов вихилив підряд дві склянки води, витер спітніле чоло.

— Спека страшенна... Поспішав, гнав коней щодуху — до вечора треба назад повернутися: насилу бричку дістав мені Кутковець. Тут, товариші, така справа...

Він примчав у місто, щоб повідомити про скрутне становище, в яке потрапили зв'язані з підпільниками вірмени з розквартированого в Гощі батальйону «східних легіонерів». Уранці німці-офіцери видали їм гвинтівки, набой, сухий пайок і попередили: батальйон має скоро виїхати з містечка. Куди — не сказали. Однак «легіонери» незабаром дізналися про це самі — командир однієї з рот тихцем шепнув землякам, що одержано наказ перекинути їх у Францію.

— У батальйоні є вісімнадцять хлопців, які давно рвалися до партизанів. Даремно ми зволікали з цим. Хотілося, правда, щоб прийшли вони в ліс не з порожніми руками — все чекали, доки «легіонери» одержать зброю... Нарешті одержали. Зате й самих поженуть світ за очі. Можливо, є якийсь вихід?

— Ви можете взяти до себе на бричку одного нашого товариша?

— Звичайно!

З полковником Медведєвим у нас уже була домовленість. І він, і комісар Стехов не заперечували проти того, аби прийняти в загін групу вірмен, про яких схвально відзивалися гощанці. «Легіонери» носили ворожі мундири, однак ніхто з нас не мав права позбавити цих людей можливості в боях змити з себе ту чорну пляму, яка з їхньої волі чи з примусу, а все ж лежала на кожному з них. Тепер багато залежало від того, чи встигнемо ми

відрядити в Гощу когось з підпільників, з тих, кому відома дорога до партизанських «маяків».

Наказавши Соловйову не поспішаючи їхати на бричку за мною, я швидким кроком попрямував на Скрайню. Двері відчинила Олександра Бенедиктівна. В кімнаті сидів Федір Шкурко, а поруч з ним Георгій Татаринов — широкоплечий, завжди усміхнений юнак. Він утік з полону в Ковелі, де під наглядом есесівців працював у команді, яка ремонтувала дороги; потім його схопили поліцаї — і знову вирвався, застреливши щуцмана з його ж карабіна, коли той конвоював Жору до пункту фельд-жандармерії. З минулого року Татаринов став постійним «ад'ютантом» Шкурка, він майже невідступно і всюди слідував за керівником нашої розвідки, виконуючи при ньому обов'язки зв'язкового для термінових доручень. Переправляв через Горинь до партизанів підпільників і військовополонених. Ходив на зв'язок у Тучин до Віталія Захарова, у Шпанів — до Сергія Зіненка, у Клевань — до Максима Гуца.

Через півгодини Соловйов і наш зв'язковий мчали бричкою в напрямку Гощі. Але даремно гнали вони учвал стомлених коней.

Сталося непередбачене.

У той час, коли ми з Соловйовим закінчували розмову в кабінеті на фабриці, вірмени вже вантажилися в ешелон, що стояв напроти приміщення вокзалу.

Далі все завертілося, як у калейдоскопі.

Відправивши Соловйова й Татаринова, ми із Шкурком зайнялися складанням чергового розвідувального донесення для передачі в Москву через радіостанцію полковника Медведєва. І коли б я хоч час від часу поглядав у вікно, то хвилин через десять після того, як бричка прогуркотіла по Скрайній, міг би вглядіти свою сестру Устину, котра пробігла вулицею повз будиночок Чадаєвих. Але я у вікно не дивився. І Устини не помітив.

Як же вона опинилась у Ровно?

Було так. Гощанські товариші, зрозумівши, що гітлерівці вивозять вірмен раніше, ніж передбачалося, вирішили послати слідом за батальйоном когось з підпільників, щоб попередити мене. Вибір припав на Устину. Вона вибігла на автостраду, зупинила якийсь старий грузовик, дала шоферові десяток яєць, і той доставив її у місто на вулицю Хмільну. Почувши від сторожа на прохідній фабрики, що «пана директора немає і невідомо коли прийде», Устина розгубилася. Нікого на підприєм-

стві вона не знала. Потоптавшись під ворітьми, кинулася навпростець до залізничної станції.

Ешелон з «легіонерами» ще стояв біля вокзалу. До нього ось-ось мали причепити паровоз. Гауптман — командир батальйону та два офіцери пили у привокзальному буфеті пиво.

Вгледівши Устину на пероні, вірмени замахали їй руками. Вони стояли в Гощі немало часу і впізнали дівчину, яка не раз з'являлася поблизу розташування батальйону, хоч більшість з них, звичайно, й не підозрювала, що Устина допомагала групі їхніх земляків зав'язати стосунки з місцевим підпіллям. Побачили Устину і «легіонери», які мали намір перейти до партизанів. Один з них стрибнув з вагона і підбіг до неї. Вона відвела його вбік.

— Коли від'їжджаєте?

— Як тільки подадуть паровоз. Передай товаришам ми чекали до останньої хвилини...

— Якщо чекали, то скажи своїм, щоб забирали зброю і швиденько йшли з вокзалу. Може, ще встигнете. Я ждату вас на вулиці. Та скоріше, скоріше!..

Вірменин кинувся до вагонів, вигукуючи прізвища.

Через кілька хвилин вісімнадцять «легіонерів» з гвинтівками за плечима, з патронними підсумками на поясах, при повній викладці, на очах у всього батальйону вишикувалися на пероні по двоє і строем, у ногу, закрокували до виходу на вулицю.

— Куди вас несе? — здивовано гукали з вагонів.

— Куди наказано! — відповіли з шеренги.

Їх ніхто не затримав.

А вони, не ламаючи стрій, йшли посеред вулиці центром міста за Устиною. Провівши «легіонерів» кілька кварталів, дівчина розгубилася. Устина погано знала Ровно і тепер, узявши зненацька ініціативу на себе, починала розуміти, що це марширування може скінчитися трагічно будь-якої миті. Досить було німецьким офіцерам вийти з буфету, побачити, що частина «легіонерів» залишила вагони й зникла, негайно ж зчиниться тривога. І далеко втікачі не знайдуть. Та й куди йти?!

Гарячково обдумуючи, що ж робити далі, Устина безпорадно поглядала на всі боки і не знаходила бодай якогось виходу з становища. Звернула навмання у перший же провулок. Вірмени не відставали від неї.

— Хлопці, тепер усе залежатиме лише від вас, — сказала вона «легіонерам». — Поспішайте до села Тютько-

вичі. Доки не вийдете з міста, ніде не спиняйтеся. Прийдете в Тютюковичі, зайдіть у перший же двір і не витикайтеся з хати, чекайте, коли до вас прибуде хтось від партизанів. Як скаже: «Я — від Устини», то значить, він і є... До села звідси недалеко, аби тільки німці вас не наздогнали.

— Нічого, дівчино, для німців у нас теж дещо є в руках... Живі будемо, не помremo, може, ще й зустрінемось.

Вони заклали в гвинтівки обойми патронів і рушили.

Устина знову побігла до фабрики валянків. І цього разу зіткнулася зі мною біля фабричних воріт.

Сестрине обличчя було наче полотно; побачивши її, я подумав, що, напевно, вдома трапилось нещастя. Коли ж почув, у чім річ, кинувся разом з нею назад на Скрайню, звідки щойно прийшов. Шкурка наздогнати не вдалося. Тоді ми побігли на квартиру до Поцілуєва — йдучи на завдання у Грушвицю, він відпросився на кілька днів зі складу утилю і, можливо, ще не приступив до роботи.

Вискочивши з Устиною з-за рогу, ми ледве не збили політрука з велосипеда — Поцілуєв несподівано виткнувся з під'їзду будинку, в якому мешкав.

Сонце вже хилилося до заходу, коли Поцілуєв кулею вилетів за місто. Рана на нозі тупо ніла, та він щосили крутив педалі, прислухаючись водночас, чи не застукотять десь попереду постріли. Однак ніщо не говорило про те, що німці кинулися в погоню за «легіонерами». Лише поодинокі підводи, що траплялися на шляху, скрипом коліс порушували тишу передмістя.

Проїхавши ще з кілометр, політрук угледів віддалік на дорозі двох чоловіків, обидва — в німецьких мундирах, з гвинтівками. Вони стояли обабіч шляху, а під кущами придорожньої посадки розташувалася ціла група — теж сіро-зелені мундири, німецькі пілотки, гвинтівки... Порівнявшись з ними, Поцілуєв побачив до чорноти засмаглі, сухорляві і зовсім не німецькі молоді обличчя.

Двоє з гвинтівками очікуюче поглядали на нього.

— Чи не до Тютюковичів направляєтесь, служиві?

— А ти, дорогий, хто такий будеш?

— Я від Устини.

Поцілуєв підбадьорив пониклих було вірмен. Вони дружно закрокували по дорозі. Він вів їх у напрямку села Городок, на «маяк» до старого Чиберака.

Вирвавшись, нарешті, з-під нагляду гітлерівців, вірмени поспішали назустріч новій долі, добре усвідомлюючи, що їм не приготовлена роль героїв, але власною мужністю, а то й ціною своєї крові звання чесного бійця і добре ім'я вони поновити зможуть.

І тому, коли попереду, на дорозі, залитій промінням надвечірнього сонця, з'явилася машина, вірмени лише примовкли, проте без вагань чимчикували далі, не ламаючи строю. То був сірий німецький грузовик. Поцілуєв ще здаля помітив — машина переповнена гітлерівцями. Зо два десятки солдатів сиділи в кузові акуратними рядками, мов на параді.

Було не дуже ймовірно, щоб німці мали наказ перестрігти втікачів. Машина мчала в Ровно. І гітлерівці, мабуть, проїхали б мимо групи вірмен, яка скидалася на звичайний посилений патруль, що прямує кудись до села. Та з «легіонерами» був Поцілуєв, а він з його характером такого моменту пропустити не міг.

Не спиняючи групи, політрук наказав приготуватися, попередив: як тільки подасть команду — залягти з обох боків дороги і бити по кузову залпами.

Уже можна було розрізнити обличчя солдатів у машині. Поцілуєв відштовхнув велосипед, махнув рукою і, падаючи в кювет, жбурнув гранату назустріч грузовику. Вірмени діяли із звичною для військових чіткістю. Грузовик здригнувся від вибуху, прошитий десятками куль, описав круту дугу, вперся передніми колесами об скіс дороги. Залпи вісімнадцяти гвинтівок з короткої відстані змели фашистів, декотрі — мертві й поранені — так і zostалися в кузові. Інші плигали через борт і падали під колеса. Відстрілюватися було майже нікому. Лише один із солдатів перш ніж його дістала куля, встиг кинути з машини гранату. Довга, з дерев'яним держалком, граната закрутилася на сухому, прижареному сонцем споришеві. Маленький худорлявий вірменин у розстебнутому кітелі схопив її і замахнувся — німецька граната вибухнула тої ж миті в нього в руці, прибивши до землі знівечене, скривавлене тіло. Обминаючи його, вірмени кинулись до машини. Шофер сидів у кабіні, розсипавши білявий чуб по баранці, а поруч з ним корчився унтер-офіцер. Навколо грузовика лежали трупи. З кузова чувся стогін. Ставши на колесо, політрук витяг з машини кілька автоматів, «легіонери» підібрали зброю тих, що лежали на дорозі.

Поцілуєву здалося, що мотор грузовика не пошкоджено. Однак від стартера він не заводився — чхнув раз, удруге і затих. У кабіні знайшли заводну ручку, почали крутити. Та скористатися грузовиком так і не вдалося. Десь недалеко гучно застукотів кулемет. Від Шпанівської цукроварні, що виднілася віддалік, бігли сірі постаті. Гітлерівці охоронного взводу та з десяток поліцаїв, зачувши стрілянина, очевидно, вирішили, що на машину напали партизани і тепер, намагаючись відрізати шлях до лісу, поспішали зайняти зручну позицію за пагорбами, які тяглися між лісом та дорогою.

Пробивши бензобак і підпаливши грузовик, Поцілуєв повів свій невеликий загін на ворога. Вірмени просувалися до горбів короткими перебіжками, поперемінно прикриваючись вогнем з гвинтівок і трофейних автоматів. Політрук ще раз переконався, що має справу з обстріляними хлопцями. Та все ж прориватися до лісового масиву було нелегко. Гітлерівці та поліцаї не шкодували патронів. Добре замаскований ворожий кулемет посилав чергу за чергою, бив усе прицільніше. Вірменин, який біг поруч з Поцілуєвим, спіткнувся, впав. Політрук підповз до нього — вбитий... Незабаром скосило ще двох.

Невдовзі вдалося помітити кулеметника. Німець із «шмайсером» лежав за всохлим деревом. Весь вогонь зосередили на ньому, доки кулемет не захлинувся. І знову кинулися вперед.

Нарешті прорвалися до лісу. Шпанівський гарнізон не наважився йти за ними навздогінці. Пострілявши здалеку ще трохи, гітлерівці та поліцаї повернули до заводу, тягнучи кількох своїх убитих.

Вірмени нашвидкуруч викопали багнетами в лісі могилу. Поховавши загиблих, пішли далі, вже лісом. Тільки близько другої години ночі прибули на хутір Чиберака, а звідти благополучно дісталися до загону Медведева.

Не відаючи, що відбувається за містом, поблизу Шпанівської цукроварні, вдвох з Луцем ми з'ясовували подробиці втечі «легіонерів».

— Хто бачив тебе на вокзалі?

— Як це — хто бачив?

— Я питаю, чи бачили тебе інші, коли ти розмовляла з вірменином, який потім вишикував на пероні тих клопців?

Устина злякано дивилася на мене, відчуваючи, що за цим допитом криється щось загрозливе, але не розуміла, чому ми стривожені. Вона тихо відповіла:

— Мене бачили з вагонів...

— Ті, хто залишився в ешелоні, знають, що ти в Гощі живеш?

Сестра ствердно кивнула головою.

Луць пояснив, згладжуючи мою різкість:

— Не дивуйся, Устино, що ми до всього прискіпуємося. Сама поміркуй. Фашистська контррозвідка захопиться за те, що втікачам допомагала якась дівчина. Звідкіля вона? Встановивши твою особу, копнуть глибше, а за тобою стоїть брат, Терентій, який у гестапо вже на замітці після тюрми. От вервечка й потягнеться. Зрозуміла?

— Зрозуміла,— прошепотіла Устина.— Ох, яка ж я дурепа, яка дурепа... Що ж робити?

— Поки що ти мусиш знати одне: на вокзал приїжджала проводити знайомого «легіонера». А ми думатимемо про все інше.

Деяких заходів уже було вжито. Пізно ввечері товариші винесли з фабрики нашу «друкарню», на одну з конспіративних квартир переправили радіоприймач, усі, які були в нас, газети й листівки; валянки, вже «оброблені» кислотою, ми спалили, прибрали пляшки з горіща, де працював Іван Талан. Лишилося вирішити одне: з'являтися мені на підприємстві чи вже не потикатися туди зовсім. Луць був проти мого повернення в директорський кабінет. Ми домовилися, що я на кілька днів «захворію» — до в'яснення обстановки. Устину відправили в Гощу. Вона повинна була попередити про небезпеку всіх, з ким мала безпосередні зв'язки.

Ніч проминула в тривозі. Я переночував у шофера Конарева. В приміщенні, яке він переобладнав під житло, колись була хлібна крамниця. Збита з тонких дощок дерев'яна халабуда стояла на вулиці 1 Травня, заросла бур'янами. Вона майже завжди була під замком. Василь водив машину німецького чиновника — одного з шефів фірми, що займалася вуглевидобутком у Донбасі, часто виїздив з міста, кидаючи ключ від своєї «дачі» біля порога під цеглиною. Власне, він міг би і не замикати квартири — нічого, крім іржавого ліжка та старого крісла, там не було.

Прокинувся я рано. Щось непокоїло мене, непевна, але настирлива думка не давала заснути вночі, і зараз,

схопившись з ліжка, я відчув якийсь поштовх у груди — неспокій переріс у майже реальне відчуття небезпеки. Це відчуття змушувало напружено шукати причину тривоги. І раптом у мене похололи руки — я пригадав. На фабриці, в кабінеті, в шухляді столу, лежить незаповнений бланк німецького документа — один з тих бланків, що їх передавали нам підпільники з Гощі. На посвідчення вже було наліплено фотографію... Миколи Поцілуєва. В поспіху я забув про той документ, і тепер, якщо фашисти прийдуть з обшуком, фотографія політрука, безсумнівно, потрапить у пазури гестапо.

Гарячково одягнувшись, я вискочив на вулицю. До фабрики біг, не чуючи під собою ніг. Пішов відразу ж у кабінет. За хвилину злочасне посвідчення було в моїх руках. Тут же спаливши його, я витрусив попіл за вікно. Скригнули двері — Луць дивився на мене з гнівом і докором.

— Якого біса?.. Ти що, маленький, життя тобі набридло? Чого тебе сюди принесло?

— Зараз, зараз іду з фабрики, не лайся. Може, тобі, Іване, теж не варто залишатися тут?

— Мені? Не бачу причини. За вчинки пана директора я не несучу відповідальності. Я бухгалтер, всього-навсього бухгалтер, якого прийняв на роботу ще колишній шеф Косач. З нинішнім директором у мене були лише службові стосунки, чим він займався, крім валянків, це мене не обходить... Зачиняй кабінет і скоріше йди. Ввечері зустрінемося.

Я окинув поглядом кімнату. Мене тут уже ніщо не затримувало. Поглянув на годинник — без чверті дев'ята.

Двері розчинилися без стуку. Пан Сміяк, цей сумлінний служка Бота, чимось був дуже заклопотаний, навіть забув привітатися. Недоречна поява націоналіста змушувала мене затриматися на фабриці, а якраз це мені потрібно було найменше. Не давши йому заговорити, я розвів руками.

— Мені дуже прикро, пане Сміяк, але змушений залишити вас на пана Луця. Поспішаю до міста, маю одну приватну справу...

— Які можуть бути приватні справи, господь з вами,— перебив мене Сміяк.— Добре, що я застав вас тут. З хвилини на хвилину сюди приїде сам гебітскомісар. Оглядає підприємства. Бот наказав попередити вас, щоб були готові, щоб усе блищало... Пане Луць, чого ж ви стоїте, біжіть у цехи! А ви, пане Новак, сьогодні навіть

не поголені... Це на вас не схоже. На фабриці все в порядку? — Він нервував і метушився, раз по раз зиркав у вікно.

Луць стиснув зуби від злості. Мені було трохи не по собі.

На мое щастя, чекати довго не довелося. Бо якби Вернер Беер прибув хоча б на півгодини пізніше, мабуть, той день був би в моєму житті останнім.

Тривожно й застережливо в кабінеті зненацька зазвеняв електричний дзвінок. Наш вартовий, поляк Міхал, подавав мені сигнал, помітивши німців, які наближалися до фабрики. Не скажу, що в ту мить я був спокійний. Адже гітлерівці, яких бачив сторож, могли виявитись зовсім не тими, кого з нетерпінням ждав пан Сміяк...

— Що це? — здригнувся Сміяк од дзвінка.

— Нічого особливого. Мене просять зайти до цеху,— сказав я. І почув різкий звук автомобільного сигналу на подвір'ї. Сміяк схопився.

— Це гебітскомісар!

Біля сіро-сталевого «опель-капітана» стояв доктор Беер. Вот щось говорив йому, показуючи рукою в глиб фабричної садиби, де зеленіли молоді яблуньки та груші. Минулого року, коли на подвір'я привезли саджанці, дехто з робітників кидав на мене презирливі погляди. Старається, мовляв, директор, навіть садок для німців розводить... Як хотілося мені сказати їм тоді: «Нічого, друзі, нехай росте наш сад. Фашистам не вік вікувати. Прийде час— сліду їхнього тут не залишиться. А сад буде. Для людей. Щовесни білим квітом ряснітиме. Ще й нас, може, хтось згадає, глянувши на ці груші та яблуньки».

Два солдати — охорона гебітскомісара — бовваніли коло воріт, парилися на сонці у своїх сукняних мундирах. Беер цього разу теж був одягнений у військово-красувавсь у формі СС. Швидко пройшов по цехах, стріляючи темними очищами навколо. Цікавився, скільки взуття виготовить підприємство із сировини, надісланої на фабрику минулого року. Розмовляв спокійно, всміхаючись, співчутливо хитав головою, дивлячись на жінок, які в цей час переставляли важкий чан з водою. Хто не знав оберштурмбанфюрера СА Вернера Беера, мабуть, не повірив би, що цей невисокий смагливий німець з великосвітськими манерами ще кілька днів тому за залізничним полот-

ном власноручно розстрілював з пістолета військовополонених, добивав тих, кого одразу не вразили на смерть есесівські автомати; хто чув урівноважений голос Беера, бачив його білозубу посмішку, міг би навіть подумати, що він — просто якийсь виняток серед фашистської зграї, не здогадуючись, яку насолоду приносять йому відвідини міської тюрми, де доктор Беер у камерах залюбки шмагає нагаєм в'язнів, хоч це, очевидно, і не входить у коло обов'язків гебітскомісара. Вернер Беер був схожий на вурдалака із страшної казки, котрий мав два обличчя, вів подвійне життя — на людях, при світлі дня надягав на себе машкару добропорядної пристойності, а вночі, в темряві, упивався людською кров'ю.

...Сідаючи в машину, Беер сказав мені:

— Фабрика мусить працювати, як годинниковий механізм. Я бачив кількох старих робітників. Це не годиться. Замінити. Я бачив, що люди під час роботи в цеху розмовляють, чоловіки — закурюють. Це теж неподобство. На перший раз зауважую. Повториться вдруге — все підприємство буде позбавлене продовольчого пайка.

Переказавши прощальне слово гебітскомісара, Сміяк усе терся біля «опель-капітана», однак у машину його не взяли. Я ще раз механічно глянув на годинник — Беер і його свита перебували на фабриці рівно сорок хвилин.

Сірий «опель-капітан» зник за воротами. Я з полегкістю зітхнув. Але ще залишився Сміяк. Видно, йому кортіло побути в ролі начальства. Він не відставав од мене ані на крок, пнувся давати різні вказівки. Хоч-не-хоч, довелося повернутися в кабінет. Помічник Бота розсівся на канапі і, здавалося, навіть не думав дати мені спокій.

— Ви мусите зрозуміти, пане Новак, що зараз німці надають особливого значення нашій місцевій промисловості, — повчально вів цей оунівець з гебітскомісаріату. — Фабрика валянків — одне з підприємств у системі Центральбюро. Ваша продукція...

— Наша продукція, — не церемонячись, уклінився я, — потрібна виключно взимку. Якщо доктор Беер приділяє їй стільки уваги, то, очевидно, німецька армія збирається воювати на морозі і цього року. Чи, може, я помиляюсь?

— Можливо, можливо. Війна затяглася, це так, проте більшовики видихаються. Гадаю, наступна зима буде вирішальною.

— Пробачте за мою необізнаність. Я не дуже кумекаю у воєнних справах. Значить, росіяни наступають? То це не більшовицька пропаганда?

Він зам'явся. Хотів щось відповісти. Важкий тупіт чобіт у приймальні не дав йому заговорити. Сміяк повернув голову до дверей. За ту коротку мить, доки ще не розчинилися двері, я подумав про те, що коли б у приймальні стукотіли підкови німецьких чобіт, то сторож Міхал, напевне, встиг би натиснути кнопку дзвінка у прохідній, як натиснув він її годину тому, вздрівши автомашину гебітскомісара. Мені не вірилося, що там, за дверима, стоять гестапівці, хоч про можливість їхньої появи я думав весь час, не маючи змоги вирватися з фабрики.

А то-таки були вони.

Прийшло їх троє: офіцер із знайомим уже мені ромбиком СД на рукаві та два молодих гітлерівці в чорних мундирах з автоматами. Спершу в проїмі дверей виникла постать офіцера — високий кашкет, білоброве, насторожене обличчя, уважні, ледь припухлі очі. Побачивши Сміяка і мене, він зробив крок назад, і ті, з автоматами, ступивши в кабінет, завмерли при вході, завченим рухом поклали руки на зброю. Я не дивився на них. Бачив перед собою лише їхні засмаглі пальці, що виділялися на матово-синьому металі. Пальці офіцера м'яли пучечок ромашок, видно, він зірвав їх щойно на зеленому лузі, що розстилався в низині, підступаючи до вулиці Хмільної.

Сміяк сидів, розвалившись на канапі біля вікна, з цигаркою в зубах, а я стояв осторонь біля столу. Поза Сміяка, його костюм та ще мое неголене підборіддя, мабуть, і ввели фашистів в оману. Вони вирішили, що він шеф, а я його підлеглий працівник. Офіцер, вигинаючись тонким станом, схилився над Сміяком і різко, грубо тикнув йому букетик ромашок в обличчя.

— Ти є шеф фабрика? Ауфштеен, смердючий свинський пика! Ми ест гестапо!

Помічник Бота, витріщивши очі, з переляку не міг поворухнутися; розтертий попіл згаслої цигарки забруднив йому ніс і щоку, посірілі губи беззвучно здригались. Офіцер засміявся. Я швидко промовив до німця:

— Гер гауптман, ви помилилися. Вам потрібен директор фабрики? Будь ласка, ходімо, я покажу вам його кабінет.

Умить ставши серйозним, гітлерівець здивовано звів білі брови, хитнув головою у бік Сміяка.

— Він не є Новак? Гм... Хто він є?

— Службовець з гебітскомісаріату.

Офіцер приклав два пальці до козирка кашкета, мовчки повернувся до дверей. Німці в чорних мундирах затупали за ним. Мій пістолет був знятий із запобіжника, я міг вихопити його з кишені і стріляти їм у спину. Але в цехах, на подвір'ї, у конторі працювали десятки людей. І ці люди своїм життям і життям своїх дітей заплатили б потім за мої постріли. Ні, то була б занадто дорога ціна за смерть цих трьох, видно, ще зелених гестапівців. Єдине, чого я боявся в ту мить,— Сміяка, який міг опам'ятатися і подати голос. Проте він так і лишився сидіти на каналі заціпенілий.

Провівши німців по коридору до виходу, я люб'язно пропустив їх наперед і показав на триповерховий будинок, що стояв майже впритул до фабричного. Будинок той зовні мав досить пристойний вид, там усередині якісь метикуваті «підприємці» виготовляли із цукрових буряків неймовірно смердючий «мармелад», збуваючи його потім на базарі зголоднілому людові.

— Он у тому приміщенні на другому поверсі... Там і побачите кабінет Новака.

Офіцер кинув кілька слів автоматникам, і всі троє швидко закрокували до «мармеладників». Зазнавши невдачі з першого заходу, тепер гестапівці були настроєні завершити справу вже без жартів. Офіцер на ходу з поспішною діловитістю виймав з кобури парабелум.

Кілька робітників, які безмовно спостерігали цю сцену, мабуть, здогадувалися, в чому річ, але вдавали, що їм до того байдуже. Луць з глибини подвір'я робив мені якісь знаки, показував пальцем на прохідну. Я кинувся до воріт. За прохідною стояв сторож Міхал, тримав наготові чийсь велосипед.

— Пане директор... Плюньте мені, старому недотепі, межі очі. Тільки на хвильку відійшов було. Припекло, за паркан побіг, а вони як з-під землі,— ледве не плакав поляк, виправдуючись, що прогавив гітлерівців.

Велосипед підскакував на вибоїстій дорозі. Фабрика валянків і гестапівці zostалися позаду. Я мчав якдалі від фабрики, щоб більше вже туди не повертатись.

Улітку 1943 року Ровно було зовсім не таким, яким ми бачили місто раніше, коли фашистські окупанти починали господарювати на загарбаній території. Хоч лінія Східного фронту поки що пролягала неблизько і жор-

стокі бої точилися на підступах до Ленінграда, в районі Орла, десь побіля Азовського моря, хоч після поразки під Сталінградом гітлерівці намагалися будь-що втриматись, не допустити прориву радянських військ на стратегічну глибину, хоч вони й галасували про початок нового нищівного наступу німецьких армійських угруповань «Центр» та «Південь», обіцяючи скору загибель «російсько-більшовицьким» дивізіям на «Курському виступі», однак було очевидним, що гігантська битва, розгорнувшись на Східному театрі й досягнувши свого апогею на Волзі, вступала в нову фазу, самим ходом подій, що розвивалися, стверджуючи неминучість остаточного краху воєнної машини нацистського «третього рейху».

Незабаром із зведень Радянського інформаційного бюро, з радіопередач ми дізналися про сотні знищених фашистських танків, про кінець кількох броньованих армاد ворога на Курській дузі, про визволення Орла та Белгорода, про те, що Червона Армія тисне на гітлерівців і переможно просувається вперед...

І далеке західноукраїнське місто, перетворене фашистами на один з центрів окупаційного режиму, під впливом подій на фронті змінювалося на очах. Якщо раніше сюди було стягнуто переважно карально-поліцейний апарат гітлерівців, що був, так би мовити, обов'язковою приналежністю, органічним додатком окупаційних інституцій, то нині, коли воєнні дії переносилися безпосередньо на територію України, почало все більше з'являтися всіляких військових представництв, виникали тилові штаби, до міста прибувало строкате офіцерство всіх служб, чинів і рангів. Крім того, саме Ровно, куди сходилися кінці й обсмикані залишки націоналістичних центрів, стало притулком багатьох псевдоукраїнських «діячів» оунівської закваски, які вже відчували смалене й, користуючись моментом, намагалися надолужити прогаяне в перший період війни і хоч тепер виторгувати у фашистів якомога більше для себе.

Коли на вулицях міста загриміли постріли і наші підпільники заговорили про невловимого партизана Грачова*, котрий полює на високопоставлених гітлерівських чинів, ми спершу уявлення не мали, хто саме діє під цим прізвиськом, але, гублячись у догадках про особу таємничого месника, розмірковуючи над його сміливими вчин-

* Грачов — один із псевдонімів легендарного радянського розвідника Миколи Івановича Кузнецова з партизанського загону Д. М. Медведєва.

ками, розуміли, що це — не просто акти справедливої відплати ненависним катам і насильникам. Кулі, випущені з пістолета невідомого стрільця, першою жертвою якого став імперський радник фінансів і генерал доктор Гель, посилалися не лише заради помсти. Справа була глибокою, складнішою. Знищення фашистських верховодів, військових, політичних і економічних «фюрерів» з оточення гауляйтера Коха, які тримали в своїх руках далеко не другорядні важелі нацистського механізму на захопленій території, неабияк розладнувало цей кривавий механізм, вибивало з нього ті провідні вузли, що були змушені останнім часом працювати з повним навантаженням та напругою. І як тільки полковник Медведєв запропонував нам спільними зусиллями підготувати замах на Еріха Коха, члени підпільної організації приступили до роботи. Федір Шкурко задоволено потирав руки. Нарешті він зможе зайнятися операцією, про яку мріяв не раз, заради якої вже давно збирав по краплині різні відомості, що стосувалися гауляйтера.

Насамперед слід було розібратися, де, за яких обставин і коли можлива поява Коха на вулицях міста. Зустріти гауляйтера під час прогулянки чи пробратися в апартаменти його резиденції — про це годі було й думати.

— Він, негідник, коли і з'являється в Ровно, то носом витикає з рейхскомісаріату. А там — есесівці, вівчарки, вздовж паркану колючий дріт... Рейхскомісаріат відпадає зразу. — Шкурко водив пальцем по карті, розстеленій на столі. Стару польську карту міста роздобув десь наш «архівариус» Микола Самойлов, і Шкурко беріг її як зіницю ока. — Що ми маємо ще? По-перше, під'їзд до приміщення.

— І це нереально, — сказав Поцілуєв. — Нашим людям доведеться чатувати на Коха не одну добу, а можливо, і не один тиждень. Будь-хто із сторонніх примелькається охороні й накличе на себе підозру гітлерівців. СД втрутиться негайно.

— Вірно, — погодився Шкурко. — Тепер припустімо, Кох направляється до свого аеродрому. Якщо замінувати шосе по шляху на аеродром... Вважатимемо цей варіант доцільним. Може виникнути ще один: Кох їде залізницею. Полотно замінувати неважко. Чекати біля полотна важче. Підривники будуть на виду.

— Але ж йому в такому разі не минути залізниці, що пролягає через місто? — вставив Поцілуєв.

— Не минути. А міну найліпше закласти неподалік фабрики валянків,— порадив я.— Добре було б з електророзривником. Провід вести на фабрику до рубильника.

На карті з'явився ще один хрестик.

Нині, коли мені вже не треба було поспішати щодня на підприємство, я міг потратити день-два на те, щоб ближче оглянути місця, де передбачалося поставити «сюрпризи» для імперського комісара. Знайшли ми з Шкурком підходящу місцину на шосе, що вело в бік Тинного. То був неширокий бетонований водозбіжний тунель — труба, прокладена під дорогою. Добрячий заряд вибухівки міг там не тільки машину, а навіть кілька метрів самого шосе підняти в повітря.

Незабаром Шкурко доповів: тунель заміновано. Через кілька днів уночі було закладено міну і на залізничному полотні. Тепер усе залежало від того, яким шляхом задумає мандрувати гауляйтер та чи зуміємо ми вчасно дізнатися про його приїзд або виїзд.

А тим часом готувалася ще одна операція.

Кілька разів мені доводилося проходити повз фабрику цурок на вулиці Коцюбинського. І щоразу я бачив там довжелезні черги німецьких грузовиків. Очевидно, гітлерівці економили бензин і значну частину транспортних перевезень здійснювали на газогенераторних автомобілях. Фабрика цурок була їхнім заправочним пунктом. Невеликі цурки, розфасовані акуратними пачками, вивозили також у великій кількості на залізничну станцію. Там вантажили у вагони. Фабрика мала своїх споживачів і поза межами Ровно. Її продукцією розпоряджалися представники військово-інженерної служби вермахту. Підприємство охоронялося відділенням фашистських солдатів на чолі з офіцером. Охоронялося воно поганенько. З караулки часом доносилися п'яний сміх, гра на губній гармошці і жіночий вереск. До солдатів учащали «крігсфройлейн» — молоді німкені-телефоністки з розташованого неподалік підрозділу зв'язку.

Михайло Анохін підібрав групу із чотирьох чоловік. Озброєні гранатами й пістолетами, прихопивши з собою канистру з бензином, підпальники обминули вночі патрулі і з вулиці Боженка підійшли до фабрики.

Гітлерівці спершу не могли второпати, що діється. Сонні солдати тупо дивилися на людей, що вскочили в караулку з пістолетами в руках. Угледівши Жору Татарінова, який затискав у кулаці есесівський кинджал —

він щойно зняв біля воріт вартового — дві розпатлані «крігсфройлейн» пронизливо заверещали.

— Цить, стерво! — гаркнув Анохін, і телефоністки замовкли, кутаючись у шинелі.

Цурки на подвір'ї фабрики височіли кількадесятишестиметровими штабелями. Анохін хлюпнув бензином на звалені в цеху дошки, на тирсу, решту вилив надворі на купу цурок. Величезне яскраве багаття, освітивши темні вулиці, здійнялося вгору палахкотливим стовпом. Десь у центрі загорлали патрулі. Бахнуло кілька пострілів. Ровенчани підхоплювалися з постелей, дивились у вікна. Заграв розросталася, полум'я здіймалося все вище. Через дві-три години на тому місці, де ще звечора стояла фабрика цурок, диміли лише купи чорного попелу.

Група Анохіна вдосвіта прибула на «маяк» до Йосипа Чиберака. Там підпільники віддали захоплену німецьку зброю партизанам, дочекалися вечора і з темрявою повернулися до міста.

Випустивши мене з рук, гестапівці побігали з поверху на поверх по приміщенню «мармеладників», зрозуміли, що їх обведено круг пальця, і, як розлютовані пси, кинулися назад до мого кабінету. А там нікого вже не було. Навіть пан Сміяк, до свідомості якого нарешті дійшло, що друга зустріч з гітлерівцями на фабриці напевно закінчиться і для нього не дуже весело, оговтався і встиг дати драла. Гестапівці повикидали на середину кімнати шухляди столу, перерили всі папери, зламали сейф... Не знайшовши нічого підозрілого, позаглядали в кожную кімнату, полізли у підвал. Однак обшук робили наспіх, с'як-так. Ниточка, що потяглась у мій бік від Устини, як видно, була єдиною, за яку вхопилося відомство майора Йоргенса. Про те, що фабрика довгий час була штабом підпільної організації, у гестапо не догадувалися.

Директорству моему прийшов кінець. Тепер я жив у місті нелегально, з документами на чуже ім'я, майже щодня міняв квартири, переходив від явки до явки, яких у нас на той час було близько двадцяти в різних кінцях Ровно. Крім давніх конспіративних квартир, що існували вже рік-півтора, я мав адреси багатьох людей, до яких стукав будь-коли, знаходив у них притулок. На вулиці Коперника, 28 мене стрічала Люба Комаровська, дружина польського архітектора й скульптора; на Ожешковій, 58 — Віктор Жук; на Кірова, 45 — Раїса Мітченко; від

Лізи Гольфан, яка мешкала на Димитрова, 54, я йшов до Олени Дмитрієвої-Васильєвої з Ростовського провулку, звідти — на Тетову, 17 до Павлини Калініної або на вулицю 1 Травня, у дім 45 до Тетяни Крилової; переховувався на Литовській, 3 у Люсі Милашевської чи в лікарні приміського села Тютковичі, де працював наш підпільник Василь Убийко...

То були різні люди, і за віком, і за характерами. Молода вчителька з Житомирщини Галина Гніденко, яку війна закинула в Ровно, вражала нас своєю не по роках суворістю; повна протилежність Галині — Люся Милашевська, весела, непосидюча жартівниця, донька управителя панським маєтком поблизу Гощі; Ліза Гольфан, дружина радянського командира, була матір'ю трьох дітей; Віра Макарова, господиня конспіративної квартири, мала двох малят; зовсім уже старенькою була наша тьотя Шура — Олександра Чадаєва, а господині підпільної явки Валі Підкауриї на ту пору сповнилося чотирнадцять.

Скільки було їх, матерів наших, сестер і братів, таких неоднакових і таких єдиних почуттям ненависті до фашистських загарбників! Прості, скромні наші помічники й помічниця завжди простягали нам руку в тяжкі хвилини, вони собою затуляли нас від ворога і не розстояли на краю загибелі. Всі ми, кому випало залишитися серед живих, до кінця днів своїх будемо низько схиляти голову перед їхньою негучною і для багатьох непомітною мужністю.

Якось під час чергової масової облави, коли на кожній міській вулиці чувся брязкіт зброї, окрики фашистів, мені довелося кидатися сюди й туди, наче зацькованому. Перед тим у мене в руках вибухнув запал протитанкової гранати, і я, з попеченим лицем і руками, скрегочучи від болю, прорвавшись у передмістя, змушений був постукувати у двері першої ж хати невеликого хутірця неподалік села Дворець. Мене зустріли господар дому, його дружина і їхня чотирирічна донька. Я не міг сказати правду, назвався радянським парашутистом. Мене нагодували, обмили вкрите пухирями лице, зробили перев'язку. На ранок господар сам визвався сходити в місто, дізнатися, чи зняли вже фашисти свої застави. Незнайомий чоловік, якого я раніше ніколи не зустрічав і не бачив, робив усе, що міг, аби лиш допомогти мені, полегшити мое становище. Прощаючись з цією сім'єю, я просто випадково глянув на дощечку, котрі селяни прибивають до хат, і прочитав: Пилипчук Йосип Григорович. Не було б тієї

дощечки, то й досі не знав би імені своїх рятівників з маленького хутора.

...Мое життя тепер мало чим відрізнялося від тих днів і ночей, що були раніше, в роки моєї юності. Мені не треба було зводити до такого життя. Однак від мене вимагалася зараз потроєна обережність. Доводилося остерегатися непередбачених випадкових зустрічей. Кожен попіхач окупантів, який ще вчора дивився на мене як на шефа підприємства, сьогодні, вгледівши мене на вулиці, міг покликати першого-ліпшого поліцай чи гітлерівського солдата. Я не розлучавсь із зброєю. Пістолет з трофейними розривними кулями і дві-три гранати відтягували мої кишені. Вдень по можливості я уникав людних місць. На зустріч з товаришами ходив переважно вночі.

І цього разу темні вулиці дихали на мене з підворотіть припущеною зрадливою небезпекою. Щоб подолати кілька кварталів, знадобилося понад годину часу.

На квартирі в Крилової я зустрів Луця.

Новини були невтішні. Зв'язок із загonom Медведєва обірвався. Дев'ять чоловік, яких виводили з міста до лісу, наштотували біля Горині на банду націоналістів. Двоє, і наш зв'язковий також, відстрілюючись, кинулись у воду, їм удалося переплисти річку. Шестеро були схоплені оунівцями. Після нелюдських знущань бандерівці втопили всіх у Горині... Наступного дня ще одна група з вісімнадцяти чоловік спробувала дістатися з Ровно до партизанів. Її супроводжував до загону Віталій Захаров, який усе частіше приходив тепер у місто і вже не раз був за провідника. На цю групу налетіли «стрільці» з УПА. Захаров потрапив до них у руки. Його скрутили дротом, повели на допит. На щастя, невеликий загін партизанів, знаючи, що з міста мали прибути товариші, вийшов назустріч їм з «маяка». Партизани відкрили вогонь з автоматів. Кількох бандерівців знищили, решта кинулася в ліс, покинувши зв'язаного Захарова. Керівник тучинських підпільників народився, певно, під щасливою зорею — один з бандитів стріляв у нього майже впритул і промахнувся. Живий і неушкоджений, Віталій повернувся до міста.

Очі Луця були примружені, на обличчі лежали суворі зморшки. Він говорив уривчасто, глухо:

— Для відправки до партизанів у нас знову набралось до сорока чоловік. У Ровно весь час прибувають підрозділи жандармів. Гітлерівців повсюди видно. Шкурко

намагається з'ясувати, в чому справа. Є підозра, що гестапо готує велику операцію повсюдної перевірки кожного будинку в місті. Виводити людей у ліс треба негайно. А тут ця блокада...

Однак ішлося, очевидно, не тільки про загальний трус та перевірку міського населення. Якщо така операція здійснюватиметься, гітлерівці, найімовірніше, зроблять натиск одночасно на два фронти — і на підпільників у Ровно, і на партизанів у лісі. Перші каральні експедиції здебільшого обмежувалися дорогами та селами. Тепер, мабуть, не обійдеться без прочісування всіх лісових масивів у зоні дії партизанського загону.

— Розвідники Медведєва, напевно, доповідали йому про насичування міста карателями. Але ми теж зобов'язані попередити партизанів. Зв'язок із загonom необхідно поновити найближчим часом. Незважаючи ні на що.

Луць мовчки кивнув головою.

— Непокійте мене, Іване, і наша невдача встановити контакт з Василем Андрійовичем Бегмою,— продовжував я.— Хоч зараз і тяжко, а доведеться знову відряджати когось у Володимирець.

— Я теж думаю про це... Чи скоро наші війська сюди дійдуть — поки що ми не знаємо, але наступ Червоної Армії розпочався, і фашистам його не спинити. Перед нами виникатимуть нові завдання. Ти правий, зв'язок з Бегмою необхідний. І мені здається...

Луць на хвилину замовк, ніби збирався з думками. Зосереджено натоптував люльку тютюном. Глянув мені в очі.

— Ти знаєш, хто перший зв'язав нас з медведєвцями. У Настки легка рука. Ми з нею вже говорили про це. Більше мені нічого додати.

Що міг я йому відповісти? Сказати, що настала ще лихіша пора? Що люди гинуть, ступивши крок за передмістя? Він знав це й без мене. Знав він і те, що вона й він стали мені найближчими друзями за ці два нелегкі роки. І що в дружбі нашій не робили ми одне одному скидок, не висловлювали вголос ні співчуття, ні жалю, бо не для того стрілися, зійшлися разом на цій землі, яка курилася димом пожеж і парувала від пролітої крові.

Я мовчав.

— Настка пропонує взяти групу, яка готова вирушити з міста до лісу, відвести цю групу в загін, а звідти, не повертаючись у Ровно, йти далі, до Володимирця.

Я промовчав знову. В голосі Луця, якого я завжди розумів з півслова, настрої якого вгадував навіть з того, як він смоктав свою люльку, мені вчулася в ту мить чи то невимовна тривога, чи то смуток...

Було б добре, коли б я помилився. Та, на жаль, передчуття не підвело мене, хоч я й не відав у ті хвилини, що Іван, не без підстав, хотів бодай якимсь чином одвести від Настки удар. Він обрав не легший шлях — відсилав дружину з міста на небезпечне завдання. Та Луць волів би доручити їй щось ще важче, складніше, аби лиш уберегти. Він любив її великою, чистою любов'ю і навіть тепер, очевидно намагаючись урятувати її, робив це ціною Настчиних нових випробувань для нашої спільної справи.

Луць був би спокійніший, коли б Настка в ті дні залишила місто, бо за їхньою квартирою вже встановило нагляд гестапо. Він зрозумів, що настав період найтяжчий, і краще йому зостатись одному.

Коли б я тоді знав про це, то напевне відразу погодився б дати Настці нове доручення. Але в той день на квартирі в Тетяни Крилової я поки втримався дати згоду.

До того як перервався зв'язок із загоном, Шкурко передав медведევцям ретельно складену «довідку» про найпомітніших у місті гітлерівських генералів та офіцерів СС вищих рангів. Звичайно, список був не повним. Одні сановні фашисти приїздили, інші вибували з Ровно, зібрати ідеально точні відомості було просто неможливо. І все ж полковника Медведєва міг зацікавити цілий ряд адрес та імен. Потрапив у «довідку», зокрема, генерал Кіцінгер, командир авіаційної частини, що дислокувалася в районі Ровно. Літаки-розвідники та легкі бомбардувальники цього тилового повітряного пірата носилися над зеленим морем лісів Волині та Поділля, взаємодіючи з каральними частинами фельджандармерії, військ СС та поліції СД, обстрілювали й палили села, закидали бомбами лісові ділянки партизанських зон. Другий гітлерівський генерал, що фігурував у списку, заступник гауляйтера Кнут, спеціалізувався на масовому грабунку населення. Підпорядковані йому склади так званого «Пакетаукціону», що містилися на вулиці Легіонів, ломилися від усілякого майна, завезеного сюди з усіх кінців окупованої України. Грів тут руки і гауляйтер Еріх Кох та його заступник Герман Кнут, перепадало дещо й ровенському крайовому комісарові Вернеру Беєру. Напередодні своїх відвідин фабрики валянків він їздив у від-

пустку до фатерлянду. З «Пакетаукціону» гебітскомісарові доставили на вокзал двадцять вісім туго натоптаних чемоданів та тюків...

Не забули ми згадати ще про одну колоритну постать, яка замаячила в Ровно генеральськими лампасами. Капустянський, зморшкуватий і згорблений вояка в мундирі з чужих плечей, чомусь іменувався націоналістами паном генерал-хорунжим, хоч носив на неохайному кітелі звичайнісінькі відзнаки армії окупантів. Кілька разів він з'являвся на улиці Східній, де в конюшні тримав своїх улюблених коней. Зовні Капустянський, незважаючи на генеральські регалії, скидався на старого дяка, якому вже ніхто не пере сорочок. Проте цей ветхий авантюрист, пригрітий не так генштабом гітлерівців, як відомством Геббельса, настирливо вів з Кохом та з німецьким командуванням переговори про створення «національних» збройних формувань на Україні на засадах «рівноправного» партнера фашистів у боротьбі проти більшовиків. Напевне, на початку «бліцкригу» ідеї «генерал-хорунжого» не справляли належного враження на гітлерівців, однак тепер, коли їхні фронти дали помітні тріщини, можна було сподіватися будь-чого...

Приблизно про персон такого гатунку ми й сигналізували командуванню партизанського загону. Що не день, то все більше накопичувалось і нових відомостей про пересування німецьких військових частин. Два наші спостережні пункти тримали в полі зору залізницю. Якщо раніше на схід прямували переважно ешелони з солдатами й бойовою технікою, то останнім часом почали проходити состави, навантажені щебенем, мішками з цементом, бетонними надобами. Декотрі з цих ешелонів робили короткі зупинки в Ровно або заправлялися в Здолбунові вугіллям, яке доставлялося сюди з польського міста Катовіце. Нашим товаришам удавалося з'ясувати кінцеві пункти їхніх маршрутів. То були залізничні станції Наддніпрянщини. Неважко було зробити висновок — фашистські фортифікатори перекидали матеріали в райони спорудження оборонних рубежів...

І саме в цей період інтенсивного руху на залізниці та автостраді, що посилювався з кожним днем, замість того щоб потрапити зашифрованими донесеннями в ефір через радіостанції полковника Медведєва, зібрані дані осідали в нас. Федір Шкурко постійно доповідав мені про все, що діялося на шляху між містом та Клеванськими лісами. Заслони гітлерівців та їхніх підручних з УПА ущі-

льнювалися, й пробитися крізь них поки що не вдавалося. Шкурко послав одного за одним чотирьох зв'язкових. Вони йшли і зникали без сліду, до міста не поверталися.

Тоді пішла Настка Кудеша. Ввечері, як це було і раніше, біля пам'ятника генералу Богомолу зібралися люди, яких вона мала провести до партизанів, а також передати чергове донесення і вже звідти вирушити у Володимирець. У групі було одинадцять чоловік — більшість з військовополонених. З ними Настка й залишила Ровно.

У місто часто навідувався Володимир Соловійов. Удвох з Поцілуєвим він організував озброєну гранатами засадку в одному з будинків неподалік рейхскомісаріату. Хоч це був досить-таки небезпечний варіант у полюванні на гауляйтера, все ж, у разі вигідних обставин, він міг би принести результат. Однак гауляйтер не з'являвся. І все ж він перебував у місті. Рано чи пізно міг виткнутися з-за мурів будинку, який так вписувався у краєвид, що відкривався з вікон вчасно покинутої мною фабрики валянків.

Загадковий замах і смерть імперського радника фінансів доктора Геля, старого нациста, командированого з Берліна з якимись повноваженнями, викликала цілу зливу співчуттів і некрологів, якими зарядили фашистські газети та націоналістичний листок «Волинь». Геля величали одним із сподвижників фюрера, що присвятив свою молодість справі націонал-соціалістської партії, чимало зробив для зміцнення «третього рейху» й утвердження засад «нового порядку в Європі». Його по смертно нагородили «Рицарським хрестом». Цинкову домовину з тілом радника пишно, з почестями відправили літаком до фатерлянду...

Та не встигло ім'я «партайгеноссе» Геля зникнути з газетних шпальт, як місто облетіла ще одна новина: вибухом гранати вбито чи тяжко поранено біля особняка урядового президента й політичного комісара при рейхскомісаріаті України — Пауля Даргеля.

Луць прийшов до мене на «дачу» шофера Конарева з пакою свіжих газет, де поряд з повідомленням про замах на Даргеля було висловлено чимало погроз на адресу «єврейсько-більшовицьких елементів», яким не уникнути жорстокої карі за посягання на життя «вірних синів нації». Майже слідом за ним прибіг Поцілуєв. Серед ровенчан поширювалися найнеймовірніші чутки. Начебто гранату кидали троє радянських бійців, які втекли з по-

лону, захопивши в німців бронеавтомобіль, і тепер роз'їжджають у ньому по місту; інші «очевидці» твердили, начебто все було інакше — у портфель урядового президента його ж ад'ютант підклав міну; треті оцінювали подію тверезіше і вважали, що не обійшлося без партизанів.

— Тут докладають рук медведевці, голову даю на-відріз,— гортаючи газети, говорив Поцілуєв.— Броньовик не броньовик, а нібито гестапівці гналися за якоюсь легковою машиною, що помчала за місто, про це балачки вперті... Нічого не скажеш, можна тільки позаздрити хлопцям. Правда, не зовсім розумію саму тактику. Якщо Медведев вирішив узяти на приціл Коха, то після Геля і Даргеля гауляйтер навряд чи буде третім. Теж не дурень, догадається, чим тут пахне. А шкода. Не варто було полахати його.

— Можна чекати появи Коха біс знає скільки. Скінчиться тим, що й він вислизне. Трапився зручний момент — навіщо ж втрачати його. Ці двоє також не пішаки, дечого варті. Все правильно,— сказав Луць. Потім додав: — У мене, до речі, становище, як у гауляйтера. Стежити почали за мною.

— Чому ж мовчав? — майже крикнув я.— Давно?

— Кілька днів тому. Я хотів пересвідчитися, так це чи ні. Тому й мовчав. Зараз майже впевнений, що то гестапо. Підселили в кімнату, що стояла порожньою за стіною, якогось типа. Молодий гевал такий. Сам ніби словак. Щось він мені дуже не до вподоби. Як тільки я додому — і він тут як тут. Уже питав, чому це не видно моєї дружини. Кажу йому, пішла в село, до родичів... Одне слово, підозрілий сусіда.

— Треба познайомитися з ним ближче...— вкинув Поцілуєв.

Я перебив його:

— Негайно ж, Іване, кидай свою бухгалтерію. Кидай усе і переходь на явочні квартири. Сьогодні ж, чуєш! Він задумався.

— Кинути неважко. Але чого, власне, кидати? Я вже казав тобі: до директора фабрики, який утік від гестапівців, я не маю ніякого відношення. Він був моїм шефом, я виконував його вказівки. І мені не раз від нього перепадало. Горлав на мене так, аж у вухах лящало, всі можуть підтвердити... Зараз ні Беєр, ні Бот на фабрику не потикаються. Їм не до цього. Навіть не розпорядилися, кому заступати директора. Які претензії у німців

до мене? Коли б у тій історії з вірменами не була заплутана Устина, вони і за тобою не прийшли б.

— Нехай так. Але ж сам говориш — за тобою стежать. Значить, підозрюють.

— Що вони вистежать, то ми ще побачимо... Ну добре. Ось я покину фабрику. А туди будуть приходити наші товариші, особливо сільські. Тебе там немає. Мене — теж не буде. Зв'язок з багатьма втратиться. Доки ми поновлюватимемо його, часу збіжить чимало, а сьогодні кожен день дорогий — бачите ж, що навколо твориться...

— Замість вас, Іване Івановичу, залишимо на фабриці когось іншого. Через нього зв'язкові з сіл підтримуватимуть контакт з усіма нами,— промовив Поцілуєв.

Луць, не погоджуючись, похитав головою:

— В тім-то й справа, що більшість зв'язкових знає мене, а не когось іншого. З незнайомою людиною вони не будуть і балакати. Ми ж самі попереджали їх про це не раз. Хто б не зостався замість мене, на лобі йому не напишеш: замінює Луця в підпільних ділах. Покрутиться зв'язковий туди-сюди, та й назад. Де він шукатиме нас? На явках? Про міські явки знають одиниці, а з фабрикою були зв'язані десятки. Не можна мені поки що кидати фабрику. З'являтимуться хлопці — передаватиму, щоб приходили на іншу адресу, приміром, до тебе, політрук, на склад утилю. І доки не скерую всіх туди, зобов'язаний бути на Хмільній.

Потім мені часто думалося — чи була логічна послідовність у міркуваннях Івана Луця о тій скрутній порі? Так, була. Він завжди вмів переконувати. Але небезпека іноді виявляється сильнішою за будь-яку логічність. Чому ми не рахувалися з цим, не наполягли на своєму? Зрештою, і сам Луць розумів, що хоч і привів він свої докази, а знайти якийсь вихід, аби не гальмувалися зв'язки з сільськими групами, можна було б, і він все ж робить неправильно, залишаючись і далі на фабриці. Проте він залишився. І ми не відмовили його. І теж — неправильно... Ех, коли б усе було тільки правильним, коли б ішло так, як повинно було йти!

...Ми вели розмову, а я бачив — Поцілуєва щось гнітить, хоч він і бадьорився, намагався вдавати з себе спокійного. Кілька разів, політрук зиркав на мене, все відтягував. Урешті махнув рукою.

— Погане скажу, Терентію Федоровичу,— скільки не мовчи, а від того краще не стане... З Володею Соловйо-

вим годину тому розмовляв я. Він тут, у місті. В Гощі не-
гаразд...

— Устина?

— Ні, не Устина. Сестра ваша переховується. А батька схопили... Вона попередила його. Відтоді він дома майже не бував. Та вистежила сільська поліцайня. Видали гестапівцям. Учора привезли його з Гощі сюди, в ровенську тюрму.

Хоч наших явок у місті було чимало, все ж мені не хотілося наражати на небезпеку товаришів сімейних, а також підпільниць, які мали дітей. Мене влаштувала дерев'яна халабуда, де жив шофер Конарев. Тут я почував себе незалежно, нікого своєю присутністю не обтяжував. Удень витикатися з приміщення було ризиковано, і я з нетерпінням чекав сутінків, знаючи, що саме в такі години прийдуть Луць, Шкурко або Поцілуєв, щоб доповісти про обстановку та про ті повідомлення, що надходили з підпільних груп через зв'язкових. Але й перебувати на одній квартирі довше доби я не міг, а тому, обираючи нове місце для ночівлі, час від часу поринав у затемнені вулиці й провулки настороженого, сповненого напруженого очікування Ровно.

За рогом кожного будинку можна було наштовхнутися на жандармський патруль, з першого-ліпшого підїзду слідом за окриком «Хальт!» могли засліпити спалахи автоматної черги; перебігаючи дорогу, треба було просто не думати про те, що наступної миті тебе вдарять потоки світла зненацька ввімкнених автомобільних фар з поліцейської машини. Місто було велетенською пасткою, яка підстерігала всюди, ладна зачинитися від необережного кроку, руху, від зроненого ненароком звуку.

Пістодет з патроном у казеннику нагрівся від руки в кишені. Шерех підошов об бруківку здається гуркотом. Десь за чорними завмерлими будинками чути глухі голоси німців. Попереду блимає й повзе по стіні тьмяне кружало від електричного ліхтарика. Коротко стукає постріл у районі залізничної станції. Протяжним гудком уривається в ніч крик паровоза. В кінці вулиці виникають три силуети. Я відступаю назад, ховаюся за стовбур каштана. Важко придавлюючи чобітьми тротуар, трое з гвинтівками, в касках проходять мимо безмовними тінями. Звідкись долинає шум моторів. Ще квартал — і під парканом рожеві цятки цигарок. Короткий сміх, чужі слова. Знову назад і вбік. Треба шукати шлях в об-

хід, ця вулиця теж перекрита. І на Зв'язковій — патрулі. І на Пекарській. Фашисти повсюди. Як ніколи, їх багато в місті. І шум машин виникає то тут, то там. Підозрілий, незрозумілий рух серед ночі.

На Скрайню пробираюся довго. Не був тут уже давненько. Та тітка Шура не забуває про те, що можуть у будь-який час прийти гості. Перед хатиною на дротині біліє ганчірка — в квартирі чужих немає, можна заходити вільно. Тихо барабаню пальцем у віконну раму. Олександра Бенедиктівна відчиняє одразу.

— Терентій?

— Я, тьотю Шура...

У кімнаті затишок, пахне квітами й свіжовипрасуваними простирадлами. Після «дачі» на Першотравневій мені здається, наче я в рідній батьківській хаті, якої не відвідував ось уже два роки, хоч не так вона й далеко від міста. Лежу на м'якій постелі, дбайливо збитій руками Олександри Бенедиктівни, і туга підступає до мене з усіх темних закутків.

Батько... От і знову прийшла до тебе та тяжка година, яких ти вже вдосталь стрічав на своєму віку, відтоді як стали твої діти комуністами. Як мало хорошого бачили ми з тобою, батьку... Стільки довелось тобі витерпіти через нас, через мене. Взнав ти і кулаки польських поліцаїв, і кийки жандармів, не раз стояв під брамою тюрми-криміналу з вузликом-передачею для сина. Не раз гнали тебе звідти лайкою і штурханамі в спину — «Геть звідси, пся мать, бидло!»,— а ти повертався назад до тих воріт, кованих залізом, стояв, чекав, ніколи не принижуючись ні поклонами, ні улесливою усмішкою до тюремників, бо знав: не годиться батькові комуніста запобігати перед панством і кланятись. Та хіба тільки ти один такий... Он мати друга мого, Гриця Гапончука, гошанського комуніста, секретаря підпільного райкому, так і померла під тюремним муром, не дочекавшись глянути востаннє на синове обличчя за ґратами. А хіба легше було рідним Олі Солімчук, Прокопа Кульбенка, Олександра Гуца, Федора Кравчука? Усі ми, сини й дочки партії, завжди лишалися дітьми для вас, дорогі наші батьки й матері, ви несли свій біль за нами повсюди, і любов ваша, і ваше терпіння зігрівали нас у підвалах сирих катівень, на холодних нарах камер-одиночок. Простіть нас. Ми хотіли, щоб людям краще жилося в світі. І якщо вам від цього щобилося тільки тяжче, то не осудіть, бо ми — плоть від плоті вашої, кров від крові вашої, і дух ваш,

бунтівний споконвіку, перелився в наші серця. Де ти зараз, батьку, чи не в тій самій камері, яку і я вже добре знаю?.. Нічим я тобі допомогти не можу. Товсті вони, ті стіни тюремні. І страшні. Чи побачимося ми ще з тобою, батьку?

Довгою була та ніч без сну. Такою довгою...

Світанок настав зляканим шепотом Олександри Бенедиктівни:

— Сину, вставай скоріше! Хату німці оточують...

Я вихопив з-під подушки дві гранати і пістолет, бо соніж підбіг до вікна. На траві й деревах блищала й переливалася роса під першим промінням сонця. Вздовж вулиці стояли гітлерівці в світло-синіх шинелях. На тісному подвір'ї кілька жандармів установлювали на триногу кулемет.

«Зрада? Не може бути! Про явку в Чадаєвих знають тільки найближчі друзі...» Оразу ж відкинувши думку про те, що хтось міг вказати німцям квартиру на Скрайній, я вже трохи спокійніше глянув на світло-сині шинелі. Фашисти з кулеметної обслуги поводитися так, наче будинок, біля якого вони стояли, зовсім їх не цікавив. Приладнавши кулемет, почали закурювати. Один показував рукою на козу, припнуту під парканом, щось говорив, і гітлерівці реготали.

Олександра Бенедиктівна металася по кімнаті. Вискочивши в сні, покликала мене. З сіней був хід на горище.

— Лізь нагору, — наказала вона. — Там є схованка, я тримала в ній сусідів-євреїв. З того боку, над ганком, відсунеш дошки.

Горище було низеньке. До будиночка колись прибудували критий ганок. Розсунувши дошки гонтової покрівлі, я опинився на маленькому, заснованому павутиною, горищі над ганком. Закрив за собою діру. Згадавши, що якраз піді мною живуть сусіди Чадаєвих фольксдойчі, намагався не шуміти, лежав тихо, припавши до щілини. Звідси добре було видно вулицю. Жандармські шинелі синіли повсюди. З цивільних — ані душі.

Придивившись краще, я зрозумів, що відбувається. Гітлерівці діяли з чітким розрахунком. Одні контролювали вулиці, а інші тим часом, розділившись на групи, планомірно, підряд, перевіряли квартири. В місті проводилися масові обшуки...

Сонце піднялося високо вгору. Бляшаний дашок ганку нагрівся, від нього пашило, я вмивався потом. Знизу, з подвір'я, долинали голоси німців.

Десь годині о другій з боку Хмільної гримнули постріли. Сухе постукування пістолетів глушили густі автоматні черги. Вибухи гранат змусили жандармів на подвір'ї затихнути. Стрілянина розгорілася на протилежному від фабрики валянків кінці вулиці, і це трохи заспокоїло мене — в тому районі наших явок не було. А бій не вщухав. Знову гримнула граната. Татакав, не змовкаючи, кулемет.

До вечора ще кілька разів у різних кінцях міста спалахувала коротка стрілянина й швидко обривалася. Сонце пекло вже слабіше, і разом з його згасаючими променями зростала надія на порятунок.

Проте найнебезпечніше було попереду. Група жандармів, що робила обшук на Скрайній, невмолимо наближалася до будинку. І ось прямо піді мною на ганку загупали важкі кроки, почувилися брязкіт зброї і німецька мова. До чоловічих голосів приєднався жіночий — видно, сусідка Чадаєвих гостинно стрічала на порозі своїх одноплеменців. Я лежав затамувавши подих, ховаючи обличчя в рукав піджака, щоб не чхнути. Гранати і пістолет були під рукою. Уявляв, як чуває себе в ці хвилини бідна тітка Шура, і ляв себе за такий невчасний прихід на квартиру Чадаєвих, за те, що приніс з собою стільки тривожного клопоту. Фашисти ж, зайшовши у квартиру фольксдойчів, покидати її не поспішали. Крізь розчинені на ганок двері чути було їхні голоси, господиня дому гриміла посудом, напевно, частувала жандармів...

І все ж фольксдойчі зробили мені неабияку послугу — вважаючи, певно, зайвим ретельно оглядати будинок, у якому живуть «арійці», обшук не робили, лише так, для годиться, зазирали в кімнати Чадаєвих і висипали юрбою надвір. Ще раз загупали чоботи на ганку, і пошукова група пішла далі. Залишилися тільки ті, з кулеметом. Од серця відлягло. Я лежав у своєму капелкові до ночі, аж доки тьотя Шура, піднявшись на горіще, не повідомила, що німців поблизу немає, всі пости на вулиці знято. Олександра Бенедиктівна дрібно хрестилася.

Години через дві на Скрайню пробрався стривожений Луць. Побачивши мене в Чадаєвих, полегшено зітхнув. Було вже зовсім пізно, коли знову почувся обережний стукіт у вікно. Прийшов Федір Шкурко. Він уже знав деякі подробиці облави. В ситі, розкинуті німцями, ніхто з міських підпільників не потрапив. Лише одного з наших товаришів, комсомольця Андрія Володька, гітлерів-

ці захопили зненацька. Кравчук прислав його з Грушвиці з донесенням. Зв'язковий зустрівся з Поцілуєвим, той повів його ночувати на склад утилю. Вранці Андрій зібрався йти назад, у село. І наштотхнувся на перших жандармів, які вже почали оточувати квартали. В нього був з собою пістолет «ГТ» і граната. Відстрілюючись, він випустив півтори обойми, вбив жандарма і кинувся в городи. На подвір'ї, куди він забіг, жив поліцай. Побачивши хлопця з пістолетом, запроданець вистрілив крізь вікно з гвинтівки й поранив Андрія в голову. Коли наспіли жандарми, зв'язковий устиг зробити ще два постріли, та висмикнути кільце з гранати в нього не вистачило сил. Кількома чергами з автомата його тяжко поранили. Потім кинули в машину.

Після шаленої стрілянини і вибухів на Хмільній гітлерівці підбрали попід парканами та в будинку півгрузовика жандармських трупів, з десятка пораниених відправили в госпіталь. Вогонь по них відкрили двоє молодих людей, як тільки гітлерівці переступили поріг квартири. Били вони впритул, з пістолетів, і відразу поклали у вузькому коридорі чотирьох синьошинельників. Решта сипонула з будинку, та граната, кинута вслід, знищила ще кількох. Фашисти оточили будинок, підвезли крупнокаліберний кулемет. За рогом цегляного сарая, де він стояв, лежала купа стріляних гільз — німці посилали черги безперестану. Коли в сміливців, які засіли в будинку, скінчилися патрони й гранати, один з них, весь у крові, став на повен зріст у дверях і, розмахуючи пістолетом, закричав:

— Живим не візьмете, гади! Партизани не здаються!

Його зрешетили кулями. Другий був убитий раніше.

Згодом нам стали відомі імена обох відважних — то були Микола Куликов і Василь Галузо, розвідники партизанського загону Медведєва.

Розділ VI

ВИБУХИ НА ВУЛИЦЯХ

Робочий день закінчувався. Луць поглянув у вікно. Надворі сів дрібний дощ. Зелений луг за фабрикою потьмянів, огорнувся сіруватою пеленою.

Замкнувши шухляду столу, Луць сказав, усміхаючись, своїй помічниці в бухгалтерських справах, польці Агнеші:

— Пані збирається на фабриці ночувати? На сьогодні досить. Можете йти додому.

— Дякую, пане бухгалтер. Ось тільки підшию ці документи...

Іван Іванович вийшов з приміщення. Проминув прохідну. Йшов по вулиці, і неспокійні думки роїлись у голові. З-за міста надходили тривожні чутки. Партизанський загін полковника Медведєва переживав тяжкі дні. Каральні есесівські частини, розпочавши наступ на ліси, кинули проти радянських партизанів артилерію і танки. На північний захід від Клевани ось уже кілька днів гримлять бої. Підпілля міста зв'язку із загоном не має. Ні Настка, ні товариші, з якими вона пішла до медведєвців, не подають звістки...

Думки Луця перервалися зненацька. Оглянувшись, він побачив молодого худорлявого чоловіка, який стрівся йому десять хвилин тому біля фабрики валянків. «Стежити чи просто випадково йде слідом?»

Однак чоловік не збирався йти за Луцем назирці. Надгогнавши Івана Івановича, він неголосно кинув:

— Не поспішайте. Нам треба поговорити.

Луць відповів, не зупиняючись:

— Будь ласка! Завтра з дев'ятої ранку, в конторі підприємства.

— Облишмо підприємство. Я чатую на вас ще з обиду, — не відставав незнайомець. — Де ми зможемо поговорити?

То був високий парубок років двадцяти п'яти, акуратно одягнений, з обвітраним, трохи загрубілим обличчям, на якому крізь скельця окулярів світилися карі допитливі очі.

— Вибачте, але про що нам розмовляти? — знизав плечима Іван Іванович. — Маєте справу — приходьте на фабрику. А зараз, пане, тікайте додому, бо дощ, здається, не на жарт полле. Та й я теж парасольки не захопив...

— Ви просто бюрократ, товаришу Луць, — усміхнувся незнайомець і додав: — На Поліссі важко дістати міцного самосаду. Може, насиплете тютюну на цигарку? Папір у мене є.

Пересиливши себе, Іван Іванович витримав паузу. Зустрівся поглядом з карими очима, які вимогливо й нетерпляче дивилися на нього.

— Навряд чи сподобається вам мій тютюн. Не люблю міцного й домішую багато корінців.

Луць відказав тими словами, якими й треба було відказувати на пароль зв'язкового, коли той прибуде до підпільників у місто з партизанського загону «дядька Юрка» — Миколи Носенка. Цей пароль узяв з собою, повертаючись на Полісся, попередній посланець Ровенського загону Іван Луньков. Значить, він таки доніс його туди, аж за Сарни, до межі з Білорусією, чи й далі.

Вони зайшли у невелику кав'ярню на вулиці Шкільній. Присьорбуючи каву, зв'язковий тихо говорив:

— «Дядько Юрко» живий, здоровий, і хлопці його також... Роботи в них вистачає. Але я прийшов з іншим. У мене лист. Передасте його адресатові. З листа вам усе стане ясно. Післязавтра, о сьомій вечора, зустрінемось у цьому ж кафе. Все, що потрібно, скажете, я запам'ятаю. І перекажіть товаришам,— він спохмурнів,— що ваша зв'язкова, яку ви послали недавно до нас, загинула.

Пальці Луця зім'яли край скатертини. І ці пальці, і його обличчя зробилися сірими.

— Не зважай, хлопче,— через силу розтулив губи Луць.— Після поранення. Буває. Зараз минеться. Про кого ти... про яку зв'язкову?

— Чорнява молода жінка. Вона побувала в нас, а коли поверталася назад у місто, її схопили бандерівці. Тоді до вас послали мене.

— Стривай,— хрипло прошепотів Луць.— Ти прийшов з паролем «дядька Юрка». Хто ж послав тебе сюди, хіба не Носенко?

— Ні. Я приніс вам лист від Василя Андрійовича. Знаєте такого?

Я тримаю лист у руці. Перечитую вже вдесьте. Знаю напам'ять кожне речення, написане дрібним почерком Василя Андрійовича Бегми.

«Дорогий Т.! Пишу тобі не вперше. Попередні листи не дійшли. Дуже шкода. Мені відомо, що й ваші товариші робили такі ж спроби, їхнього подвигу не забуде Батьківщина.

Ще раніше я одержав відомості від «дядька Юрка», який зараз перебуває неподалік від нас у господарстві відомого тобі Ш. Ми обмінялися всім необхідним для встановлення контакту з вами.

Нещодавно обласний комітет прийняв рішення, для виконання якого товаришам доведеться попрацювати з великим напруженням. Одне з головних завдань поля-

гає в тому, щоб створити окупантам нестерпну обстановку в місті, яке перебуває у ворога на певному політичному становищі. Форми боротьби мінняте стосовно до ситуації. Перехід до відкритих дій, звичайно, мусить узгоджуватися з характером і специфікою вашої організації. Одночасно прошу найактивніше вести роботу в напрямі, вже початому вами після зустрічі з полковником М. Перебуваючи в його загоні, я домовився, щоб вашу кореспонденцію мені переправляли без затримки. Майте на увазі: ця ділянка дуже цікавить наших військових і не тільки військових товаришів. Але не втрачайте відчуття реального, люди для нас — найдорожче.

Ми налагодили випуск друкованої газети — органу обласного комітету партії і партизанського штабу. Дуже прикро, що регулярне транспортування її до вас пов'язане з величезними труднощами, однак ми зробимо все можливе, щоб вам їх прислати. Найближчим часом мусить вийти листівка — відозва обкому до населення Ровенщини, намагатимемося будь-що переправити якомога більше примірників до вас у місто. Пам'ятайте ще про один важливий момент: справи на фронті дозволяють думати, що незабаром фашистські війська будуть відкинуті на сотні кілометрів. Все, що можна, треба вберегти від знищення. Насамперед — людей. Є відомості про плани ворога масово вивозити населення окупованих західних областей, особливо молодь, до Німеччини... Використайте всі можливості, щоб по змозі перешкодити фашистам здійснити цей варварський план на Волині. Міста це стосується в такій же мірі, як і села. Всі товариші нехай подумують, як краще організувати саботаж, давати відсіч фашистським «вербувальникам». Розкажіть усім комуністам, що партія наказує їм, як солдатам, проявити в цій ділі максимум стійкості й мужності — врятування тисяч радянських людей від неволі, каторги та рабства на чужині — то є наш відповідальний обов'язок.

Ще одне важливе питання. Стало відомо, що окремі партизанські загони і групи останнім часом подекуди йдуть на переговори із всіляким бандитсько-націоналістичним елементом. Такі дії треба оцінювати як близькозорість і політичну незрілість. ОУН—УПА принесли нашому народові стільки горя, що про будь-які компроміси, «нейтралітети» не може бути й мови. Керівництво націоналістичних збройних банд давно запродалося німецьким фашистам. По відношенню до рядових членів

УПА проявляйте тверду, але розумну розсудливість. Там, де можна обійтися без жертв, уникайте кровопролиття, однак ніяких скидок і ніякого прощення не може бути будь-кому з них, якщо вони чинять злочини. Не завадить ще раз пояснити все це рядовим бандерівцям, мельниківцям і бульбівцям у листівках. Якщо обставини дозволять, виготуйте такі листівки і розповсюдьте на селах.

Міцно обіймаю. До зустрічі у визволеному Ровно. Привіт усім товаришам.

В. Б.»

За містом, у хатині Миколи Ганжі, сиділи: Марія Жарська, Федір Шкурко, Микола Поцілуєв, Федір Кравчук, Володимир Соловйов, Іван Луць. Я дивився на них, і в мене щеміло серце. Колись Іван Іванович сказав, схилившись над тілом бабусі Ксенії: «Перша жертва в нашій організації...». Тепер ми зазнали вже великих втрат. Не було Віталія Поплавського, Прокопа Кульбенка, Олександра Гуца. І не було Настки Кудеші, вірного друга й товариша. І Луць, маленький, сухорлявий, став наче ще меншим, приголомшений горем, про яке він ніколи не буде кричати, але воно гнітитиме його щодня й щоночі, бо Іван, зовні суворий, стриманий, насправді мав уразливу й ніжну душу; тільки той, хто знав його близько, міг зрозуміти, яких зусиль коштувало Луцю сидіти ось так поруч з людьми, серед яких завжди була Настка, брати участь у їхній розмові, говорити про справи і ні поглядом, ні жодним м'язом на обличчі не показувати, що діється в нього на серці.

Ніхто не бачив, як вмирала Настка. Зв'язковий, довідавшись, що Луць — її чоловік, пошкодував за свою відвертість з ним. Мені зв'язковий розповів усе, що знав. Коли партизанському штабові, очолюваному секретарем обкому, розвідники доповіли про те, що жінку, яка приходила від підпільників з Ровно, забито, Василь Андрійович наказав трьом групам бійців прочесати все навколо. Настку знайшли наступного дня. Тіло її було покрите ранами.

Німою мовчанкою, стоячи, зустріли тяжке повідомлення члени підпільного центру. Жарська не витримала, затулила руками обличчя. Від ридань здригались плечі, Луць підійшов до Марії.

— Не треба. Вона не любила сліз. Та й зібралися ми не для того, щоб плакати.

Останнє засідання підпільного центру, до складу якого напередодні було введено Володимира Соловйова, я скликав, щоб познайомити товаришів з листом секретаря обкому партії і намітити план дальших дій у тій новій обстановці, що виникала в зв'язку з досить помітними вже симптомами відступу гітлерівських армій з волинської землі. Мабуть, найпереконливішими провісниками неблагополуччя на німецькому фронті були юрми всіляких «біженців», що першими зачули грім канонади радянської артилерії і, гнані страхом, дременули на захід. Поліцайня, німецькі бургомістри й старости та інша наволоч, намагаючись утекти від розплати за зраду та злочини, разом із своїми домочадцями, здебільшого на підводах, усе частіше з'являлися під Ровно. Ця пожаллива сарана на колесах, оскраженіла від втраченого, люта, вошива, обтяжена награваними пожитками і безнадійністю, оббирала населення, цупила все, що могла, аби лиш набити черево. Поміж «біженцями» й селянами спалахнули сутички, бійки, люди рятували від чорного нашестя запроданців останню скотину, курей, збіжжя.

Почали згортанись і деякі військові та цивільні установи. Вокзал тріщав від офіцерів, денщиків, від чемаданів та до смерті переляканих фрау, які з жахом позирали на висаджені вікна і розвалену цегляну стіну в пасажирському залі. Кілька днів тому розвідник медведєвського загону Михайло Шевчук залишив у приміщенні вокзалу міну сповільненої дії. Вибух струсонув будівлю. Погасло світло. Заволали поранені гітлерівці. Жандарми зчинили на пероні стрілянину. З ешелону, що стояв на станції, стрибали й розбігалися солдати. В місті почалася паніка і не вляглася ще й дотепер. На кожній вулиці перевіряють документи. Перевдягнені гестапівці зазирають людям в обличчя. Перехожих обшуковують, підозрілих заганяють прикладами в машини. Військовий гарнізон і підрозділи поліції СД приведено в бойову готовність.

Крім вокзалу, в місті було чимало інших, вартих уваги об'єктів: кілька тилових штабів, офіцерські їдальні, «Пакетаукціон», кінотеатри. Щоб виконати вказівку підпільного обкому завдати дошкульних ударів по фашистах у «столиці» України, нам потрібні були міни, гранати, вибухівка. Все це мали партизани за Горинню, по той бік ворожих застав.

Ми не знали, чим закінчилися наступальні операції есесівців проти партизанів, але не сумнівалися в тому,

що загін полковника Медведева, який за останні місяці виріс чисельно і налічував сотні бійців, вистоїть перед навалюючими карателів, відіб'є їхні атаки. Проте розуміли: в дні жорстоких боїв партизани не мали змоги, як раніше, направляти своїх посланців у місто, переправляти нам усе необхідне. Щоб відновити контакт із загonom, слід було нам самим ужити рішучих заходів. Одинокам-зв'язковим пройти за Горинь не вдавалось. І підпільний центр доручив Самойлову з допомогою Віталія Захарова організувати паралельними маршрутами одночасний похід кількох озброєних груп до місць розташування медведевських рот. Одна група мала пробиватися в напрямку села Хотин, друга — побіля Оржева, третя — Клеванським лісовим масивом.

Федір Шкурко познайомив нас із донесенням, яке надійшло з самого кубла клеванських оунівців. Його передав брат Олександра Гуца — Максим. Ми доручили йому виявити главарів бандерівської СБ, які влаштовують засідки на наших зв'язкових і товаришів, що вирушають з міста і по дорозі до партизанів потрапляють під бандитські кулі. Максим повідомляв адресу клеванської квартири сотенного УПА «Могили», котрий місяць тому прибув з Дрогобиччини і диригує тепер усіма «акціями» по знищенню «більшовицьких агентів» та їхніх спільників серед населення. «Могила» власноручно кинув у ріку чотирьох радянських бійців, яких виводив у партизанський загін Жора Татаринів. Штовхаючи їх ногою у воду, сотенний стояв на крутому березі й бив з пістолета людей, що, зв'язані, захлиналися в хвилях. Двоє з них відстрілювались і, поранені, були схоплені бандитами. За наказом «Могили» «есбісти» прикручували їх дротом до дерева до тих пір, поки сталь, уп'явшись у тіло, не перерізала людей навпіл.

Федір Кравчук попросив ще раз доручити йому зайнятися бандерівською «службою безпеки». Брати з собою в Клеванський район групу товаришів, як пропонував Шкурко, він відмовився. Зажадав тільки, щоб і цього разу з ним був Микола Поцілуєв.

— Тут не кількістю, тут інакше діяти доведеться. Кругом фашисти. Якщо групою піти — можуть накрити. А вдвох з політруком ми зробимо все, що треба.

Ми не заперечували.

Підпільники, які чергували в засідці поблизу резиденції імперського комісара, вночі стали свідками див-

ного видовища: з невеликого спортивного стадіону, що розкинувся неподалік рейхскомісаріату, піднявся незвичайний, небачений раніше літак. Він піднісся вгору відразу, без розбігу, чорним метеликом повисів з хвилину над деревами і, гуркочучи мотором, зник у темному небі. Відчуваючи, що таємнича нічна птиця випурхнула не просто так собі, старший групи Михайло Яремчук, ледве діджавшись ранку, доповів про все бачене Федорові Шкурку.

— Такі літаючі апарати в німців є, це гелікоптери, — вислухавши Шкурка, пояснив Луць. — Якось я бачив гелікоптер на залізничній платформі в Здолбунові. Чому ви вважаєте, що з стадіону відлітав саме Кох?

— Бо не встиг я закінчити розмову з Яремчуком, — продовжував Шкурко, — як прибігає наш розвідник — Морев. Каже: польовий аеродром усю ніч був оточений есесівцями. Ще вчора туди прибули два генерали із свитою фашистів у високих чинах. Морева це зацікавило. Скоро він побачив дивний літак без крил, що приземлився на аеродромному майдані, освітленому прожекторами. Чути було крики «Хайль!», німці юрмилися біля машини. А хвилину через сорок знявся і ліг курсом на захід швидкісний бомбардувальник — персональний літак Еріха Коха...

Ми вели спостереження за двома можливими маршрутами гауляйтера: за дорогою від міста до аеродрому і залізницею. Еріх Кох обрав третій, не передбачений нами варіант. Тепер уже відпала потреба тримати підпільників біля рейхскомісаріату та біля замінованого шосе. Луць наказав зняти обидва пости.

Розсерджений невдачею, Яремчук розпустив групу і пішов додому, щоб перекусити перед роботою. Михайло працював у німецькому гаражі, йому треба було встигнути туди на восьму ранку. Звернувши на Дубнівську, він побачив велику німецьку машину з критим металевим кузовом, що стояла під деревом біля тротуару. Спершу йому здалося, ніби то одна із зловісних гестапівських душолюбів, у яких гітлерівці нищили, вивозили за місто ровенчан. Та, наблизившись, зрозумів, що помилився. На розмальованій камуфляжем будці вгорі стирчали вигнуті півколом решітчасті рами антени. Крізь розчинені двері позаду кузова в машині виднілося кілька німців. Вони схилилися над якоюсь апаратурою, в одного поверх пілотки були начеплені навушники. Антени-

решітки повільно оберталися, неначе принохувалися до повітря.

«Пеленгатор! Он воно що...» Яремчук одного разу вже мав нагоду бачити цю машину. Гітлерівці приганяли її в гараж ремонтувати мотор.

Пеленгатор стояв за кілька кроків. Шофер дрімав у кабіні. Обслуга копалася в будці. Ранкова вулиця була порожня. Яремчук озирнувся і кинув протитанкову гранату, яка призначалася для Коха, у відчинені двері машини.

Луна від вибуху прокотилася по Дубнівській, струшуючи у вікнах шибки. З пеленгатора полетіло залізне шмаття, закурів дим, головою вниз вивалився з дверей і повис, зачепившись чоботом, німець з навушниками...

Яремчук забіг у перші ж ворота, задвірками пробрався на сусідню вулицю і через чверть години був на своїй квартирі. Поспіхом умився й закрокував на роботу.

Та того дня «друге життя» Яремчука не скінчилося на цьому. По обіді, коли Михайло, чортихаючись, монтував у гаражі вже п'яте чи шосте автомобільне колесо, до нього підійшов Василь Конарев. Він шойно приїхав з міста і поставив машину на яму. Попросивши прикурити, Василь тихо проговорив:

— Після роботи йди до мене, на Першотравневу, двадцять дев'ять. Побачиш комірчину з дощок, туди й завертай, то мій «палац». Ключ біля порога під цеглиною. Заходь і чекай, будеш потрібний. Ясно?

— Ти теж прийдеш туди?

— Я? Дідька лисого, мені мій пикатий німчура дихнути не дає. Ось змотаюся на часину додому, забіжу по дорозі до наших, скажу, що тебе попередив, і знову в рейс. У Львів пикатого повезу.

Попрацювавши до вечора, Яремчук склав інструменти, витер ганчіркою руки і, не заходячи до себе на квартиру, попрямував на розшуки Василювої «хижі». Швидко надібав її — зарослу бур'яном, напівзавалену всяким мотлохом, що підгрівався туди з усієї вулиці. Відімкнувши халупу, він сів на ліжко, скрутив цигарку. Вже добре стемніло. Наближалася комендантська година. Та Яремчук терпляче ждав, звиклий до таких викликів. Нарешті за стіною почулися обережні кроки. То був Луць.

— Зброя при тобі, Михайле? — запитав він.

Яремчук ствердно хитнув у темряві цигаркою — пістоlet він завжди носив з собою.

— Спати цієї ночі, мабуть, не доведеться. Підемо зараз до одного мерзотника. Передбачається серйозна розмова. Польської, Михайле, ще не забув? От і добре. Можливо, й знадобиться по ходу справи.

...Франц Крупа на деякий час був зовсім зник з горизонту. Чи то остаточно доконала горілка, чи, може, десь у лісі знайшла-таки його партизанська куля — ніхто в нас над цим не замислювався, бо колишній комендант поліції, утративши свою посаду і перетворившись на зашмиганого шуцмана, який тинявся по базару і віднімав у селян кошики з картоплею, щоб потім виміняти на неї пляшку самогону, нас уже не цікавив. Хоч Луць усе ще зберігав підібрану колись у австрійця розписку про гроші, «одержані» Крупою за «послуги польській контррозвідці», витиснути з нього тепер було нічого. Однак він був живий і нагадав про себе зненацька кривавими ділами. Старий провокатор і агент-двійник як ніколи ревно знову взявся за те ремесло, на якому давно вже набив руку. Затесавшись в зондеркоманду СД, разом з молодчиками майора Йоргенса він щонаочі виїздив до урочища «Видумка», де тріщали не змовкаючи постріли, прикінчував заарештованих у тюрмі.

Зв'язковий Андрій Володько потрапив до рук гестапо. Він знав усе про Федора Кравчука, про грушвицьких комсомольців, йому було відомо, де працює Поцілуєв і хто він такий насправді. Був Андрій молодим хлопцем, і доводилося думати над тим, як поводитиметься він на допитах, опинившись віч-на-віч з гестапівцями. Можливо, деякі відомости про долю зв'язкового вдалося б витягти з Крупи.

Дізнавшись, у чому справа, Яремчук охоче приєднався до Луця. Михайло й сам виріс і жив весь час до війни у Грушвиці, був добре знайомий з родиною Андрія Володька і тепер, почувши від Івана Івановича, що може пощастить якось допомогти хлопцеві, рішуче сказав:

— Ми з того поліція душа витрясемо, якщо він почне крутити.

Вони підійшли до затемненого особняка, в якому жив Крупа. Вітер доносив з Устя прохолоду й вологість, шедестів гіллям дерев, постукував непричиненою хвірткою. Біля особняка їх зустрів Михайло Анохін.

— Дома? — коротко запитав Луць.

— Дома, — відповів Анохін.

— Під градусами?

— Біс його розбере...

— Як аптекар?

— Теж у себе.

Анохін залишився на подвір'ї під кленом. Луць і Яремчук піднялися на ганок. З вікна нижнього поверху, з аптекаревої квартири, пробивалася тоненька смужка світла. Іван Іванович перекинувся через поручні, дотягся до вікна, злегка стукнув у шибку. Смужка світла зникла. В кімнаті миттю погасили лампу. Човгаючи виступцями, хтось підійшов до дверей, стояв у коридорі, прислухався.

— Відчиніть! Гестапо! — спокійно і владно наказав Луць.

Відсторонивши змертвілого аптекаря, вони швидко ввійшли в коридор. Присвітили ліхтариком.

— Тихо, пане аптекар, — махнув пістолетом Яремчук. — Йдіть до себе. Все це вас не стосується.

Знайомі вже Луцю дубові східці вели нагору. Двері до квартири Крупи були зачинені. Іван Іванович поколупався з хвилину відмичкою, але двері не піддавалися — австрієць тепер тримав їх зсередини на засуві чи на гаку...

Погасивши ліхтарик, Луць неголосно постукав. Ніхто не відповідав. Він ударив кулаком сильніше. В квартирі почувся шелест. І хрипким басом — окрик:

— Якого дідька ви вовтузитеся, пане Чигир? Я вже сплю.

— Доведеться піднятися, пане Крупа! — по-польськи відіззався Луць.

— Хто там?

— Поручник Вітольд.

Іван Іванович тут же, смикнувши до стіни Яремчука, відскочив од дверей. Він зробив це майже інстинктивно, бо в сухому клацанні, що долинуло до нього, було щось дуже схоже на стукіт пістолета, коли у ствол вганяють патрон. Це було несподіванкою, такого Луць не чекав.

— Забирайтесь геть! — заревів Крупа. — Більшовицькі виродки!..

— Не грай з вогнем, старий бовдуре! Забув, з ким розмовляєш! Відчиняй!

Три постріли, один за одним, лунко бабахнули по той бік дверей, кулі прошили дерево, бризнули скалки.

— Стрільай! — крізь зуби кинув Луць Яремчкови і, притискаючись спиною до стіни, кілька разів надавив курок «вальтера». Михайло, відступаючи по східцях униз, теж послав пів-обойми куль у двері. Крупа відпо-

вів ще двома пострілами. Внизу, в квартирі аптекаря, несамовито закричала жінка. В коридор влетів Анохін з парабелумом у руці.

— Назад! — відіпхнув його Луць від сходів.

Яремчук вилаявся.

— Так його не візьмеш. Забарикадувався, клятий.

У місті, за кілька кварталів від особняка, затріщала черга з автомата. Вереск аптекарші виривався крізь причинені ставні надвір. У сусідніх будинках прокидалися люди. Чувся галас німецького патруля. Захлинався треллю жандармський свисток, скликаючи нічних дозорців у район стрілянини.

Яремчук, Луць і Анохін перелізли через високий паркан і побігли вузькими провулками.

— Він, гад, таки шкрябнув мене, — важко дихаючи, сказав на бігу Яремчук, затискаючи правою рукою ліву.

Луць зупинився.

— Так чого ж ти... Перев'язати треба!

— Потерплю. Видно, зачепило несильно, бо й сам тільки зараз відчув.

Три постаті промелькнули повз німі будинки й розта- нули в синюватому тумані тривожної ночі.

Мого батька вбили в ровенській тюрмі за два дні до того, як Луць з товаришами ходив в особняк біля річки. Про це дізнався незабаром через своїх людей Федір Шкурко. Під цегляним муром тюремного подвір'я батька розстріляли гітлерівці, серед яких був і Франц Крупа...

Дізнавшись про те, що мене розшукує гестапо, австрієць зрозумів, ким я був насправді, і, відчуваючи, що німці можуть пригадати йому дещо, пов'язане з директором фабрики валянків, кинувся «загладжувати» свій промах. Він пнувся з усіх сил, аби переконати гітлерівців у відданості їм, і з озвірінням виконував «чорнову роботу» ката у фашистській зондеркоманді.

Коли вночі у двері квартири Крупи постукав «поручник Вігольд», старий вовк уже догадувався, що під виглядом поляків прийшли мої друзі, і, напевно, вважав, що прийшли вони відплатити йому за смерть Федора Новака з Гощі. Австрієць, видно, передбачав це — на ніч, щоб не кинули гранати, спускав на вікнах металеві решітки, зачинався в квартирі на засув, був наготові...

Даремно навідувалися потім наші підпільники до дво- поверхового особняка, щоб підстерегти Крупу на вулиці.

Після тієї ночі квартира поліція спорожняла. Розуміючи, що гра скінчилась і пощади йому не буде, рятуючи шкуру, він заповз у якусь нору, а можливо, затерся поміж «біженців», які котилися на захід, і з цим натовпом утік з міста в надії загубитися в хаосі війни.

Тяжко пораненого Андрія Володька закатували на допитах у гестапо. За ті кілька діб, що провів хлопець, вмираючи, у підвалах таємної поліції, він не сказав гітлерівцям ані слова.

Сотенний «Могила» у френчі наопашки, з гітарою в руках вийшов на подвір'я. Сів на колоду, перебираючи струни, півголосом затягнув:

Україна-мати
кличе нас повстати...

«Могила» був настроений на ліричний лад. Щойно він відпустив двох своїх підручних з СБ, з якими радився більше години. Чекаючи, доки вертка Варка, нова його «подруга», в хатині якої на околиці Клевани він часто зупинявся, приготує вечерю, сотенний вирішив подихати свіжим повітрям. Гітара бряжчала, голос «Могили» зривався і хрипів. У темряві круглою плямою біліло його обличчя. Кравчук стояв за кущем поряд, він міг би торкнутися до плеча бандерівця рукою. І Поцілуєв, котрий причаївся біля Кравчука, міг би стріляти майже впритул. Але сотенний потрібний був їм живий, а не мертвий.

Кравчук проговорив за спиною «Могили»:

— Кінчай пісню, сокирнику! Кинь гітару. Прямо по стежці — вперед! І не озирайся!

«Могила» схопився з колоди, з плечей ковзнув і впав на землю сукняний френч.

— Хлопці, ви що... ви звідки? Я ж вас не знаю...

— Зате ми добре тебе знаємо. Миколо, помацай-но його кишень!

Поцілуєв витягнув у сотенного з галіфе новенький «зауер». Без зайвого шуму бандита повели вниз, у городи. Йому було добре відомо, що таке зброя, приставлена до спини, він не робив спроби тікати. Його привели до запустілої, спаленої ще на початку війни оселі, що ховалася край села серед густих садків. У бур'янах біля почорнілого, розмитого дощами глинища залишився ці-

лим глибокий льох, обкладений цеглою. Це глухе місце показав Кравчуку й Поцілуєву Максим Гуц.

— От ми й прийшли,— сказав Кравчук.— Тут і побалакаємо, ніхто не заважатиме. Нам потрібні адреси ваших «есбістів». Усієї клеванської групи, що взаємодіє з твоєю сотнею. І не тягни kota за хвіст. Викладай адреси — на цьому розмову й покінчимо.

«Могила» відповів робленим смішком. Так, він вскочив у капкан. Вони — совєцькі партизани, це ясно. Тільки марно стараються. Ніяких адрес він їм не дасть.

— Граєш героя? Ти весь у людській крові. Якби зібрати її, пролиту тобою, то захлинувся б у ній. Зараз ми твої судді. Наші свідки — десятки трупів у Горині. Повторюю: потрібні адреси. Мовчиш? Ну що ж, поговоримо інакше. Один такий «герой» спочатку теж костричився, а потім... потім і про твою квартиру у Варки сказав, і ще дещо виклав. У льох, бандитська тварюко! Миколо, приготуй мотузку!..

Під землею тхнуло пліснявою. Було темно, немов у склепі. Поцілуєв запалив свічку. «Могила» повів очима і завмер, прикипів поглядом до одного місця — в глибині льоху з-під купи якогось лахміття витикалися чоботи. Тіла не було видно, його прикривало шмаття, тільки ноги стирчали звідти, вжахнувши сотенного. Він захитався, вхопився за слизьку стіну. Його занудило. Катуючи свої жертви, «Могила» почував себе чудово, його тишив стогін мордованих, а зараз дивлячись у куток льоху, він сам, напевно, відчув на власному тілі дотик того дроту, яким недавно перерізував людей живцем. Бандерівець замотав головою.

— Не треба, скажу... скажу все... Чуєте?! Скажу!

Допит закінчився швидко. Поцілуєв пішов у куток льоху, нахилився, відкинув лахміття. Під дрантям лежали... сніп зопрілої соломи і старі, драні чоботи.

— Кишка тонка в тебе, пане націоналіст. Опудала злякався. Гадав, робитимемо з тобою те, що сам робив з нашими?

Сотенний затравлено озирався, дурнувато, криво посміхаючись. У нього тремтіли руки й ноги.

— Я сказав усе... Хочу жити. Відпустіть, робитиму все, що накажете. Не пошкодуєте... Товариші, змилюйтесь...

— Як, як, товариші? Ану, гнидо, встань з колін, хоч перед смертю не плазуй, як гадина. Товаришами називаєш, кат? Таких, як ти, ми будемо бити, як скажених

собак! Дивись мені в очі, бандерівська мерзото! — Кравчук підняв пістолет.

Вони пішли по вказаних «Могилою» адресах.

Стукіт у двері, обмін паролями.

— Вийдіть на хвильку, друже «Крук»!

І сухий виляск двох пістолетів.

Знову перед ними темні вулиці Клевані. Знову стукіт. Пароль, відзив. Грім пострілів.

— Від сотенного «Могили»! Терміновий грипс, друже «Гай»!

У вікні — приплюснуте до шибки вусате обличчя. Палець Кравчука вдавлює курок. Спалахи, брязкіт скла, короткий зойк і гуркіт перекинутої у кімнаті лави.

В хаті «районового» СБ «Гая» вони взяли ручний кулемет. Вивели з повітки і запрягли пару коней. «Могила» назвав і дві адреси в Ровно. До ранку, поки бандити не спохватилися, треба було встигнути повернутись до міста. Вони гнали коней ускач.

Підводу кинули в ярку, як тільки зачорніли дерева ровенського передмістя. Кулемет заховали в старому розваленому бліндажі. Ось-ось мало розвиднятися.

На вулиці Івана Нечая Поцілуєв і Кравчук спинилися біля дерев'яного будинку з мансардою. Глянули на табличку. Тут... Дім був таємним постом «штабового керівника» сотні УПА. Той, до кого вони йшли, не спав. Вони зіткнулися з ним на ганку.

— Друг «Сірій»?

Бандерівець, щось запідозривши, кинувся в будинок. Кравчук швидко висмикнув кільце гранати і жбурнув її у коридор «штабовому» навздогінці. Зірвалися з петель і вилетіли на ганок вибиті вибухом двері.

Пригинаючись, підпільники кинулися з двору і завернули на Військову.

У наступні дні бандерівці ще намагалися контролювати побережжя Горині: перепливаючи річку, щоб дістатися до партизанів, під їхніми кулями загинули підпільник з Бабинської цукроварні Павло Строков і Олександр Володько з Грушвиці. Ще бродили понад Горинню дозори УПА, — і все ж натиск медведєвців з боку лісу й удари по бандитській верхівці, нанесені Кравчуком і Поцілуєвим, досить помітно дезорганізували ланцюг ворожих заслонів. Нашій групі, яка обрала маршрут на Оржів, удалося прорватися до партизанського загону. Бійці полковника Медведєва, завдавши серйозних втрат есесівцям-карателям, розстроївши і зірвавши планомірність

їхніх облав, тепер уже мали можливість ужити заходів для поновлення контактів з підпіллям міста і насамперед зайняли позиції на «маяках» у Городку та під Оржевом. Нитка зв'язку між нами, що було обірвалася, протяглася знову. І знов від нас у загін надходили розвідувальні донесення. Почав переправляти частину своїх людей до партизанів Павло Мирющенко («Могутній»).

На прохання Мирющенка ми зустрілися з ним удруге, цього разу в електрошколі. У підвальному приміщенні він обладнав невелику кімнатку із замаскованим входом. Тут і відбулася наша коротка бесіда.

— Фашисти відступають. Питання тут ясне. Які ваші міркування про дальшу роботу?

— Підпільний обком дає на це конкретну відповідь. Його обличчя зяснило.

— Ви маєте зв'язок з обкомом?

— Так. Від секретаря обкому є вказівка: підготуватися до збереження важливих об'єктів у місті, всіляко зривати вивезення людей до Німеччини. Крім того — безкомпромісне ставлення до ОУН—УПА. Ось коротко суть настанов обкому.

— Зрозуміло... Сьогодні ж попереджу наших лікарів, щоб посилили «вибракування» тих, кому загрожує вивезення на каторгу. Нам необхідно скоординувати дії диверсійного характеру. Ми намічаємо ліквідувати бензоцистерни на залізниці. Зацікавив нас також пункт фашистського зв'язку поблизу спаленої фабрики цурок. А ще пошта і телеграф.

— У такому разі наші товариші візьмуть на себе турботу про інші об'єкти, щоб не витратити зусиль на одне й те ж. З дня на день ми чекаємо з загону мін і вибухівки. Як тільки «гостинці» прибудуть, поділимося з вами по-братськи. Приходьте через два дні на Першотравневу, де ми вперше зустрілися. Думаю, до того часу все потрібне одержимо. Як настрої у ваших людей?

— Настрій бойовий. Більшість товаришів уже в загоні. В місті лишилося наше ядро.

— Якщо буде скрутно, запам'ятайте адресу: село Городок, хутір Йосипа Чиберака. Йдіть туди. Там наша найближча явка до партизанів.

— Запам'ятаю. Спасибі!

Мирющенко вивів мене з темного приміщення школи. Ні він, ні я не могли знати, що то була остання наша зустріч...

Надворі лив дощ. Був він уже по-осінньому холодний, з пронизливим вітром. Блищали калюжі. Я поспішив на склад утилю до Поцілуєва, куди мали прийти Шкурко і Луць.

Попереджений політруком дідусь-сторож впустив мене на подвір'я складу на Дубнівській. Під навісом лежали гори ганчір'я, купи кісток, усіякий мотлох. Окремо, просто неба, було звалено якісь папери. Я підійшов ближче. То були книги. Тисячі книг, звезених в утиль з усіх бібліотек міста, з навколишніх сіл. Вони лежали високою горою, мокли й розкисали під потоками води.

— Любуєтеся ділами рук «цивілізованої» нації? — почувся ззаду голос Поцілуєва.— Тут є все, що створив геній людини,— Шевченко і Толстой, Пушкін і Гейне, підручники і дитячі книги, й дуже цікаві стародавні видання, що зберігалися в косяках... Нічого для них, фашистських варварів, немає святого.

— А приховати хоча б частину не можна?

— Можна,— кивнув Поцілуєв.— Он наш старий сторож, ви його бачили. Йому вже три чисниці до віку, без ціпка кроку не ступить, а своїми руками ці паперові гори перевернув, відбирав твори Леніна, кілька ночей носив на горище. Я теж перекинув туди дещо, горище аж угинається. Аби тільки склад уцілів, багато книг збережемо, вони ж знадобляться. Ну то чого стоїмо? Ви промокли до нитки.

Він завів мене в дерев'яний амбар, завалений аж до стелі відходами прядива. Тут було сухо й тепло. З'ївши шматок житнього хліба з цибулею, я задрімав. Розбудили мене Луць і Шкурко.

— Приходив Сергій Зіненко із Шпанова,— Луць виїняв люльку й запальничку, але Поцілуєв без слів показав рукою на конопляну потерть, і він заховав куриво назад у кишеню.— Позавчора Зіненко з одним лейтенантом-зв'язківцем, Леонідом, однофамільцем нашого тучинського Захарова, знищили цистерну олії. Правда, лейтенант мало без очей не залишився, але олії фашистам не дісталось... Та це між іншим. Зіненко хвилюється, як бути із заводом. Поговорив я з ним і ще раз подумав: таки має рацію Бегма в своєму листі. Люди вже самі замислюються, як би зберегти все цінне до повернення Радянської влади. От і Сергій. Спочатку йшлося про знищення на цукроварні обладнання. Затримка була за вибухівкою. Ще раніше я показував Зіненкові оту міну, яку разом з гранатами принесла нам Галина Гні-

денко. Сергій покрутив її у руках,— це, каже, протипіхотна, а центральний вал головної машини на цукроварні — така махина, що й протитанкової мало. Зіненко пропонує інший план. Цієї осені на заводі закагатують не менш як сто п'ятдесят тисяч центнерів буряків. Береться Сергій зберегти кагати в повній цілості, є в нього знайомий кагатник, вони вдвох усе обміркували. Ну а завод — тут Зіненко теж має «консультантів». Вирішили, що треба зацукрити воду в парових котлах. Цукор відкладеться у паропроводах твердим цементом,— скільки б не гріли після цього, достатньої температури не наженеш. Справжніх спеціалістів на цукроварні немає, чому погано працюють котли — навряд чи докумекають, усе можна звалити на низьку калорійність сілезького вугілля. Таким чином завод «заморозиться». І буряки залишаться, і підприємство зостанеться ціле. Звичайно, якщо не дати зірвати його німцям при відступі.

Вислухавши Луця, Шкурко повідомив:

— У Тучині гестапо готувало арешти. Наше щастя, що тучинські товариші вчасно довідалися про це. Віталій Захаров вивів майже всіх своїх людей з містечка, вони дісталися до Ровно. Жарська розмістила їх по квартирах, а вчора всіх відправили у загін. Серед них є два фельдшери і військовий лікар Алевтіна Щербиніна. Для партизанів вони, як знахідка, особливо тепер, коли в загоні прибуло поранених після останніх боїв з карателями. А Захарову слід заборонити відвідувати Тучин. Він лишив там добре законспіровану трійку, і Віталію немає потреби мотатися сюди й туди. Зараз уже пробито коридор до партизанів, і ми створили спеціальну групу зв'язкових. Гадаю, Захарова можна сміливо призначити старшим цієї групи.

— Хлопець твердий. Шлях на «маяки» добре знає, вже водив туди людей. Товариші розповідали, міцно тримався, коли наскочили на нього бандерівці,— приєднався до Шкурка Іван Іванович.

Ми всі знали Віталія Захарова, і я не мав причини нехтувати рекомендаціями товаришів.

Луць і Шкурко на складі утилю не затримувалися. Я попередив їх, що завтра вночі мене можна буде знайти на квартирі в сестер Підкаурих, і вони пішли, попіднімавши коміри плащів, бо дощ усе не вщухав.

Еріх Кох покинув Ровно, і ми розмінували залізничне полотно, прибрали дріт, виведений на фабрику валянків.

Якраз у ті дні зв'язку з партизанами не стало, і для нас дорогим був кожен грам вибухівки. Поцілуєв збирався використати електричну міну в кінотеатрі, приміщення якого заповнювали гітлерівські солдати й офіцери. Та пронести смертоносну скриньку й встановити в залі було не так просто. Без допомоги когось із кінотеатру політрук обійтися не міг. Поцілуєв примітив одного чоловіка, білетера, проте підступитися до нього поки що не вдавалося. І Луць запропонував покласти міну на попереднє місце, щоб пустити під укіс один з військових ешелонів, які мчали через Ровно один за одним.

Того вечора з Гощі прийшов Володимир Соловійов. Він приніс кілька десятків бланків німецьких посвідок, які потрапляли до нас із шухляд столів Гощанської «управи». Почувши, що вночі намічено провести операцію на залізниці ледве не в центрі міста, Соловійов попросив, щоб і його взяли з собою.

Трое підпільників, дочекавшись темряви, наблизилися до залізниці, неподалік від шлагбаума заклали міну під рейки. Дріт протягли до стику Хмільної і вулиці Садовського. Анохін приліг під кущем дерези за якоюсь розваленою хатиною, Луць і Соловійов розташувалися нижче, ближче до фабрики валянків, щоб на випадок небезпеки прикрити Михайла.

Прогуркотів перший ешелон, за ним другий, третій... Анохін мовчав. Він не хотів тратити міну на другорядну ціль, бачачи, що котиться порожняк.

Так минуло понад годину. І ніби навмисне, завжди до краю насичена, залізниця раптом перетворилася на скупку артерій, по якій линув зовсім не той матеріал, який цікавив підпільників. Луць уже хотів піднятися й піти сказати Анохину, нехай змикає дроти з появою першого-ліпшого состава. І якраз у ту хвилину на полотні зненацька замигтіло жовте світло ліхтаря.

Двоє солдатів повільно йшли вздовж залізниці й оглядали рейки. Помітивши дріт, вони як навіжені кинулись у бік вокзалу, розмахуючи ліхтарем.

— Провалилися! — плюнув з досади Луць. — Час зникати, поки не пізно. Зараз Михайло бабахне вхолосту... Чого він там копирсається?

До залізничного полотна вже бігли патрулі. В небо шугнула ракета. Лемент гітлерівців чувсь і позаду, і вгорі — на Хмільній. Луць і Соловійов побачили Анохіна. Він мчав до залізничної колії.

— Що він робить? — скрикнув Соловйов.

Певно, Михайло вирішив урятувати електроміну. І таки встиг добігти до полотна. Вже з міною в руках метнувся назад. І якби побіг на Хмільну, то там, поміж будинками, мабуть, зміг би зникнути з-перед очей фашистів. Але він, на секунду спинившись, раптом повернув на відкритий луг. Очевидно, мав намір вибратися на Здолбунівську. Та йому навперейми вже мчали жандарми. Анохін на бігу розрядив обойму пістолета. Кілька черг з автоматів розкраяли ніч.

Над тілом Михайла Анохіна, розпростертим на землі, юрмилися, присвічували ліхтариками й гелготіли фашисти...

Група зв'язкових на чолі з Віталієм Захаровим доставила з партизанського загону міни й гранати. Прийшовши з Шкурком на квартиру Підкаурих, Захаров доповів про успішний похід до партизанів.

— Частину вантажу ми залишили на «маяку», у Чиберака. Кілька мін здали на збереження Миколі Ганжі, одну взяв Луць, сказав, що заховає на фабриці валянків...

— Ось цього не слід робити,— заперечив Шкурко.— З фабрикою покінчено, там не варто нічого тримати,

«Федір правий,— подумав я.— Треба буде сказати Іванові». Покликавши маленьку господиню дому, я запитав її, чи є що-небудь перекусити,— Захаров був стомлений і напевно голодний. Валя, як завжди, зашарілася.

— Авжеж, є. Наварила картоплі. І кава з цукром. Учора Ксеня послала мене на базар, а там таке зчинилося, просто жах. Як налетіли німці, почали людей ловити й запихати в машини... Всі тікають, кричать, а німці топчуть горщики, б'ють посуд, перекидають корзини. Добре, що я скупитися встигла...

По-дорослому пов'язавшись фартухом, вона поставила на стіл миску з вареною картоплею, гарячий чайник і повну макітерку цукру. Захаров здивувався.

— Ого, скільки солодкого. Це теж з базару?

— Та ні, там такого не продають,— розсудливо пояснила Валя.— Нам цукор з Бабина приносять дядьки, котрі на ніч під подушку бомби кладуть. Приносять і кажуть: годуй, Валю, наших хлопців, хліба немає, то нехай хоч цукру більше їдять... То ви їжте на здоров'я.

Попідвіконню зачулися кроки. Захаров кинув у мій бік запитливий погляд. Валя помітила, заспокоїла:

- Не бійтеся, то дядько Іван Іванович іде.
- А звідки ти знаєш? — усміхнувся Захаров.
- Еге, я завжди його по кроках угадую.

Дівчинка не помилилася. Прийшов Луць, а за ним услід — Соловйов. Обоє були похмурі. Загибель Анохіна позаминулої ночі додала зморщок і без того помітно постарілому, мовчазному тепер Луцеві. Але обидва були ще чимось стривожені. Іван Іванович виклав одразу все.

Хвилин сорок тому в квартирі Луця вони розглядали одну з мін, принесених зв'язковими. Міна була нової, незнайомої конструкції, вмонтована в чемоданчик. Поставивши її на стіл, Луць і Соловйов обмінювалися короткими зауваженнями. Раптом за стіною почувся шурхіт. Луць навшпиньки наблизився до забитих дверей, що відділяли вітальню від кімнати, у якій з недавніх пір оселився словак Ян. З кімнати чітко донеслося поскрипування паркету, неначе там теж обережно відступали від дверей. Ян був удома, він підслухував їхню розмову.

Мені хотілося вилаятись, але я стримував себе, як міг.

— Поцілуєв! Доводилося бачити Яна в обличчя?

— Бачив. Іван Іванович показував.

— Миттю на квартиру Луця! Знайдіть будь-який привід, щоб потрапити до кімнати Яна. Примусьте зізнатися, хто він такий. Обшукайте його, гляньте в документи... Негайно!

— Я піду з ним, — підвівся Шкурко. — Ех, Іване Івановичу, не сказали раніше...

Схопивсь і Соловйов. Я махнув рукою. Один за одним вони вибігли на вулицю.

Валя поралася на кухні. Ми з Луцем сиділи мовчки. Я не витримав першим:

— Якого біса, Іване, тримаєшся за свою квартиру? Що ти собі думаєш?

Обличчя Луця було непорушним. Він закурив. Підійшов до вікна. Низенький, сухий, і голова вже з сивиною.

Я помітив цю сивину, і мене обпекла догадка. Мої слова були жорстокими, але він був моїм другом.

— Вона не прийде, Іване. Ні. Не прийде. Тобі страшно було покинути дім, бо ти думав: раптом повернеться Настка і замість тебе зустріне в квартирі гестапівців... Іване, тут немає щасливої помилки. Її бачили мертву. З в і д т и не повертаються.

Луць глянув на мене через плече. Глухо промовив:

— З квартирою віднині я розпрощався. «Хвоста» за собою не тягаю. Це точно. З фабрикою також буду кінчати. Майже всі товариші, котрих ми чекали в місті, вже побували у мене. На фабрику вони тепер не приходитимуть. Місцем зустрічей буде сторожка Самойлова на цвинтарі. Залишається попсувати на підприємстві машини, в першу чергу — електромотори. Це необхідно зробити, можливо, гітлерівці затримаються тут до зими.

Незабаром повернулися Поцілуєв і Соловйов. Нічого з'ясувати їм не вдалося. Вони не застали Яна дома. На дверях його кімнати висить замок. Шкурко попередив, що йому треба побачитися з Іваном Дубовським, керівником підпільної групи в німецькому Червоному Хресті, і розпрощався з ними на вулиці. Міну в чемоданчику вони з квартири Луця забрали й принесли з собою.

Я сказав Поцілуєву, щоб Марія Жарська поширила на фабриці валянків чутку про те, начебто Луць тяжко захворів, зліг, і невідомо коли вийде на роботу...

З кожним днем окупанти почували себе в місті дедалі непевніше. Радіо з Москви принесло звістку про форсування радянськими військами Дніпра. Наші дивізії наближалися до Києва. Відлуння наступу нашої армії вчувалось у кожному закутку окупованого міста. Ровенські підприємства ледь животіли. У фашистських установах, фірмах, організаціях панував чемоданний настрій. Ще недавно гітлерівці випроваджували у фатерлянд свої сім'ї, а тепер окупаційне чиновництво само сиділо як на голках. Фашистський корабель одержав добрячу пробоїну, і трюмні пацюки заворушилися, подумуючи про те, як би вчасно сезнути з нього.

Помічалось деяке пожвавлення і біля «Рістунгінспекціон Україне». Поцілуєв, Яремчук та Микола Ганжа стежили за військовим кварталом. Біля шлагбаума на вулиці Паризької комуні час від часу спинялися машини. Гітлерівець у сталевій касці, козиряючи, перевіряв документи. На вулицях, що примикали до військового кварталу, зарябіли таблички-стріли з незрозумілою позначкою «К» на білому силуеті лебедя. Таблички вказували шлях до «Рістунгінспекціон».

По-осінньому швидко сутеніло. На стінах будинків танцювало плямисте світло автомобільних фар. Тріщали

мотоцикли. З тильної сторони десятого корпусу, до якого підступав парк, виставили вартового. Він походжав по-під стіною будівлі.

Поцілуєв злегка потяг за дошку паркана. Зірвана з цвяхів заздальєгідь, вона легко піддалася. Деревя й куші допомагали їм. Поцілуєв і Яремчук, ховаючись у заростях, наблизилися до вартового. Політрук поглянув угору. Крізь віконні шибки було видно тіні-силуети. Поцілуєв прицілився...

Вартовий схопився руками за голову, падаючи, вдарився спиною об виступ фундаменту. Та не згасла ще луна від пострілу, коли Яремчук кинувся до будинку. На мить завмер, і замахнувся. Пробивши скло віконних шиб, металева смерть влетіла до зали, де висіли на стінах військові карти.

Ганжа, який стояв на пагорку, божився потім, що граната упала на стіл, прямо перед обличчями офіцерів. Навряд чи міг углядіти ці подробиці Микола, просто йому хотілося, щоб було саме так. Проте граната у вікно влетіла, і несамовитий крик вихлюпнувся згори, з другого поверху. Та цей крик миттю обірвався — сильний вибух заглушив його.

...Віддалений гуркіт вибуху і стрілянина з автоматів та гвинтівок. Пальба, то затухаючи, то розгоряючись знову, чулася в районі вулиці Паризької комуни, хвилин з двадцять долинала до «дачі» Конарева. Знаючи, що операція проти «Рістунгінспекціон Україне» намічалася саме на цю ніч, я не міг заспокоїтися до ранку. Стрілянина вчувалася мені весь час, аж доки вдосвіта не постукав Микола Поцілуєв.

Політрук стояв на порозі, і щось дивне було в його постаті, що вимальовувалася крізь сутінки. Він був без кашкета, піджак тримав у руці, холоша штанів роздерта до коліна... Яремчука і Ганжі з ним не було.

— Не хвилюйтеся, хлопці пішли на хутір під Тинне,— сказав Микола, зайшовши в халабуду, й похитнувся, вхопився за крісло. На обличчі — кров, губи розбиті.

— Тебе поранено?

Морщачись, він похитав головою.

— Ні. Рукоюяткою пістолета вище потилиці огріла мене гадина. Аж мерехтить перед очима.

— Хто?

— Сусід Івана Івановича, той самий Ян.

Печатка з одноголовим орлом. Дрібний німецький шрифт. Посвідка про те, що Яну Гасці, довіреному поліції СД, дозволяється тримати при собі зброю — пістолет системи «Чеська зброярня» за номером 915 849...

Однак я нічого не розумію. Адже Поцілуєв брав участь в операції у військовому кварталі. При чому ж тут Ян Гаска?

Микола сидить у кріслі, прикладає до потилиці мокру ганчірку і не без задоволення пояснює:

— Коли ми троє — Соловйов, Шкурко і я — поверталися від будинку Луця, де не застали Яна, Шкурко від нас одколовся. Сказав, що поспішає на зустріч з Іваном Дубовським з Червоного Хреста, а сам пішов до приміщення СД і здаля стежив за всіма, хто заходив туди й виходив звідти. І таки засік Яна. Федір розрахував правильно: та сволота чула розмову Соловйова з Луцем, коли вони роздивлялися міну, й одразу ж побігла в СД з доносом. Учора ввечері Шкурко розповів мені про все... Так от. Від «Рістунгінспекціон» хлопці чкурнули до Ганжі на хутір. Я зібрався бігти до своєї утильсировини, та передумав. Вирішив одним махом навідатись і до Яна, все одно ніч пропала. Підходжу до будинку, бачу, стоїть він біля хвіртки, прислухається. Перед тим гітлерівці добряче палили по нас. Яна, видно, зацікавила стрілянина, вийшов надвір. Я й підступив до нього з-за рогу. Здоровий виявився бугай. Спершу руки підняв, коли побачив мій парабелум, а потім убік — і пістолет з кишені. Я на нього. Ось тут він і вдарив мене по голові. Як на ногах устояв, сам дивуюся. Хотілося привести його на фабрику валянків — уночі, крім Міхала, там же немає нікого, — та з'ясувати, що він устиг винюхати. Не вийшло. Довелося стріляти.

— Хто з наших останнім часом відвідував квартиру Луця?

— Соловйов бував у нього, Шкурко навідувався, я теж разів зо два заходив.

— Оце мене й лякає.

— Та він нас що, фотографував? Чи адреси записував? Припустімо, бачив. Що це дасть гестапо? Був Ян, немає Яна — так чи інакше, фашисти давно за нами ганяються. Не даватися їм у руки, от і вся музика. Інша справа — Іван Іванович, він був у агента під боком. Добре, що пішов з квартири. А нас — шукай вітра в полі. Звідки міг Ян знати, що я, приміром, працюю на утилі, що Соловйов — з Гощі?

— Може, й так, але краще б вам усім чотирьом перебраться в загін Медведєва.

— Гаразд. Скажіть мені, а чому ви самі в ліс не йдете?

— Я, Миколо Михайловичу, отак, як стою, не те що пішов би — поповз... Якби не треба було лишатися в місті.

— Вам треба. Значить, і нам треба, Терентію Федоровичу. Будемо разом, скільки зможемо. Найстрашніше вже позаду. Он наші як наступають... Голос Поцілуєва був сповнений жагучої надії, у ньому чулася невимовна радість і бринів притамований жаль за тим, що його самого немає там, з нашими, які йдуть уперед, на захід, визволяючи радянські міста й села від гітлерівців.— Уявляю, які вони зараз, з погонями. Наші в сорок першому відступали, а тепер армію, яка ганяла всю Європу, турнули так, аж цур'я з неї сиплеться... Тільки подумати: від Волги до Дніпра пройти...

Весь наступний день вулиці навколо військових казарм повнилися гуркотом машин і мотоциклів. Забитих і пораних фашисти вивезли з десятого корпусу ще вночі. Тепер туди злетілися десятки жандармів, поліція СД. З кварталів, узятих гітлерівцями в щільне кільце, нікого не випускали. В будинках проводилися обшуки. Шкурко повідомив, що біля магістрату з грузовиків вивантажуються есесівці. Повсюди на виїзді з Ровно дороги перекриті патрулями. Пахне новими масовими облавами. Федір не радив мені й Соловйову, який, затримавшись у місті, змушений був теж стати «квартирантом» Василя Конарева на Першотравневій.

— Куди подамось? Можна в лікарню в Тютюковичі до Убийка, але навряд чи проб'ємося до села. Біля вокзалу живе Віктор Жук. Явка маловідома. У привокзальних кварталах поселилося багато гітлерівців, фашисти не робили ще там обшуків жодного разу. Переберемося туди.

— Ходімо,— погодився Соловйов.— Я проведу тебе до вокзалу. Але залишатись удвох на одній квартирі небезпечно. Я піду до Люсі Милашевської.

Я пістолетами на бойовому зводі ми пересікли Гітлерштрассе, проминули залізничний переїзд.

— А міна?..— спинився раптом Соловйов.

Міна-чемоданчик, яку він узяв на квартирі Луця,

лежала в дерев'яній халабуді, в невеличкому тамбурку поміж дверима.

— Не хвилюйся, Конарев поїхав у рейс до Луцька, раніше, ніж через три-чотири дні не повернеться, йому нічого не загрожує. Перекажемо Шкуркові, він забере звідти чемодан.

Неподалік вокзалу глухими провулками вийшли до будинку, де мешкала родина Жука. Господар дому та його дружина, ні про що не розпитуючи, запросили нас роздягтися. Ми з Володимиром зам'ялися, поглядаючи на жінку та двох маленьких хлопчиків, які стріляли на нас оченятками. У Соловйова і в мене за поясом стриміло по дві гранати. Здогадавшись, у чому справа, господар усміхнувся, спровадив дітей на кухню, кивнув на свою молоденьку гарненьку дружину.

— При ній ви можете не церемонитись, вона в мене не з боязких.

Жінка без тіні занепокоєння дивилась, як ми розпихаємо гранати по кишенях. Соловйов повеселішав. Квартира йому сподобалася. Разом зі мною вирішив перебути тут до завтра.

Ранком на кілька годин Віктор Жук зник з дому. Ми вже почали було хвилюватися, але він повернувся перед обідом і приніс новини. Містом поширилася чутка, що в одному з особняків партизани викрали німецького генерала. Есесівці роблять несподівані наскоки на різні райони, «прочісують» квартали. Курсують машини з арештованими. Затримують майже всіх цивільних, кого тільки бачать на вулиці. Шукають на горищах, у підвалах. Очевидно, гадають, що партизани не встигли вивести генерала за межі міста й тримають його десь у потаємній схованці. Ввечері — ще одна новина: в приміщенні штангеріхту, так званого «особливого суду», вбито головного «суддю» окупантів на Україні Альфреда Функа.

— Викрасти генерала... Знищити оберфюрера СС Функа... Відчайдушна людина, цей Грачов,— уголос розмірковував Соловйов.

— Ти теж чув про партизана Грачова?

— Аякже. Відтоді, як було вбито Геля, наші товариші часто згадують це ім'я. Хто знає, може, постать і вигадана, але ясно одне: партизани про Ровно не забувають. Діє, звичайно, смілива людина чи група.

— Розмови про німця точаться, але не знаю, наскільки це відповідає дійсності... В усякому разі, після зама-

ху на Даргеля, кажуть, були очевидці, які бачили, що гранату кидав німецький офіцер. Та зараз можна почути всяке. Спробуй з'ясувати, де правда, а де перебільшення чи просто вигадка. Однак щось, мабуть, є. Коли з'явилися чутки про таємничого німця, ми повідомили про це в партизанський загін. Полковник Медведєв — людина допитлива, така історія не могла не зацікавити його. Проте після нашого сигналу — мовчанка. Або полковник не сприйняв повідомлення всерйоз, або... Думай що хочеш.

— Такого б німця хоч на годину до нас у Гощу, — всміхнувся Соловйов. — За крайсяндвiртом Крігером куля давно плаче.

— Володимире, як усе вийшло з моїм батьком? Ти подробиці знаєш?

Він кивнув ствердно.

— Націоналісти і тут постаралися. Спочатку гестапо кинулося до Устини, але вона зникла. Тоді прийшли за батьком. Його теж схопити не вдалося — переховувався. Зробили у вас дома обшук. Забрали твої старі книги й поїхали. Матір не чіпали. Потім ще кілька разів гестапівці навідувалися зненацька, але ні Устини, ні старого вдома не було. Старостою в Гощі був Карпюк, жорстока скотина, оунівець наскрізь. От він та ще сільські поліцаї і прийшли фашистам на поміч. Вистежили, де переховується батько. І швиденько з доносом. Гестапівці й налетіли. Разом з батьком потрапило в ті дні у тюрму чоловік десять гощанців. Також націоналісти вказали на них гітлерівцям.

Увечері Соловйов пішов на квартиру до Люсі Милашевської. Жук не відпустив його, але Володимир знову застромив гранати за пояс, застібнув плащ.

— Спасибі, Вікторе Васильовичу, але трое мужчин у квартирі — це насторожить жандармів, якщо вони й сюди доберуться.

Облави й обшуки не припинялись. Есесівці хазяйнували в місті й наступного дня. Такої тривалої облави ще не було.

На третій день по обіді в кімнату заглянув господар дому, сказав, що прийшов якийсь хлопчик. Я глянув крізь відхилені двері у вітальню. Біля порога стояв Генка, син Федора Шкурка.

— Як ти сюди потрапив, Геню?

— Тато просив передати, щоб ви нікуди звідси не виходили. Німців, дядю, сила-силенна скрізь. І на маши-

нах, і на конях. Якогось чоловіка біля кінотеатру вбили. Тільки й чути на вулицях: «Хальт! Хальт!». Ще тато наказав передати, щоб ви не хвилювалися. Хто треба, всі пішли до лісу. Мабуть, скоро облава скінчиться, бо есесівці вже підганяють до магістрату свої машини.

— Коли так, то слухай: передаси татові, що на дачі лишився чемодан і його слід заховати. Не забудеш?

— Не забуду! На дачі чемодан... Ну я піду. Мені ще на три вулиці заскочити треба. То ви ж, дядю, глядіть, з хати не виходьте! — ще раз повторив Генка, і вже через кілька хвилин я бачив у вікно, як він зник у завулку.

Поступово місто заспокоювалося. Виїхали підрозділи СС. По вулицях менше нікало жандармів. З квартир почали виходити люди. Пересидівши лиху годину в Милашевської, до мене навідався Соловйов. Він поспішав у Гошу. Я повернувся на Першотравневу.

Конарев уже був дома. Він приїхав з Луцька раніше, ніж передбачав. Облава зачепила і його халабуду. Василь розповідав, як на «дачу» приходили есесівці, скрізь заглядали, скинули з ліжка матрац. Перевірили документи й пішли геть.

— А я, признатися, хвилювався. Облава затягнулася. Боявся, повернешся, не встигнеш міну заховати, біда буде... Куди подів чемодан?

— Який чемодан? — здивувався Василь.

— Хіба Шкурко нічого не говорив тобі? — спокійно запитав я, бо був переконаний, що коли Василь не бачив міни, то Федір, напевне, забрав її звідси.

Конарев похитав головою. Я заглянув за двері. Чемодан-міна стояв на старому місці, в тамбурку.

— Ох ти ж, бісова робота... Оце вплили б! Подумати тільки, де стояла! Тьху! — з серця сплюнув Василь. — Тепер пригадую. Виходжу з квартири — назустріч Жарська. Добре, що ти дома, каже, там у тебе, що є, ти заховай. І пішла далі. Я повернувся в цю клітку, роздивився туди-сюди. Гадав, Марія просто так застерегла: маеш, мовляв, щось небезпечно, прибери. Ну й заспокоївся. Не вгледів. І гітлерівці не помітили. Чи не диво?

— За таке «диво» голови міг позбутися. Я теж дав маху, Василю. Не треба було кидати тут чемодан.

— Що тепер говорити. А в мене де очі були?

Злощасну міну через кілька днів забрав Поцілуєв. Пізно ввечері з Луцем та Яремчуком він попрямував до вокзалу. Спинилися біля другого переїзду, неподалік станції. На колії стояв довжелезний ешелон. Луць по-

повз до містка, заклав під рейку чемоданчик. З шнуром у зубах повернувся назад і, зайшовши за цегляну вбиральню, не зводив очей з ешелона. Поцілуєв і Яремчук були тут же. Вони охороняли Луця. Ось зачакхав паровоз, почувся передзвін буферів, і платформи рушили з місця. Поволі набираючи швидкість, ешелон через кілька хвилин в'їхав на місток біля переїзду. Вагони пропливали один за одним. Ось уже і весь состав прогуркотів мимо, а вибуху не було.

Поцілуєв побіг за вбиральню. Луць стояв на колінах і намотував шнур на руку. Шнур обірвався...

— Ех, таку здобич випустили! Як він міг обірватися?

— Сам не збагну.

Луць знову перебрався через металеву загорожу й поповз до полотна. Навпомацки відкрив чемоданчик. Міна лежала не тим боком, що треба. Коли він смикав за шнур, чека ще глибше заходила в паз ударника. Ледве встиг Іван Іванович розібратися, чому не спрацювала міна,— його помітили фашистські офіцери, які групою йшли від станції. Постать людини на полотні залізниці привернула їхню увагу. Під пострілами офіцерських пістолетів Луць перелетів через загорожу, падаючи, випустив з рук чемоданчик. Міна впала й залишилася лежати по той бік металевої решітки, підпільники ж були на протилежній стороні. Поцілуєв і Яремчук з-за цегляної вбиральні відкрили вогонь з парабелумів по офіцерах. Годі було й думати, щоб дістати чемоданчик — офіцерам на підмогу бігли жандарми із залізничного патруля. Вдарили автоматні черги, кулі копирснули цеглу.

— Тікаймо в центр міста! — Поцілуєв пробіг кілька метрів уздовж загорожі, перевалився через неї і помчав до полотна. За ним кинувся Луць, застогнавши від злості на самого себе за втрачену міну. За полотном починалися руїни. Петляючи між ними, вони побігли в бік магистрату. Яремчук затримався. Гітлерівці, стріляючи, наближалися. Він розрядив у темряву, на голоси, свій пістолет, кинувся до водокачки...

Ворожі ешелони в місті були наче заворожені. Диверсія на залізниці зривалася вже вдруге. Досадуючи на невдачу, стурбовані тим, що десь відбивсь Яремчук, Луць і Поцілуєв зробили добрячий гак по місту і вийшли на шосе, що пролягло з Ровно на Дубно. По дорозі порізали наземний кабель польового телефона, розкинутий гітлерівцями на деревах, і метрів з сімдесят його прихопили з собою.

Інша міна, та, що не дочекалася виїзду Еріха Коха на аеродром, усе ще лежала в землі під водозбіжною бетонованою трубою на шосе. Приєднавши кабель до чеки, підпильники залягли збоку дороги. Вирішили хоч тут компенсувати втрачене.

Вихором проносилися по шосе мотоциклісти. Десь уже за північ протеліпався повз принишклих Луця й Поцілуева запізнільний фашистський обоз із сонними солдатами-їздовими, що куняли на передках військових фургонів. І тільки над ранок, нарешті, виткнулися з туману машини. Колона грузовиків на великій швидкості йшла згори.

Цього разу осічки не трапилося. Спалах вибуху освітив важкі військові машини, криті брезентом. Удар прийшовся передньому грузовикові ззаду під кузов. Разом з камінням бруківки машина підстрибнула вгору і, перевертаючись, полетіла в болото. Другий грузовик пірнув радіатором у розвернуте шосе. Заскрипіли гальма. Почулися стукіт, тріск, безладна пальба.

...Прикривши друзів вогнем, Яремчук був майже переконаний, що біля водокачки швидко проскочить у центр міста. І якраз там він мало не загинув. Останнім часом фашисти значно посилили біля водокачки охорону. Михайло налетів на неї. Гітлерівці, солдати чи поліцаї,— Яремчук не бачив їх у темряві,— почали стріляти в нього з гвинтівок. Він сахнувся вбік, перестрибнув через паркан, ще через один і опинивсь у певеликому дворіку. Під прицілком будинку сіріли два важкі військові мотоцикли з колясками. Гітлерівці, які зупинилися в домі на постій, видно, спали, вартових не було.

Відверто кажучи, Михайлові не слід було приєднуватися до Луця й Поцілуева, коли ті вирішили підірвати ешелон. Яремчука попередили ще вчора про те, що наступного дня, в неділю, він має вирушити в Грушвицю й зустрітися там з Федором Кравчуком, щоб з'ясувати, чому звідти давно вже не приходять у місто зв'язкові. Натрапивши зненацька на німецькі мотоцикли, Михайло, не довго думаючи, відчинив ворота й викотив один «цундап» на вулицю.

Він мчав по нічному місту, осліплюючи ввімкнутою фарою стрічних патрулів; німці відскакували вбік від скаженого мотоцикліста, встигали послати вслід йому лише лайку, як торохкотнява «цундапа» вже завмирала вдалині. Яремчук знав місто добре; працюючи шофером, він об'їздив усі його закутки, і зараз упевнено залишав

позад себе квартали, не збавляв швидкості на поворотах.

Рідне село зустріло Михайла страшним і незрозумілим видовищем. Село розділялося на дві частини — на Грушвицю Першу і Грушвицю Другу. Над Грушвицею Другою носилися хмари чорного попелу, вітер зривав іскри з дотліваючих згарищ. Там, де раніше стояли хати, виднілися подекуди лише чорні печі та димарі. Тужили жінки. Кудись брели люди, тримаючи за руки дітей. Підібгавши хвости, скімлили собаки. В завулку, що освітлювався мерехтливим сяйвом згарищ,— у завулку, з якого тепер видно було все навкруг, бо вогонь злизав і хати, і повітки, обабіч дороги лежали трупи. Грушвиці Другої не було. Вона пішла димом і прахом. Село перетворилося на чорну пустку, що курилася димками недавньої пожежі. Під вцілілим тином сидів немічний сивий дід, поклавши сухі руки на коліна. Ярмчук нахилився над ним, упізнав.

— Діду Трохиме, діду Трохиме, чуєте? Що скоїлося тут? Де село? Де люди?

Старий розплющив очі, прошамкав беззубим ротом:

— Це ти, Михайле?.. Як же вони тебе не вбили? Вони ж усіх молодих повбивали. Он там, на вигоні, лежать. А мої тут,— він повів рукою, вказуючи на трупи.— Тут і син, і невістка, і двоє онуків... Усі тут. Одного мене господь-бог чомусь не сподобив...

— Хто вбивав, діду? Хто палив?

— Німаки побували в нас, синку. Оставили після себе попіл та трупи...

Ранком Кравчук розповів Михайлові про все, як було. Бандерівці знали, що «червона» Грушвиця здавна славиться непокірністю, що десятки грушвичан тісно зв'язані з комуністами, комсомольцями. Бандити нічого не могли вдіяти з непокірним селом, яке наглухо зачинило перед ними двері своїх хат, і вдалися до провокації. Вони вбили в селі трьох старих німців, солдатів, які приїздили по сіно. І тут же повідомили фашистів. У село ввірвалися карателі-есесівці. Розстріляли понад сорок чоловік. Почали палити хати. Кравчук зумів вивести підпільників, які жили в Грушвиці Другій, з-під куль есесівців. Лише один з них, Ананій Серветник, двадцятидвохрічний комсомолец, не встиг приєднатися до товаришів. Він відстрілювався з пістолета. Коли карателі оточили його, Ананій розстріляв патрони й кинувся в охоплену вогнем скирту соломи.

Фашисти забирають військовополонених, котрі мешкають у місті. Відправляють у тюрму, допитують, більшість розстрілюють. Ними зайнялось СД. Гітлерівці силкувалися «очистити» Ровно від підозрілих осіб, які, на їхню думку, були винуватцями диверсій, що все активніше здійснювалися останнім часом.

Ми з Шкурком писали текст листівки-звернення до радянських бійців і командирів із закликом залишати місто і йти в навколишні ліси та братися за зброю,— і саме в цей час на квартиру Тетяни Тарцової прийшла Марія Жарська. Вона кинула на стіл туго набитий чорний портфель і вхопилася за голову, не в змозі заговорити.

— Іван Іванович... Його схопили...

— Що?!

Шкурко кинувся до Марії. Я не міг зрозуміти, що вона каже, свідомість відмовлялася сприймати її слова.

— Де?! Коли?!

— Годину тому. На фабриці...

— Як він міг туди піти!? Що він там робив?

Від мого крику Марія здригнулася, схопила зі столу портфель.

— Через ці кляті гроші... Через них! Згоріли б вони разом із фабрикою!

Півтори години тому Луць зненацька з'явився на фабриці валянків. Полька Агнеша покликала Жарську в бухгалтерію, а сама вийшла. Іван Іванович передав Марії портфель, сказав, щоб вона швидко віднесла його на прохідну до Міхала й забрала з собою, як повертатиметься з роботи. Прикривши портфель фуфайкою, Жарська вийшла на подвір'я. Мимо неї пройшли по коридору двоє у засмальцьованому одязі — вона бачила цих людей раніше, вони працювали в сусідньому корпусі, де виготовлявся «мармелад», інколи заходили на фабрику. Ще якісь відвідувачі стояли біля виходу. Ніщо не віщувало грози. Жарська спокійно попрямувала до прохідної.

Двоє у засмальцьованому, постукавши, зайшли до бухгалтерії. Луць сидів за столом, полька Агнеша подавала йому папери.

— Пане бухгалтер, кажуть, ви тут найвище начальство,— звернувся до нього один.— Ми — ваші сусіди. Якщо маєте, позичте літрів з десять машинного мастила.

Не встиг Луць відповісти йому, зайшов ще один відвідувач — такий собі сільський дядько, які завертали на

фабрику, щоб спитати, чи не можна, як ото колись було, замовити взуття з власної сировини.

— Про мастило спитайте в механіка...— проговорив Луць, але ті, в спецівках, уже не слухали його. Вони кинулися до столу. Один схопив Луця ззаду за плечі й разом зі стільцем повалив на підлогу. Вони навалилися на нього, скрутили руки. «Дядько» приєднався до них, вихопив з кишені металеві наручники. Подумавши, що в бухгалтерію ввірвалися грабіжники, полька Агнеша підбігла до дверей, почала кричати, кликати на допомогу. А з близького провулка вже вихопилася й підлетіла до воріт фабрики гестапівська машина. Фашисти відштовхнули Міхала, розчинили ворота і, озброєні автоматами, вїхали на подвір'я. Тим часом трое перевдягнених агентів уже виводили Луця з коридору...

Шеф «гехайме штатсполіцай» майор Йоргенс врахував помилку, допущену його підлеглими, коли мали заарештувати директора фабрики. Цього разу він діяв інакше. Агенти гестапо під виглядом робітників «мармеладного» цеху весь час не спускали очей з сусіднього підприємства. Вони терпляче чекали в надії, що Луць рано чи пізно завітає на фабрику. І він таки прийшов туди.

Зрештою, що привело Івана Івановича на фабрику, де йому аж ніяк не можна було з'являтися? Гроші з фабричної каси, які він передав Марії Жарській? Але ж він міг віддати ключі від сейфа товаришам — на фабриці продовжували працювати Жарська, Талан та ще кілька наших підпільників.

— Ключі від сейфа були в Агнеші,— сказала Марія.

У цьому, мабуть, крилося пояснення незрозумілого. Ми не виправдували Луця,— завжди обережного, твердого,— за його необачність останніми днями. Після смерті Настки він змінився. Іноді, здавалося, він свідомо йшов на ризик там, де це й не диктувалося необхідністю.

З портфеля посипалися тугі пачки грошей. Під ними на самому дні лежав список таємної гестапівської агентури в кількох районах області — один з тих документів, які ми не наважувалися тримати навіть у володінні «архіваріуса» Самойлова.

Три сторінки, вирвані з учнівського зошита, пояснили мені все. Луць не міг не прийти на фабрику. Він зберігав список десь у тайнику в своїй бухгалтерії або ж у якомусь іншому місці на фабриці, відомому тільки йому.

Дивлячись на ці сторінки, списані каліграфічним почерком Івана Луця, я перенісся думками в минуле. Пригадалася фортеця-тюрма в Любліні. Похмура камера. Холодний цемент підлоги. Закривавлений Луць лежить після допиту, і губи його шепчуть: «Без партії, без боротьби ціна моему життю — нуль...» Іван Луць залишався комуністом завжди. Я знав: що б не чекало його, якими б не були страшними випробування, що випали на його долю, він, мій друг і товариш, комуністом буде до останнього подиху...

Через двадцять два роки Іван Іванович Луць по-смертно був удостоєний ордена Леніна.

Розділ VII

ПЕРЕД СВІТАНКОМ

Сусід Миколи Поцілуєва Гнат працював слюсарем у міському театрі. Молодий чоловік років тридцяти, він не приховував своєї ненависті до гітлерівців. Одне стримувало політрука: Гнат любляв випити. Не те щоб був п'яничкою, однак пахло від нього частенько.

— Захоплюєшся, друже,— казав йому не раз Поцілуєв.— І за що випиваєш — незрозуміло. Скільки ти в своєму театрі заробляєш? Копійки, а горілка не дешева.

— Мене вгощають,— сміявся Гнат.— У будинку проти живе кумедний старий. Сумує на самоті, робити йому нічого, от він іноді ввечері й запрошує мене за компанію по чарчині-другій пропустити, про життя нашу пропащу погомоніти.

— Це ж чому вона в тебе пропаща?

— А тому, що до війни я технікум закінчив, на залізниці майстром працював, люди мене поважали...

— Начальством був, одне слово,— підкинув Поцілуєв.

— Не в тім діло. Начальство з мене було маленьке. Людиною був. А тепер хто я? Прийшли оці... шкуродери — тиняюся по театру, в унітазах гайки закручую та дивлюся на оті самовдоволені пики. Нудить уже від німецьких мундирів.

Не дуже подобалася Поцілуєву пристрасть Гната до чарчини, однак доводилося підтримувати із слюсарем стосунки й далі. Не змігши здійснити задуманого в кінозалі, політрук приглядався до міського театру. Замі-

нувавши його, можна знищити немало фашистських солдатів і офіцерів, зовсім не ризикуючи при цьому приректи на смерть когось із ровенчан. У театр, крім окупантів та їхніх найвірніших лакуз із числа зрадників, нікого більше не пускали.

Одного вечора Поцілуєв сказав Гнатові:

— Досить теревені розводити. Хлопець ти, бачу, хороший, мислі твої правильні. Час уже й ділом зайнятися.

— Це дивлячись яким ділом.

— Фашистів полякати.

— Їх, клятих, не лякати — їх вішати треба...

— Отож-то й є: полякати так, щоб душі повилітали з тіла.

Через кілька днів на квартирі в політрука на вулиці 1 Травня, куди він перебрався два тижні тому, Поцілуєв проінструктував слюсаря, як вправлятися з міною сповільненої дії з сорокавоєсьмигодинним заводом. Вирішили вибрати такий момент, коли театр заповнять не просто глядачі — за останній місяць тут двічі збиралася фашистська військова верхівка на розширені наради. Про такі зборища обслуга театру догадувалася заздалегідь: її попереджали, щоб приміщення сяяло, — електрики перевіряли освітлення, прибиральниці наводили лоск, якісь типи з «Остпропаганде» стежили за тим, аби на сцену не забули повісити прапор із свастикою, аби стояв на місці триметровий портрет фюрера.

Поміркувавши, Гнат похитав головою.

— Треба іншу міну. Таку, щоб я смикнув — і вибух. Інакше не вгадаємо, і театр зірветься не тоді, коли належить.

— Натягну міну спорядити важче, доведеться ще більше ризикувати. І замаскувати таку міну нелегко.

— Це вже мої турботи, — махнув рукою слюсар. — Ти принеси, а все інше я беру на себе. Під сценою порожньо. Можна вивести шнур куди завгодно. А на сцені — їхні всілякі «фюрери» сидітимуть...

Прикинувши все і поклавшись на Гната, політрук вручив йому звичайну міну ударної дії з натяжним зривником. Слюсар проніс її у приміщення театру і доповів: усе готово. Тепер треба було діждатися чергового «шабашу» гітлерівців.

Уладнавши цю справу, Поцілуєв приступив до виконання ще одного плану, який виник несподівано. В місті з'явився немолодий осанистий чоловік, його не раз бачили в оточенні високопоставлених фашистських санов-

ників і військових. Гітлерівці пустили було провокаційну чутку, ніби він — один з відомих радянських учених у минулому, з Краснодарського краю, сам перейшов на бік фашистів, допоміг викрити більшовицьке підпілля на Кубані, а нині йому довірено посаду спеціального консультанта при кабінеті Геббельса в Берліні. До Ровно прибув з важливими повноваженнями.

Однак, як виявилось згодом, ніякого відношення до Краснодарського краю та науковців цей зрадник не мав, проте був неабиякою птицею. Він прибув до рейхскомісаріату України як довірений генерала Власова і займався вербуванням командних «кадрів». Зупинився він в особняку, неподалік квартири нашої підпільниці Олени Дмитрієвої-Васильєвої, військового фельдшера, яка вирвалася з полону.

Олена Явтухівна познайомила Поцілуєва з господаркою особняка, де розмістився зрадник. Дмитрієва-Васильєва як медик знала багатьох мешканців своєї вулиці, по змозі допомагаючи їм, коли хтось захворіє. Задум політрука був простий: уночі вивести власовця з квартири, на машині Василя Конарева переправити до партизанів. Поцілуєв умовився про все з Конаревим. Тепер вирішував, у який час найзручніше брати власовця. Та раптом прийшов Гнат і повідомив, що наступного вечора в театрі намічається якась військова нарада.

— Так що завтра прислухайсь. Як гримне — значить повний порядок, — збуджено говорив він. — Тоді вже, будь добрий, мене не забувай. У місті мені життя не буде. Як і домовилися — в ліс.

— Знову, Гнате, в пляшку зазирнув? — спитав Поцілуєв.

— Пусте. Це я для хоробрості, — знітився той.

— Ну до завтра.

Якби Поцілуєв поцікавився, за яких обставин вихилив чарку слюсар, то він, устиг би попередити загрозу. Політрук не знав, що за годину до розмови з ним Гнат сидів у кімнаті свого знайомого в будинку навпроти і, як завжди, не дуже контролюючи себе, вів із старим «задушевну» розмову.

— Дивна ви людина, пане Гусарук. Закопалися в хаті, на вулицю не витикаєтесь. Усе сумуєте? А за чим? Які причини?

Наливаючи горілку, господар квартири зітхав.

— Ех, не зрозуміти тобі, — молодий ще, зелений. Сумую, бо не збулося те, про що мріяв, коли їхав сюди, в

Ровно. Не збулося... Не так думав я пожити на рідній землі. З чужини повернувся, а тут...

— Ви вже казали, що жили в Польщі. Як вас туди занесло?

— Отак і занесло. На віку, як на довгій ниві, куди лишень людину не завіє... Пий! Та давай заспіваємо нашої, української.

Як завжди, в Гнатового знайомого настрої був пригнічений. Жалівся на життя, сидів безпомічний і згорблений. І слюсар, випивши, співчуваючи самотньому старому, по-своєму зрозумів його.

— Не горюйте, пане Гусарук. Скоро ваш настрої поліпшиться.

— Цебто від чого?

— Ну війна ж, зміни можуть статися незабаром.

— Для мене вже змін не буде. Пий!

— Це ви киньте,— гарячкував слюсар.— Для нас ще розвидниться, а для них...

— Для кого — «для них»?

— Для німців, кажу, присмерки почнуться.

— Схоже на те, схоже.

Проникаючись ще більшою довірою до старого, Гнат хотів хоч як-небудь віддячити йому за гостинність. Нахилившись, зашепотів:

— Скоро окупантам кінець. На фронті в них усе тріщить. А ви гадаєте, тут ніхто нічого не робить? Ого! Ми їм покажемо...

Старий насторожився. Захопившись, слюсар не звертав уваги, хизувався далі.

— Хто це «ми»? Чи не той білявий, що з тобою по сусідству недавно поселився? — наче ненароком зронив господар.

Гнат ствердно кивнув і, спохватившись, додав:

— Той чи не той — не має значення. Ви краще слухайте завтра, як загримить у театрі.

— Господь з тобою! — замахав руками старий.— Таке мелеш! Ти вже п'яний, чи що.

Слюсар засміявся, підморгнув:

— П'яний? Точно! Ви, пане Гусарук, чоловік сумирний, отож язика тримайте за зубами. Живий буду — ще зайду. Ну спасибі за вгощення... Не сумуйте!

Однак згорблений Семен Гусарук сумував зовсім не з тих причин, про які думав простакуватий Гнат. Колишній петлюрівський осавул, друг Шарапановського, повернувшись з Кракова на Україну з гітлерівцями, мрі-

яв про землю, маєток, про те, що мав колись і що втра- тив, розуміючи, що гітлерівці нічого цього вже йому не повернуть і не дадуть. І сам він був не потрібен німцям, вони пригрівали молодших, а ті, хто вже не мав колиш- ньої енергії, викликали в них бридливу гримасу. Та ось, здається, з'явилася нагода довести, що й він, старий Семен Гусарук, ще здатний на щось. Німці це оцінять. Таких послуг вони не забувають.

Провівши Гната до ганку, петлюрівець підтюпцем повернувся в кімнату, накинув на плечі чумарку, взяв ціпок і вийшов на вулицю.

...Поцілуєв повертався додому пізно. Переговоривши з Гнатом, він ще відвідав Дмитрієву-Васильєву.

Поцілуєв послішав, знав, що до нього вночі прийдуть товариші і він доповість про хід підготовки до обох опе- рацій. Однак політрук не забував про пістолет — рука стискала його, жандарми тепер бродили по місту кося- ками. Будинок, в якому квартирував Поцілуєв, стояв у глибині від дороги. За парканом палісадник — куші буз- ку, акація. Причинивши за собою хвіртку, зробив кілька кроків по стежці до ганку. З куші до нього метнулися темні постаті.

— Не стріляти! Брати живим!..— крикнув по-німе- цьки хтось позаду.

Парабелум Поцілуєва плюнув вогнем уліво і вправо, він чув стогін і крик, зрозумів, що його кулі когось зва- лили, і, повернувшись, кинувся назад, до дороги. Хтось упав йому під ноги, і він з розгону вдарився об паркан. Не підводячись, Поцілуєв послав ще кілька куль у палі- садник. Гітлерівці з усіх боків накиннулися на нього. Він силкувався висмикнути руку з пістолетом і, вже не в змозі повернути парабелум до грудей, вистрілив собі в живіт.

Один з гестапівців вибіг на дорогу. Дав сигнал сви- стком. З-за рогу виринула машина. Гестапівці поклали в неї два трупи, запхнули туди ж закривавленого, непри- томного Миколу Поцілуєва, потім ще одного свого по- раненого, й машина зірвалася з місця.

Соловійов зупинився.

— Чуєш?

— Стріляють. Десь недалеко.

Постріли доносилися з Першотравневої. Але вони лунали в місті майже щогодини, і ми, постоявши кілька хвилин, прислухаючись, пішли далі. До будинку, де меш-

кав Поцілуєв, зайшли з двору, тут був чорний хід. Господиня дому, літня жінка, зустріла нас у дверях. Вона вся тряслася. Не знала, що ми за люди, і на запитання, чи дома квартирант, нічого не відповідала, тільки поводила повними німого жаху очима. Зрозумівши, що ми теж хвилюємося і не схожі на гестапівців, жінка замала руками:

— Тікайте звідси, тікайте скоріше! Тільки-но Миколу німці повезли. Не знаю, живий чи ні. Я з вікна все бачила... Господи, що тут було!..

Яким чином удалося врятуватися Гнатові — невідомо. Через кілька днів він з'явився ввечері на Першотравневій. П'яний, гатив кулаком у двері кімнати Семена Гусарука, плакав і кричав:

— Гадина стара підколодна! Продав Миколу, мене продав! Зарубаю! Задушу своїми руками!..

Та петлюрівець цих погроз уже не чув. Зробивши своє, він дременував з міста. Протверезившись, слюсар зібрав теплий одяг, узув чоботи, одягнув фуфайку. Сказав хазяйці квартири, що йде до лісу, щоб спокутувати свою провину. І більше не з'являвся.

Знайшовши міну в театрі, гітлерівці закрили приміщення на замок. Комендант гарнізону віддав наказ припинити влаштування будь-яких масових видовищ для солдатів та офіцерів.

Володимир Соловйов, Марія Жарська, Федір Кравчук. Я четвертий. Три комуністи, одна комсомолка. Всі, хто залишився з членів підпільного центру... Ми розгромлені? Розбиті? Ні! Нас стало мало, ми зазнали непоправних втрат, але бій не закінчується, він триває, і ті, хто в строю, ведуть вогонь. Немає такого поля бою, де б не вмирили, не гинули солдати. Місто, вщерть переповнене ворогом, лютим, озлобленим невдачами на фронті,— це поле битви далеко не рівних сил, тут точиться поєдинок не з однаковими можливостями сторін. Тисячі солдатів, кулемети, машини, вівчарки, вишколені жандарми, «майстри смерті», есесівці, концтабір, тюрма, знаряддя для тортур, зондеркоманди, душоубки, професіональні шпики, таємна поліція, поліція безпеки, поліція кримінальна, спеціальні батальйони знищення. І все це проти нас, людей з пістолетом і гранатою, з фальшивим документом у кишені і невимовною ненавистю до фашиста-окупанта.

Хвиля терору, не згасаючи, котиться по Ровно. Радянські війська визволили Київ, удруге відбили Житомир, вони підступають до Ровенщини — вже взято Новоград-Волинський, Слауту. І «столиця» України, де фашисти розпочали евакуацію, перетворилася на пекло. Людей хапають усіх підряд. Розстрілюють у тюрмі. На вулиці Білій. В урочищі «Видумка». Душогубки вдень і вночі вивозять за місто трупи. Як смертельно поранений хижак кидається на все живе, так гітлерівські окупанти, відчувши, що настав час покидати землю, яку вони не підкорили, сіяли повсюди смерть.

За тиждень після арешту Луця гестапо схопило Шкурка. Він забіг на хвилину додому, а тут нагодилися гітлерівці. Гадаючи, що це звичайна облава, яких було вже десятки, Федір понадіявся на свою фальшиву довідку «співробітника» СД. Очевидно, він не хотів стати призвідцем смерті дванадцятирічного сина й дружини, тому й не стріляв. Та цього разу документ втратив свою магічну силу — Шкурка заарештували, в СД виявили підробку... Водночас з Федором гітлерівці забрали його дружину й малого Генку, в домі засіли агенти. Підпільник-зв'язковий, який виконував роль кур'єра між Шкурком і сторожкою на міському кладовищі, нічого не підозрюючи, постукав у квартиру Федора. Побачив двох незнайомих чоловіків. Вони сказали, що господар квартири спішно виїхав з сім'єю з міста. Розгублений зв'язковий поспішив на кладовище. Агенти пішли за ним назирці. Разом із зв'язковим у сторожці арештували Миколу Самойлова...

В листопаді я викликав з Гощі Володимира Соловйова. Відтоді він уже не покидав Ровно.

Мені необхідно терміново зустрітися з полковником Медведевим. Через зв'язкового Медведев повідомив, що в силу обставин змушений зняти партизанів з «маяків» у лісі під Оржевим. Нам невідомо, чим викликане таке рішення, але залишитися в такий час без підтримки з лісу — значить потрапити в неймовірно скрутне становище. Не вдаючись до переговорів через зв'язкового, вирішую йти в загін.

З міста вирушають ще кілька чоловік військовополонених. Збір — у селі Тютьковичі. З великими труднощами добираюся в передмістя, звідти — в село. З годину сиджу на квартирі в зв'язкового Семена Залуцького.

Нарешті стукіт у вікно. Замотую шию рушником, застібаю потерте старе пальто і виходжу з хати. В саду чекає кілька товаришів. Провідник Василь Ворон зустрічає мене сердитим окриком:

— Ти хто? З полонених? Рядовий? Командир? — у темряві не бачить мого обличчя.— Чого мнешся?..

Тут же він дає нам усім настанову:

— Виконувати мої накази без звуку! Один від одного не відставати. Хто закурить — щоб не ображався, попереджаю. І без балачок! Хтось із вас має автомат, здається? Автомат дай сюди. А то ти ще з переляку почнеш палити. Все ясно? Тепер — тихо за мною.

Місцевість Ворон знає добре. Він веде нас полем, подалі від шляхів, обминаючи хутори. На перепочинки не щедрий. Разів зо два дозволяє присісти на кілька хвилин у ярах і знову — вперед. «Не відставай! Не лови гав!»

«Молодець провідник»,— думаю я, шулячись од вітру. Мені здавалося, що вже десь має бути «маяк», проте Ворон став ще обережнішим. Місцевість між Горинню й лісом гола. Недалеко на хуторі завалували собаки.

— Лягай! — командує провідник.

Ми відчуваємо під собою холод змокрілої землі. З боку села Бегень зачувся тупіт коней. Ворон підіймає автомат. Метрів за сто від нас галопом промчали чотири вершники. Тупіт коней віддаляється.

— Бандерівці, сволота! — тихо кидає Ворон і підіймає на ноги групу.

Ще з годину скрадливого, настороженого нічного маршу — і ми на лісовому «маяку». Тут, серед дерев, повсюди біліє сніг. Темні ялини здаються закутаними в срібло. За «маяком» у глибині лісу — рота партизанів. По суті, це передова посилена партизанська застава.

Нас частують партизанською ковбасою. Вгледівши мене серед прибулих з міста, Ворон від подиву випускає з рук окраець хліба.

— Невже і ви йшли з нами, Терентію Федоровичу?

— Від самих Тютьковичів.

— Ніч — хоч в око стрель, ні бісового батька не видно,— знітився він.— Ну коли щось не так, то вибачайте. Люди були новенькі, а дорога — самі бачили яка...

— Все так, як треба, Василю. Групу вів упевнено. Спасибі!

Тієї ж ночі з Ровно на «маяк» прибуло кілька партизанів-розвідників. До одного з них я прикипів погля-

дом. Він був одягнений у мундир фашистського офіцера. Вище середнього зросту. Білясте, ледь рудувате волосся акуратно зачесане під пілоткою, яку носили офіцери-фронтовики. Високе чоло, сірі очі, міцне підборіддя надавало йому вигляду інтелігентного й одночасно суворого. Поверх френча на ньому блищав змокрілий од снігу прогумований плащ з пелериною, під ним на плечах чітко окреслювалися прямокутники погонів, на поясі з лівого боку, на німецький манер, кобура пістолета.

«Грачов? Очевидно, це він! Той самий таємничий Грачов, про якого в місті вже ходять легенди...» Я дивився на його зібрану, ладну постать, на спокійне обличчя з ледь поширеними вилицями,— обличчя це було неусміхнене, якесь задумливе,— і мимоволі уявив його на вулицях Ровно, серед гітлерівців, серед ворогів, з якими йому доводиться зустрічатися, розмовляти, ходити поряд... Яку ж треба мати волю й витримку, які нерви, щоб день у день нести на собі такий неймовірний тягар. Що там говорити, ми, підпільники, завжди партизанам заздрили. Ми заздрили їм як бійцям, котрі мають можливість вільно висловлювати свої думки, відкрито підіймати зброю, якщо перед ними з'являвся ворог. Тепер, коли я побачив цю людину в чужому для неї мундирі й порівняв її життя з нашим,— зрозумів: мабуть, те, що випало на долю цього чоловіка у війні,— найтяжче. Чия куля: ворога чи друга,— друга, який не знає, хто він, чоловік у німецькому мундирі, є насправді,— будь-якої миті може обірвати його життя? Як не є, ми чекаємо ударів тільки з боку ворога, друзі подають нам підтримку. Він же — постійна мішень для всіх — і для тих, і для других. І я подумав, як трагічно можуть часом схреститися шляхи патріотів у таємній війні, яку вони ведуть. Могли ж привести партизанського розвідника Грачова якісь одному йому відомі справи у залу «Рістунгінспекціон», куди влетіла граната підпільника Яремчука. Міг же Грачов іти в групі німецьких офіцерів там, біля вокзалу, де тріщали парабелуми підпільників...

Там, на «маяку», ми розговорилися. І хоч я не питав його, хто він, а він не питав мене, хто я,—після півгодинної розмови про становище в Ровно, йому стало ясно, що за особа з рушником на шиї і в незavidному пальті стоїть перед ним. Я теж не сумнівався тепер, хто саме змусив гітлерівців друкувати некрологи про Геля, з чиїх рук вилетіла граната під ноги Даргелю, з якого пісто-

лета прошили кулі тіло «верховного судді» окупантів Функа.

— Дуже шкода, що ми з вами не зустрілися в місті раніше,— мовив Грачов.

— Скажу те ж саме: дуже шкода,— відповів я і вловив легку тінь на його обличчі.

Чому так сталося, що нам з ним не довелося зустрічатися в окупованому місті, цієї теми ми не зачіпали, хоч я міг ручатись: у ті хвилини обидва ми думали якраз про це.

Він усе ще був для мене Грачовим. Про те, що для гітлерівців він — Пауль Зіберт, а справжнє ім'я його Микола Іванович Кузнецов, я взнав пізніше.

Це було одного морозного ранку. Партизанський загін у марші в Карпати зупинився в лісі під Радеховом. Горіло багаття, навколо нього сиділи командир загону Медведєв, Стехов, Лукін та з десяток нас, підпільників і розвідників. Микола Кузнецов, виголений, підтягнутий, у формі німецького офіцера, стояв під сосною, заглиблений у свої думки. Командування направляло його на небезпечне завдання у Львів.

На польовій дорозі біля лісу стояла легкова сіра машина з... запряженим у неї конем. Не було бензину, і тому коняка мала виволікти її на автостраду. Там Кузнецов у проїжджаючих німецьких шоферів мав роздобути бензину, щоб дістатися до Львова. Хтось на прощання затягнув нашу улюблену пісню:

Бувай здоров, коханий мій,
Мені пора в дорогу.

Раптом Микола Іванович круто повернувся, зробив кілька кроків до багаття, несподівано для всіх зняв з пояса кобуру і звернувся до мене:

— Давай поміняємось пістолетами. Пам'ятай, цей пістолет належав графу Гаану, якого ми вбили при засаді в твоєму Гошанському районі.

Взявши з моїх рук «вальтер», він попрощався з нами й рішуче попрямував до машини.

Я подивився на пістолет. Це був чотирнадцятизарядний браунінг бельгійського виробництва № 1018111. З ним я і закінчив війну...

З «маяка» ми разом відправилися в партизанський табір. Загін розташувався в густому сосновому лісі. Нас зустріли Медведєв і комісар Стехов.

— Обстановка в місті нам відома. Вам зараз важко, як ніколи. Наша спільна робота принесла чимало корисного справі. Прощатися нелегко, та доведеться.— Медведєв добре розумів, що хвилює мене.— Ми солдати, Терентію Федоровичу. Одержано наказ усім загonom вирушати на захід, у район Карпат. Наказ є наказ. Армія наступає. Останні повідомлення чули? Наші війська вступили на Ровенщину, вже визволено декотрі села області. Однак війна в Ровенській області не кінчається. Щоб не опинитися в оточенні своїх же військ, ми мусимо поспішати. Вихід у рейд — справа кількох днів. Єдине, що затримує, — нельотна погода. Перед рейдом чекаємо дітаків. Як тільки нам доставлять боеприпаси, вирушимо негайно.

— Усе зрозуміло, Дмитре Миколайовичу. До вас одне прохання. Чи не могли б ви залишити в районі Ровно хоча б одну свою роту? Гарантую, що буквально за тиждень вона збільшиться вдвічі. В місті почалася евакуація, гітлерівці тягтимуть за собою все цінне, що тільки зможуть. Лише силами підпілля перешкодити їм неможливо. Ваші бійці допомогли б нам організувати охорону найважливіших об'єктів, які треба вберегти від знищення. Крім того, якщо рота матиме радіостанцію, ми зможемо продовжувати передачу розвідувальної інформації. Думаю, такі дані з тилу, що стає в гітлерівців прифронтовою зоною, не будуть зайвими для радянського командування. Нарешті, ми мали б можливість тримати постійний зв'язок з підпільним обкомом партії.

Комісар Стехов, нахмурившись, мовчки слухав нашу розмову. Здавалося, він з не меншим напруженням, ніж я сам, чекав, що відповідь полковник Медведєв похитав головою.

— Сам я вирішити цього питання не можу. Згідно з наказом, у рейді братимуть участь усі без винятку підрозділи загону. Похід у тили ворога — справа нелегка, і для мене як командира кожен боець на вагу золота, ви це теж розумієте. З раціями в нас не густо, до того ж, у нас свій адресат... Словом, не так усе просто. Я спробую в'яснити у свого начальства, обіцяю вам, але не хочу даремно вас тішити — шансів на позитивну відповідь мало.

По правді, я не дуже розумів, чому полковник своєю владою не може залишити під містом роту бійців — я знав, як виріс чисельно загін, батальйони якого розкинулися серед лісового масиву; не вловлював я і відтінку

між різницею «адресатів», до яких мала надходити розвідувальна інформація,— в моєму понятті цей адресат був один, неділимий: Центральний Комітет партії і радянське військове командування. Однак полковникові ці тонкощі були, мабуть, видніші, і, можливо, я й справді міркував з позицій звужених інтересів, а війна, дійсно, біля Ровно не кінчалася. Війна вимагала нових зусиль, і кожен з нас мусив робити свою справу.

Наступного ранку я написав звіт обкому партії про діяльність підпілля в Ровно і районах області, попрохав Медведева передати його через зв'язкових Василю Андриївичу Бегмі.

— Вночі до нас прийшла ще одна група товаришів з міста,— повідомив Дмитро Миколайович.— Добре, що встигли, я вже наказав зняти «маяки». Ці люди відпочивають у комендантському «чумі», у Бурлатенка.

Прибулих підпільників особисто я не знав. Троє з них працювали шоферами у сантехнічній фірмі «Трунц». Володимир Соловійов розпорядився відправити їх до партизанів, бо гітлерівці наказали водіям виїздити з міста в Польщу. В останню хвилину шоферам удалося вивести з ладу навантажені награваним майном машини, підпалити гараж, а потім дістатися до «маяка». Вони розповідали, що в районах повсюди чинять свавілля й дикі розправи оунівці. «Есбісти» винищують цілі села, розпочалася жорстока різня і в сотнях УПА — спеціальні групи бандерівської «служби безпеки» розстрілюють, душать налігачами, рубають сокирами десятки рядових «стрільців», силою зброї й оманю втягнутих у «повстанчу армію». Націоналісти поспішають замести за собою сліди.

— Просто страшне діється,— немолодий уже, стомлений на вигляд чоловік похитав головою.— Кажу про той хутір під Олександрією, куди ми заходили напитися по дорозі на «маяк».— Шофери похмуро закивали. Чоловік продовжував: — Підходимо до хутірця. Зазираємо у вікно. В хаті світиться лампа. В печі горить. І нікого немає. Заходимо — на стінах кров. У мене шапка на голові піднялася. За піччю лежать порубані жінка і двоє дітей. Видно, коли бандити вдерлися, ці нещасні забилися в закуток, там їх і посікли, наче то не люди, а дрова... Ми вискочили з хати. До колодязя по снігу сліди тягнуться, і теж кров. Присвітили ліхтариком у колодязь — з води голова й руки стирчать... Мене й зараз, як згадаю, дрож пробирає.

— Товаришів наших катують бандери ще гірше. Чим до них у зуби потрапити, ліпше самому собі відразу кулю в серце,— заговорив низенький чорнявий шофер.— Бачили б ви, що вони недавно вчинили у Грушвиці, як знущалися з Феді Кравчука та комсомольців...

Певно, моє обличчя стало страшним — чорнявий, пильно глянувши на мене, опустив очі. З викликом продовжив:

— Ти, товаришу, в лісі партизаниш. Так слухай, щоб знав, як наші бойові друзі вмирають там, де лісів немає. Федя Кравчук душевною людиною був, керував підпільниками з комсомольців у тій самій Грушвиці, в селі, що на автостраді лежить, як їхати з Ровно на Львів. Так от. Немало насолити хлопці окупантам за ці роки. Організація була бойова, мала зв'язок з підпільниками у Ровно. Комуніст Кравчук весь час перебував у селі, а приходили до нього люди і звідси, від партизанів, і з міста. Гестапо ганялося за Кравчуком, а взяти не могло — в Грушвиці народ дружний, один за одного стоїть горою. Бачать бандерівці, що така справа, підтягли до села свою банду і вдарили перед ранком. У них уже списки були — хто де працював перед війною, хто колгоспи створював, хто в комсомол вступив... Займався цим один націоналіст, Йосип Денишук, брав усе на замітку. Він же й винюхував, де керівник підпільників переховується. Схопили бандити Лукаша Мовчанця, Степана Володька, брата й сестру Лукашевичів — Миколу та Ганну, Василя Володька, Марію Вакулюк. Пов'язали, вивели за село і там усіх замучили. Федю потягли на сільський майдан. Били, поламали руки й ноги, викололи очі: вимагали признатися, хто з комуністів у Ровно був з ним зв'язаний. Та тільки нічого вони від нього не почули. «Катюги ви й запроданці, продажна фашистська скотина і сокирники! Червона Армія вже близько, і вас розчавлять, як мокриць!» Люди чули, як він кричав. Кати йому багнетом проткнули груди...

В «чумі» всі мовчали, тільки потріскував тютюн цигарок.

— Звідки вам про все це відомо? — запитав я.

— З Кравчуком я був знайомий давно. Як вирвався з полону, він влаштував мене до одного знайомого дядька. Мав я завдання стежити за німецьким аеродромом. Ну й передавав Феді все, що треба. Коли гауляйтер Кох вилетів з Ровно, Федя дозволив мені перебратися в

місто. Там я влаштувався шофером, допомогли підпільники...

— Ваше прізвище Морев?

Чорнявий здивовано поглянув на мене.

— У підпіллі був Моревим, але за паспортом я — Дрозд Семен Васильович. А ви, пробачте, хто будете? — перейшов на «ви» Дрозд.

— Чув я про Морєва, доводилося... Коли все це в Грушвиці сталося?

— Три дні тому. Їздив я в Дубно і завернув у Грушвицю. А там усе село тужить. Перед тим есесівці Грушвицю Другу спалили дотла... Ех, скільки страждань виносить народ, хто цього не бачив, той, мабуть, і не повірить.

Лінія фронту пролягла вже по річці Горинь, на відстані тридцяти кілометрів од Ровно. Полки та батальйони гітлерівських мотомеханізованих і танкових дивізій, пошарпані в боях з наступаючими радянськими військами, намагалися зачепитися на цій ділянці за водний рубіж. Німецькі тягачі й бронетранспортери, обози й похідні кухні, підрозділи піхоти, артилерії, частини зв'язку та есесівці, польові штаби і госпіталі захарашували села, ліси, потоками пливли на дорогах.

Ми просуваємося до міста повільно, ризкуючи на кожному кроці наштовхнутися на гітлерівців. Вони всюди, куди не повернешся. І спереду, і ззаду чути гуркіт моторів, недалекі окрики команд, лунає німецька лайка, брязкіт танкових гусениць, іржання коней. Пробираємося навпомацки, кілометр за кілометром, серед сповненої тривожним гелготом ночі. В кожного на спині важкий мішок з толом, гранатами, мінами й патронами. За документами, одержаними в штабі партизанського загону, ми — група «співробітників СД», яка виконує спеціальне завдання. Проте кожен розуміє, що великих надій на такий паперовий камуфляж покладати не варто. Документи — в крайньому випадку, для замилювання очей якому-небудь солдафонові-фельдфебелю. Найкраще ж не потрапляти на очі фашистам.

Група невелика: Жора Татаринів, Дмитро Мартинюк, Серафим Афонін, Олександр Серов і я. Хлопці надійні. Всі вже не один день працювали в підпіллі. Тепер повертаються знову в місто, хоч, звичайно, кожен залюбки лишився б у лісі, серед друзів-партизанів. Та вони пішли. Добровільно. Бо розуміють, що Ровно зараз —

це теж фронт, де потрібні бійці. Всі добре знають місто. Це й допомагає нам, коли наближаємося впритул до ровенської околиці. Тут суцільні заслони з військових патрулів. Довго намацуємо щілину, куди можна прослизнути. Але вже видно з усього, що всім нам разом, групою, не пройти. Доведеться пробиратися поодиночі. Умовляємось зустрітися на квартирі в сестер Підкаурих і розходимося. Постаті товаришів одна за одною розчиняються в темряві...

Через годину я наближаюся до будинку, де мешкає Олександра Чадаєва. Біля нього — німецькі грузовики. Ще здалеку помічаю вартового. На вулиці Лесі Українки на дверях квартири Віри Макарової висить замок. На Тетовій, у Павлини Калініної, — те ж саме. В Ростовському провулку під будинком Олени Дмитрієвої-Васильєвої темніє силует бронеавтомобіля.

— Хальт!

Кидаюсь у якесь подвір'я, на щастя, замість будинку тут лише купа цегли, фашистів немає. Знову — городи, брудні плями снігу, темні провулки...

Я на Литовській. Стукаю у вікно. Мовчанка. Ще раз стукаю. Зляканий жіночий голос запитує крізь двері:

— Вам кого?

— Милашевська вдома?

Пауза. І майже шепіт:

— Сюди не приходьте більше! Люсю забрали...

Біля квартири Явтуха та Віри Назаренків теж група фашистів.

«Дача» Конарева на Першотравневій котрий уже раз виручає мене в скрутні хвилини. Гітлерівці таку квартиру не могли сподобати. Немає й Василя. Ключ на місці. В халабуді холодно. Під двері в щілини намело снігу. Проте після степу, після кількогодінних блукань по місту — на «дачі» затишок, навіть не чути, як насвистує за вікном вітер. Обережно опускаю важкий мішок на підлогу. Не роззуваючись, падаю на ліжко і з головою вкриваюся пальтом.

...Наступний ранок не приносить ясності. Хто з наших товаришів залишився в Ровно? Де шукати Володимира Соловйова? Куди зникли господарки наших явок? Люся Милашевська заарештована... А інші? Валя Некрасова? Віра Макарова? Павлина Калініна? Вивезені гітлерівцями? Самі покинули місто, щоб не потрапити у фашистські душоубки? Як побачитися з Марією Жарською? Де може бути зараз Михайло Яремчук? Голова розбу-

хає від думок. Та на ці запитання поки що ніхто не може дати відповіді. Перш ніж продовжити розшуки товаришів, намагаюся зорієнтуватися, що ж відбувається навколо, в «столиці» України. Обережно промацаю Першотравневу й сусідні вулиці — Коперніка, Дворецьку, Прорідну...

В місті паніка. Повзуть машини, доверху завалені майном, усіляким домашнім і недомашнім скарбом. Гуркочуть по бруківці підводи. Понуро бредуть обіч возів якісь люди — чоловіки, жінки, чути дитячий вереск. То дають драла місцеві фольксдойчі, сім'ї поліцаїв та всіляка інша побіляфашистська погань. Транспорт у цієї братії — залежно від становища, яке посідав кожен при окупантах: зрадникам крупнішого масштабу вдалося примоститися на грузовиках, хто був рангом нижче — має підводу, дрібне нікчем'я чвалає на своїх власних. Від суєти і штовханини цього натовпу і створюється враження хаосу й безладдя. А фашистська військова машина продовжує діяти. Залізницею один за одним проносяться на захід ешелони. Тут і там видно групи солдатів, офіцерів; снують легкові штабні «опелі» і «мерседеси»; німці в брудних захлюстаних шинелях розмотують дріт польового телефону; неквапно походжають патрулі-жандарми, з презирливою зверхністю поглядають на одноманітно-сірих армійців, що втратили лоск.

Увечері йду на квартиру до сестер Підкаурих. І застаю там хлопців, з якими повернувся з лісу. Всіх. Жору Татаринова і Сашка Серова вночі зупиняли гітлерівці. Та все обійшлося. Посвідки «співробітників СД» цього разу допомогли. Хлопці сидять голодні й мовчазні. Старшої, Ксенії, у квартирі не видно. Як не дивно, вона на роботі. Виявляється, ресторан, казіно і навіть ще кілька їдалень, відкритих недавно, працюють на повний хід, обслуговують фашистське офіцерство. В домі господарює маленька Валя. Зраділа, побачивши мене. Та відразу ж її обличчя скривилося. Витираючи сльози, вибігла з кімнати.

— Що з нею? Валюшо!

Татаринов зупиняє мене.

— Марію Жарську схопили, Валю Некрасову теж...

— Коли?

— Дівчинка подробиць не знає. Сказала, що кілька днів тому сюди прибігала Ліза Гольфан. Від неї й дізналася Валюша, що Марія в гестапо потрапила. Некрасову і Крилову німці вивезли в концтабір. Валюша каже,

що Лізі відомо, як саме заарештували Жарську. Гольфан розшукувала маленьку доньку Жарської і хлопчика Некрасової, але їх ніде немає. Діти зникли. Очевидно, гітлерівці забрали і малят.

Крижаним холодом відчаю на мить повіяло на мене. Кімната здалася кліткою, з якої хотілося вискочити — на повітря, на волю. Та за стінами цієї кімнати була така ж клітка — ціле місто, придавлене кованим чоботом окупантів. Ні, клята фашистська машина працювала. Розхитана, підбита, але ще не розтрощена, вона дробила своїми смертоносними зубцями живі тіла й серця. Поруч були товариші. Їх теж гнітило почуте. І я не мав права ні на відчай, ні на розгубленість.

— Ваші плани на ближчі два-три дні? — запитав я товаришів.

— У мене штаб генерала Кіцінгера, — відповів Серов.

— Ясно. Татаринов?

— Військовий штаб на вулиці Шкільній. Але потрібен ще хтось один для прикриття.

— Я згоден, — кивнув Мартинюк.

Серафиму Афоніну я запропонував бути зі мною. Тепер треба було довідатися про долю Володимира Соловйова. І розшукати Михайла Яремчука. Для здійснення мого власного плану, що вже вимальовувався в голові, Яремчук просто необхідний.

Думаючи про Яремчука, я був чомусь упевнений, що обов'язково зустрінуся з ним. Хто ж міг знати про те, що в ті хвилини, коли на квартирі у Валі та Ксенії Підкаурих було згадано його ім'я, саме тоді з Михайлом Яремчуком сталося непоправне.

Михайло все ще працював у гаражі. Після недавньої пожежі в автогосподарстві фірми «Трунц» і втечі водіїв, з'явилися якісь підозрілі робітники-новачки, вони не стільки працювали, скільки придивлялися, що роблять інші. Яремчук догадався, що то за люди.

Він порався біля мотора. Раптом відчув, як щось важке ковзнуло по нозі і стукнулось об цементовану підлогу. Михайло завмер — у кишені штанів була діра, він сам надірвав тканину, щоб ствол пістолета не випирався при ходьбі. Важкий парабелум ще більше продер кишеню і випав. Метнувши очима сюди-туди, Яремчук швидко нахилився, підхопив пістолет і сховав за пазуху. Ніхто, здавалося йому, цього не помітив. Через півгодини до Михайла підійшов німець-диспетчер, наказав

йому сісти за баранку легкової «БМВ». Водій, мовляв, чомусь не вийшов на зміну, а для рейхскомісаріату терміново знадобилася машина і треба їхати на виклик. Не підозрюючи розставлених сітей, Михайло вирулив з гаража.

Тихої їзди він не визнавав. І цього разу вискочив на перехрестя на великій швидкості. Військовий регулювальник жестом наказав спинитися. За кілька кроків від регулювальника біля мотоцикла з коляскою стояли два жандарми. Та ще й тоді Михайлові в голову не прийшло, що справа серйозніша, ніж звичайне порушення правил вуличного руху. Документи він мав справжні, німецькі, і почував себе досить упевнено. Загальмував і вискочив з машини. Гітлерівець підійшов до нього посміхаючись, і тієї ж миті сильний удар гумовою палицею по голові приголомшив Яремчука.

Він опам'ятався у тій самій машині, яку вів до рейхскомісаріату. В руки вп'ялися металеві наручники. Машина мчала по вулиці. Один жандарм сидів за рулем, другий — поруч з Михайлом, граючись узятим у нього парабелумом.

Закривавленого Яремчука жандарми привозили в гараж автомаїстерень для з'ясування його особи. Василь Конарев повернувся з чергового рейсу і довідався про провал Михайла від шоферів. З арештом Яремчука з плану, наміченого мною, випала основна ланка: разом з Михайлом проїхати на машині повз офіцерське казино і закидати його гранатами. Весь план довелося міняти.

Лізу Гольфан я застав удома. Вона щойно повернулася з міста. Її усюди пропускали, знаючи, що Ліза працює прибиральницею в німецькому казино, переобладнаному останнім часом на велику їдальню, де обідали офіцери після дванадцятої дня.

Те, що розповіла мені Ліза, якоюсь мірою проливало світло на арешт Марії Жарської. Коли фашисти почали хапати на вулицях, у квартирах, на підприємствах усіх підряд військовополонених, розстрілювати і вивозити на вулицю Білу в душогубках,— одного пізнього вечора до Жарської постукав якийсь чоловік у полатаній червоноармійській гімнастерці під замашеною брудною фуфайкою. Просив пустити на ніч, бо гітлерівці, мовляв, повсюди ганяються за такими, як він, і подітися йому нікуди. Марія впустила пришельця. Він жив у неї кілька днів, з дому не виходив, занепокоєно кидався до вікна, коли біля будинку чулися голоси німців. Відтак почав

натякати, що більшість його товаришів подалася до лісу, до партизанів, і якби він знав дорогу, то пішов би туди теж, не задумуючись. До Марії заходила Валя Некрасова і Тетяна Крилова. Він бачив їх, розмовляв з ними. Жарська спочатку вагалась, але несподіваний квартирант, певно, все ж зумів утертися в довір'я. Одного разу Марія сказала Лізі: «Думаю, треба переправити його в загін. Проте не зашкодить для перевірки дати йому якесь завдання в місті. Якщо не спасує — передамо на «маяк». Та спершу Жарська збиралася порадитись із Соловйовим.

— Устигла вона порадитися чи ні — не знаю, — продовжувала Ліза. — Того ж дня Соловйова розшукав зв'язковий з району, і він разом з ним поспішив у Гощу.

Ці слова Лізи, нарешті, скинули з мене хоч один тягар. Тепер я, принаймні, дещо знав про Володимира. Якщо з ним нічого не трапилося в дорозі, за нього можна не хвилюватися. Гоща вже була визволена радянськими військами.

...А вранці сусіди почули в квартирі Жарської крик. Потім кілька пострілів. Видно, вона відбивалась, і «полонений» сам не міг нічого вдіяти. На його постріли із сусіднього будинку вискочили гестапівці. Коли Марію із зв'язаними руками вивели на вулицю, той, у фуфайці, йшов разом з гестапівцями й підштовхував її у спину пістолетом.

— Про дітей нічого не чути?

— Хто знає. Люди мовчать. Дехто твердить — забрали гестапівці. Одна бабуся, правда, шепнула мені, начебто Валиного сина і Марійчину доньку встигла заховати якась жінка. Але скільки я не ходила, не розпитувала — слідів не знайшла.

Про свій план я розказав Лізі без вагань. Вона була людиною надійною і не раз виконувала нелегкі завдання. Вислухавши мене, Ліза мовчки одяглася. Відвела дітей до сусідів, і ми пішли. Вона попереду, а я, трохи відставши, йшов за нею. Іра Соколовська і Галя Гніденко мешкали в центрі міста. Гітлерівців тут аж кишіло. Здавалося, ми потрапили у стривожений сіро-зелений звіринець, що шкірився металом, муляв очі сталевими касками, пілотками, високими офіцерськими кашкетами, нашивками і погонами.

— Треба поговорити, дівчата, — сказала Ліза, коли ми увійшли в квартиру. — Терентій Федорович зараз роз-

каже вам усе. Його цікавить офіцерське казино. Та без нашої допомоги йому не обійтись.

— Допоможемо,— промовила Галя.— Що треба робити?

Із слів Лізи я вже знав, як були розміщені в казино велика зала та окрема кімната, відведена для відвідувачів вищих рангів. На другому поверсі, над казино, фашисти обладнали готель, там теж щодня повно офіцерів. Німці нікого з цивільних у приміщення не пускають, за винятком жінок з обслуги. Ірина Соколовська та Галя Гніденко працювали там офіціантками.

— Робота небезпечна. Треба занести в казино вибухівку,— оголосив я, спостерігаючи, як прореагують на мої слова Ірина й Галя. Соколовська ледь зблідла. На обличчі її подруги не промайнуло і тіні страху. Воно було, як завжди, серйозним і суворим.

— Міни ми пронесемо,— в голосі Галі чулася тверда рішучість.— Важче буде заховати їх у приміщенні. В залі, крім столів та стільців, нічого немає.

Я ламав голову над тим, куди приткнути вибухівку. І раптом мені пригадався наш учительський інститут на вулиці Східній, студентський гуртожиток і один випадок. Якось Микола Абрамчук привіз із села шмат сала. Хлопці дружно раз по раз бралися за ніж, і скоро від шматка не лишилося й половини. Решту Микола заховав. «Де наше сало?» — наступав Гриць Гапончук на Абрамчука, а той тільки посміхався. Ми перерили всю кімнату, і безуспішно. Та коли сіли за стіл обідати — гульк, у Миколи в руці звідкись узявся шматочок сала, і він з насолодою жує його, звисока поглядаючи на нашу тюльку. Довго не могли зрозуміти, де ж він його ховає, аж поки хтось не догадався заглянути під стіл. Сало було прибите цвяшком до дошки столу знизу, і Микола спокійнісінько відрізував від нього скибочки, драгуючи нас.

Ірина принесла дві великі бляшанки з-під німецького ерзац-джему. Позатулявши вікна, я засів уночі при світлі каганця за роботу. Надав бляшанкам плоскої форми, в кожну з них почав укладати по шість толових шашок, по три протитанкові гранати і по дві «Ф-1». Магнітні міни із запалами сповільненої дії, які вибухали через шість годин, мали послужити детонаторами для всієї «начинки».

Очевидно, один із запалів був деформований. Він здався мені трохи грубшим і не так вільно, як інші, входив у гранату, проте я не звернув на це увагу. Будиль-

ник пробив шосту годину ранку. Галя та Ірина спали сторожко і схопилися з ліжка мов по команді. В ту мить я вставив у гранату запал...

Невідома сила штовхнула мене в груди, вирвала важку протитанкову гранату з рук і відкинула до стіни. Сліпучий клубок вогню ударив в обличчя, і мені здалося, що я осліп. На грудях загорівся одяг. Від вибуху у тісній кімнаті з брязкотом повилітали шибки. Закусивши губу від болю, я збив вогонь з піджака та сорочки, схопився за очі. Обличчя й руки сильно пекли, та очі були цілі; вогненний туман розступався, предмети й люди повільно вимальовувалися, набирали природних обрисів. У вибите вікно тягло холодним повітрям. Завмерши було від несподіванки, Ірина й Галя кинулися до мене. Прокинулась і голосно заплакала шестирічна Іринина донька. За стіною стукали дверима перелякані сусіди, не наважуючись зазірнути в кімнату.

З гранатами в руках ми втрьох стояли при вході в коридор, чекали появи гітлерівців. Минуло п'ять, десять хвилин — ні тупоту німецьких чобіт, ні крику патрулів. На вулиці було тихо.

— Ірино, миттю одягай дитину і біжіть до кого-небудь із сусідів, подалі від будинку, — наказав я. — Ти, Галю, тікай теж. Та не топчіться ви на одному місці! Хутчій!

Накинувши на дівчинку першу одежину, яка потрапила під руку, Ірина підхопила дитину й вискочила в коридор. Галя, не одягаючись, швидко вийшла і за хвилину повернулася з двома відрами.

— Кладіть усе сюди!

Ми кинули у відра бляшанки з «начинкою», озираючись на всі боки, вийшли на подвір'я. Було ще темно. Дув морозяний вітер. Неподалік сіріли руїни. Перебігши туди, присипали сміттям відра з бляшанками. З руїн добре було видно будинок. Ми довго спостерігали за ним, упевнені, що фашисти з'являться з хвилини на хвилину.

Галя зняла з себе хустку, витирала мое обличчя, воно, як і руки, вкрилося пухирями, на щоках потріскалася шкіра. Те, що вибухнув тільки зіпсований запал, а не граната, було просто дивовижним, неймовірним.

Потім ми пробиралися до квартири Гольфан. Піднятий комір пальта і насунута до очей кепка трохи маскували попечене обличчя. Галя підбадьорливо поглядала на мене. На майдані перед приміщенням, де колись містився обласний суд, гітлерівці щось майстрували. Чувся стукіт молотка. Двоє встановлювали стовп. Два чи

три такі стовпи вже виднілися посеред майдану. Очі Галі розширилися.

— Що вони роблять? Ви бачите?..

Фашисти робили шибениці.

Друзі привели до Лізи лікаря Кleshканя, давнього доброго опікуна підпільників, який мав чудову звичку ніколи не цікавитись, за яких обставин з'явилися у наших товаришів ті рани, на які він накладав пов'язки. Лікар працював мовчки, лише іноді бурчав: «Можна подумати, що людям просто подобається ловити своїм тілом оці шматки металу. Що, знову куля? Ну і звичайно ж, випадкова?» Він помастив чимось мое обличчя, вийняв з кишені бинт, і не встиг я запротестувати, як незамотаним у мене лишилося тільки праве око. Те ж саме сталося і з моїми руками,— з-під бинтів визирали лише два пальці на лівій.

— Тепер скоріше в загін,— сказав Серафим Афонін.— Погода погана, літаки, мабуть, не прилітали, і наші в лісі, може, ще не знялися з місця.

— Партизанам бійці потрібні, а в мене зараз одне око та півтора пальця. Навіть у кашовари не годжусь. Ні, Сімо, в загін нам ще рано. Дуже велика розкіш — повернутися в місто для того, щоб обсмалити собі фізіономію. Доведеться тобі прогулятися містом і принести сюди міни та гранати. Галя покаже, де вони заховані. Провалишся — вважай, що ми з тобою вдвох зірвали операцію. Сам кажеш: хлопці вже діють. Нам теж треба не про ліс думати, а довести розпочате до кінця.

— Хлопці діють,— повеселішав Сіма.— Жорка Татаринів з Мартинюком уже двох полковників на той світ спровадили.

— Вони що, перевіряли перед тим їхні документи? — відпихаючи бинт язиком, запитав я.

Сіма образився за друзів:

— А погони для чого? Що, що, а німецькі погони відрізняти ми вже навчилися. Обидва були полковники, оберсти, по-їхньому... Серов недавно приходив, каже — генерал Кіцінгер із своїми льотчиками вже змотав манаття. Та Сашко ще застав у приміщенні штабу одного офіцера, палив папери. Не було генерала — довелося Мартинюкові задовольнитися майором. З паршивого пса хоч шерсті жмут...

Афонін одягнув шапку. Галі Гніденко випало того дня ще раз прямувати на протилежний кінець міста — до руїн біля своєї квартири.

Люба Комаровська діставала для нас харчі. Німецьких грошей майже ніхто не брав, і жінка цілими днями бігала з кошиком у руках по місту. Однак того ранку, вийшовши з квартири Лізи Гольфан, Люба швидко повернулася. Її голос тривожно зривався:

— Німці зганяють людей до приміщення, де був суд. На майдані повно фашистів. Там стоять шибениці...

День був похмурий, низько над містом пливли свинцеві хмари. У соборі двічі бемкнув дзвін і захлинувся. Вітер ніс холодний, з кригою, водянистий пил. Над невеликим майданом біля центральної вулиці було чути дріб барабанів. Жителів міста фашисти зігнали сюди мало, постаті цивільних губилися серед німецьких шинелей, шкіряних пальт і плащів. Вишикувавшись у каре, стояли автоматники підрозділу СД. Біля них, шпалерами,— жандарми.

Першим із закритої машини вивели Івана Луця. Він ішов босоніж, із скрученими за спиною руками. Обличчя запеклося згустками крові. Луць зійшов на поміст під шибеницю. Дивився прямо перед собою. Два офіцери гестапо не встигли розплутати скручену вірвовку, поспішали. Голос Івана Івановича, хриплуватий і сильний, зметнувся над майданом, порушивши похмуру тишу:

— Прощай, Батьківщино! Ми вмираємо за тебе, за нашу волю! Вмираємо більшовиками! Смерть фашизмові! Прощайте, товариші!

Есесівець, який командував катами, люто загорлав. Офіцери швидко накинули зашморг на шию Луцеві. Вибили з-під ніг ящик від снарядів...

Зойкнула на площі якась жінка, закричала. Почувся плач. Кілька есесівців тримали Миколу Поцілуєва. Пістолетний постріл, яким він хотів покінчити з життям, виявився не смертельним. Тяжко поранений політрук не міг іти, тіло не корилося йому, але не зломленою була його воля — ні стражданнями від ран, ні жорстокими катуваннями, перенесеними в тюремній камері. На Поцілуєві був пошматований, закривавлений одяг, і там, де фашисти волокли політрука,— від машини до шибениці,— на землі лишився червоний слід. Під шибеницею він розтулив очі, останнім зусиллям підвів голову, прохрипів: «Смерть гадам!»

Один за одним проходили підпільники своїм останнім коротким шляхом, і ні поглядом, ні рухом, ні словом ніхто з них не показав фашистським катам свого болю, не принизив себе перед ними ні стогоном, ні розпачем.

Вони вмирали, як і жили, з ненавистю до тих, хто приніс на їхню рідну землю горе, кров і чорну ніч рабства. Вони не були фанатиками, кожен з них жагуче любив життя, але не тільки любив — боровся за нього. Їм, ще молодим, вмирати не хотілося, та вони не знали, що таке ставати на коліна, схиляти голову. Ніхто й ніколи не може навчити людину, як поводитись їй у свій смертний час перед лицем ворога. Ніхто, крім самого життя. Їхнє ж життя, просте, чисте й суворе, з його радощами й печаллями, з неповторними днями юності й грозовим повноліттям, і народило ту високу мужність, яку несли вони в серці, йдучи в свою останню путь брукованим майданом старовинного міста.

Тут, під стінами Ровно, в битвах за волю кістями лягали непокірні козацькі лицарі, ті, які сміялися в лице ворогам, кінчаючи життя страшною смертю на палях. Тут, на його брукованих вулицях, під посвист клинків і стукіт кулеметних тачанок, ішли в атаку червоні конармійці, мчали і падали з сідла на скаку, як Олеко Дундич, могила якого знаходиться в міському парку під зеленню кленів. Тут, біля цього сивого міста, билися за свободу Вітчизни і помирили воїни в сірих шинелях тяжкого сорок першого року... І до безсмертної слави синів своїх дописало місто того похмурого зимового дня імена Івана Луця, Миколи Поцілуєва, Марії Жарської, Федора Шкурка, Миколи Самойлова.

— Товариші, прощайте! Не забудьте про мою доньку! Не забудьте про наших дітей! Пам'ятайте нас! Відомстіть за нас! — то були останні слова Марії.

Афонін поклав міну на стіл.

— Обережніше! Краще шнуром. З укриття...

Ривок — і чека мінного запалу в мене у руці. Від болю в попечених пальцях темніє в очах. Та що цей біль, що ці нікчемні водянки...

«Відомстіть за нас!» Ще один ривок — друга міна приведена в бойову готовність. Сіма Афонін по-своєму перекладає начиння бляшанок, перевіряє запали в гранатах. І виходить у нього це вправніше, ніж у мене. Ми додаємо до вибухового запасу ще по гранаті, напихаємо в бляшанки гайок, болтів, цвяхів, усілякого іншого металевого мотлоху, що може посилити убійчу спроможність заряду. Все готове. Бляшанки загорнуті в газети, перев'язані шпагатом, до кожної прилаштовано по два цвяхи. Афонін виважує в руках один пакунок.

— Кілограмів чотирнадцять, не менше...

Всередині цих пакунків, під оболонкою металу й вибухівки, вже відлічував секунди й хвилини годинниковий механізм «пекельних машинок», і з кожним, майже нечутним ударом наближав ту мить, коли вичерпається заданий мінам час. Що станеться після того — вже від нас не залежатиме. Все залежатиме тоді від вогневого вихору і від того, скільки ворогів потрапить під його смертельний подих. Тепер треба пронести бляшанки в казіно-їдальню і прибити цвяхами знизу під дошки столів. Іншого місця для них там не було.

Наступив ранок — один із січневих ранків нового 1944 року. Галя і Ліза поклали в кишені по «лимонці», взяли важкі пакунки і вирушили в місто. Ховаючи під шапкою забинтоване обличчя, я перейшов до Валі Підкаурої. Квартира Лізи Гольфан спорожняла. Напередодні ввечері Ліза відвела своїх трьох дітей до знайомої, туди ж відправила доньку Ірина Соколовська. Жінці, яка брала на себе турботу про них, ми віддали гроші з портфеля Івана Луця, нічого в нас більше не було, щоб залишити маляткам. Гірко прощалися матері з дітьми, не легко віддавати їх у чужі руки в тяжку годину, та іншого виходу підпільниці не мали.

Квартира на вулиці Коперніка, 28 нагадувала того дня гуртожиток, де зібралися люди після тяжкої роботи. Татаринів і Мартинюк спали, повернувшись з нічного «полювання». Сіма Афонін прийшов сюди на годину раніше від мене і нервував, щохвилини визирив у вікно. Серов сидів, глибоко замислившись, механічно перегортав німецькі газети, але думки його були десь далеко. Валюша не виходила з кухні, не переставала плакати, і не було ні сили, ні слів, щоб утішати її.

Почувши в кімнаті голоси, Жора Татаринів прокинувся. Дізнавшись, що ми чекаємо повернення двох підпільниць, які мають замінувати офіцерське казіно, він почав розштовхувати Мартинюка. Той спросоння схопився, миттю сягнув рукою під подушку і, вгледівши, що тут усі свої, вилаявся крізь зуби — видно, й уві сні привиджалися йому чужі ненависні обличчя, в які посилав він кулі. Сашко Серов різким рухом змів зі столу газети.

Усі ждали. Коли ждеш з нетерпінням, то час тягнеться до неможливості повільно та мляво, і чим довше пливе кожна хвилина, тим більше відчуваєш, як напружуються до краю й от-от обірвуться нерви. Ліза і Галя вле-

тіли в квартиру тоді, коли, здавалося, вже не було ніякої надії на їхнє щасливе повернення. Навіть завжди спокійна Галя змінилася на обличчі. Міцно стулені губи, в очах хворобливий блиск, волосся вибилося з-під хустки. За ці півтори години вона змарніла. Худенька, завжди бліда, Ліза ледве трималася на ногах, спинилася біля порога і то розстібала, то застібала тремтячими пальцями стареньке пальто.

— Ми все зробили...

Недалеко від казино Лізу зупинив патруль. Жандармський офіцер підозріло поглянув на великий пакунок у її руках, та, почувши, що вона працює в казино, кивнув солдатам: «Пропустити!» Жандарми дивилися їй услід, аж доки не переконалися, що жінка справді зайшла в приміщення їдальні. Галя чекала подругу в «генеральській» кімнаті. Ранньої години в казино ще нікого не було. Вони швидко перекинули стіл ніжками догори, прибили пакунок прив'язаними до шпагату цвяшками, поставили стіл на місце й накрили скатертиною. Таку ж операцію проробили біля одного столу посеред великої зали. Після цього Ліза почала розпалювати печі...

Знову — чекання.

В Іри Соколовської у цей день був вихідний. Вона мала десь біля дванадцятої вийти в центр міста і, як тільки в їдальні пролунає вибух, повідомити нас, що міни спрацювали.

І ось стрілка годинника нарешті затулила риску з цифрою дванадцять. У кімнаті запала тиша. Якщо вибуховий «концентрат» не підвів, то хіба що якісь дві-три хвилини відділяло нас від тієї миті, заради якої готувалася вся операція. Проте від казино ми були далеко, і почути вибухів не могли, а Ірина не приходила.

Годинник показував першу. Пів на другу. Стрілка повзла... Ірини не було.

Що ж могло статись у німецькій офіцерській їдальні? Відмовили запали в мінах? Гітлерівці виявили бляшанки під столами? Або перше, або друге — інших причин я не бачив. Якщо нічого не сталося з самою Іриною. Мабуть, найбільше переживали Ліза і Галя. Вони нічого не говорили нам, але не важко було догадатися, про що думає кожна. Їм здавалося, що в нас уже виникли сумніви, чи ходили вони в їдальню взагалі, чи віднесли туди вибухівку. Галя кілька разів поривалася в місто. Ми не пускали її, заспокоювали. Заспокоювали і себе також.

Усі сиділи похнюплені. І коли побачили на порозі Любу Комаровську, зустріли її мовчанкою.

— Знаєте, що діється в місті? Партизани підірвали німецьке казино і готель! — вигукнула вона. — Багато вбитих і поранених. Їх вивозять машинами вже дві години. Фашисти страшенно перелякані. Офіцери порозбігалися з їдалень. Хтось пустив чутку, що з хвилини на хвилину злетить у повітря ресторан. Німці кинулися з приміщень як очманілі.

І в цей час вбігла Ірина Соколовська...

Напевне Іра не примусила б нас так хвилюватися і про результати диверсії ми знали б від неї значно раніше, якби вона, вийшовши з дому, не зустріла раптом на вулиці калькуляторку з казино Стефанію, в'їдливу й нахабну особу з фольксдойчів, яка в'юном звивалася перед німцем — шефом офіцерської їдальні.

— Ей, Соколовська, ходи сюди! Де твоя мила подружка Гніденко? Чому вона не на роботі? — запитала Стефанія.

— Звідки я знаю? Вона переді мною не звітується.

— Як це не знаєш? Ви ж разом живете. Ну тоді сама зараз же йди в казино. Не вистачало мені ще за офіціантками розсильною бігати.

— У мене вихідний день, відчепися! — огризнулася Іра.

— То й що з того! Чого я маю за вас, ледарок, посуд тягати? Ставай негайно до роботи, Гніденчиху свою заміниш. Невелика цяця, без вихідного не схуднеш. У наших німецьких вояків теж вихідних не буває. Чого стоїш? Чи, може, жандарма покликати, щоб за ручку провів тебе?

Соколовська з острахом зайшла у їдальню. Їй здавалося, що міни вибухнуть через кілька хвилин; вона поглядала на столи в залі, намагаючись угадати, під яким з них висить металева бляшанка, і моторошний холодок розливався по тілу. Однак змушена була братися за роботу. Розставляла на столах карафи з водою, розкладала ножі та виделки, наповнювала сільниці. Незабаром почали прибувати перші відвідувачі; декотрі підкочували до їдальні на машинах, прямо з фронту, що пролягав уже не так далеко від міста, і шеф казино всіляко намагався догодити їм, особливо есесівцям, які ввалювалися до зали натовпом.

Поступово приміщення сповнювалося гудінням голосів. Офіцери диміли сигаретами і, голосно розмовляючи,

стукотіли стільцями. Скоро вони заповнили всі місця. Інші тут же стояли групами, чекали на свою чергу.

Ірина востаннє зирнула на годинник, обвела поглядом переповнену залу, схопила пальто і вискочила на вулицю. Їй слід було б тікати якомога далі від казино, але неусвідомлене жагуче бажання поглянути на все, що мало статися, тримало її поблизу будинку, біля якого вишикувалися легкові автомашини.

Щоб згаяти час, Ірина зазирнула в комісійний магазин напроти, хвилин через п'ять вийшла звідти — і в ту мить гримнув вибух. На вулицю летіли віконні рами, цегла й якесь шмаття. За другим вибухом, ще гучнішим, вікна виплюнули вогонь, хмару крейдяного пилу й уламки дерева разом з металевими осколками. Два вершники, що проїздили повз казино, попадали на брук разом з кіньми. В приміщенні щось тріщало і валилося. Кричали поранені й контужені. З другого поверху, з готелю, ламаючи шиї та ноги, стрибали напівроздягнені офіцери.

Кинувшись геть від казино, Ірина вгледіла спереду посеред вулиці сіро-зелені шинелі. Звідусіль збігалися гітлерівці. Вулицю перекривали патрулі. Знаючи тут усі ходи й виходи, жінка повернула назад. Вскочила в коридор їдальні. І це врятувало її. Крізь потрощені двері, що вели до залу, валував дим, звідти чувся багатоголосий крик; кілька постатей, чорних, в обсмалених мундирах, виповзало в коридор. Ірина вибігла з чорного ходу на подвір'я. Там метушилися якісь люди; трое німців з господарської команди, які шойно підвезли до казино печений хліб, розмахуючи руками й лементуючи, бігли їй назустріч. А позаду, біля головного входу, гули мотори грузовиків.

Мешканців вулиці, німців і не німців, військових і цивільних, гітлерівці тут же мобілізували виносити з приміщення вбитих і поранених офіцерів. Опинилася всередині будинку й Ірина. Майже три години довелося їй тягати до машини трупи скалічених і понівечених, напівзбожеволілих фашистів. Вона мала змогу зблизька поглянути на результати роботи своїх подруг-підпільниць. Видовище було не з приємних. Іншим разом молодій жінці, мабуть, стало б моторошно, але в її пам'ять назавжди врзалося слизька бруківка невеликого майдану біля центральної міської вулиці й тіла товаришів, що погойдувалися на шибеницях. Іра була там, на майдані, в той день, коли зловісно стукотіли есесівські барабани, Вона не могла забути обличчя Жарської, Поцілуєва, їй

усе ще вчувалися передсмертні голоси Шкурка, Самойлова, Луця... І тепер, коли вона побачила на стінах кров ворогів, коли їй наказали виносити з-під уламків цегли щось безформне й розчавлене, в неї не було страху — тільки огида. Підлога в залі провалилася кудись униз. Потрошені столи та паркет були перемішані з німецькими мундирами. Стіна в «генеральській» кімнаті осіла й засипала вхід. Пробиваючись туди, гітлерівці розчищали шлях кирками й ломами. Стеля була пробита і в кількох місцях упала. Дерев'яні балки тріснули. Сходи, що вели на другий поверх, завалилися. Постояльці готелю кидалися згори на тротуар, видно, боялися нових вибухів.

Потрапивши мимоволі в «рятівну» команду, Іра не могла відразу прийти на квартиру Підкаурих, зате її розповідь була нагородою для всіх нас за нестерпні години чекання.

Приміщення шкіл, особняки та інші будинки, перетворені на офіцерські казарми, після диверсії у центрі міста миттю спорожніли. Oberсти і майори, гауптмани і лейтенанти поспіхом перебралися в розташування своїх частин і підрозділів.

Окупанти доживали в Ровно останні дні. Вже евакуювалися всі установи і відомства рейхскомісаріату. Виїхали чиновники з управлінського апарату різних окупаційних фірм. Залишили «столицю» України «крайовий комісар» доктор Беер, його права рука — Бот, їхні попихачі на кшталт петлюрівців Шарапановського, Сміяка, братів Дзиваків. Уся повнота «влади» перейшла до рук армії. Та не згортали гітлерівці своїх поліційно-каральних служб. Навпаки, «гехайме штатсполіцай» та СД «запрацювали» в прифронтовому місті ще з більшою активністю, педантично і вперто дотримуючись утвердженої схеми: всі «небезпечні елементи» мусять бути виявлені й ліквідовані, а заради цього необхідно загнати у душогубки стільки радянських людей, скільки в змозі пропустити через себе «спеціальна техніка» масового знищення.

Гестапівці шукали Галю Гніденко і Лізу Гольфан, розуміючи, що їхнє зникнення після вибухів у казино — не випадковість. Шукали вони й Іру Соколовську, не здогадуючись, що вона кілька годин була на місці події після диверсії. Шукали і «нічних мисливців».

Галі Гніденко не треба було пояснювати, що таке гестапо. Не довіряючи пістолетові, дівчина вибрала собі вірнішу зброю — виходячи в місто, клала в кишеню пальта гранату «Ф-1». Знала — «лимонки» вистачить лише на один раз, але цього буде досить, щоб не дати скрутити себе зненацька.

Наступного дня після вибухів у офіцерській їдальні Галя поспішала до Валі Підкаувої. Перед тим вона відвідала жінку, яка взяла до себе дітей Лізи та Ірини, й попередила її, що, можливо, матерям доведеться піти з міста, і якщо вони після визволення Ровно нашими військами не повернуться сюди, то нехай жінка напише про дітей родичам, адреси яких вона їй залишає...

В кінці вулиці Шкільної дівчина почула позад себе кроки. Озираючись, зрозуміла — тікати пізно. Чоловік у шкіряному пальті, рудому капелюсі й німецьких чоботях через хвилину накаже їй зупинитися. Їхні погляди схрестилися, і вона прочитала це на його обличчі.

Гестапівець швидким кроком перегнав Галю і загородив їй шлях.

— Один момент! Якщо не помиляюся, фрейлен із казино?

Різким рухом Галя висмикнула руку з кишені пальта. Вона кинула бойову гранату вперше в житті і не сумнівалася, що кидає її і востаннє. Та тільки дівчина забула про головне: спершу треба висмикнути кільце. «Лимонка» — штука невелика, зате масивна. Гестапівець не встиг відхилитися, ребриста граната влучила йому в обличчя. Цього виявилось достатньо, щоб ситуація склалася на користь Галі. Капелюх відлетів на тротуар. Падаючи, німець вихопив пістолет, але так і не вистрелив. Він лежав за кілька кроків від дівчини: чи то був приглушений, чи, може, боявся вибуху гранати. Галя позадувала, не відводячи очей од німця, потім щодуху кинулася в провулок. Усе обійшлося благополучно.

А години за півтори перед тим на волосинці висіло життя Сіми Афоніна. За ним, стріляючи, погналося двоє в цивільному. До них приєдналися жандарми і кілька солдатів. Сіма ледве врятувався, кинувшись у якийсь будинок, де, на щастя, був чорний хід на подвір'я з напіврозваленими дерев'яними сараями. Вночі Татарінова й Мартинюка фашисти обстріляли з автоматів біля приміщення, яке займали есесівці. Гітлерівці повсюди вивісили накази про «загальну евакуацію населення» на захід; усіх осіб віком від шістнадцяти до п'ятдесяти ро-

ків, як чоловіків, так і жінок, за відмову і переховування в місті чекала смерть. Залишатися в Ровно далі вже не було можливості.

— Що скажете, маузеристи, яке буде ваше рішення? — звернувся я до товаришів.

— А що тут говорити, — зітхнув Жора Татаринів. — Наступають на п'яти з усіх боків. Здається мені, треба йти в загін. Сподіваюсь, за ці кілька днів наші не встигли знятися з Клеванського масиву. Погода була поганюща, літаки не мали змоги пробитися до партизанів, а без боеприпасів... Варто рискнути. Ну а якщо медведєвців у цих краях уже немає, тоді одна дорога — через лінію фронту.

— Особисто я за те, щоб рискнути й піти в ліс. Припустімо, партизани вже вирушили на захід. За два дні вони далеко не зайшли. В крайньому разі спробуємо наздогнати, — Дмитро Мартинюк повернувся до Серова. — Ти як, Сашко?

Той, погоджуючись, кивнув.

— До лісу вирушимо сьогодні ж уночі, не пізніше завтра. Перед відходом стукнемо дверима востаннє, — я показав на міну, що лежала в парусиновій сумці, з якою раніше сестри Підкаурі ходили на базар. Маленька Валюша щойно пронесла цю міну через усе місто, взявши її у схованці, яку обладнав ще Поцілуєв біля складу утилю.

— Де ці двері? — глянув на мене Мартинюк.

— На залізниці. Ми підемо вдвох з Афоніним.

— Що ви! З вашими руками, з бинтами... Хіба ми самі не впораємося, — з докором кинув Татаринів.

— Ми це зробимо вдвох з Афоніним, — повторив я. — Ви вже досить підставляли голови під кулі. Всьому є межа. У людини не залізні нерви. Вам слід відпочити перед дорогою. Ще невідомо, що нас чекає в дорозі, там ви будете кращими бійцями, ніж я. Не заперечуйте, хлопці. Усі ми маємо і власні рахунки з фашистами. Я маю теж. Сімо, збирайся!

...Залізниця, що майже по прямій пролягала через місто, була тепер єдиною артерією, яка зв'язувала гітлерівські війська на фронті з їхніми ближніми й дальніми тилами. Радянська авіація бомбардувала транспорт ворога з повітря, але останнім часом погода була несприятлива, літаки не з'являлися, й ешелони один за одним мчали від Здолбунова і в зворотному напрямку, перевозючи живу силу, техніку.

Недалеко від фабрики валянків стояв семафор. Час від часу лунав протяжний дзвінок, семафор відкривався, і колеса ще одного состава проносилися мимо.

Та ось настало коротке затишшя. І троє гітлерівців, які охороняли полотно, почали віддалятися від мене. Поглядаючи в бік солдатів, з міною в руках я виповзаю із рівчака. Від полотна мене відділяють якихось двадцять метрів. Під руками тверда промерзла земля. Набухлі пальці, на яких тріскається шкіра, коли я згинаю їх, немаче дерев'яніють, та я не думаю про біль, не відчуваю його.

Діставшись до рейок, починаю копати. Лезо ножа копірсає щербінь, пісок летить в обличчя. Бинти давно розмоталися. Мені погано видно своїм одним не зав'язаним оком, я зриваю пов'язку і відчуваю, як разом з брудною засохлою марлею від обличчя відстає шкіра. Вставляю в міну запал з прикріпленим до кільця шнуром. Трохи відгинаю кінці чеки. З пальців капає кров. Обережно розмотую шнур, відповзаю назад, у рівчак, а звідти — до паркану фабрики валянків.

Сіма Афонін лежить за товстим деревом. Ще вчора, тікаючи від жандармів, він упав і звихнув руку. І нікому не сказав про це. Не признався, коли й на залізницю йшов, посоромився, щоб не подумали, ніби злякався.

Бачу, як він кривиться від болю, і пробую втішати його:

— Ти потерпи, Сімо, зараз ешелон буде. Підривати мемо перший, який з'явиться.

Проте перший пройшов з якимись підозріло низькими платформами. Побоюючись, що то порожняк, ми не чіпали його. Та відразу ж слідом за ним з боку Здолбунова замигав вогниками другий состав.

І знову залізниця підносить нам прикру несподіванку — троє гітлерівців, промірявши кроками відведену їм ділянку полотна, повернулись і наближаються до нас. Ураз помічають розритий пісок та гравій, натикаються на шнур. Один із солдатів миттю вмикає електричний ліхтар, тривожно моргаючи ним, кидається назустріч гуркотливому поїзду.

Та состав, не спиняючись і не гальмуючи, мчить по рейках. Я вже добре бачу ланцюг затемнених пасажирських вагонів і встигаю подумати про те, що добре було б, якби в цих вагонах-пульманах та їхало якомога більше гітлерівців, якби кожне купе було забите ними. Тут же я відчуваю, що не зможу смикнути шнур, бо

пальці не слухаються мене. Я не в силі навіть поворухнути ними.

— Шнур! — кричу Афоніну. — Хапай шнур!..

Він розуміє мене. Лівою перехоплює цупку мотузку...

Спалах і грім. Миттева блискавиця поглинає темряву. Чорна металева туша паровоза наче закректала, на всі боки вдарили струмені пари, і паровоз повалився під укіс, пробивши замерзлу гладь води, що блищала в низині. Вагони налітали один на одного з гуркотом і скреготом.

Ми з Сімою кинулись у темні провулки збудженого вибухом міста.

Десь позаду, за пеленою снігової січки, що висить над землею, залишилося Ровно. Попереду — ніч. Блукаючі ворожі дозори. Полохливий тріск автоматів. Відлуння артилерійської канонади — далеке й глухе, як весняний грім. Ліза Гольфан та Ірина Соколовська розмахують руками, щоб зігрітися. Одяг на них настовбурчився і лопотить, наче бляха. Коли ми переходили Горинь, Іра й Ліза провалилися під лід. Галя Гніденко з Сімою і я через силу витягли їх з крижаної купелі. Тепер у них обох зуб на зуб не попадає. Але вони йдуть, не скаржаться. Не скаржиться й Галя, хоч давно вже шкутильгає, намулявши до крові промоклі ноги в старих чоботях. У Сіми горить вогнем вивихнута рука, він несе її на перев'язі. Я почувуюся не краще. Бинти на руках позмерзалися, на обличчі — суцільна рана, вона гноїться, не можу навіть як слід відкрити рота, зашкарубла пов'язка прилипла до щетини неголених щік.

Десь на половині шляху нас помічає група озброєних націоналістів. Горлаючи, біжать навперейми. Ми тікаємо в ярк. Гримлять постріли. Падаємо. Схоплюємось і знову біжимо, намагаючись не загубити один одного, довго кружляємо вибалками, робимо добрячий гак, щоб обминути небезпечну місцину. Та як не є — все ближче просуваємося до Цуманських лісів. Що чекає нас попереду? Хто зустрине там? Свої, друзі чи вороги?

На сході починає ледь-ледь сіріти край неба. В даліні видніє темна смужка лісу. Підбадьорені, прискорюємо крок. І зненацька — окрик з ночі: «Стій!», іржання коней. Постріл. Темні силуети вершників виникають ліворуч і праворуч, оточують нас. По замерзлій землі стучо-

тять копита. З вигуків, що долинають, уже зрозуміло — мчать кінні бандерівці. Вони наближаються.

Ми стаємо поруч, плече до плеча, спина до спini. Заховатися ніде. Попереду вимальовуються приземкуваті будівлі якогось хутора, кілька садиб. Добігти туди не встигнемо, доженуть. Вихоплюємо з кишень гранати. Всі мовчать.

— Живі не здамося, не здамося...— шепоче Галя.

Я затискую зубами кільце «лимонки», боюся, що пальцями не висмикну.

Довга черга з автомата, з нашого, радянського автомата, полосує передранкову імлу. До неї приєднується ще одна, автомати б'ють десь близько. Вершники, не доскакавши до нас, різко повертають коней і щезають примарами в сутінках.

— Гей, люди, сюди! Підходьте, не бійтеся!

Нам гукають від хутірця. Там з'являється кілька постатей. Хто вони, що за люди? Один відокремлюється, простує до нас. Ми напружено вдивляємось, і очам своїм не віримо — Жора Татаринів, з автоматом! Наш Жора, який разом із Серовим і Мартинюком вирушив з міста на дві години раніше. Ми мали зустрітися на околиці Ровно, але умовлене місце довелось обходити і їм, і нам, бо там виявилось ціле стовпище німецьких бронетранспортерів.

Під повіткою стоять озброєні чоловіки в цивільному. За кілька хвилин ми дізнаємося про те, що нас урятувала від бандерівських куль передова застава партизанського з'єднання Василя Андрійовича Бегми. Чийсь сильні руки стискають мене в обіймах. Галя тихо плаче, припавши до грудей бородатого високого партизана.

Удосвіта 2 лютого 1944 року в Ровно ввірвалися кіннотники з червоними зірками на шапках. Чергами з автоматів і шашками пробилися вони до центру міста. Один з них, притримавши гарячого скакуна, підвівся на стременах і клинком сколупнув із стіни будинку табличку з написом «Гітлерштрассе». То був ескадрон бійців-тувінців 31-го полку 8-ї гвардійської кавалерійської дивізії. Війська 13-ї армії генерала Пухова і партизанські з'єднання Василя Андрійовича Бегми, Івана Пилиповича Федорова та комісара Луки Єгоровича Кизі разом вибили гітлерівців з українського міста.

Коли затихли вибухи й замовкли кулемети, гвардійці-кіннотники риссю пройшли повз парк Шевченка, са-

лютуючи шашками могилі Олеко Дундича. Вони віддавали війську почесь полум'яній юності своїх батьків і всім тим, хто віддав життя за нашу Вітчизну. Ровенчани плакали й припадали до їхніх пропахлих порохом і потом полушубків, до витертих солдатськими чобітьми стрепен, до партизанських пропалених шинелей...

Я підійшов до високого будинку з колонами і на мить спинився — переді мною височів той самий будинок, де зовсім недавно щетинився колючий дріт, бовваніли есесівці-автоматники, з воріт якого мої бойові побратими чекали появи гауляйтера Коха. Над будинком майорів у хороводі сніжин червоний прапор.

Не пам'ятаю, як підіймався широкими сходами. Як відчиняв двері. З тих хвилин лише запади у пам'ять наспіх забиті фанерою вікна, автомат з круглим диском на канопі й погони генерал-майора. Ці погони належали невисокому чоловікові в кітелі, який схилився над столом і водив олівцем по карті.

Я стояв на порозі, зарослий, неголений, у своєму вже зовсім подертому, благенькому пальті. Побачив генерала і розгубився, гадаючи, що потрапив не в той кабінет.

Та кабінет був той самий. Генерал підвів голову, і на мене глянули сірі очі Василя Андрійовича Бегми.

Я відчув його руки на своїх плечах, і щось гаряче, задушливе підступило до горла, здавило груди. Ми стояли серед кабінету, обнявшись, і мовчали.

А на столі лежала карта. Червоні стріли, накреслені на ній, цілилися на Захід. Туди, де зеленіли ліси й височіли гори Польщі.

Війна прокотилася через Ровно. Та війна ще не скінчилася...

Розділ I

НОВЕ ЗАВДАННЯ

Над містом висіла червнева спека. Крізь розчинене вікно лилися промені сліпучого сонця. Здавалось, навіть стіни дихають розпеченим повітрям. А залишити кабінет не можна було й на хвилину.

Переді мною на столі височіла безліч паперів. Обов'язки завідуючого відділом державного забезпечення обвиконкому виявилися нелегкими. 1944 рік. Зовсім недавно наші війська визволили Ровенську область від окупантів. Ще не встановився чіткий, злагоджений робочий ритм, багато чого не вистачало, а життя вимагало свого.

Останнім часом роботи додалося ще більше — мене затвердили секретарем Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, заподіяних гітлерівцями на Ровенщині. Відомості про розстріляних, закатованих, загнаних у фашистську неволю радянських людей, про завалені трупами рови, про зруйновані підприємства, колгоспи, спалені школи, розбиті залізничні станції, пограбовані музеї щодня надходили з навколишніх міст і сіл. Папки на моєму столі швидко розпухали. Матеріали про злочини гебітскомісара оберштурмбанфюрера СА Вернера Беєра та його поплічників вже становили кільканадцять томів.

Члени комісії домовилися провести чергове засідання наступного дня. Попереду мене чекала напружена, безсонна ніч.

Та зосередитися не вдалося. Задзвонив телефон.

— Вас запрошує товариш Бегма. Не затримуйтесь, будь ласка,— сказали у трубі.

Виклик був невчасний, але знаючи, що Василь Андрійович без причин не відриває людей від роботи, я замкнув папери у сейф і поспішив до обкому.

Бегма вийшов із-за столу твердим, важкуватим кроком. Кітель з генеральськими зірками на погонах щільно облягав присадкувату постать секретаря обкому, біла смужка комірця ще чіткіше відтіняла засмаглу шию. Очі — добрі й уважні, на обличчі — свіже мереживо зморщок, а скроні посріблені сивиною... Тривожні місяці, проведені в тилу ворога, у боях, рейдах, лісових землянках, залишили відбиток на обличчі колишнього херсонського ливарника, який став партійним і державним діячем, а на війні — партизанським генералом.

У кабінеті я побачив ще трьох чоловіків, які сиділи у кріслах біля столу.

Бегма їм сказав:

— Ось і товариш Новак. Прошу, знайомтеся...

Два чоловіки середнього віку у темних цивільних костюмах допитливо, ніби оцінюючи, розглядали мене. На третього я сам дивився з подивом, силкуючись зметикувати, що могло привести до кабінету секретаря обкому партії цього чорнявого молодого офіцера, одягненого у мундир польського полковника.

Чоловіки в цивільному, злегка підвівшись, вклонилися. Офіцер простяг мені руку, вкриту синюватими цятками від вугільного пороху, що в'ївся у шкіру:

— Полковник Квятковський.

Василь Андрійович мовчки відійшов до вікна. По його обличчю я зрозумів натяк на адресу гостей: «Ні, друзі, про свої справи ви й починайте, чого ж там...» Здається, і полковник зрозумів це. Він рішуче лягнув себе долонями по колінах, рвучко встав. По-російськи говорив нелогано, але з добре мені знайомим польським акцентом.

— Спробую коротко викласти суть справи,— він на мить затримав погляд на карті, що висіла на стіні.— Становище на фронті вам відоме, товаришу Новак. Червона Армія успішно розвиває офензиву*. Не за горами той час, коли і польська земля буде очищена від окупантів. Разом з вашими дивізіями ведуть наступ і частини Війська Польського, сформовані в Радянському Союзі. Проте, як свідчать події на воєнному театрі, наш спільний ворог не має наміру складати зброю. Визволення Польщі вимагає від нас, поляків, активізації всіх патріотичних сил у країні. Наше завдання — розширювати й поглиблювати фронт боротьби проти фашистів на окупованій польській території. Польська робітничка партія продовжує згуртовувати у воеводствах та повітах бойові загони**. Ці збройні сили спочатку називалися Гвардією Людовою. Гвардійці завоювали великий авторитет і популярність серед народу. У січні нинішнього року Гвардію Людову реорганізовано в Армію Людову. Незабаром до неї приєдналися частини підрозділів народної міліції РППС, загони «Союзу боротьби молодих», деякі загони БХ (Батальйонів хлопських), створені партією «Стронніцтво людове», а також окремі загони АК (Армії Крайової), очолювані офіцерами-патріотами.

По той бік фронту у нас чимало відважних партизанських командирів, керівників підпілля. Це вихідці з робітників, бідного селянства. Вони щиро віддані ідеям нової демократичної Польщі й мужньо борються за визволення рідної землі від фашизму. Але ж війна... У кривавих сутичках полягли сотні кращих товаришів, комуністів, загартованих бійців. На зміну їм прийшла молодь, часом без досвіду, без військової підготовки. Вона

* О ф е н з и в а — (пол.) — наступ.

** Польська робітничка партія (ППР) була створена в 1942 році на базі революційно-патріотичних організацій, що об'єднували в Польщі у 1939—1941 рр. членів Комуністичної партії, діячів лівого крила соціалістів, «людовців», а також поляків-патріотів, які стали в роки війни на революційні позиції.

потребує допомоги й розумного спрямування, особливо якщо врахувати усю складність становища в Польщі сьогодні...

Полковник запалив цигарку, брови зійшлися на перенісці.

— Крім Армії Людової на території так званого генерал-губернаторства виникли й інші збройні частини та групи. Ними керують різні партії, яких у нашій країні,— Квятковський зітхнув,— ніколи не бракувало щодо кількості... Деякі загони, приміром НСЗ — народові сили збройні, відверто реакційні, вони діють за вказівками із Лондона. Емігрантський польський уряд у Лондоні та його емісари у Польщі плетуть тенета антинародної політики. Прем'єр Сікорський загинув за досить загадкових обставин під час катастрофи англійського літака. На арені з'явився Миколайчик, людина недалекоглядна, правої орієнтації, він вдається до неприхованих авантур, займається політичними чварами. У Лондоні без захоплення дивляться на карту, спостерігаючи за наступальними операціями радянських військ, за їх просуванням до Вісли. Це виводить Миколайчика та його міністрів з рівноваги. Гітлерівці винищують польський народ як націю — на це лондонським «правителям» наплювати, їх хвилює інше: як зберегти у Польщі старі порядки. Тому вони спрямовують зусилля верховодів націоналістичних профашистських зграй на протидію демократичним силам. Розрахунок у панів міністрів простий: зломити ці сили, доки Польща буде визволена Червоною Армією від окупантів, і захопити провідні політичні позиції в країні. Армія Людова змушена боротися на два фронти: з гітлерівцями і з внутрішньою реакцією.

Плани уряду в еміграції та його гра нам зрозумілі. Однак про це не мають уявлення сотні рядових солдатів тих же загонів АК чи навіть НСЗ. Вони наївно вірять казкам, ніби їхні збройні частини створено для боротьби проти фашистських загарбників.

Є ще одна важлива обставина. На території Польщі активно діють партизанські загони і диверсійні групи, у яких об'єдналися польські патріоти та радянські громадяни, здебільшого колишні військовополонені. Як правило, ваші бійці діють спільно з воїнами Армії Людової, підтримують зв'язок з підпіллям нашої Робітничої партії.

Безперечно, я намалював далеко не повну картину становища у Польщі. Мабуть, чимало зі сказаного не

новина для вас, але мені хотілося хоча б побіжно викласти основні аспекти політичної ситуації, перш ніж повідомити про мету нашого приїзду до Ровно. Товариш Бегма нам розповів про вас, про вашу діяльність у підпіллі під час гітлерівської окупації Ровенщини. І якщо наше прохання виявиться недоречним, то, повірте, образи не буде. Ми розуміємо, у вас тепер є сім'я, і кожна людина має право...

— Вибачте, полковнику,— перебив я Квятковського,— здається, ви віддаляєтесь від теми бесіди. Кажіть усе відверто й прямо, адже наших дружин тут немає.

— Маєте рацію,— посміхнувся Квятковський.— Отже, якщо ви дасте згоду, товаришу Новак, вас перекинуть за лінію фронту, у Польщу. В один із районів, де базуються загони Армії Людової. Ваше завдання буде полягати в тому, щоб координувати дії польських та радянських партизанських частин. Ось про це нам і доручено поговорити з вами.

Полковник Квятковський та його мовчазні супутники пішли до міста. У них в Ровно були ще якісь справи. Ми з секретарем обкому залишилися вдвох.

— Бачу, хороший хлопець отой полковник. Не інакше, з шахтарів, руки у нього...

— Не про це думаєш. Хвилюєшся. Знаю.— В очах Василя Андрійовича не залишилося й сліду від спокійної добродушності.— Ось так слухаєш польських товаришів і мимоволі згадуєш,— понизивши голос, продовжував Бегма,— скільки нашого брата йшло за тридев'ять земель в ім'я цього слова «допоможіть»! Йшли без зайвих балачок, не вимагали нічого в заміну. Найдорожче залишали — Батьківщину, рідний дім, сім'ю... Іспанія, Китай, Монголія... Тепер — Польща. А завтра куди доведеться, а післязавтра? Ех, складна це річ — життя комуніста. Значить, Польща. І ти вже, бачу, вирішив.

— Вирішив.

— Та я й не сумнівався...

І як три роки тому, коли я отримував від Бегми перше завдання — створити в Ровно підпілля, слухаючи його неквапну мову, дивився на нього й запитував себе: звідки у цієї простої людини така гострота думок, незаперечна логіка у розборі складних питань? А вони, ці питання, виникали раптово, одне за одним. Як і тепер, у зв'язку з новою роллю, котру я твердо вирішив узяти на себе...

Не про велику стратегію і не про глибини політичної дипломатії вів мову Василь Андрійович. Він торкався звичайних життєвих речей, часом аж занадто буденних, на перший погляд незначних деталей, але таких, які, без сумніву, виникнуть на моєму шляху в незвичайних обставинах за кордоном, в поки що невідомому мені генерал-губернаторстві.

Бегма висунув із столу шухляду, вийняв архівну папку, розвернув у місці закладки, пробіг очима сторінку, списану від руки, і показав мені.

— Пам'ятаєш?

Це була заява, написана мною ще 22 червня 1941 року. В ній, звертаючись до секретаря Ровенського обкому партії товариша Бегми, я просив направити мене в тил фашистських військ, щоб вести там розвідувально-диверсійну роботу. На той час Польща була глибоким тилом гітлерівців.

І ось тепер, через кілька років, моє бажання зійшлося з необхідністю.

— Хай цей папір залишається у вас,— сказав я Василеві Андрійовичу.

— Гаразд,— кивнув той.— Я збережу заяву, колись покажу її тобі ще раз. Думаю, Терентію, цього разу ми розлучаємося ненадовго.— Він перевів погляд на стіну, де висіла карта.— Рік сорок четвертий — не те, що сорок перший. Та й ми вже іншими стали...

І знову, як колись під Новоградом-Волинським, я вийняв свій партійний квиток, мовчки віддав його секретареві обкому.

Наступного ранку, нашвидкуруч здавши справи в облвиконкомі, я разом із полковником Квятковським вилетів до Москви.

З вікон двоповерхового будинку, що стоїть у провулку в районі Арбату, видно дворик, кущі бузку. Зрідка вартовий міліціонер відчиняє ворота, перевіряє перепустку, відступає убік, і у двір в'їжджає легкове авто або торохтливий мотоцикл. Через хвилину чути скрипіння дубових сходів, в коридорі стукають двері, і все затихає...

У будинку йде своє, не зовсім звичайне життя. Мешканців небагато, до того ж вони весь час змінюються. Одні від'їжджають, інші приїжджають і розташовуються у кімнатах, що звільнилися. Тут не заведено відвідувати

один одного, та й часу для цього немає. Ми, мешканці будинку, зустрічаємося лише вниз, в їдальні. Невелику залу з вузькими вікнами із кольорової скляної мозаїки в обідню годину заповнюють люди у напіввійськовому одязі. Обмінюємося посмішками, говоримо про останні повідомлення Радянського Інформбюро, про погоду. Російські слова перемішуються з болгарськими, чеськими, угорськими, німецькими.

Моя кімната схожа на інтендантську каптерку. На підлозі біля ліжка — купа обмундирування: шинель кольору хакі, френч, бриджі, згорнута плащ-палатка, ватянка, на стільцях розкладено запасні диски до автомата, лежать польова сумка, баклажка, бінокль. Стіл застелений великою картою.

Місце майбутньої висадки вже відоме — це район поблизу міста Кельце. Його, як і всю територію Келецького воєводства, мені належить ретельно вивчити, запам'ятати кожен міст, залізничну станцію, село.

На шостий день перебування у Москві до моєї кімнати зайшов білобровий капітан. На його гімнастерці поблискували два ордени Червоного Прапора. Він розгорнув поверх карти на столі довгий парусиновий пакунок. Любовно погладив долонею.

— Перед вами — зброя спеціального призначення, — пояснив капітан. — Застосовується залежно від обставин: можна ліквідувати вартового або регулювальника, водія автомашини чи мотоцикліста. Гвинтівка, майже безшумного бою, має особливі переваги під час операцій у населених пунктах. Вогонь ведеться із укриття; стріляти бажано тоді, коли поряд гудуть мотори чи є якісь інші шуми. Не доводилося мати справу з такою зброєю?

— На жаль, ні. Якби у сорок другому в Ровно хто-небудь запропонував таку річ, наші підпільники дали б за неї дорого.

— Розумію. Тоді у нас ще не було безшумок. Цей інструмент створено на замовлення партизанів, — капітан посміхнувся. — І відгуки непогані. Гадаю, що ви також не відмовитесь захопити з собою кілька таких гвинтівок. Знадобляться.

За годину ми зійшли вниз. Біля воріт чекала машина. Капітан вийшов поблизу Курського вокзалу, і газик помчав мене далі, на аеродром. Того дня я мав завершити ще один короткотерміновий курс «наук» — зробити третій і останній стрибок з парашутом.

Кілька днів тому я стрибав уперше в житті. У літаку, крім екіпажу та інструктора, нас, пасажирів, було двоє. Коли інструктор зачепив за трос карабін, відчинив бортовий люк і разом з потоком завихреного повітря в машину увірвалося ревіння моторів, мій сусід з острахом відсахнувся, позадкував, кумедно закліпав довгими рудуватими віями. На його високім чолі заблищали краплини поту. Та він зумів узяти себе в руки, нечутно засміявся, оголивши металеві зуби, нахилився до мене, крикнув: «Форвертс, камрад, форвертс!», заплющив очі і пірнув головою вниз у порожнечу.

Я йшов другим. Мабуть, моє обличчя теж не сяяло захопленням у ті хвилини. Далеко-далеко внизу повільно гойдалася, пливла земля, змією вигиналась дорога, вдаль, під лісом, виднілися розкидані сірникові коробочки-будинки, блищало проти сонця маленьке, наче іграшкове, озерце.

Такі краєвиди з вікна літака здаються напрочуд милими, та зовсім інше відчуття, коли між землею і тобою немає нічого, крім вібруючої металевої закраїни люка.

Приземлилися ми з німцем досить вдало. Це був веселий молодий чоловік років двадцяти п'яти. Немилосердно перекручуючи російські слова, жартував, насміхався над собою і наді мною, згадуючи наше замішання в літаку. Таким він і залишився для мене — смішливим, говірким, трохи метушливим. Згодом нам довелося побачитися ще раз, але вже за інших, досить-таки драматичних обставин.

Навколо транспортних літаків метушилися люди. Вантаження йшло повним ходом. Череваті фюзеляжі поглинали ящики з вибухівкою, зброєю, боеприпасами, продовольством, мішки з медикаментами, газетами, журналами. Я поглядав на сонце, що повільно хилилося до горизонту. Вся наша група вже була готова до вильоту. Капітан Долецький, поручники Антоні Якуш та Владислав Глиба стояли осторонь, палили цигарки, спостерігали, як наші радисти — височезний Рогаль та вайлуватий Смоляк — обережно загортали у парусину радіостанцію «Маяк».

Капітан Долецький жартував з хлопцями:

— Вояки, будьте уважні, щоб халепа не трапилось. Наплутаєте від страху та ще почнете замість парашут-

ного кільця за навушники смикати. Доведеться тоді вам розмірковувати в повітрі, як капрал Щепанський. Не чули про таку історію? Ну, то послухайте. Сталося це під Варшавою, — випускаючи кільця диму, з серйозним виглядом вів Долецький. — Дали капралові Щепанському завдання: вилетіти в певний квадрат, приземлитися на парашуті в лісі, а там одержати далші інструкції від підхорунжого Шльонзи, який мусив зустріти Щепанського. Вистрибнув капрал з літака, падає. Щепанський ухопився за кільце, а парашут не розкривається. Він за кільце запасного парашута — смик-смик... Марно! І запасний відмовив. Падає капрал Щепанський каменюкою і думає: «Хай йому біс, не вистачало, щоб підхорунжий Шльонза запізнився і мене не зустрів унизу. Тоді взагалі кепсько буде»...

Нарешті вантаж у літаках. Солдати сідають у кузов грузовика, махають нам пілотками на прощання і від'їжджають. Командир авіаланки, велетен двометрового росту, у комбінезоні, прямує до нас, повідомляє: метеозведення сприятливе, не пізніше як за годину одержимо «добро» на виліт.

Швидко стемніло. На мить спалахнули вдалині прожектори, освітили злітні доріжки й згасли. Несподівано, розмалювавши темні шиби аеродромних приміщень, на всю широчінь небокраю з землі бризнуло різнокольоровими зорями. Москва салютувала на честь нової перемоги Червоної Армії. Море вогнів, що розлилося в небі столиці, здавалося мені захоплюючим, казковим видовищем. За останні роки я не бачив не тільки фейерверків — не бачив світла звичайних ліхтарів біля під'їздів будинків, звук до вулиць, що причаїлися, закутані чорнотою ночей. А над Москвою злітали, розсипалися й падали яскравими краплинами вогняні букети, і хоч вони ще нагадували про війну, їхнє сяйво зігрівало серце.

Стрілки годинника наближаються до одинадцятої. З хвилини на хвилину може пролунати команда на виліт. Невже полковник Квятковський так і не прийде побажати нам щасливої путі?

Та ніби розвіюючи мої сумніви, краєм бетонного поля затанцювали синюваті смужки світла від фар машини. Ще не побачивши Квятковського, почув виск гальмів і баритон полковника:

— Прошу не гніватися, товариші, затримався. Як тут у вас, все в порядку? Нудьгуєте, хвилини лічите? Майоре, портфель! — гукнув він через плече у темряву.

Квятковський відвів мене вбік.

— Тримайте.

Портфель був важкий, чимось туго набитий.

— Тут п'ятдесят тисяч окупаційних злотих, до д'ябла їх... Через них ледве не спізнився. Грішми розпоряджайтеся на місці як знаєте. Злоті не зайві будуть для потреб Армії Людової та підпільників. А ось це ваші особисті документи. До речі, друже, дозвольте привітати вас з присвоєнням...

Заревіли мотори, під літаком знялася хмара куряви. Притримуючи кашкета, Квятковський тряс мою руку, силкувався перекричати потужний гуркіт машин:

— ...Звання... овника... Війська Польського... чуєте?

Через кілька хвилин три літаки ЛІ-2 піднялися в повітря. Описавши широке коло над Москвою, лягли на курс.

Розділ II

ПАРАШУТИ НАД СЕКЕРНО-РАТАЙЄ

Тугий струмінь холодного вітру жбурляє мене назад, до хвоста машини. Міцний ривок, і над головою спалахнув купол парашута. Земля наближається швидко. П'ять вогнищ, розкладених літерою «Т», здавалися з літака кволими світлячками, тепер вони розгоряються яскравіше. Вітер зносить мене убік, вогнища повільно віддаляються. Напружуючи зір, вдивляюсь униз. У ту ж мить перед очима виникає густа темна скатертину. Чую тріск гілля, колючі голки дряпають обличчя. Чоботи поринають у щось м'яке, податливе. Майже не відчуваю поштовху. У ніс б'ють п'янке пахощі глици. Навколо — молодий сосняк. Купол парашута шовковою накидкою лягає на маленьке деревце.

Поспіхом звільнившись від парашутних ременів, намагаюся пробую, чи на місці диск автомата, пригинаючись, відбігаю подалі і падаю біля підніжжя крилатого дуба.

Небо все ще посилає на землю «гостинці». Мені видно, як мигтять світлими плямами куполи вантажних парашутів, вони пірнають у темряву хащів і щезають там. На місцях, де гаснуть білі парасолі, лунають пожвавлені

голоси людей, звідти доносяться радісні окрики, слова наказів.

Мій парашут теж помітили. До нього наближається кілька темних силуетів. Зірвавши з деревця шовк і не виявивши вантажу, незнайомці голосно, підбадьорююче кличуть:

— Скочек! Скочек! Ходзь ту, товажишу! *

Не дочекавшись відповіді, поляки згортають біле полотно й відходять, здивовано перемовляючись між собою. Я все ще тримаю палець на спусковому гачку, повільно підіймаюся і прямую вслід за ними.

Подерті ватянки, підперезані ремінними поясами колись модні пальта, селянські свитки й німецькі шинелі, кашкетки, фетрові капелюхи, трофейні гвинтівки й кулемети, драні, скріплені дротом черевики, саморобні постолі, польські мундири й напівзотлілі, пропотілі наскрізь російські гімнастерки... І обличчя — зарослі, стомлені, суворі й усміхнені, радісно збуджені й недовірливо стримані.. Все це виринуло переді мною з лісового мороку, залите багряними відблисками багать.

Капітан Долецький стоїть з розкритою коробкою «Казбека», до нього жадібно тягнуться десятки рук. Поряд з капітаном — поручники Якуш і Глиба, радист Броніслав Смоляк з рацією за спиною. Їх обіймають, ляскають по плечах, закидають безліччю запитань і не дають відповідати на них, бо говорять усі й відразу, наперебій.

Партизанів захоплює все: мундири скочеків, глянець прикладів новеньких автоматів ППШ, аромат московських цигарок, жовті ремені портупей. Господарям лісу хочеться хоча б доторкнутися до гостей; їм наче не віриться, що парашутисти — не примари, які виринули з ночі, а живі, реально існуючі люди.

Гурт партизанів розступився, пропускаючи наперед високого гнучкого хлопця. З-під сукняної пілотки, хвацько зсунутої набакир, кучерявилось світле, як льон, волосся. Він підійшов до мене пружним, легким кроком.

— З щасливим прибуттям, товаришу полковник! Я старший групи. Які будуть розпорядження?

Потиснувши йому руку, я запитав:

— Мішки та парашути зібрано всі?

— Усе навантажено на підводи. Можна вирушати.

* Парашутист! Парашутист! Йди сюди, товаришу!

Ми приземлилися поблизу села Радковіце у лісі Сержерно-Ратайе. Групу, що зустріла нас, надіслало командування загону Армії Людової, який розташувався у районі села Качка.

Не виймаючи карти, я перевіряв себе, пригадував... Село Качка розкинулося у напрямку до Сухеднювського лісу. Йти доведеться без доріг, навпростець, крізь зарослі й хаші.

Обоз рушив. Тихо скрипіли підводи. Поганяючи коней, незлобиво погейкували один на одного їздові-селяни із Радковіце. Вони не були бійцями партизанського загону, проте, незважаючи на небезпеку, допомагали Армії Людовій. І цього разу мешканці села з готовністю відгукнулися на прохання партизанів виділити транспорт для перевезення бойового вантажу.

Тримаючись за полудрабок, я мовчки крокував ліською нев'їждженою стежкою. Поки що все йшло добре. Вдалий політ, успішний прорив у ворожий тил над лінією фронту, точний вихід машин у визначений район.

Над землею здіймався туман. Несміливі бліки раннього світанку оживили ліс. Коні, підводи, люди з гвинтівками тьмяно виступали з напівпрозорого блідого мороку. Прокидалися птахи. Шуміли листям віковічні дуби. Здавалося, ніщо не може порушити суворого лісового спокою: ні війна, ні плин часу.

Коли перше проміння сонця доторкнулося до верхів'їв дубів та сосон, з-під дерева, поваленого бурею, підвелось двоє.

— Кто іде?

Партизанський пост переконався, що йдуть свої, і пропустив обоз. Повіяло димком, запахло сіном і варивом. Десь недалеко дзюрчав струмок, на землі виднілося зрубане гілля, купи листя і хвої, темнів попіл згаслих вогнищ. Ще не видно було людей, та ми вже знали, що заїхали на територію розташування загону Армії Людової, де мені та моїм друзям належало розпочати своє нове партизанське життя.

Партизан, що супроводжував мене, кивком голови вказав на кількох військових, які сиділи під величезним дубом, диміли цигарками, жваво розмовляли. Перед офіцерами лежала карта, розстелена на траві.

Молодий полковник, зачувши кроки, підвів голову, швидко підвівся на ноги, і я потрапив у його міцні обійми.

— А ми думали, ви ще відпочиваєте. Не хотілося будити вас так рано. Вітаю, товаришу Петер, вітаю! Радий бачити тебе. У польоті обійшлося без пригод? Як почуваетесь? — невимушено, відразу перейшовши на «ти», заговорив він, і мені здалося, що я вже не один рік знаю цього худорлявого, стрункого офіцера, хоча зустрівся з ним уперше в житті.

У полковника Мочара обличчя засмагле до чорноти, високе чоло й важкувате вперте підборіддя. Густе хвилясте волосся акуратно зачесане назад. Пілотка збита на потилицю. Мочару можна дати років тридцять, не більше. А я малював в уяві командуючого збройними силами Армії Людової 3-го обводу* зовсім не таким. Чомусь здавалося, що побачу людину літню, сухувату, з зовнішністю і манерами тих офіцерів, яких доводилось стрічати колись у Польщі в довоєнні часи. Наче вгадуючи мої думки, полковник хитрувато посміхнувся.

Загін, куди ми прибули, як виявилось, був Першою партизанською бригадою імені Землі Келецької. Тут же при бригаді знаходився штаб обводу на чолі з полковником «Метеком» — Мечиславом Мочаром.

— З Москви повідомили радіошифровою про ваш виліт,— продовжував Мочар.— Так що ми вас чекали. Як бачите, проводимо коротку нараду.

Полковник по черзі відрекомендував офіцерів:

— Командир бригади майор Зигмунт. Офіцер штабу бригади капітан Віслич. Комендант третього району ППР поручник Земста. Поручник Борек. Підпоручник Алім. Поручник Бернацький...

Усі, крім Віслича, молоді люди. Їм не більше 20—25 років. Де в кого на щоках ще золотився юнацький пушок. На них старенькі, ретельно поштопані й почищені офіцерські мундири. Важкі трофейні парабелуми, круглі гранати відтягують потерті ремені портупей, на грудях — біноклі, на рукавах — маленькі трикутники нашивок з літерами «АЛ».

Капітан Віслич кремезний, мускулистий, з важкими, як гирі, кулаками. Дещо старшим виглядає і командир бригади. Та, можливо, майор Зигмунт лише здається мені таким, бо він виділяється серед молодих офіцерів своєю крупною статурою, неквапливими рухами.

* Збройні сили АЛ поділялися на 6 округів (обводів): 1-й округ — Варшавський, 2-й — Люблінський, 3-й — Келецький, 4-й — Краківський, 5-й — Сілезький і 6-й — Лодзинський.

Не встиг я розгледіти решту командирів, як за спи-
ною хтось басовито запитав:

— То де ж він, той гість, що з неба спустився? По-
кажіть-но його.

Високий, стрункий чоловік з темними вусиками на
кругловидому гарному обличчі, простоволосий, одягне-
ний у звичайний сірий костюм, простяг мені руку.

— Янек.

— Точніше — Довгий Янек,— додав Мочар.— Чого ж
недоговорюєш?

У першу мить я дивився на чоловіка в цивільному
навіть з недовір'ям. Аж занадто вдало все складалося.
Мочар у бригаді, Янек теж тут. Наче сама доля веде
мене за руку, зводить з тими, з ким треба.

У Москві мене попередили про те, що у генерал-гу-
бернаторстві, крім Мочара, я мушу зустрітися також із
членом ЦК ППР товаришем Янеком і надалі постійно
підтримувати з ним зв'язок. Він є представником Цент-
рального Комітету Робітничої партії у збройних заго-
нах Армії Людової на Келецщині. Полковник Квятков-
ський говорив мені, що Янек, безумовно, не сидить на
одному місці, та Мочар зробить все для того, щоб як-
найшоріше влаштувати нам зустріч.

І от Янек стоїть поруч через кілька годин після мого
прибуття у Польщу. Щастить мені, що й казати! Мочар
коротко поінформував мене про справи, що їх вирішували
того ранку командування обводу й офіцери бригади.
Останнім часом помітно збільшився приплив доброволь-
ців, які бажають боротися з окупантами в рядах Армії
Людової. Однак ріст загонів дещо гальмувався, бо не ви-
стачало зброї та боєприпасів. Як тільки полковникові
доповіли про те, що радянські літаки доставили усе не-
обхідне, він відразу ж скликав офіцерів. Разом з ними
Мочар та Янек намітили на карті пункти збору бійців-
новачків та дрібних розпорошених озброєних груп, за
рахунок яких вирішено створити у воеводстві кілька но-
вих самостійних партизанських загонів. За завданням
Янека підпільні осередки ППР у селах та містах виділи-
ли зв'язкових, і вони поведуть до місць, визначених на
карті, усіх, хто чекає лише сигналу, щоб зібратися в лісі.

— Тепер, товаришу Петер, веди до своїх скочеків,
знайом з поповненням,— сказав Янек.

Ми пішли до струмка, де розмістилися мої друзі-па-
рашутисти. Ліс, у якому бригада розкинула табір, був
тимчасовим місцем стоянки. Видно, партизани не мали

наміру довго залишатися тут. На лісовій галявині я не побачив ні куренів, ні землянок, ні якихось інших ознак осілого життя. Партизани чистили зброю, умивалися біля ручая, голилися, латали одяг. Капітан Долецький уже встиг освоїтися на новому місці й не гаяв часу даремно. Блищали від мастила розпаковані й складені на парашутний шовк автомати, ручні кулемети, протитанкові рушниці, міни, осторонь стояли два «максими» і три міномети. Навколо полотнища сиділи і напівлежали молоді хлопці, трохи віддалік юрмилися передбачливі партизани-старики, з недовірливою обережністю позираючи на вибухівку та протитанкові гранати. Капітан пояснював полякам, як володіти не знайомою для них зброєю.

На денному світлі ще більше, ніж уночі, впадали у вічі клапті вати, що стирчали з партизанських курток, латки усіх кольорів на одязі, лахміття. Найгірше було із взуттям.

Перехопивши мій погляд, Мочар насупився.

— Не перший рік воюємо. Обмундируємося, хто як зуміє. Обірвалися, стопталися. У селах ще гірше — усе вимітають фашисти. Та що говорити, сам побачиш на першому ж хуторі. Ти, Петер, як собі знаєш, тільки парашутний шовк та мішки з-під вантажу ми поділимо побратському, трохи собі залишимо, а решту віддамо у села тим, хто підтримує нас продовольством.

— Звичайно, — погодився я. — І прийміть від мене, бога ради, отой пакунок. П'ятдесят тисяч злотих у ньому. Он там поручник Глиба усівся на гроші, ні на крок не відходить, стереже.

— Оце гостинець, спасибі, спасибі! — зрадів Янек. — Партизанам — зброя, а підпільникам нашим — злоті! Якби ще паперу нам для листівок... — сказав він і знітився, кашлянув, мабуть вважаючи недоречним це прохання, що мимоволі злетіло з уст.

З-за дерев на галявину вийшло трое партизанів з гвинтівками. За ними із заростей виринув однокінний селянський візок. Наш радист Микола Рогаль лежав на оберемку соснового гілля, випроставшись на весь зріст і не вміщаючись у візку.

Помітивши мене, Рогаль хотів підвестися і не зміг. Неголосно пожартував:

— Прибув, товаришу командир десанту, у персональній кареті.

Радист приземлився невдало. Купол парашута накрив верхівку високої сосни, стропи заплуталися, хло-

пець повис униз головою. Стропи вдалося перерізати, але Микола сильно забився, падаючи з дерева. Його везли до табору повільно, щоб не трясти, бо ніхто не знав, чи вціліли кості.

Білява молода жінка відсторонила од візка партизанів, схилилася над радистом. На ній гарно сиділа військова форма з відзнаками. Світле волосся спадало на вузькі погони поручника. Тонкі пальці легко, але вправно і звично обмацували голову, груди, руки і ноги здорованя Роголя.

— Наш лікар Анка,— пояснив Мочар.— Вона тут і хірург, і терапевт, і дантист — на всі руки майстер.

А білява партизанка всміхнулася великими синіми очима, заспокоїла радиста:

— За тиждень-два, юначе, зможете танцювати краков'як. А зараз наказую лежати, не рухатися. Вам потрібен спокій, зрозуміло? У сангрупу його, товаришу Гуз! — наказала вона немолодому вже партизанові, одягнутому в офіцерський мундир. Він стояв біля сірої конячини, спершись на німецьку гвинтівку.

Шлях бригади пролягає на захід.

Рухаємось прискореним маршем. Зрідка спалахують світлими жучками вогники цигарок, тріскають під ногами сухі стеблини та глухо чортихаються бійці, натикаючись у темряві на кущі та кореневища. Десь ліворуч і праворуч, оберігаючи колону на марші, безшумно йде бойова охорона. Та партизанські підрозділи теж наготові. Руки бійців лежать на прикладах гвинтівок і автоматів, очі вдивляються у лісовий морок.

У нічній тиші звуки чутно здалеку. Із сходу, од Вісли, долинає нестихаючий стогін артилерійської канонади. Десь близько гудуть мотори. Ми наближаємося до села Михнюв, біля якого пролягає шосе.

Бригада поспішає якомога далі відійти від лісу Серкерно-Ратайе. Партизанська розвідка увечері доповіла: серед мешканців навколишніх міст і сіл блискавично рознеслася чутка про появу радянського «парашутно-десантного полку». Німецькі гарнізони у Вежбиці, Сухеднюві піднято по бойовій тривозі. Гітлерівці нервують. Шляхи, що ведуть до міст, перекрито заставами. У Бодзентин два дні тому прибули і розквартирувались три батальйони есесівців, Туди звідусіль стікається поліція,

команди польової жандармерії. Не інакше, ворог готується прочесати невеликий лісовий острівець, на якому ми приземлились.

Не встряваючи в бій з есесівцями, штаб головний (так називають поляки штаб 3-го обводу) прийняв рішення перекинути Першу бригаду Армії Людової в глиб Сухеднювського лісу.

Полковник Мочар йде попереду в голові колони. У центрі — невеликий обоз із боеприпасами, підвода з радіоапаратурою, штабний взвод. Замикає колону майор Зигмунт. З ним — два відділення автоматників. Янек і я теж крокуємо у хвості колони. На плечі Янека висить новий ППШ, під піджаком, за поясом, застромлені запасні обойми. Зараз Янек — це звичайний боєць, який прямує поруч з іншими бійцями в ар'єргардному прикритті партизанської бригади.

Колона наближається до залізничної магістралі, що пролягає від Скаржисько-Каменної до Кельце — адміністративного центру воєводства.

У той час коли авангард партизанської бригади наблизився на півкілометра до залізниці, до невисокого насипу, ховаючись між придорожніми кущами, пробиралося кілька темних постатей. Попереду повз чоловік у польській офіцерській шинелі, стискаючи в руці гвинтівку.

Ліворуч від насипу, біля лісу, розкинулося в темряві принищке село. Холодно вилискували рейки, бігли в далечінь. Навколо панувала тиша.

Розсунувши припорошені пилом сухі стеблини полину, чоловік з гвинтівкою напружено чекав, прислухався. Незабаром його слух вловив ледве чутний шурхіт гравію, потім розмірено зачовгали кроки. Від будки шляхового обхідника рухалися два силуети. Мертво сіріли сталеві каски. Німці йшли по шпалах не поспішаючи, про щось неголосно розмовляли.

Чоловік, що лежав серед полину, зробив застережливий жест товаришам і повільно підняв гвинтівку. Ледь чутно ляснуло. Німець, який крокував праворуч, спіткнувся і зойкнув. Стукнувшись об рейку, дзенькнула каска. Другий солдат не зрозумів, що трапилось, стояв над лежачим, розставивши ноги, і з досадою казав по-німецькому:

— Іоахиме, не дурій! Підіймайся, ну!.. Що за ідіотські жарти!

З долину ляснуло ще раз, неначе штопором висмикнули корок з пляшки. Солдат, мабуть, вже не чув дивного звуку і не встиг зрозуміти, звідки прийшла смерть.

Коли все було скінчено, чоловік у польському мундирі звівся над бур'яном на весь зріст, поглянув на гвинтівку у своїх руках, обтрусив з колін пилюку і пішов до мертвих охоронників.

У поручника Земсти було вірне око, а гвинтівка безшумного бою, що зробила довгий шлях з Москви у Польщу, влучала точно. Капітан, який пояснював дію безшумки, не перебільшував: ця гвинтівка мала стати сильною зброєю в руках холоднокровного стрільця.

Гітлерівців із залізничної охорони, вбитих Земстою, ми побачили під насипом через півгодини, коли перетинали магістраль біля села Оселкув. Ледве встигли автоматники, які замикали колону, перебігти через залізничне полотно, почувся швидко наростаючий перестук коліс. Майор Зигмунт крикнув «лягай!», і повз нас на великій швидкості прогюркотів ешелон у бік Скаржисько-Каменної. Наздоганяючи колону, ми знову почули шум. Поїзд промчав довжелезною чорною стрілою і зник серед ночі у напрямку Кельце.

«За десять хвилин два ешелони. Нічого собі магістраль»,— подумав я.

Вдалий перехід через залізницю розрядив напруження у партизанській колоні, люди загомоніли, почувся сміх, жарти, радісне збудження охопило всіх.

«Живенька магістраль... А коли спробувати? Цікаво, що скаже Янек?» Обережно торкаю його за рукав.

— Підривники тут є?

— Що, турнути ешелончик замислив? — вгадуючи мої думки, відповів питанням на питання Янек.

Підривників поряд не виявилось. Почувши нашу розмову, підійшло кілька партизанів. Серед них — молодий поручник Бернацький, Болек — високий хлопець, який приймав вантаж з літаків. Дивуючись, упізнаю в темряві також лікаря Анку і навіть майора Зигмунта. Та роздумувати про склад «підривної команди» немає часу. Захопивши тол, ми бігцем повертаємо назад, до залізничного насипу.

Удвох з Болеком виповзаємо на полотно. У хлопця трохи тремтять руки. Відсторонюю його ліктем, розгрибаю м'яку, піддатливу землю.

Задкуючи, сунемося униз до товаришів, які залягли ріденьким цепом вздовж насипу.

Поручник Бернацький клацає замком ручного кулемета.

— Хоча б ешелон пристойний підвернувся. Прикро буде, якщо порожняк злетить,— шепоче лікар Анка.

Майор Зигмунт кашлянув у кулак.

— Хоч так, хоч інак — підсипле нам Мочар перцю. Почуєте вибух — бийте з усіх стволів по вагонах. Якщо ж ешелон буде з солдатнею, тоді, панство, без гонору тікати всім до лясу і якомога частіше перебирати ногами, інакше полковник Мочар не буде мати кому вичитувати мораль... Увага, товариші,— вже серйозно кидає майор.— Бачу на насипу людей.

Замаячили тіні, почувся стривожений гомін, блимнув і згас промінь кишенькового ліхтарика. Здається, прийшла зміна охорони, гітлерівці наштотвхнулися під насипом на забитих солдатів. Добре, що ми залягли метрів за двісті віддалік.

У цю ж хвилину в темряві ночі засвітилася зірочка. Йшов ешелон; фашисти забігали, заволали. Розпоровши ніч, шугнула в небо сліпучо-жовта ракета.

— Холера ясна,— підвівся Болек.— Невже ж він зупиниться?..

Машиніст різко зменшив швидкість, загальмував, та силою інерції ешелон ще котився вперед, кожної секунди уповільнюючи рух.

— Болек, давай!

Спалахнув вогненний сніп, грім покотився над землею і повторився у лісі луною. Дощем посипалися згори гравій, уламки шпал, грудки землі. Паровоз глибоко зітхнув, наче вклоняючись невідомій силі, і злегка осів грудьми у воронку.

Партизанський цеп дружно ударив залпом. Кулі решетили чорну тушу паровоза, тендер, крізь залізо із свистом виривалася пара. Кулемет у руках Бернацького танцював, поручник повів стволом праворуч, вздовж вагонів.

Партизани кинулись до полотна. За паровозом темніло кілька коробок пасажирських вагонів, а далі тяглося безліч платформ, на яких стояли грузовики і важкі тягачі, вкриті брезентом.

— Хенде хох! Виходь!

Та у пасажирських вагонах — ні душі.

— У мотори бийте! У мотори! — горлав я що було сили, випускаючи довгу чергу в радіатор грузовика.

Лікар Анка, Зигмунт, Бернацький, бійці перебігали від платформи до платформи, стріляли впритул у тягачі та машини.

Помітивши біля будки шляхового обхідника стіжок соломи, партизани перенесли його оберемками до ешелону. Палаючі віхті полетіли під колеса машин, на брезент. Засмерділо гумою. Болек жбурнув протитанкову гранату у кабінку паровоза, вибухом розвернуло топку.

Зопалу ніхто не здогадався зазирнути під брезент у кузови грузовиків.

Коли залізничний насип залишився позаду, ми зупинилися, витираючи піт і кіптяву з облич. З подивом дивилися один на одного. В руках у лікаря Анки було кілька згорнутих ковдр, Болек волік сумку, у ній лежало з десяток бляшанок консервів, один з партизанів притискував до грудей розбитий радіоприймач «Телефункен». Трофеї, відверто кажучи, нікчемні, і, найголовніше, ніхто не міг як слід пояснити, коли і де взяв він їх з ешелону.

Зате позаду, над залізницею, підіймалась заграва. Через кілька хвилин почувся сильний вибух. Потім ще і ще... Вони чергувалися, гриміли, посилаючи у темне небо вогневі бризки. Мабуть, грузовики були навантажені снарядами чи іншими боеприпасами — між гучними вибухами чулася також безладна тріскотня.

Партизани повеселішали.

Мочар ходив по галявині, хльостав гнучкою лозиною по чоботях. За уривчастими фразами, які він кидав напівжартома-напівсерйозно, чувся стриманий докір.

— У радіограмі з Москви говорилося, щоб ми зустріли полковника Петера. Але у ній нічого не згадувалося про підривника. Може, в Москві наплутали, товаришу Петер?

Аж тепер, нарешті, я зрозумів, чому в бригаді мене називають полковником. «Вам присвоєно звання... Війська Польського...» Он що хотів повідомити мені Квятковський в останню хвилину перед вильотом на підмосковному аеродромі! Чи думалося коли-небудь мені, волинському хлопчині, який ріс у злиднях і нестатках, якого в юності били, мордували пілсудчики, дефензива та тюремники, що настане час, і люди нової Польщі, яка народжувалася у вогні та крові, запропонують мені мундир старшого офіцера своєї народної армії? Моїм пер-

шим партійним учителем і наставником був ровенський робітник, поляк-комуніст. Польські товариші були моїми друзями у тюремних казематах Любліна, за ґратами в Ровно. І вони, і я часто мріяли про майбутнє. Мріючи, ми твердо вірили в торжество нашої спільної боротьби. Але погони польського полковника... Років п'ять-шість тому навіть думка про таке здавалася б неймовірною, фантастичною.

Я мимоволі й не зовсім доречно посміхнувся. Та Мочар вже відвів погляд.

— За рішенням Крайової Ради Народової наші частини віднині стають підрозділами Війська Польського. Розумієте? Тепер партизани — це солдати й офіцери польських збройних сил, підпорядкованих одному командуванню. Будемо зміцнювати дисципліну і... бігати самовільно на операції... — Мочар посварився пальцем. — Отож-бо, глядіть мені!

Він запропонував вишикувати бригаду й оголосити їй рішення Ради Народової. Мені ж хотілося зачекати з цим. Вночі мали прибути літаки з Москви. На моє прохання, яке недавно передав по рації Микола Рогаль, нам доставлять хороші подарунки. Про цю радіограму Мочар не знав. Пояснивши йому ситуацію, я порадив зібрати бійців наступного ранку.

Ми отаборились у лісі, за якихось два кілометри від села Шалас. Кілька підрозділів бригади пішло до Свиної Гури, щоб підготувати місце для приймання вантажу з літаків. Решта партизанів розмістилася у хашах.

Над лісом ще з ранку нишпорять два «костилі» — німецькі літаки-корегувальники. Полковник Мочар заборонив палити багаття. Помпогосп у Зигмунта сержант Валігура — чернігівський колгоспник, який втік з концтабору до польських партизанів, — роздавав бійцям біденький добовий пайок. Пожувавши сухарів, ми з Янеком почали міркувати про дальшу партизанську долю «скочеків», які прилетіли разом зі мною.

Мені здавалося незручним розв'язувати такі питання без Мочара, але Янек, усміхаючись, підкрутив вус:

— Після нічного ешелону полковник перший запропонував включити тебе до складу штабу головного. Я теж член штабу, так що вважай, етики ми дотримуємось. І взагалі, мушу сказати тобі, Петер, що наш полковник не з тих, які ображаються в таких випадках. Хлопець він простий, робітник із Лодзі, до хороших порад завжди прислухається... Капітана Долецького призначи-

мо у бригаду майора Зигмунта комісаром бригади. Це вже вирішено. Мочар — за. Зигмунт теж не заперечує. Яка твоя думка?

— Рішення вірне. Долецький буде хорошим комісаром. Мова і йшла про те, щоб використати його на політробіті.

— А як поручник Глиба?

— Владислав Глиба — сапер, відмінно знає мінну справу. Буде навчати людей, інструктувати підричників, мінерів.

Янек ствердно хитнув головою.

— От і добре. А третій товариш із твоєї групи, кажуть, розвідник?

— Так. Поручник Якуш служив у полковій розвідці в радянській дивізії, а згодом у польських частинах.

— Такі нам теж потрібні. Роботи йому вистачить. Підключиш Якуша до нашого офіцера розвідки Борека, той володіє німецькою мовою, і нехай беруться за діло.

Скоро до табору почали повертатися бійці, які ходили вночі в розвідку. Вони побували в навколишніх селах і принесли чимало цікавих відомостей. У Сухеднєві, зі слів селян, гітлерівці ховають якусь таємничу гармату. Її встановлено на залізничній платформі. Щоденно платформа вирушає в рейс до прифронтової зони. Гармата робить з півдесятка пострілів, потім платформа повертається назад, до замаскованої схованки*. За десять кілометрів від передових позицій німці спішно будують другий рубіж оборони, а ще за кілька кілометрів углубляють третю лінію траншей, мінних полів, протитанкових загорож. Цей рубіж пролягає через Малогиш — Кельце — Бодзентин — Островець. Внаслідок диверсії біля села Оселкув на станції Загнанськ збилося кілька військових ешелонів з боєприпасами, технікою, паливом.

Накидавши текст радіограми, я віддав її радистам і попросив терміново передати в Москву. Потім ми з Янеком пішли знайомитися із поповненням, яке прибуло у партизанську бригаду.

У селі Шалас був один з тих пунктів збору, що їх позначили Янек та Мочар на карті, готуючись приймати нових бійців. Зв'язкові із підпільних груп ППР, які діяли у містах Вежбиця, Стараховіце, у селах Свісліна, Бронкувіце, Радковіце, негайно приступили до відправ-

* Пізніше з'ясувалося, що то була одна з важких 650 мм гармат, з яких у свій час гітлерівці вели обстріл Севастополя.

ки добровольців у ліс. Вночі, прибувши до села Шалас, бригада зустріла тут кілька десятків чоловік, мешканців навколишніх населених пунктів.

Розмістившись осторонь під деревами, новачки стиха перемовлялися між собою, з заздрістю поглядали на автомати та гвинтівки алівців. Побачивши срібло нашивок на петлицях у Мочара, старий селянин із сокирою за поясом випростав руки по швах. Біля нього стояли два біляві, ясноокі хлопці, схожі один на одного, як близнята. Усі троє поважно вклонилися Мочару.

— Прийміть до народного війська, пане полковнику! — сказав старий. — Це сини мої, Зенон і Мечислав. Прийшли до вас усією родиною. І дружина моя прийшла б, та не встигла, забили німці дружину.

Мочар потиснув їм руки.

— Зброї просимо, пане полковнику!

— Шваби жити не дають!

— Усе забрали, скоринки хліба не лишилось!

— Дітей вбивають, старих мордують!

— Зброю нам дайте!

Перед Мочаром і Янеком усе нові й нові люди. Деякі бентежаться, мнуть у руках кашкети, інші по-військовому стукають закаблуками стоптаних черевиків:

— Уланської дивізії жолнеж, пане полковник!

— Хорунжий артилерії Полонський із Стараховіце, обивателю полковник!

— Кулеметник Мрувка, пане-товаришу полковник!

Колишніх унтер-офіцерів і солдатів, обізнаних з військовою справою, відразу ж направляємо у відділення і взводи. Жінок — до господарської частини. Деяких — молодших — забирає до себе лікар Анка. Лише одна юначка, Юзя, маленька, схожа на підлітка, заперечливо хитає головою:

— Не піду до пані лікарки, не хочу в медсестри. Дозвольте з ними, пане полковник. — Вона показує очима на новачків, що вже шикуються у підрозділах.

Дізнавшись, що маленькій Юзі скоро буде сімнадцять, Мочар погоджується.

— Добре. Зарахуємо у розвідку. Ходити на села не злякаєшся?

— Не злякаюсь, пане полковник.

Увечері з Москви по радіо попередили, щоб ми були готові зустрічати літаки. На допомогу партизанам, які

пішли раніше до Свиної Гури, майор Зигмунт виділив ще два взводи. Я вирушив разом з ними.

О дванадцятій, як було домовлено, літаки не з'явилися. Не чути було їх і о першій, і о другій. Де в кого закрався сумнів: чи прилетять?

Поручник Бернацький бурмоче:

— Які нетерплячі... Це вам що, на варшавському пероні прибуття кур'єрського чекати? На війні всіяко буває. О другій не прилетіли, о третій тут будуть. Підпалювачі не послуля?

— Ні, товаришу поручник. Не хвилюйтеся. Каністри з бензином приготовлено, сірники є. Все буде як слід,— відповіли з темряви, від копиці хмизу.

Поруч хтось неголосно розповідає:

— ...І мене через рік мобілізували. Тоді брали запасників мого віку, ви знаєте. Напхали нас у казарму, наче оселедців у бочку. На третій день усім видали мундири. Вишикували на плацу. Капітан, високий і прямий, наче шпагу проковтнув, уздовж шеренги походжає. За ним писар, доповідає про кожного: хто ми, та що ми, і звідки, та чим займалися до призову у військо. Порівнявся капітан зі мною, писар йому щось на вухо шепоче. Офіцер зиркнув на мене, питає: «То правда, же пан підофіцер ест комуніста?»— «Так ест, пане капітан, естем комуніста!»— відповідаю як годиться, виструнчившись і дивлячись йому в очі. Бачу, шока у капітана засмикалася, він посірів та як закричить: «До холери мені таке військо! Мундир здай на склад і геть із полку, щоб духу твого тут не було!»

— І на цьому твоїй службі кінець?— запитує Гуз оповідача.

— На той час— так, вигнали... А восени, у тридцять дев'ятому, призвали першого ж дня війни. Рота наша займала рубіж поблизу цегельного заводу. Увечері бачимо: улани скачуть, а з ними офіцер. Я його відразу ж упізнав, хоч красувалися на ньому вже не капітанські, а майорські нашивки. Зіскакує із сідла, підбігає до окопу, говорить: «Хто піде зі мною, жовніри? Потрібні добровольці, двоє. Хто не пошкодує життя для ойчизни?»

І пояснює, що треба пробратися через передній край до німців, ліквідувати в них у тилу міст через Західний Буг і тим самим затримати просування їхніх танків... Ну, вийшов я наперед, а за мною ще один солдат, із гдинських портовиків. «Ми готові, пане майор!» Офіцер тоді мене не розгледів та, мабуть, і забув про той ви-

падок у тридцять п'ятому. Пішли ми. Все як слід зробили. Половина мосту у воду звалилася. Німці відразу ж стрілянину підняли вздовж усього берега. З кулеметів б'ють, з мінометів. Мого напарника-солдата куля звалила. А майорові осколком бік розпорол. Підняв я його на спину і поніс. Усю ніч йшли. Ранком підходимо до цегельного заводу, а наших там уже немає, відступили. Завернув я до хутора, що недалеко виднівся, а повз нас дорогою німецькі мотоциклісти котять. Колодязь при самій дорозі стоїть. Поповз я туди, набрав у баклажку води, повернувся, дав майору напитися. Він ковтнув раз, відкрив очі, подивився на мене і впізнав. «Пан комуніст?» — «Так, — відповідаю, — пане майор, ви не помилилися, ми з вами давні знайомі». Офіцер ще раз ковтнув із баклажки, підвівся і говорить: «Ви, пане підофіцер, забудьте про той випадок біля казарм, якщо залишусь живий...»

— Ану тихо! — перебиває оповідача поручник Бернацький. — Здається, летять!

Настала тиша, тільки ледь-ледь чулося гудіння. Воно повільно наростало, посилювалося.

— Запалюй!

У повітрі запахло бензином. Відразу ж яскраво спалахнуло сім багать, від чого ще густішою стала темрява навкруги.

Перший парашут скинув вантаж біля самого вогнища. Потім парашути почали спускатися швидко, один за одним падали з чорної темряви неба. Партизани поспіхом збирали мішки, жваво перегукувалися, радісними окриками вітали машини, які кружляли у висоті.

Несподівано вдалині розлилася червона заграва, почувся десь далеко глухий удар-вибух. Після короткої паузи за лісом загуркотіло, застогнало. На небі забігали, сходячись і розходячись, промені прожекторів.

— Загнанськ палає, росіяни станцію розбомбили! — Гуз схопив шапку, замахав нею, закричав: — Так їх, швабів смердючих, так! Ану, ще раз! Ще!

Ніби почувши старого партизана, бомбардувальники зробили ще один захід на станцію. Заграва розповзлася вгору і вшир.

Значить, почувла Москва наш далекий голос!

Захоплені видовищем, партизани на хвилину відвернули увагу від вантажів і не помітили, що «гостинці» вже падають з неба не так м'яко і плавно, як спочатку. Хтось перелякано загорлав:

— Стережись!

Я ледве встиг відскочити вбік. Біля мене важко гепнув тугий оберемок, скинутий із літака без парашута.

— Чоботи! Ціла купа чобіт!

— А це шинелі!

Слідом за чобітьми і шинелями на землю почали падати в'язки кашкетів, мундирів, білизни. Вантаж прибув багатий: три ротних міномети, кілька протитанкових рушниць, ручні кулемети, автомати, біноклі, карти, боеприпаси. Та ніхто із партизанів не чекав, що нам буде скинуто стільки одягу, та ще якого — форменого обмундирування Війська Польського.

Розпаковуючи вантаж, двоє молодих бійців наштовхнулися на якісь дивні, незрозумілі їм речі. Освітивши ліхтариком мішок, я побачив портативний друкарський верстат, невелику шрифткасу, бляшанки з друкарською фарбою. І уявив собі, як зрадіє товариш Янек.

Партизанські роти зустрічали схід сонця у таборі на галявині. Сліпучі зайчики вигравали на воронованій сталі автоматів, на кулеметних дисках, на запасних магазинах, засунутих за халяви. Понад чотириста бійців та офіцерів стояло у шеренгах. Це були ті ж, що й учора, і все ж інші люди; від учорашніх лісовиків залишилися тільки обличчя та очі, що світилися радістю. Партизани наче помолодшали. Розпрощавшись з бородами, капелюхами та піджаками, вони стали стрункішими і більш підтягнутими. На галявині була вишикувана добре озброєна, обмундирована військова частина. Всі взуті й одягнені в новісіньке, в добротних чоботях, мундирах та шинелях; на сукняних конфедератках біліли орли — традиційна польська емблема, але вже без корони.

Майор Зигмунт, перехрещений на грудях скрипучими жовтими ремнями нової портупеї, у шойно одягнутому новому мундирі, з планшеткою через плече, вийшов наперед, доповів Мочару, що бригада вишикувана. Полковник подав команду «вільно», обвів поглядом шеренги. Заговорив неголосно, але чули його всі.

Мочар говорив про кінець війни, який не забариться, про те, що живі повернуться додому. Тож нехай ті, що побачать своїх рідних і знайомих, розкажуть дітям і онукам про Ближинський ліс, про ці партизанські шеренги і про те, як у дуже тяжкі часи із Радянського Союзу в окуповану фашистами Польщу братам по боротьбі доставлено було усе необхідне, від патрона до сорочки.

Ще полковник розповів про те, що тиждень тому бандити із НСЗ стріляли з-за рогу в партизанів — радянських військових, які втекли з фашистського полону і воякували понад рік в лавах Армії Людової. Лікар Анка витягла з тіла вмираючого радянського сержанта кулю, випущену з англійського карабіна. То й про це теж треба пам'ятати завжди — і тепер, і тоді, коли в Польщі настане спокій і розпочнеться нове життя.

Розділ III

ДРУЗІ ТА ВОРОГИ

Поблизу шосе, що лежить на шляху від Загнанська до містечка Неклань, загубилося серед лісу село Шалас. Село невелике. Дерев'яні хатини під солом'яною стріхою двома рядами тягнуться вздовж кривої закуреної дороги. Хатини стоять сірі, мовчазні. На вулиці і в дворах жодної душі. З навстіж розчинених повіток не чути мукання корів, не доносяться знайомі пахощі молока, сіна. Ні скотини, ні птиці, ні навіть собачого гавкання... Все неначе вимерло, скрізь сліди запустіння.

Мочар аж зігнувся, дивиться собі під ноги. Притримуючи автомат, поряд йде Янек. Капітан Долецький обертається то до мене, то до Анки, хоче заговорити, але не наважується порушити тяжку, як траур, мовчанку. Поручник Владек час від часу зупиняється, зазирає за огорожі, хитає головою, розгублено оглядається назад — туди, де, трохи відставши від нас, крокує близько десяти бійців комендантського взводу.

У кінці села, біля колодязя, видно самотню жіночу постать. Немічна, сива бабуся схилилася над ночвами. Вона до всього байдужа. Навіть чужі, озброєні люди не злякали й не здивували її. Не звертаючи на нас уваги, вона продовжувала прати якесь лахміття. Лікар Анка привіталася і запитала в старої, куди поділися жителі села.

- Ніц не вем,— відповіла жінка.
- Та ви не бійтеся, ми ж свої, поляки.
- Не знаю,— ще раз сказала стара.
- Німці давно були тут?
- Не знаю...

Трійко дітей років п'яти-шести визирнуло з-за рогу сусідньої хатини. Вони боязко наблизилися, обмацуючи

оченятами наші мундири. Пришкандибав маленький, худий дідусь на грубо обтесаній дерев'янці, що стирчала з-під заколеної латаної штанини.

Старий зняв кашкета, заговорив:

— Шваби завертають сюди рідко, знають, що нема у селі вже нікого, крім калік та дітей. Людей — кого перебили, кого вивезли. І вигребли німці в нас усе, жменьки борошна не знайдеш. Що тепер тут робити швабам?

— Як же ви живете, чим дітей годуєте?

— Ось так і живемо. Печериці, ягоди лісові та трохи картоплі, аби лишень з голоду не померти.

Поки старий розповідав, бабуся залишила свою роботу, прислухалася, потім мовчки пішла до хати і теж мовчки винесла й поставила на цямрину чавунець з вареною молодою картоплею.

— Не треба, — сказав Мочар. — Ми не голодні, навіщо ви... — Він відступив від колодязя, наче той чавунець був розпечений.

Янек прошепотів щось поручнику Владеку, той витяг із сумки шматок парашутного шовку, простяг бабусі. Не розуміючи, вона дивилася на поручника, на сніжно-білий шовк, на людей, які підбадьорююче посміхалися їй, зрозуміла, нарешті, що це їй дають, і заплакала.

Поверталися ми у партизанський табір похмурі й мовчазні. Мочар наздогнав мене, пішов поряд.

— Ось вона, Петер, Польща тисяча дев'ятсот сорок четвертого року... Що бачили хорошого за свій вік отой безногий дід, ота стара!.. Та в них і раніше, крім подертої сорочки, нічого за душею не було. «Велька Польска од можа до можа...» Ех, сюди б отих базік, що в лондонських готелях гріються! Щоб вошей погодували, щоб ось таким Шаласом прогулялися та щоб німця-фашиста живого побачили, який він є. А після того хотів би я послухати їх, почути, що вони думають собі, коли нацьковують поляка на поляка. Та ні! Не вийде поїхньому, не дамо. Як-небудь проживе безногий дід і без шляхетного пана... А роботи, коли все це скінчиться, — він доторкнувся до кобури пістолета, — буде багато. Усе по-новому перебудовувати, переробляти доведеться. Жаль, хороших хлопців багато втратили, а вони стільки могли б зробити після війни...

У табір повернулись розвідники і розповіли, що фашисти вчинили люту розправу над селянами у Копце.

Вони увірвалися вночі в село. Вигребли всі засіки та скрині. Потім почали полювати за жінками. Спалили кілька будинків і перед ранком втекли в Куцембув. Очоловав зграю недолюдків якийсь Гутман.

У штабі головному вирішили покінчити з бандитським гарнізоном, напасти на нього зненацька. Та скоро надійшло нове донесення. Півсотні гітлерівців, озброєних автоматами й кулеметами, залишивши Куцембув, вирушили в напрямку до Одровонжа і Сорбина.

План довелося змінити. Капітан Віслич запропонував виставити засідку в лісі на відстані двох кілометрів від Куцембува, щоб перехопити фашистів, коли вони повертатимуться до села. Постріл буде сигналом до атаки, і партизанська група, що оточить тим часом Куцембув, ударить по гітлерівцях, які залишилися там.

Як тільки в лісі почало сутеніти, два партизанські загони полишили табір і зникли у темряві. Один загін повів Зигмунт, з другим — пішов Віслич.

Бійці та офіцери не лягали спати, сиділи навколо багать. Усі чекали повернення товаришів. Не чулося звичних жартів, розповідей про довоєнне життя, не було того пожвавлення, що здебільшого панувало в години відпочинку. Табір наче прислухався до лісу. На вогні сичало смоляне гілля. Низько над землею стелився сивий дим, червонуваті відблиски вихоплювали з темряви зосереджені обличчя людей.

У курені, освітленому маленьким акумуляторним ліхтариком, Микола Рогаль настроював радіоприймач. Радист швидко став на ноги після невдалого стрибка з парашутом. Його скуйовджена голова схилилася над апаратурою. На світло летіли нічні метелики. Враз Рогаль рвучко підвівся, швидким рухом скинув навушники і вибіг на галявину.

Я підвівся з плащ-палатки.

— Що сталося, Рогаль?

— Товаришу полковник, повсталла Варшава!

Офіцери, які лежали поряд зі мною, кинулись до куреня. Рогаль довго, але без успіху, крутив важелі настрійки. Передачу вже було закінчено. Обговорюючи несподіване повідомлення, офіцери висували різноманітні припущення.

Партизани біля найближчих багать прислухалися до нашої розмови, жадібно ловили кожне слово, презирилися. Та нічого путящого ми ще не могли пояснити їм,

Повстання у Варшаві здавалося загадковою, майже неімовірною новиною.

Раптова звістка якимось дивно подіяла на Янека. Він невлад відповідав на запитання, відійшов убік, сів біля вогнища й задумливо дивився на вогонь.

Мочар тихо сказав мені:

— Він із Варшави, з безробітних металістів, ще юнаком вступив до компартії... Дружину Янека гестапівці кинули до концтабору. Четвірко дитинчат у Варшаві залишилось. Невідомо, що з ними, чи живі. Чутки доходили — безпритульні діти блукають вулицями, милостиню просять. Зовсім малята ще, розумієш? Ось воно яка справа...

Опівночі примчав гонець від майора Зигмунта. Зіскочивши з коня, вихилив ківш води і, ковтаючи слова від збудження, доповів: гарнізон у Куцембуві розбито, німці, які творили безчинства в Одровонжі та Сорбині, повертаючись назад, натрапили на партизанську засідку і майже всі тепер лежать на лісовій дорозі.

Випаливши все це одним махом, кіннотник сумно додав:

— Капітана Віслича смертельно поранено...

Тяжку звістку привіз гонець. Віслича любили партизани. Багатьом з них довелося бути поряд з капітаном у підпіллі, у перших боях і походах, коли одна гвинтівка припадала на трьох, коли патрони підпилювали напилком, припасовуючи до різнокаліберних трофейних пістолетів. Ще у 1942 році Євген Іванчик (Віслич) очолив патріотичну організацію «Світ», у якій об'єдналися мужні молоді поляки. «Світовці» поклялися постійно кріпити дружбу з Радянським Союзом. Вони викривали націоналістів, випускали листівки, в яких закликали поляків до боротьби з гітлерівськими окупантами. Організація понесла тяжкі втрати. У катівнях гестапо та СД, від зрадницьких бандитських куль, випущених у спину, гинули її бійці. Не стало Яна Войтаса, Болеслава Бальцеровського, Болеслава Мая, Яна Гонтарчика... На зміну полеглим приходили інші. Членів організації згодом було прийнято в ряди ППР, вони й поклали початок бойовій діяльності збройного загону, з якого виросла потім Друга партизанська бригада «Світ». Командиром її став Тадеуш Май — капітан Локетек.

Віслич був ветераном антифашистської боротьби на окупованій Келецщині. Разом з комуністами він об'єд-

нував дрібні збройні групи, перетворював їх на ударний кулак 3-го обводу — на підрозділи Армії Людової...

Незабаром почулися голоси, стукіт підків, на галявину одна за другою в'їжджали підводи, замаячили в темряві постаті партизанів.

Віслич лежав на трофейному фургоні. Місяць світив на його обезкровлене обличчя. Він був ще живий. Партизани обережно понесли його до куреня. Через годину звідти вийшла лікар Анка. Витираючи руки рушником, промовила:

— Кулю із стегна я вийняла, та ще чотири засіло в животі. Кістка на нозі розбита. Капітан у тяжкому стані...

Про хід куцембувської операції доповідав у штабі поручник Земста.

Група, якою командував брат Земсти—поручник Алім, перетнула шосе поблизу Куцембува і, не помічена гітлерівцями, увійшла із західного боку в село. Група поручника Борека також без жодного пострілу зайняла південну околицю. Ховаючись за хатами, партизани стискали кільце навколо двох найбільших будівель, що височіли в центрі Куцембува. Там розташовувалися фашисти. Наблизившись до казарм, алівці залягли і чекали умовного сигналу з лісу від Зигмунта.

Гітлерівці повертались із Одровонжа добре напідпитку, йшли врозбід, горланили. Через півгодини з ними було покінчено. Лише кільком фашистам вдалося вислизнути і зникнути у темряві.

Зачувши стрілянину, Алім та Борек підняли партизанський цеп у селі, телефон перед цим перерізали, вартових зняли з гвинтівок-безшумок. У вікна казарм полетіли гранати. Гітлерівці вискакували роздягненими, в одній білизні, їх били впритул.

На подвір'ї біля казарм стояло кілька грузовиків. Віслич кинувся туди, бо німці намагалися завести мотори. Під час сутички біля машин капітана скосила черга з автомата...

Віслича вивезли з табору на світанку. Підвода, на якій лежав поранений капітан, під охороною шести партизанів і в супроводі санітарки Марисі проїхала повз бійців-вартових, що стояли на узліссі, і розтанула в передранковому тумані. Віслич зник надовго. Куди відвезли його — про це в бригаді не говорилося. Капітан був занадто привабливою особою для гестапівських агентів. І тільки Янек, Мочар та ще кілька чоловік знали, що

Віслича завезли до глухого хутора, який загубився серед лісу.

Шестеро полонених гітлерівців стояли перед штабним куренем. Жилося їм, з усього було видно, непогано. Обличчя випасені, ситі, набряклі від пиятик. Лише один виділявся серед них — плюгавий, миршавий, у великих окулярах на гострому носі. Тонкі, худі ноги, здавалося, через силу підіймали великі ковані черевики з задертими догори носками.

— Хто з вас гауптшарфюрер Гутман? — від голосу полковника усі шестеро здригнулися, позадкували.

Поручник Борек повторив запитання по-німецьки. Німці замотали головами.

— О, найн, найн, гер офіцір.

Всі вони твердили, що Гутман загинув від осколків гранати, навіть не встиг підхопитись з ліжка. А вони — рядові солдати. Нехай пани польські офіцери поглянуть на їхні погони.

— Запитайте, як вони скотилися до тваринного стану, що штовхало їх на вбивства й насильство, — сказав Янек.

Поручник Борек переклав. Опецькуватий німець без пілотки, з гладко виголоною головою швидко заговорив. Накази віддавав комендант Гутман. Гутман — есесівець, а вони тільки військовослужбовці і мусили коритися дисципліні.

— Ви бандити!

Німець в окулярах боком вийшов наперед, шморгнув носом і почав пояснювати, що він із Гамбурга, а там ніколи не любили Гітлера, і що особисто він, Генріх Траубер, співчував комуністам і навіть читав якось заборонену листівку.

— У нього в кишенях лежало ось це. — Поручник Борек розкрив польову сумку, показав нам з десяток ручних годинників, каблучки, сережки.

— Скажіть йому, для мародерів шлях один — на шибеницю. Усіх їх судитиме трибунал польської народної армії.

Плюгавий німець, не дочекавшись перекладу, заверещав:

— Польської армії немає, її ліквідовано. Ви не смієте судити нас, тільки військовий суд німецьких збройних сил має на це право. Ми не погодимося з вашим судом.

Очі у Мочара звузилися, рука, смикнувшись до кобури пістолета, лягла на ремінь.

— Заберіть їх геть, ради бога,— сказав він вартовим.— Подумати тільки, така гидота тероризувала цілі села...

У той день бригада залишала ліс біля села Шалас.

Перед походом вишикувалися роти. Гітлерівців вивели на галявину, поставили перед строєм. Наперед виїшов трибунал: поручник Земста — поляк, старшина Петриченко — колгоспник з-під Черкас і низенький чорнявий Жув'єн — робітник з Парижа.

Поручник Борек спочатку по-польськи, а потім по-німецьки прочитав вирок. Партизани підняли зброю.

— Іменем народів, які борються за свободу!

Тріск автоматів пролунав у лісі, сполохав птахів на деревах.

Після вологих лісових нетрів і туманів, що пронизували до кісток, новий табір, роташований біля підніжжя Свиної Гури, поблизу річки з чистою водою, під гіллястими ялинами, здавався тихим закутком. Під деревами мирно хрумтіли соковиту траву стриножені коні; біля річки акуратними рядами стояли вози й фургони, замасковані гіллям. Пофарбовані в зелений колір парашути, напнуті, як циркові куполи, замінили нам курені. Надвечір здавалося, що із землі піднялися величезні казкові гриби. Шовк, освітлений зсередини електролампочками, які живилися від акумуляторів з німецьких машин, переливався таємничими відблисками. Партизани розподілили між собою ватяні чохла, у яких доставлялася зброя, і користувалися ними, як мішками для снання. Всюди — чистота, порядок.

— Аристократичний табір,— жартували бійці, киваючи на миски, чашки і навіть виделки, що з'явилися невідомо звідки.

Полковник Мочар сам, видно, був не проти того, щоб надати таборові і всій бригаді вигляду солідного, заможного «господарства». Янек посміхався, пригладжував вуса.

— А що? Треба витримувати марку. Як не є, гості зберуться знамениті, усій Польщі відомі. Нехай подивляться, що й ми не пасемо задніх.

— Гості? — здивовано підняв брови капітан Долецький.

Янек не встиг пояснити йому. Мочар покликав нас до карти.

Поручник Глиба взявся за діло енергійно. Підготував п'ять груп підричників і доповів штабові про їхню готовність діяти. На карті павучками розбігалися залізниці, тяглися на схід до фронту через ліси і гори. Майор Зигмунт водив по карті червоним олівцем, відмічав кружечками мости, розтинав хрестиками магістралі. І ці безневинні кружечки та хрестики незабаром стануть пожежами, розколять темні ночі блискавками вибухів, скреготом металу, перетворяться на вогнища з ешелонів.

Черговий по табору відірвав нас від карти. Він доповів про радянського офіцера, який щойно прибув і хоче бачити командира бригади.

Ми вийшли з палатки.

Олександр Філюк молодий, весь налитий силою. У злинялій гімнастерці з білим комірцем, із зеленими польовими погонами капітана, у пілотці з червоною зіркою, туго затягнений ременями, він здавався мені казковим, із далекого світу московських вулиць.

Філюк з апетитом жував котлети, подані Копачем, і начебто ненароком кидав чіпкі погляди, вивчав табір, людей, Мочара, Янека і мене. Сірі очі капітана залишалися спокійними, навіть байдужими, але обличчя видавало його, на ньому була написана настороженість і напруження думки.

Згодом ми сиділи з Філюком на березі річки. Зав'язалася більш відверта розмова. Я зрозумів, що капітан зовсім не новачок у тутешньому краї, він чудово поінформований про все, що відбувається і в районі Близинського лісу, і далі, в глибині Польщі. Обережність його пояснювалася просто: Філюк не раз зустрічав у польських лісах озброєні групи, та не завжди вони виявлялися тими, за кого видавали себе. Недавно наштовхнувся на один такий загін. Командир, сивий офіцер у береті, з двома пістолетами на поясі, радо зустрів капітана. А через півгодини Філюкові довелося відстрілюватись. Загін виявився зграєю бандитів з НСЗ.

— Допомогла оця штуkenція,— Філюк поплескав по дерев'яній кобурі маузера.— Та й хлопці мої були поблизу... Так що не дивуйтеся моїй обережності. Я прийшов, щоб з вами побачитися. Чутки дійшли, начебто у Келецькій бригаді з'явилася нова людина. Дай, думаю, поговорю з нею.

Здається, Філюкові дещо було відомо про історію моєї появи в Польщі. Та чи він не все знав, чи продовжував хитрувати, тільки з його слів я зрозумів, що він

вважає мене представником Польського партизанського штабу. Чуючи в його польській вимові знайомий акцент, я запитав по-українському:

— Давай, чоловіче, не гратися в піжмурки. Ти звідки родом будеш?

Філюк трохи розгубився.

— З Волині.

Я ледве стримався, щоб не видати свого хвилювання. Чи, може, він жартує?

Та він не жартував. Філюк дійсно виявився моїм земляком і навіть ровесником. До того ж, наші біографії були схожі, як дві краплини води. Волинський хлопчина із села Клубочин Сашко Філюк у 1933 році назавжди зв'язав своє життя з Комуністичною партією. Двічі його хапала дефензива. Двічі його засуджували. Вперше — на два з половиною, а вдруге — на шість років ув'язнення. Він скуштував тюремних харчів та гумових палиць у казематах Луцька і Бреста.

Перед війною Філюк працював у Цумані завідуючим райкомунгоспом. З приходом гітлерівців пішов у ліси з невеликим загоном народних месників. Під Цуманню, Клеванню та Ківерцями партизани Філюка громили німецькі обози, палили мости, боролися з бандитами-націоналістами. Командир власноручно підірвав не один ворожий ешелон. Через рік, навесні, загін влився у партизанську бригаду полковника Бринського. А ще через рік Філюка направили в Польщу із спеціальним завданням...

Я розповів Філюкові про те, як ми навели радянські бомбардувальники на станцію Загнанськ. У нього заблищали очі.

— Пропоную скласти угоду, товаришу Петер. Будемо допомагати один одному.

— Не заперечую. А тут поблизу, крім вашої, є ще наші розвідгрупи?

— Є, звичайно. Одна діє за рікою Пилиця. То група майора Гори. Друга висадилася недавно, очолює її капітан Караваєв. У них свої завдання. А в мене таке становище, що навіть не знаю, як бути. Тому й прийшов до вас... Справа в тому, що тут всюди багато наших радянських хлопців. Військовополонені, трапляються й цивільні, яких гітлерівці силоміць вивезли з окупованих областей. Більшість з них має зв'язок з польським підпіллям, з партизанами. Багатьом вже не можна залишатися в населених пунктах — їх чекає арешт. Вони тіка-

ють у лісі. Як тільки бачать мої погони, так в один голос: візьми до себе, товаришу капітан... Хоча, до речі, у мене немає звання. — Філюк посміхнувся. — Коли йшов у Польщу, наш комісар, майор Малінін, дав мені ці погони і говорить: «Пристебни їх і носи, за кордоном багатьох людей зустрінеш, радянські офіцерські зірочки будуть твоєю візитною карткою. Частіше поглядай на плечі і згадуй, хто ти та з якої країни прийшов у чужі краї...»

Так от почала наша розвідгрупа обростати людьми. Понад сто чоловік прийшло. Якщо врахувати характер мого завдання, то начебто і не вільно мені втручатися у партизанські справи. Якщо ж по совісті — не можу прогнати людей. Хлопці — здебільшого військові, лиха хильнули, руки на фашистів сверблять. Доводиться іноді йти їм назустріч. Там міст мимохідь підірвемо, там ешелон. Якось заклали ми вибухівку на залізничній колії біля села Ізбиця, що розкинулось над річкою Вепш. Ешелон з цукром пішов у воду. Річка стала солодкою, мов чай. Поляки носили в село цукор усю ніч. Тепер, як тільки з'являюся у тих місцях, селяни сміються та допитуються: «Пане капітан, кеди еще бендзе такі слодкі поцьонг?»* І деякі інші справи були, звичайно, на шосейних, на лісових дорогах. Хіба ж стерпиш, якщо всюди, куди не поткнешся, ворог?

Філюк на хвилину замовк, ще раз посміхнувся.

— Забалакався я... Так от, наших людей тут багато. Однак займатися формуванням партизанських загонів не входить в моє завдання. Що порадите, товаришу Петер?

— У Келецькій бригаді давно воює чимало росіян, українців, білорусів. Приймемо до бригади і ваших бійців.

— За них можете бути спокійні, не підведуть.

— Добре. Але спершу розкажіть їм про те, що Армія Людова — це частина Війська Польського, де своє польське командування, свої порядки, традиції. Питання слід ставити так: ми разом боремося із спільним ворогом — фашизмом. Це наш інтернаціональний обов'язок, а не послуга комусь. Розумієте?

Філюк кивнув головою.

— Зроблю відповідне роз'яснення. Та вони й самі в курсі справ, люди ж радянські...

* ...коли ще буде такий солодкий поїзд? — Ред.

Згадавши про розвідувальну групу капітана Караваєва, надіслану в Польщу, Олександр Філюк не знав ще тоді, як трагічно склалася доля цієї жменьки людей.

У той час, коли ми з Філюком вели розмову, за кілька десятків кілометрів від Свиної Гури лежав капітан Караваєв у лісі, скривавлений, з простріленою рукою, зв'язаний телефонним дротом. Рана тупо нила, у роті пекло вогнем. Язик болів від дотику до шершавих, потрісканих губ. Капітан не думав про себе. Він уже розумів, що все скінчено, і єдине, що залишилось йому,— якомога спокійніше зустріти смерть. Він думав про своїх товаришів, ще вчора веселих, молодих хлопців, які з юнацьким запалом зустріли наказ про нове завдання. Тепер семеро з них лежало в цьому ж лісі мертвими.

Все сталося зненацька. Ледве група Караваєва вистригнула з літака і поринула в холодний морок ночі, ледве вони встигли помітити внизу лісові хащі, як звідти, їм назустріч, спалахнули постріли. Трійка, що приземлилася першою, а з ними і Караваєв, залягла й відкрила вогонь. Та це не врятувало розвідників.

Караваєв і два його товариші — лікар та лейтенант-перекладач — посилали короткі черги в темряву, на спалахи, які насувалися з усіх боків. Відстрілювалися, впевнені в тому, що потрапили у розташування гітлерівців. Та вранці, коли повернулася свідомість, скручений дротом Караваєв не почув німецької мови. Його оточували люди, строкато одягнені, з гвинтівками різних систем. Говорили вони по-польському. І від того зажеврила якась надія. Може, те, що трапилося вночі, трагічне непорозуміння, тяжка помилка? Та думка ця швидко зникла.

Чоловік у засмальцьованому мундирі, розмахуючи пістолетом, нахилився над капітаном.

— Я представник головного командування національних збройних сил Польщі*. Гадаю, ви також офіцер? Вас розстріляють як диверсанта. Можна зберегти вам життя з однією умовою,— він указав на рацію, що стояла поряд.— Ви повідомите своїх про те, що прибули на місце, вкажете координати і попросите відрядити літак з вантажем зброї та боеприпасів. Якщо більшовики надішлють літак, то, слово гонору, вас негайно звільнять і, якщо забажаєте, ви зможете отримати командирську посаду в одній із наших бойових частин. Че-

* Тобто — НСЗ.

каю відповіді негайно! Ви згодні передати радіограму? Про те, що ви радист, ми знаємо точно. Ну?!

Капітан спочатку здивувався, вимога польського офіцера здалася йому наївною. Тепер Караваєв зрозумів: бандити не мали жодного уявлення про те, що тільки радист, який лежав у лісі з простріленою головою, знав шифр і міг підтримувати радіозв'язок.

Як тільки стемніло, Караваєву розв'язали ноги і штовхнули в напіврозвалений бліндаж. Капітан побачив тут лікаря і лейтенанта-перекладача. Обидва були поранені легко, але сильно побиті під час допиту. Їх, як і Караваєва, намагалися примусити передати радіограму за лінію фронту.

Перекладач спробував заговорити з вартовим. Але той мовчав, сидів біля входу до бліндажа, попихував цигаркою. Поряд курилися багаття, чулося бряжчання зброї, лайка, сміх і сердиті вигуки.

Пролунали чийсь кроки. Вартовий скочив на ноги. У проломі розваленого перекриття з'явилося освітлене місяцем сіре обличчя.

— Не надумалися? Нічого, ще є час, до ранку далеко. Особливо тобі раджу подумати,— у пролом просунулася рука з затиснутим у кулаці шомполом. Шомпол доторкнувся до грудей лейтенанта-перекладача.— Ти поляк! Як ти міг опинитися разом з ними?!

— Якраз тому, що поляк. І облишмо непотрібну розмову. Ви обіцяєте нам спокій до ранку, я скористаюся вашою люб'язністю і як слід задрімаю. Довідзена.

— Пся крив! Ти ще жартуєш? Богові молися перед смертю, якщо ти справді поляк.

Опівночі шум біля вогнищ затих. На зміну вартовому прийшло двоє. Їх не видно було з бліндажа, але вони сиділи десь поряд, над головою, і тихо перемовляли. Крізь пролом чітко долинали голоси.

Перекладач, вражений, присунувся до капітана, зашепотів:

— Знаєте, вони говорять... У них така бесіда, що коли...

— Так. Я розумію, — теж пошепки відповів Караваєв.— Мовчіть і слухайте.

Вартові справді вели незвичайну розмову.

— Не подобається мені оця історія,— почувся старечий голос.— Ти причетний до неї, Стефане?

Другий голос, молодий, несміливий, відповів:

— Не було мене тоді у лісі. Я до Ченстохови ходив.

— Ага... Ну, то як поживає твоя коханка?

— Гріх вам казати таке, не коханка вона мені, заручилися ми, ви ж знаєте. Погано їй самій, від швабів ховається, щоб не вивезли до Німеччини.

— Історія ця мені не до душі, не подобається вчорашній бій із скочеками. Броніслав розповідав, як це було. Навіщо убивали російських хлопців, тобі вони шкоду заподіяли, га, Стефане?

— Пан майор сказав, що росіяни хочуть знищити Польщу, зробити з неї для советів Варшавську область і переселити сюди своїх з Уралу.

— Дурень ти, Стефане! Я прийшов до лісу, щоб швабів бити, а не для того, щоб російських парашутистів розстрілювати. Твоєму панові майорові, звичайно, такі справи з руки, він до війни у жандармерії служив, навчився пускати людям кров.

— Тихіш, вуйку, що ви говорите?

— Боїшся? А я не боюсь. Ти, Стефане, німця стеріг коли-небудь ось так, як цих хлопців? Росіяни... Що ти про них знаєш? Що Пілсудського до Сибіру висилали, ще коли цар був? Що у пана майора більшовики два фільварки відібрали на кресах всходніх? * Та мені наплювати і на пана маршала, і на пана майора. У мене фільварків не було й не буде. Хату мав кособоку, та й ту німець спалив. Про росіян ти мене запитай, я їх ліпше знаю, ніж твій пан майор. Я в двадцятому році на війні був. Кинулись ми на Київ і під Житомиром зіткнулись з червоною кіннотою. Наш уланський полк та їхній, Богунський називається, зійшлися лава на лаву. Я свого Цезаря пришпорив, на гриву зліг, а назустріч червоний скаче, хлопчина, як оце ти зараз. Ну, налетіли ми один на одного. Він не дуже вправно шаблюю володіє, рубає сильно, але грубо. Примірівся я й дістав його палашем у плече. Він з коня сповз, шаблю випустив, а пістоль вихопити встиг. У живіт мене вдарило, і степ наче перевертатися почав...

Трое у бліндажі слухали, затамувавши подих. А той же хрипкуватий голос продовжував:

— Очуняв я, дивлюся — стіни білі, ліжка стоять. Шпиталь, значить. Лежу, живіт забинтований, а головою ворухити можу вільно. Бачу, із сусіднього ліжка дивиться на мене знайоме обличчя. Прямо мені в очі

* «Кресами всходніми» називала польська буржуазія свої колонії — західні області України та Білорусії.

дивиться. Матка боска! Страшно мені стало, Стефане. Росіяни мене підібрали, у їхньому шпиталі лежу. І хлопець, той, котрого я палашем дїстав, з ліжка на мене дивиться, теж забинтований. Рвонув я бинти на животі, кричу йому: «Хлоп, чого витріщився! Я у тебе в руках, добивай скоріше!» Він і каже мені: «Чи ти бач, який пан знайшовся! А чому ж у тебе, пане, на руках мозолі? І чому твоя кров, яку я пустив, не голуба? Бачу, ти з тих панів, що ходять без штанів. Не дурій, лежи спокійно, ніхто тебе не чіпатиме. Втелешують у ваші голови різну нісенітницю, а ви й вуха розвісили». І розумієш, синку, ніхто мене справді не чіпав. Спочатку я усе чекав — прийдуть, потягнуть мене, почнуть вуха відрізувати або нігті виривати, як говорив наш командир, граф Тадеуш Комаровський. Та замість цього тільки санітарка приходить, горщик мені подає, а мій сусіда сміється: «Давай, пан, давай, не соромся...»

Потім нас до Катеринослава, є таке місто на Дніпрі, перевезли, великий шпиталь там містився. Почали ми потроху видужувати. Хлопця того Сергієм звали. Удвох з ним іноді виходили у місто. Водив він мене всюди, показував, як живуть вони. Землю там панську поділили між біднотою, заводи та фабрики в багатіїв відібрали, з підвалів простий люд у панські квартири переселили... Ходжу, дивлюся, і не віриться мені, здається, що все це сниться. Думати почав. Пан-біг один знає тільки, про що я в ті дні думав. Мені здавалося, що все життя сліпим був, а тепер раптом прозрів. Сергій тільки посміхався: «Ну як, подобається тобі у нас? Ото ж бо. Зачекай, дай війну скінчити, тоді ще не так заживемо! Все зміниться. Нові міста побудуємо. Свої машини випускати будемо. Усіх одягнемо, нагодуємо...»

Коли я із шпиталю виписався, допоміг він мені на роботу влаштуватися. На Дніпрі пароплави ремонтували. Ну і я дещо клепавав, фарбував обшивку. Дівчину зустрів там, хороша була, весела... Усе проминуло, Стефане, відшуміло і щезло. Тепер лише згадую. Ось тобі, синку, росіяни. А ти — пан майор говорив...

— Вуйку, а потім як же ви?

— Що потім? А-а... Звичайно. Війна скінчилася, обмін полоненими був. Наших сюди, їхніх — туди. І я повернувся додому, у Польщу... Чуєш, Стефане, що я тобі хочу сказати, ти мене слухаєш?

— Слухаю, вуйку.

— Недалеко звідси вони стоять... ну, ті, що недавно німецький обоз розбили. Знаєш те село? Йди, Стефано, скажи їм: російські парашутисти у бліндажі сидять. Усе скажи. Алівці росіян не залишать у біді. Чого тремтиш?

— Боюсь я, вуйку...

— Нічого, нічого. Сам би пішов, та куля та, що в животі... Не зможу швидко. У тебе є гвинтівка. І патрони є. От і не бійся. Йди, синку!

— Вуйку, а якщо ми їх просто відпустимо?

— Відпустити можна... Тільки як же ми з тобою потім? Тоді й нам смерть, Стефано. І не дійдуть вони самі, поранені ж... Та й лісу не знають. А майор варту на дорогах виставив. Якщо ж алівці налетять — ми що, ми ні при чому, наше діло таке — ховайся у куцах...

Помовчали.

— Боязко, — сказав Стефан. — Але піду...

— Ну, з богом!

Зашурхотівши, посипалась у бліндаж земля. Голоси нагорі стихли.

Тривожною була та ніч для трьох розвідників. Вони не зімкнули очей і на хвилинку. Притиснувшись один до одного, мовчки сиділи в бліндажі, і кожен про себе у думці рахував час секундами, а воєни пливли повільно, безконечно.

Коли нагорі у проломі затуманився шматочок неба, їм здалося, що вони даремно витратили рештки сил у цьому неспокоїному чеканні. І вже зовсім не маючи надії, раптом почули вибух гранати і кулеметну чергу.

Ліс миттю ожив, пробудився, наповнився пострілами, криком. Повз бліндаж бігли якісь люди, наштотувалися один на одного, падали, їхні голоси тонули в стогоні стрілянини, що спалахнула зненацька.

Вартовий скотився у бліндаж, мацаючи в п'ятьмі руками, сказав скоромовкою:

— Панове-товариші, швидко виходьте, жовніри комуністичного війська прийшли!

Ефір вирував багатомовною говіркою, тріском, гономом, вищанням. Передавалися цифри, позивні, музика, уривки промов і відозв, зрозумілі й незрозумілі сигнали. Та крізь цей хаотичний, заплутаний, галасливий хор проривалися вісті значні й вагомі.

Зломивши опір гітлерівців, у другій половині серпня війська 3-го і 4-го Українського фронтів перейшли в

наступ на берегах Дністра та в районі Ясс. Фашистського диктатора Антонеску скинуто. Німці бомбардували Бухарест з повітря. Румунія оголосила війну Німеччині. Поквапно запросила перемир'я Болгарія. А на два тижні раніше радянські дивізії та частини Війська Польського, що взаємодіяли з ними, форсували Сан, вийшли на Віслу і створили міцний сандомирський плацдарм, готуючись до нового навального ривка на захід...

У ті дні, сповнені хвилюючими подіями, командування обводу не випадково перевело свій штаб і Першу Келецьку бригаду до Свиної Гури. Член Центрального Комітету ППР Гіляри Хелховський, він же Янек, через своїх зв'язкових скликав сюди тих гостей, про яких мимохідь згадав недавно у розмові з капітаном Долецьким.

Заради таких гостей варто було наводити в бригаді лоск, підтягуватись, чепуритись. Гости мали прибути справді знатні. Деяких знала вся Польша. Чутки про їхню мужність передавалися з уст в уста. Імена інших зберігалися в глибокій таємниці: за їх розкриття гітлерівці обіцяли тисячі марок та окупаційних злотих.

...Першим прибув рухливий молодий красень, командир Другої партизанської бригади капітан Локетек. Слідом за ним з'явився командир бригади імені генерала Бема капітан Гонич, відомий своїм залізним спокоєм. Поодинокі, по двоє почали з'їжджатися командири загонів, і якимось непомітно, тихо сходилися представники керівництва комітетів ППР. Із Ченстохови прийшов не схожий на підпільника Бурський, у моднім капелюсі й блискучих лакованих черевиках; із Кельце — Чиж, чоловік з відкритою приємною усмішкою на худорлявому обличчі; Ратушинський з Радома, товариші із Стараховіце, Скаржисько-Каменної, Вежбиці, з інших міст. Більшість з них добре знала один одного, але зустрічатися їм доводилося нечасто.

Полковник Мочар коротко підсумував бойову діяльність партизанів. Протягом кількох тижнів пушено під укіс 25 ворожих ешелонів з живою силою і технікою. Зірвано 13 залізничних мостів. Здійснено 14 операцій, в ході яких розгромлено гарнізони гітлерівців, розбито обози, ліквідовано кілька військових підрозділів фашистської регулярної армії. Такі були результати боротьби польських патріотів за порівняно невеликий відрізок часу на одній лише ділянці генерал-губернаторства.

По радіо нас запитали, чим зможемо допомогти повсталій Варшаві... І на це серйозне питання мали від-

повісти спільно підпільники-пепеєровці й партизанські командири.

Там, у великому місті, серед лабіринту вулиць, у підземних каналах, на горищах, барикадах билися з воюючим відважні варшав'яни. Вони підняли повстання, щоб наблизити годину визволення своєї вітчизни.

Здавалося б, все ясно й зрозуміло: смерть сотень героїв осяяна великою метою. Насправді ж, йдучи з саморобними гранатами філіпінками на німецькі танки, з пістолетами — на кулемети, варшав'яни не знали, хто й навіщо кинув їх на смерть. Не знала й більшість наших партизанів, що в дійсності відбувається у Варшаві. Про цю жорстоку правду розповів член ЦК ППР комуніст Янек. Він розумів, що на його долю випала тяжка місія. Але факти залишалися фактами.

Кілька днів тому до штабу головного потрапила папка з обпаленими, зім'ятими паперами. Таємні, надзвичайної важливості папери, які надсилались одному із верховодів АК, не дійшли до адресата. У документах, складених верхівкою Армії Крайової за участю емісарів польського емігрантського уряду, йшлося не стільки про оперативні завдання штабу графа Бур-Комаровського, який нав'язав варшав'янам план збройного виступу, скільки про політичні цілі подій. Повстання, інспіроване керівництвом АК, ніякою мірою не було розраховане на те, щоб допомогти з тилу наступаючим радянським дивізіям та частинам Війська Польського. Документи красномовно свідчили про протилежне: польська реакція мала на меті будь-що оволодіти Варшавою до того, як прийде Червона Армія, і захопити ключові політичні позиції. Варшава мала стати козирем у боротьбі за збереження в Польщі старих порядків. Заради цього реакція і кинула варшав'ян на бункери та вогнемети. Справедливою ненавистю жителів польської столиці до фашистів скористалася група збанкрутілих махінаторів.

Можна було припустити, що відірвані від народу представники реакційної еміграції, які відсиджувалися в Лондоні, справді мали надію на успіх повстання. Але навряд, щоб цю надію поділяв Бур-Комаровський. Як військовий, генерал Бур мусив розуміти, що повстанцям не під силу справитися із озброєними до зубів гітлерівцями. Та все ж він узявся за здійснення авантюрного плану, задуманого в Лондоні.

Учасників наради, партизанів і підпільників, вражала наполегливість, з якою автори захоплених нами до-

кументів вимагали від своїх підлеглих — командирів підрозділів АК — добитися масової участі у «варшавській акції» частин Армії Людової. І це після того, як командування АК завжди відповідало категоричним «ні» або мовчанкою на неодноразові заклики Робітничої партії до спільних бойових дій Армії Людової та Армії Крайової проти гітлерівців.

Траплялося, нижчі ланки АК, її невеликі загони, спільно з алівцями нападали на гарнізони окупантів, залізничні станції, військові частини гітлерівців. За це потім молодші офіцери-аківці вислуховували від свого начальства тисячі прокльонів, а часом і одержували кулю в потилицю... Чому ж раптом верховодам Армії Крайової знадобилося бачити в палаючій, засипаній бомбами Варшаві збройні загони, створені ППР? Чи не тому, що і граф Бур-Комаровський, і урядовці в Лондоні передбачали заздалегідь, чим скінчиться повстання?..

Дехто з підпільників висловив думку про те, що лондонські авантюристи хочуть зіграти на почуттях солідарності до повстанців, заманити у місто бойове ядро революційних демократичних сил Польщі й руками карателів-есесівців поховати його під руїнами.

Товариші наводили переконливі приклади. Роздмухуючи полум'я в столиці, реакція в той же час не бажала, щоб у ньому згоріли її відбірні загони, розміщені по всій країні. Бої у Варшаві досягли кульмінаційної межі, проте лише дрібні групи АК вирушили до столиці, а головні її сили, як і раніше, залишалися в лісах. Ні, генерала Бура і тих, хто стояв за його спиною, не можна було назвати наївними простачками або невігласами. Своім підступним задумом вони передбачали виграш для себе за всіх умов, навіть на випадок, якщо повстання захлинеється у крові.

Люди, які напружено слухали Янека, пройшли складний, нелегкий шлях, боротьба загартувала їх, навчила правильно оцінювати явища. Ці люди не один рік щодня стикалися із смертю, вона не лякала їх. Якби смерть будь-кого з них могла відвернути варшавську трагедію, виправити те, чого виправити вже неможливо було, то кожен, не вагаючись, приніс би заради цього в жертву власне життя. Всі вони добре розуміли, що варшав'яни вийшли на барикади не для того, щоб дати можливість прем'єру Миколайчику в'їхати у столицю на білому коні. Робітники, молодь, інтелігенція Варшави прагнули вигнати з рідного міста фашистів. Виступ не

міг увінчатися успіхом. Однак він почався, в рядах повстанців билися тисячі патріотів. І Армія Людова вже не мала права залишатися осторонь.

Штаб головний уважно стежив за ходом подій у столиці. Бойові частини АЛ 1-го обводу, сформовані у Варшаві, приєдналися до повстанців, подекуди взяли ініціативу в свої руки, відбивали атаки карателів, особливо в робітничих кварталах міста.

Нарада підпільників-пепееровців і партизанських командирів прийняла рішення поспішити на допомогу повсталим. Через день із Келецького воеводства до столиці лісами вирушили три великі загони Армії Людової. Бійці цих загонів одержали найкращу автоматичну зброю, їх повели досвідчені партизанські командири, члени ППР. Прямуючи до Варшави, затиснутої в кільце ворожих військ, алівці знали: у них дуже мало надії на повернення із палаючого міста.

Розігнавши зграю НСЗ, партизанський загін, яким командував капітан Бялий, визволив з біди трьох радянських розвідників.

Парашутистів привели в наш табір саме тоді, коли закінчувалась нарада. Невисокий, присадкуватий Караваєв у довгій кавалерійській шинелі та шкіряній пілотській шапці, похитуючись, повільно наблизився до штабної палатки. Вимовляв слова крізь зуби, через силу.

Мочар поклав руку йому на плече.

— Заспокойтеся, усе вже гаразд. Вам слід відпочити. Потім разом помірковано, чим вам зайнятися... Товаришу Анко! — покликав полковник. — Огляньте капітана й товаришів.

Поручник Анка забрала розвідників у санчастину. Біля палатки запала мовчанка. Потім заговорили всі одразу. Молодь, гарячкуючи, не шкодувала слів на пропозиції.

— Ось вам, будь ласка, ще один приклад,— поручник Алім кивнув услід Караваєву.— Скільки ж можна терпіти? Негайно вдарити по бандитах! Ліквідувати недолюдків! — Він погрозив кулаком у бік лісу.

— Правильно! — схопився Борек. — Із зрадниками одна розмова — автоматами!

Загорілися очі й в капітана Локетка. Він мав свої рахунки з «енсезетами». Недавно бандити намагалися

оточити два підрозділи його бригади, під Локетком забили коня, кілька партизанів загинуло у перестрілці.

Капітан схвально похитав головою, погоджуючись з Алімом і Бореком.

— Офіцери вірно говорять, потрясти треба гадів, щоб десятою дорогою обходили нас і радянських товаришів. З німцями, сволота, майже обіймаються, а нам — ніж у спину... Я чув, майоре, ви теж втратили людей у сутичках з НСЗ? — запитав він Зигмунта.

— Було таке, — похмуро відповів той. — Дванадцять чоловік поховали ми...

НСЗ ненавиділи всі. Їхня верхівка, націоналісти з махрової, найреакційнішої частини старого офіцерського корпусу, з самого початку створення «Народових сил збройних» взяли курс на жорстокий терор проти польських комуністів, патріотів, бійців Гвардії та Армії Людової. З гітлерівцями «енсезети» жили в мирі й спокої, визначивши своє ставлення до окупантів зрадницьким гаслом: «Зброю тримати при нозі». Зате бандити досить активно пострілювали з-за рогу, переслідували в селах активістів Робітничої партії, підстерігали з засідок партизанських зв'язкових, нападали на невеликі загони алівців. «Енсезети» грабували селян, виказували гітлерівцям підпільників, траплялося — приводили карателів до партизанських стоянок та баз.

Придивившись до тактики НСЗ, я мимоволі порівнював верховодів цих покидьків з бандерівцями, мельниківцями, з якими не раз доводилося стикатися за роки боротьби в ровенському підпіллі. «Енсезети» й оунівці були схожі між собою, як гадюки з одного кубла, і політикою, і методами зради. Природа буржуазного націоналізму, що проросла на поживній ниві фашизму, була однаковою, незалежно від географії.

Але не завжди особисті почуття є найвагомим доказом, коли доводиться приймати відповідальне рішення. Мочар неначе вгадав мої думки.

— Разом з вами, поручник Алім, я з великим задоволенням зайнявся б очищенням лісів від зграй НСЗ, — сказав він. — Але, боюсь, цим ми принесли б радість насамперед панові Гансу Франку, намісникові фюрера в Польщі. Він тільки того й чекає, щоб ми залишили у спокої залізниці та німецькі гарнізони. Пан генерал-губернатор від радості потирав би руки. Ще б пак! Поляки вчепляться один одному в горлянку, а нацисти тим часом безкарно господарюватимуть у країні.

— Але ж НСЗ...

— Так, НСЗ — прямі пособники фашистів. Та все ж буде помилкою, якщо ми відвернемо сили від головного — від боротьби з гітлерівцями. Дійде черга й до пособників, але спочатку треба допомогти фронтаві.

Полковникові більше не заперечували. Але з виразу облич молодих офіцерів не видно було, що їх переконали до кінця. Тоді підвівся Янек:

— Ми не за поглиблення розколу, а за те, щоб всі патріотичні сили зібрати в один стрій. Мова йде про об'єднання в єдиному національному фронті всіх поляків, які ненавидять фашизм. Що ж до верховодів НСЗ, ніхто не схильний прощати їм злочинів. Але зводити наше завдання тільки до вузької боротьби з реакційно-націоналістичним багном — значить, принижувати нашу роль і наші сили. Ворог номер один — це фашистські загарбники, на них ми й далі будемо спрямовувати зосереджений вогонь. Інших думок бути не може, — закінчив Янек, — на цьому дискусію припиняємо. Та й не час дискутувати. Гості наші здалека прибули. Від кухні, чую, чимось смачним пахне... Чи не пора гостей запрошувати на вечерю, товариші господарі?..

Розділ IV

Я НЕ БУВ У ІСПАНІЇ...

Гуркіт літака несподівано почувся в небі, настороживши партизанів.

— Повітря! Гаси вогнища!

Кілька разів спалахнули проти хмар вибухи снарядів — їх випустила зенітна батарея гітлерівців у Староховіце. Гуркіт зростав, був він якийсь незвичний, уривчастий, ніби машина, що пливла в темряві, задихалася. Через кілька хвилин з лісу долинув глухий удар, щось затріщало.

Вибігши з палаток, партизани стояли, слухали.

— Що воно таке?

— Наче хто сосну розчахнув навпіл...

— Граната — не граната. А грюкнуло міцно.

Звідти, де недавно затріщало, ще раз долинули звуки — стукнуло кілька разів, начебто стріляли з пістолета. І знову на ліс лягла тиша.

— Лі-га-ак! — закричав серед нічної тиші один з вартових, які охороняли підходи до табору. — Літак упав! Сюди!

Всі кинулись на голос.

Біля підніжжя Свиної Гури, розпластавши крила, виднілася транспортна радянська машина з задертими догори моторами. Літак серед лісу здавався величезним чорним мотилем. Він був порожній, без вантажу. У машині, в неприродних позах, лежало п'ять чоловік екіпажу. Льотчики були мертві. Промінь кишенькового ліхтарика освітив зблідлі обличчя, волосся, що злиплось від крові. Звідки й куди летіли ці молоді хлопці? На завдання? Чи, може, принісши комусь радість, скинувши довгожданий вантаж, поверталися до своїх на аеродром?

У таборі вже ніхто не спав. До ранку мовчки юрмилися партизани біля підбитого птаха, стояли над загиблими, яких поклали під крило машини.

Поручник Анка оглянула їх, з сумом сказала:

— Знаєте, двоє були живі й не дуже побилися під час падіння. Застрілились... Не хотіли потрапити фашистам до рук. Шкода! Ми б врятували їх.

На тому ж місці, біля літака, у Блужинському лісі, льотчиків поховали на сході сонця.

Янек кинув у могилу першу жменю землі, змішаної з сухим листям. Мочар махнув рукою. Тричі прогримів залп над самотньою могилою серед лісу.

Гуз зрубав молоде деревце, обтесав кору, вивів розпеченим цвяхом по-польськи: «Схили голову, поляк. Тут спочивають радянські авіатори. Вони віддали життя за нашу і за свою свободу».

Через годину до табору поверталася з завдання група партизанів. У лісі їм зустрівся незнайомий чорнявий чоловік, одягнений у льотний комбінезон. Він тримав у руці пістолет і нікого до себе не підпускав. Ледве вдалося вмовити його, щоб заховав зброю.

Уже в таборі, переконавшись, що йому не загрожує небезпека, незнайомиць заговорив. Лейтенант Асланікашвілі був пілотом з екіпажу збитого літака. Вони літали за ріку Пилицю, доставили польським партизанам зброю та боеприпаси, на зворотному курсі їх обстріляли з землі. У лівий мотор влучив снаряд, правий теж було пошкоджено, працював він з перебоями. Та все ж їм, мабуть, вдалося б дотягти до своїх і на одному моторі, якби не зенітки в районі Стараховіце. Літак ішов на малій висоті, у пошкоджений мотор врзались осколки.

ЛІ-2 почав падати. Асланікашвілі вистрибнув з парашутом, інші не встигли...

Пілот назвав загиблих. На стовпці, що вінчав братську могилу, з'явилися прізвища: М. М. Федоров, М. А. Саркисов, П. А. Биханов, В. І. Бойко, П. І. Черников.

Накидавши текст радіограми про загибель льотчиків, я віддав її Роголю, наказав передати в Москву. У відповідь ми одержали шифровку: вночі на старі координати нам скинуть ще одну партію вантажу. Крім того, Москва запитувала, чи є можливість прийняти літак з посадкою.

Кілька днів тому ми просили евакуювати за лінію фронту поранених партизанів, а також повідомили в Москву про документи, яких чимало зберігалось у штабі. Після кожної операції бійці та офіцери поповнювали цей своєрідний архів, приносили в штаб усе, що вдалося добути. Антоні Якуш та поручник Борек годинами просиджували тепер над купами паперів. Деякі з документів вимагали невідкладного вивчення, інші мали стати в пригоді на майбутнє як викривальний матеріал. Крім цього, прибуття літака з посадкою дало б змогу відправити на той бік фронту і особисті листи. Сім'ї багатьох польських партизанів уже жили на звільненій території. І радянські бійці, які партизанили на Келецьщині, вперше за довгі роки могли б подати вісточку на батьківщину, де більшість з них значилась безвісти загиблими.

Та турботи про обладнання зльотного майданчика довелось відкласти на невизначений час. Поручник Якуш щойно доповів про нові дані розвідки: до міст, сіл і містечок, що оточували Ближинський ліс, гітлерівці підтягли кінні та піші частини, танки, артилерію. Проти загонів Армії Людової мають намір кинути підрозділи 174-ї дивізії генерал-лейтенанта Ебергардта і частини 213-ї дивізії генерала Гешена у взаємодії з есесівцями, жандармами та поліцією.

У бригаді майора Зигмунта нараховувалося півтисячі бійців. Та добра половина з них—необстріляні новачки. Під керівництвом офіцерів вони тільки-но проходили елементарний курс партизанської «науки», вчилися володіти зброєю. Нам треба було виграти час. Ми ще не могли дати відкритий бій натренованим на облавах карателям, які до того ж значно перевершували нас і кількістю, і вогневими засобами. І хоч Мочар ще не по-

відомив свого рішення, проте всім було ясно, що бригаді доведеться розпрощатися з «аристократичним» табором, залишити район Свиної Гури і, не гаючись, виходити з блокованого лісового масиву.

Як і першого разу, Олександр Філюк застав Мочара і мене за картою. Він прибув з трьома бійцями та з своїм ординарцем Куничкою, чехом з Праги. Попихкуючи «козячою ніжкою», Філюк повідомив про те, що одержав наказ вирушати на захід. Приїхав прощатися і разом з тим остаточно вирішити, як бути з людьми, що влилися в його розвідгрупу.

— Беремо ваших партизанів до себе, як же інакше.— Мочар кинув олівець на карту.— Нам тепер кожен досвідчений воїн — знахідка, скоро гарячі дні настануть... Вирушай з капітаном, товаришу Петер, і приймай його військо.

Загін Філюка розташовувався в північній частині Ближинського лісу. Ми в'їхали у справжній партизанський табір. Понад сто партизанів — здебільшого радянські солдати та офіцери, яким пощастило вирватися з-за колючого дроту Ченстоховського, Бялоподляського, Келецького та інших таборів смерті. Черговий партизан, побачивши Філюка, звично подав команду «струнко!».

Не знаю, що наобіцяв їм Філюк, бо партизани з цікавістю дивились на мене. Були тут сибіряки, хлопці з Середньої Азії, Грузії, були ленінградці й полтавчани, кияни й помори. Хотілося довго й багато говорити з ними, розпитувати, слухати цих людей, яким випали в житті тяжкі випробування далеко від Батьківщини.

Та час ішов. Загін зібрався в дорогу. Вишикувавшись, партизани дивилися на Філюка. На їхніх обличчях можна було прочитати смуток від того, що доводиться розлучатися із своїм командиром.

— Товаришу командир! Загін готовий вирушати до місця призначення. Доповідає старший лейтенант Донцов!

Молодий офіцер з засмаглим обличчям, віддаючи честь, зробив крок до Філюка.

— Прощай, Миколо! Живі будемо — побачимося. Прощайте, друзі! Пам'ятайте про нашу розмову. Ви йдете до наших товаришів по боротьбі, до польських партизанів. Бийтеся з ворогом чесно і мужньо, щоб усі бачили, які ми є, радянські люди. До зустрічі на рідній землі!

Донцов подав команду, загін рушив. Філюк і кілька його розвідників, серед них було двоє дівчат, стояли біля куренів і вслід колоні махали пілотками.

Бійці, що прийшли від Філюка, минулої ночі не відпочивали. Довідавшись про те, що мають прилетіти літаки з-за лінії фронту, вони обступили мене, попросили дозволу піти до місця скидання вантажу.

Ніколи ще не було так людно біля сигнальних вогнищ. Дощ не стихав, перішив до ранку, вітер пронизував наскрізь, до кісток. На одязі не лишилося сухого рубця, однак більше ста чоловік, не ховаючись від негоди, стояло біля підніжжя Свиної Гури. Звівши обличчя до гори, як чарівну музику слухали вони гуркіт літаків, що уплітався в шум дерев і громовицю. Вогнища сичали, блимали, небо краяли бистрі блискавки, і на все життя запам'яталися мені в їхньому мерехтливому світлі оті звернені до хмар обличчя і сльози на них, змішані з краплинами холодного дощу.

Бійців, які влилися в сім'ю алівців, спочатку хотіли розподілити по підрозділах бригади імені Землі Келецької: вони були б надійним поповненням. Та потім, подумавши, Янек і Мочар запропонували інше: сформувати самостійний загін із радянських солдатів, офіцерів, а також із поляків, які недавно прибули в ліс на заклик ППР. Пропозиція була слухна. Чи ж варто розпорошувати людей, що пройшли підготовку у військових школах та училищах, одержали бойове хрещення на фронтах? Кадрові військовослужбовці, вони стануть ядром, навколо якого й недосвідчені новачки скоріше опанують військову справу.

У штабі головному одностайно підтримали ідею створення нового партизанського колективу. Так народилася Десята бригада Армії Людової. Разом з партизанськими ротами майора Зигмунта нова інтербригада переходила із Близинського в Самсонувський ліс.

Мочар призначив старшого лейтенанта Миколу Донцова командиром Десятої бригади. Лейтенант виявився старим партизаном. Ще на Україні, під Цуманню, він воював у загоні Філюка. Разом із Філюком його перекинули в Польщу. Тут, у містах і селах, Донцов мав багато друзів, підтримував зв'язок з підпільниками, з командирами загонів Армії Людової.

У партизанській колоні пліч-о-пліч крокують радомські й харківські хлопці, ленінградці й ченстоховці, юнаки із Стараховіце, Алма-Ати, Варшави, Челябінська. Удвох несуть важку протитанкову рушницю вчитель Згадла і Грицько Хміль. Жестикулюючи й посміхаючись, чорнявий льотчик Асланікашвілі щось розповідає братам Зенону та Мечиславу. Низенький боець-казах, якого після втечі з концтабору ледь живого підібрали й відгодували селяни під Вежбицею, кумедно перекручуючи польські слова, пояснює сивовусому колишньому уланові принцип дії автомата ППШ.

Партизани ще не всі познайомились один з одним, командири ще не знають своїх бійців. Та дарма, слово «товариш» вимовляється і по-польськи, і по-російськи, і по-українськи однаково. У колоні час від часу повторюють це слово, що з'єднує людей, однодумців, братів по боротьбі.

— Товаришу, та ми ж зустрічалися з тобою у концтаборі в Бялій Подлясі!..

— Помиляєшся, товаришу, ту комендатуру розгромив Тадек Руський з загоном...

— Нема ніц, товаришу сержант, нема ніц, од можа до Вуга — едні хлопські сльози...

Мабуть, теж так, поряд, як і в цій різноплемінній колоні, крокували пліч-о-пліч бійці інтербригад у далекій Іспанії. Так, як і ці люди, вони грудьми захищали свободу і на чужій землі готові були покласти голову, аби вибороти для інших людське щастя.

Чи давно це було?.. Вигуки хлопчиків-газетярів на вулицях Ровно, Львова й Варшави, страйки солідарності, збір коштів у фонд МОДРу і слова, що обпікали: Мадрид, Уеска, Гвадалахара... Мені не довелося бути в Іспанії. Західноукраїнські комуністи й комсомольці — мої товариші по підпіллю — таємно переходили кордони, щоб приєднатися до добровольців-інтернаціоналістів і захищати Іспанську республіку. Земляки мої були бійцями батальйону імені генерала Домбровського, героя Паризької комуни, солдатами загону імені Тараса Шевченка. І я готувався в далеку дорогу, туди, де гаряче іспанське сонце й перші фашистські кулі обпікали друзів моїх. Але партія доручила мені інше. Я також перейшов кордон, та в протилежному напрямку, той кордон, на якому стояли стовпи з молоткасто-серпастим гербом. Переходив його, рятуючи себе й товаришів від жандармів-пілсудчиків, щоб зітхнути на радянській сто-

роні на повні груди, жадібно поглянути на незвичне казкове життя і знову повернутися назад, на рідну Волинь, яка ще стогнала тоді під гнітом поміщиків та капіталістів.

Та випали ще на мою долю й бої, і марші в колонах інтернаціональних бригад. Довелося почути ще й мені стук кулеметів, і виття бомбардувальників з хрестами на крилах, і горді бойові пісні, що, як і «Бандьєра роса»*, вели, кликали сміливих серцем перемагати або вмирати стоячи, але ніколи не жити на колінах.

На короткій зупинці кашовари запалили багаття. Вихопившись з-за верхівок дерев, ланка легких бомбардувальників промчала над лісом, висипала на димки з десятків дрібних бомб. У лісі загуркотіло, засвистіли осколки. На щастя, потерпілих не було. Зате всі ми залишилися без обіду. Вибухами розкидало котли, неумліла каша заляпала стовбури сосен.

Бомбардувальники більше не поверталися, але над лісом закружляли два «костилі». Ворог шукав нас.

Звернувши з лісової дороги, партизанська колона пробиралася крізь хащі, ховаючись під крилатими дубами. А «костилі» гули й гули, в'дливий звук моторів незмінно переслідував нас.

— Приготувати протитанкові рушниці! — вилаявшись, закричав Зигмунт.

Четверо бійців, приладнавши ПТР до стовбурів дерев, ударили кількома залпами. Літаки, наче нічого не сталося, продовжували кружляти в небі.

— Бах-бах — і мимо! Не раджу повторювати вправу, — зупинив «зенітників» Мочар. — Збити навряд чи вдасться, а виявимо себе обов'язково. Кінчай перекур!

Незабаром нас наздогнала група розвідників, котра вночі ходила під Скаржисько-Каменну. У лісі розвідники натрапили на роздягнену людину, підвішену за руки до гілля. Коли відв'язали нещасного, він качався по землі, стогнав і просив пристрелити його. Все тіло в нього розпухло, пекло вогнем, роз'ятрене, покусане. Прийшовши до пам'яті, чоловік розповів партизанам про те, як він опинився на дереві над мурашником.

* «Бандьєра роса» — пісня іспанських бійців-антифашистів.

...Німці зганяють мешканців навколишніх сіл і хуторів на будівництво оборонних укріплень поблизу Скаржисько-Каменної. Людей примушують працювати від ранку до пізньої ночі, б'ють палицями, шмагають нагаями. Селянин намагався втекти додому, у село Рейюв. Німці його наздогнали. Зірвали одяг, прикрутили дротом до ялини, заткнули ганчіркою рот...

Поглянувши на страшне, роздуте обличчя поляка, я запропонував відрядити бійців Десятої бригади до німецького оборонного рубежу. Донцов виділив на операцію взвод лейтенанта Швеця.

Біля лісництва Запусце обидві наші бригади зробили тривалий привал. Німців у цьому районі не було. Зате поблизу блукав загін НСЗ.

Через півгодини нове донесення: з нами по сусідству розташувалася сотня аківців. Ці начебто йдуть до Варшави і спинилися на відпочинок.

Майор Зигмунт звернувся до Мочара:

— Пропоную оточити енсезетівських головорізів і таракнути по них з усіх стволів.

— Про це вже ми, здається, говорили,— перебив його полковник.— Спробуємо повести переговори з ними. Треба з'ясувати, хто очолює загін НСЗ. З аківцями ж варто порозмовляти серйозно, іноді вони погоджуються на спільні операції.

В обидва загони відрядили парламентарів.

Вожак загону НСЗ, невідомо за які заслуги обвішаний орденами та медалями, відмовився назвати себе й переказав, що з комуністами розмовляти не бажає, що німецькі каральні частини його не хвилюють, а парламентарів він накаже відшмагати шомполами. Почувши у відповідь, що від його зграї не залишиться мокрого місця, якщо до парламентарів доторкнуться хоча б пальцем, офіцер хвилини з п'ятнадцять лаявся й тупотів ногами, проте розпорядився провести наших парламентарів майже до самого лісництва. На цьому переговори з загоном НСЗ скінчилися.

Командир аківців написав, що готовий зустрітися з представниками Армії Людової в хатині лісника о шостій вечора.

Мочара, поручників Владека і Земсту біля садиби лісника зустріли два мовчазні підхорунжі. Запросили до хати.

Віддалік топталися замурзані, неголені солдати в беретах. Тримаючи гвинтівки напоготові, вони з острахом і відвертою заздрістю позирали на партизанів-алівців. Хвацько зсунуті набакир конфедератки, нові мундири, вороновані автомати справили на аківців сильне враження. Солдати перешіптувалися, не наважуючись наблизитись до «комуністичного війська».

Доконали аківців цигарки. Коли наші бійці витягли з кишень московські «Біломор» та «Казбек» й задимили, воїнство Армії Крайової не витримало. Підштовхуючи один одного, аківці потяглися до співвітчизників.

Сухий, наче жердина, підофіцер грізно гаркнув на солдатів, ті відступили назад, насупились. Наші великодушно пропонували:

— Не бійтеся, не кусаємося. Підходьте, вгощайтесь...

— Чого тупцюєтеся? Закурюй!

— Та плюньте ви на унтера, ми і йому цигарочку дамо. Ей, пане підофіцер, бери «Казбек», кинь смоктати дубове листя, занудить!

Підофіцер бігав сюди-туди між двома групами озброєних поляків, що стояли майже поряд, слізно вмовляв:

— Панове жолнежи, прошу не сходитися до купи. Говорити не вільно... Палити не вільно. Панове жолнежи, я мушу стежити за порядком. Розступіться, прошу панства!

Тим часом Мочар і офіцери сиділи в кімнаті з високою стелею, викладеною з дубових необтесаних колод. Напроти за столом відкинувся на спинку стільця чоловік років сорока у військовому польському мундирі із старими відзнаками. Командир загону АК хвилювався, але намагався не показати цього, з викликом поглядав на Мочара.

Полковник відразу приступив до діла.

— Пане підполковник, ми прибули сюди, щоб запропонувати вам об'єднатися з нами в цей тяжкий час. Ви знаєте, німецькі частини групуються навколо Ближинського лісу. Бажано б дати відсіч спільними силами наших загонів.

Офіцер АК повів оком.

— Припустімо, я дам згоду. Але спочатку мені треба знати, чи варто бойовій частині Армії Крайової входити в стосунки з вами. Мене цікавить кількісний склад ваших загонів.

Мочар усміхнувся.

— Для чого рахувати — скільки в нас, скільки у вас... Порівняння, боюсь, виявиться не на вашу користь, пане підполковник. Наше союзництво, якщо ми домовимося, матиме більше політичний характер, аніж військовий. Маю на увазі ваш загін. З військової точки зору ви не в силі подати нам дійову допомогу. Як бачите, я говорю відверто... Але хороший приклад може покласти початок хорошій справі. Якщо ми з вами почнемо діяти спільно, наш приклад зможуть наслідувати інші. А це вже принесло б користь силам Опору.

— Гм... Вас ніяк не запідозриш у тому, що ви пройшли школу дипломатії. Та чи не помиляєтесь, полковнику, в оцінці можливостей моєї частини?

— Не помиляюсь. Ви — не військова частина. Для чого гучні слова? Сотня людей, озброєна гвинтівками й одним англійським стеном*, — оце і все, на що ви розраховуєте.

— Звідки такі відомості?

— Пане підполковник, як офіцер офіцерові, відкрию вам «секрет»: ми маємо розвідку.

У погляді, що його аківець кинув у бік Мочара, було роздратування, очі підполковника округлилися. Здавалося, він не витримає, скипить. Але він, як видно, умів володіти собою. Зобразивши на обличчі щось на зразок посмішки, підполковник примирливо проговорив:

— Молоді люди, мене політика не цікавить. Я — солдат. Командування наказало мені виконувати певне завдання, і я не бачу необхідності ризикувати своїми людьми, встрявати в сутички з німцями.

— Хіба накази вашого командування не передбачають боротьби з окупантами? — не стерпів Мочар.

— Насамперед вони не передбачають спілкування з комуністами.

— Прикро, пане підполковник. Хочете знати правду? Прошу! Якби на чолі сотні АК були не ви, а хтось інший, то з таким, м'яко кажучи, німечим загоном ми навіть не розпочинали б переговорів. Але особисто ви проявили себе як хоробрий офіцер у боях з фашистами в Тухольській пуці у тридцять дев'ятому році, коли гітлерівці напали на Польщу. Що ж сталося з вами тепер, пане підполковник?

* Стен — англійський пістолет-кулемет.

Командир загону АК вперше за весь час бесіди розгубився. Останні слова полковника змусили його збліднути, він важко підвівся з стільця, стояв і барабанив пальцями об стіл. І мовчав. Мочар, Земста і Владек теж мовчали.

У хатині лісника вже нічого було робити. Мочар встав.

— Маю честь відкланятись!

Під тими ж здивовано-цікавими поглядами солдатів-аківців парламентири і бійці-автоматники залишили лісовий табір.

На шляху до місця розташування бригад Болек, який ішов попереду, раптом схопився за автомат, неголосно крикнув:

— Лягай!

На відстані якихось ста кроків від партизанів йшли гітлерівці. Десятка з півтора сіро-зелених мундирів виднілось між соснами. Крокували німці врозбрід, розмовляли, вимахували руками. У декотрих за спиною догори прикладами висіло по дві гвинтівки. Замість касок, у яких карателі звичайно вирушали до лісу, на солдатах незграбно сиділи пілотки. Мішкуваті, неприпасовані мундири стовбурчилися під поясами. У зовнішності німців було щось незвичайне, дивне.

Партизани вже приготувалися вдарити по сіро-зелених мундирах довгими чергами, та швидкий шепіт Земсти зупинив їх.

— Не стріляти! Чорт... Дивіться, он туди дивіться,— він простяг руку.— Бачите? Наш Гуз, щоб я не зійшов з цього місця, він, Гуз!

Старий партизан шойно виткнувся з-за кущів. Тримавши в руках автомат, він спокійно йшов з німцями поряд, анітрохи не бентежачись від того, що всі вони мали зброю.

— Стій, Гуз! — крикнув Земста, підкинувши свій ППШ.— Хальт! Хенде хох!

Партизан і німці зупинилися. Упізнавши Земсту, Гуз весело пояснив, закидаючи за спину автомат.

— Перебіжчиків веду, товаришу поручник. Нас шукають, до нас просяться.

Все ще не випускаючи зброї, Мочар і партизани наблизились до дивної групи. Помітивши полковника й відчувши, що це найстарший, з натовпу виступив високий, широколиций чоловік з ефрейторськими нашивками. Клацнув за каблуками підкованих чобіт, виструнчився,

ламанною польською мовою почав доповідати. Він, ефрейтор Багіров, і тринадцять солдатів азербайджанського легіону прибули до польських партизанів і готові виконувати будь-які розпорядження. Всі вони розуміють, що німецькі мундири на їхніх плечах прикраса не з тих, якою можна пишатися, але вони не чинили лиха полякам.

Легіонери закивали, несміливо посміхалися, простягаючи партизанам свої гвинтівки.

— З ким із наших ви підтримували зв'язок? — запитав Мочар.

— Ні з ким, — відповів Багіров. — Ми прочитали ось це...

Він вийняв з кишені й дав полковникові акуратно згорнутий папірець з обшарпаними краями. Полковник впізнав листівку. Сам він допомагав недавно Янеку скласти текст цієї листівки-звернення до тих, хто перебував у німецьких допоміжних частинах, з закликом переходити до партизанів Армії Людової.

Перебіжчиками зайнялися поручники Борек і Якуш. Азербайджанці охоче розповідали про себе.

Вони були розкидані по різних таборах для військовополонених у Польщі та Німеччині. Навесні азербайджанців почали звозити до концтабору в Бялій Подлясці. Їх загнали в окремих барак. Годували гнилою бруквою та висівками пополам з тирсою. Цілодобово за баракком наглядали есесівці з вівчарками. За найменше порушення режиму били дротяними нагаями.

Потім не стало гнилої брукви, на третину зменшилася денна пайка з висівок та тирси. На день видавали по півлітра води. Так проходили місяці... Одного разу тих, що залишилися живі, очманілих від голоду та спраги, посадили на машини, вивезли за міську околицю. Дали в руки заступи. Есесівці наказали копати ями. Над першою ж викопаною ямою поставили сімнадцять бранців, без слів скосили з автоматів. Решті скинули з машин оберемок німецького обмундирування і скомандували переодягатися. А надвечір вишикували їх біля барака й оголосили, що віднині вони є солдати азербайджанського національного легіону, які добровільно стали під прапори фюрера.

Новоспечених легіонерів відправили в район дій партизанських загонів. Їх відвели до складу каральних військ, розподілили по взводах, приставили до них офіцерів-німців і видали зброю. Як тільки військовополо-

неним стало відомо, з якою метою формується легіон, у відділенні Багірова змовилися тікати до лісу при першій нагоді.

На підході до Ближинського лісу в одному з сіл, де розташувався легіон, Багіров уночі прочитав своєму відділенню партизанську листівку. Тепер вони вже знали, що робити.

Німецьких офіцерів Багіров узяв на себе. Скориставшись правом командира відділення, він зайшов у дім, де есесівці зупинились на нічліг. Двоє вартових, які охороняли відпочинок офіцерів, пропустили ефрейтора — вартові теж були з його відділення. За хвилину з хати долинув крик, гримнуло кілька пострілів. Багіров вибіг на ганок з пістолетом у руці. Вся група — чотирнадцять чоловік, — не роздумуючи, кинулась геть із села...

Багіров сидить перед офіцерами штабу головного. Хвилюється. Крізь смагляві щоки проступає блідість. Тільки що він виклав перед Бореком і Якушем документи забитих офіцерів, тепер відповідає на запитання. Колишній ефрейтор легіону не все знає про карателів, проте його розповідь багато в чому доповнює відомості, які ми маємо. Можна вже зробити висновок: німецькі частини, що рухаються трьома колонами до лісу, вважаються підрозділами польових дивізій, набрано ці частини переважно із всяких покидьків. Проти нас кинуто «синю» польську поліцію, загони зрадників, сформовані в Прибалтиці, недобиті курені українських націоналістів і кілька банд власовців. Їх підсилено танками та мотоциклістами діючої армії. Автоматичну зброю мають лише німці, всі інші озброєні гвинтівками.

Не чекаючи темряви, взвод лейтенанта Швеця наблизився до села Рейюв.

Ліс впритул підступав до села. Партизани лежали в зарослях, спостерігали, як десятки людей, зморених спекою, махали заступами, рили окопи, бліндажі, носили на плечах колоди, розмотували колючий дріт.

На будівництво оборонної лінії німці зігнали селян з навколишніх сіл і лісових хуторів. Поряд з чоловіками працювали жінки й підлітки. Остеронь під навісом, збитим з дощок, відпочивали солдати. Сапери сиділи в затінку без мундирів, курили, сміялися, грали в карти. Поряд з мундирами лежали гвинтівки.

Доки Швець та партизани тихо радилися, з села виїхала похідна кухня, вайлуватого битюга поганяв рудий солдат. Кухня зупинилася недалеко від дощатого навісу. Німці кинули карти, похапали котелки і наввипередки побігли до металевого чана на колесах. Біля окопів та бліндажів залишилося з десяток солдатів та офіцерів. Більш зручної хвилини годі було й чекати. Швець підвівся на весь зріст, скомандував: «Вогонь!», і автомат у його руках затанцював.

Злякано ставши на дибки, рвонувся вбік запряжений кінь. Солдат, який стояв на передку з черпаком у руці, звалився з колеса й несамовитим голосом пронизливо заверещав, роздавлений кованими ободами. Ламаючи оглоблі, кухня і кінь перекинулися в окоп. Кілька німців залишилося лежати на землі, інші стрімголов побігли назад, до села.

Як тільки гримнули перші постріли, селяни почали стрибати в окопи, в недобудовані бліндажі.

— За мною! — махнув автоматом Швець, і партизани, стріляючи на ходу, кинулися навздогін гітлерівцям.

Різка татакання кулемета змусило їх залагати, притиснутись до землі. Швець помітив вогневу точку. Кулемет строчив ліворуч, з окопчика. Не шкодуючи патронів, гітлерівці стріляли довгими чергами.

Випльовуючи глину, що тріщала на зубах, Швець наказав трьом бійцям повзти в обхід, підібратися до вогневої точки, що заговорила так несподівано. Киянин Грицько Хміль та двоє братів, Зенон і Мечислав, зникли за щойно насипаним земляним бруствером, який пролягав вздовж окопів. Та не встигли вони далеко відповзти, як у партизанському цепу побачили, що з бліндажа вистрибнув якийсь чоловік у синій роздертій сорочці, плігнув у окоп на кулеметників. Злетів угору, блиснувши проти сонця, заступ. Кулемет захлинувся. Взвод знову піднявся на ноги.

Першим підбіг до кулемета Асланікашвілі. Перестрибнувши біля машини через забитого офіцера, льотчик побачив хлопчину, майже підлітка: він качався по землі, стискаючи в обіймах кулеметника. Другий німець лежав нерухомо на дні окопу, уткнувшись обличчям у патронні касети: удар заступом прийшовся йому по потилиці.

Кулеметник був сильніший від хлопця. Він придавив його до землі, силкувався відірвати од себе чіпкі пальці юнака. Асланікашвілі замахнувся прикладом, та спіт-

кнувся й упав. У ту ж мить німець висмикнув з кобури парабелум, впритул двічі вистрелив хлопцеві в груди.

Бій був коротким, наче гроза у травні. Селяни оточили партизанів. Деякі з них тримали в руках німецькі гвинтівки. Люди не хотіли повертатися додому, просили Швеця взяти їх з собою.

Взвод відразу зріс майже вдвічі. Жінки поспіхом прощались з чоловіками, синами, односельчанами, які вирішили йти разом з бійцями Армії Людової. Та й жінкам слід було негайно залишити місце, де знайшли собі смерть шістнадцять окупантів.

Загін швидко заглибився в ліс. Поряд з носилками, на яких лежав поранений юнак, брів сивий бородатий дід з худими запалими щоками.

— Казіку, синку муй, лелей би мне те куле попадли... Казіку, синку муй...

Надвечір Швець привів загін у Запусце, в розташування бригад.

Мочар підійшов до носилок.

— Як його ім'я?

— Його звали Казімеж Бурачек.

— Поховати з військовими почеслями. Занести до списків Десятої бригади.

Розділ V

ІНТЕРБРИГАДИ

Карателі затиснули нас з усіх боків. Ще деякий час ми зможемо маневрувати на цьому безнадійно маленькому шматочку Сухеднювського лісу. Та чи довго? Відкритого бою нам не уникнути. Тяжко гадати заздалегідь, як складуться обставини, як розгорнеться бій, де, на якій ділянці лісу змушені будуть партизани стримувати натиск ворога. Чи не приведе маневрування до того, що карателі нав'яжуть нам не вигідні позиції, візьмуть ініціативу в свої руки?..

Я не наважуюсь висловити свої побоювання Мочару. Та полковник теж стурбований, напружено думає, як вийти із скрутного становища. Він віддає наказ розгорнути бригади з таким розрахунком, щоб зустріти гітлерівців щільним вогнем, як тільки вони з'являться перед партизанським цепом. Бій у лісі приховує чимало несподіванок і багато що залежить від першого удару.

У штабі головному прийняли також рішення оточити Запусце кільцем засідок, завалами, замаскованими вогневими точками, щоб вивести карателів з рівноваги, пошарпати, збити злагодженість руку їхніх колон, перш ніж вони заглибляться в ліс. Основні ж сили обох бригад полковник розпорядився зосередити за два кілометри на північ від Запусце. Там починаються густі, дикі хащі. Звідти можна добре оглядати й прострілювати ліс, що підступає до зарослів упритул.

Після десятихвилинної наради в штабі офіцери розійшлися по своїх підрозділах. Партизанські групи, виділені для засідок, а також мінери пішли до лісових доріг, розмістилися на узліссі під дубами та соснами, у неглибоких розмитих ярках, наїжилися стволами кулеметів та автоматів. Ці невеликі групи по 3—4 бійці склалися із досвідчених, обстріляних партизанів. Вони першими зустрінуть ворога.

Бригада майора Зигмунта вже відійшла на визначений рубіж. Бійці Десятої швидко навантажували, натопували кишені та підсумки гранатами й патронами. Донцов квапив людей.

Віддалений, ледве чутний вибух і постріли змусили всіх прислухатися. У тому напрямку, звідки долинув звук, недавно пішли підричники й кілька груп партизанів-автоматників.

Тим часом Десята бригада вже залишала табір у Запусце. Партизани прискорили ходу й незабаром наздогнали колону майора Зигмунта.

Незабаром ліс погустішав, стало темніше. Всюди виднілися повалені дерева. Трухляві колоди заросли мохом. Над головою спліталися гіллям могутні дуби. Сюди не проникали промені сонця. Деінде траплялися напівзасипані землею, зарослі трав'ю окопи та бліндажі, що залишилися ще від тридцять дев'ятого року.

Місце для рубежу Мочар образ вдало. Обоз, господарство поручника Анки, рації розмістили в хащах. У старих окопах та бліндажах розташувалися кулеметники, бійці з протитанковими рушницями. Бригади зайняли кругову оборону. Дві вузькі лісові дороги, що пролягали паралельно одна до другої, півкільцем охоплюючи масив, партизани почали перегороджувати зрубаними деревами. На клиноподібній галявині, перед окопами, підричники поспіхом закладали міни.

У розпалі роботи примчало двоє розвідників на змиленних конях. Вони принесли несподівану звістку. Кара-

телі, що рухалися від Сорбина, вже заглибились було в ліс і чомусь раптом повернули назад. Розвідники спостерігали за гітлерівцями, бачили, що після вибуху та кулеметної стрілянини два танки поволокли на буксирі третю машину, яка, мабуть, підірвалася на міні.

Услід за цим нове донесення: друга колона карателів, що наближалася із східного боку, теж повернула й віддаляється в протилежному напрямку до населених пунктів, які розкинулися кілометрів за чотири-п'ять від лісу. І вже зовсім збило нас з пантелику повідомлення про те, що третя колона гітлерівців, очевидно, підкоряючись одному наказові, теж забралася геть, квапно відступає за шосе Одровонж — Самсонув.

Увечері поручник Якуш вручив Мочару коротке письмове донесення. Каральну операцію гітлерівців зірвали легіонери із так званих допоміжних національних формувань. Вони відмовились коритися наказам німців-офіцерів. І хоч есесівці майже повсюди роззброїли «допоміжників», фашисти все ж не наважилися вести наступ далі, відчувши ненадійність своїх строкатих поліцейських підрозділів, наспіх зібраних з різних покидьків.

Відвівши свої частини в населені пункти, гітлерівці провели серед них чистку. Легіонерів, які не встигли розбігтися, під конвоем погнали на залізничні станції, кинули в товарні вагони й відправили туди, звідки недавно привезли,— до концтаборів Німеччини, до таборів військовополонених, розташованих на заході Польщі.

Кілька груп легіонерів, не склавши зброї, вчинили шалений опір, намагаючись пробитися до лісу. Їх оточили автоматники й бронемашини. Тіла повсталих ще довго лежали нагородах: гітлерівці заборонили ховати вбитих...

Замість підрозділів, що вчинили заколот, фашисти почали поповнювати свої частини за рахунок жандармерії та солдатів з розкиданих у містах гарнізонів. Ворог не полишав думки повторити облаву на партизанів. Та доки карателі займалися переформуванням, для нас настали дні перепочинку. За цей час треба було надолужити прогаяне. Знову взялися за справи наші підрильники: падали під укіс ешелони, палали мости й німецькі казарми. Летючі партизанські групи з'являлися на шляхах, обстрілювали з засідок ворожі машини, громили обози, залізничні станції, поліційні постерунки й

комендатури. Десятки зв'язкових від організацій ППР несли з лісу в міста й села листівки з закликами до польських робітників і селян саботувати будь-які заходи окупантів, створювати групи Опору, чинити відсіч загарбникам, вливатися в ряди Армії Людової.

Невтомно трудилася й наша розвідка. Безперервно надходили в штаб відомості про передислокацію гітлерівських військ, про концентрацію у прифронтовій смузі свіжих полків, перекинутих з Франції, Югославії, Голландії. Партизанські радисти не відходили від рацій, передавали за лінію фронту одну шифровку за другою.

У ліс прибувало поповнення. Протягом трьох тижнів бригади прийняли понад 400 бійців. Одного дня, в кінці серпня, у партизанському таборі з'явився справжній загін новачків — 149 поляків та колишніх радянських військовослужбовців, які вирвалися з полону. Загін привели політпрацівник Іван Гончаров та лейтенант-мінометник Степан Рященко, юнак з незагоєними ранами на тілі, залишеними охороною концтабору в місті Пйотркув. Напівроздягнений, роззутий, погано озброєний загін, бійці якого були змучені голодом і стражданнями в концтаборах, з боями пройшов десятки кілометрів, пробиваючись у Сухеднювський ліс на з'єднання з алівцями. Серце стискалось, коли дивилися ми на схудлі, почорнілі обличчя.

Один з наших офіцерів, уже в літах, хворобливий, тихий, з жалем похитав головою:

— Хіба це військо... Що ми будемо робити з ними? Їм шпиталь потрібен, а у нас і своїх поранених нікуди подіти.

При цих словах полковник Мочар зблід. Ні досі, ні опісля мені не доводилося бачити його таким, як тієї хвилини.

— Встати! — одними губами прошепотів він, повернувшись до офіцера. — Руки по швах! Як ви сказали? Наші поранені? А ці чії, не наші?

Не слухаючи, що бурмотів у своє виправдання штабіст, Мочар зім'яв у кулаці пілотку, круто повернувся до нього спиною і пішов до куреня радистів.

Вночі при світлі каганця Янек робив якісь помітки на папері.

— Послухай-но, Петер, — сказав він, — цікава картина... Серед тих, що прибули за останній тиждень, — сто три поляки, решта — росіяни, українці, білоруси, казахи, азербайджанці, є і чуваші, і мордвини, і земляк на-

шого Жув'ена — француз і навіть... один новозеландець, полонений солдат англійської армії. Доведеться подумати про нову, самостійну бойову частину. Та й тебе, друже, час уже як слід навантажити. Не снився тобі часом маршальський жезл?

Нічна розмова з Янеком пригадалася мені 12 вересня, коли полковник Мочар підписав наказ № 57. Цим наказом було створено нову Одинадцятку інтернаціональну бригаду, що одержала ймення «Вольность». Десята бригада віднині називалася «Звиценство». Обидві бригади виділялися в самостійне з'єднання Армії Людової. Командиром з'єднання штаб обводу призначив мене, комісаром — капітана Долецького, а начальником штабу став Іван Гончаров, який недавно привів до нас загін.

Щойно створену бригаду «Вольность» очолив лейтенант Рященко, комсомолец із села Стави на Київщині, спортсмен-штангіст, недавній студент. Перед війною він вчився в Києві у гідромеліоративному інституті. Та довелось Степанові пересісти із студентської лави за стіл курсанта військового училища у Львові. Потім — лейтенантські «кубики» на петлицях, мінометний взвод... і війна.

Під Житомиром мінометники Рященка стримували натиск гітлерівців. Ворожа куля звалила лейтенанта. Він опритомнів вже у вагоні. Полонених привезли в Польщу. В місті Пйотркув кинули за колючий дріт. Кілька разів пробував тікати — не вдавалося. Есесівці вирішили перевести Рященка до штрафного табору. По дорозі він вирвав в охоронника автомат, короткою чергою звалив фашиста і зник у лабіринті вулиць. У Пйотркуві знайшлися люди, які надійно заховали радянського командира. Польські жінки Вероніка Митас і Кристина Ружинська дали йому притулок у своєму домі, переодягли, підлікували.

Незабаром під Пйотркувом з'явилася група партизанів із колишніх військовополонених радянських бійців. Групу очолював Степан Рященко.

Лейтенант зустрів у лісі ще один загін з радянських воїнів, які теж втекли з полону. Вів його політпрацівник Іван Гончаров. Загони об'єдналися. Гончаров став командиром, а Рященко — начальником штабу. Загін зроставав. До нього приєднувалося все більше людей. Зброї та патронів не вистачало. Місцевості як слід не знали. Не було медикаментів. Голодували. У сутичках з гітле-

рівцями загін втрачав бійців. Одного разу вони побачили військових, одягнених у польські мундири. Зраділи. Поляки розташовувалися в Стефанувському лісі. Як виявилось, то був підрозділ Армії Крайової.

Сталось так, що під час зустрічі радянського та польського загонів у лісі з'явилися карателі. Гітлерівці почали прочісувати масив. Солдати-аківці залягли в цеп, відкрили вогонь, а їхній командир скочив на коня й утік. Гончаров і Рященко із своїми бійцями піднялися в атаку, відігнали карателів. Після бою аківці дякували Рященку і Гончарову, обіцяли поділитися боєприпасами, пропонували залишитися з ними, щоб разом бити окупантів.

Про те, що радянські партизани врятували становище під час бою з гітлерівцями у Стефанувському лісі, дізналося командування АК. З Гончаровим та Рященком розмовляв сивий, підстаркуватий майор.

— Ми знаємо, ви мужні воїни. На жаль, директиви нашого уряду, який перебуває у Лондоні, не рекомендують нам взаємодіяти з радянськими військовими, з комуністами. Проте є вихід. Відмовтесь прилюдно від радянського підданства, і вам буде присвоєно високі військові звання.

— Найвище звання — громадянин Країни Рад, пане майор!

— У такому разі вам доведеться скласти зброю,— відвівши погляд, сказав майор.

Рященко поклав руку на кобуру парабелума, стримуючись, спокійно промовив:

— Зброю ми здобули в бою, за неї заплатили кров'ю. Якщо ви, пане, скажете про зброю ще хоча б слово...

Гончаров і Рященко через кілька хвилин вишикували свій загін. Коли прозвучала команда вирушати, група поляків заявила, що піде разом з російськими жовнірами. Розлючений майор викликав взвод жандармерії АК, пригрозив розстріляти кожного, хто посміє перейти до комуністів.

Радянський загін, залишивши аківців, вирішив пробиватися на схід. Вночі з'явився молодий польський офіцер підпоручник Юзеф, який замінив у бою боягузливого командира підрозділу аківців. Мундир на ньому був пошматований, волосся злиплося від поту. Підпоручник підійшов до Гончарова, витираючи чоло кашкетом. Махнув рукою кудись назад, у темряву.

— З Армією Крайовою мені не по дорозі. Давно про це думав. З вами зустрілися ми — вирішив остаточно: не туди завертають наші панове... Не проженете, товаришу командир?

І він пішов з ними.

Довго ходили вони лісами. Потім довідалися, що під Кельце діють частини Армії Людової. Гончаров і Рященко вирішили будь-що довести свій загін до алівців.

...Через кілька днів наше з'єднання перейшло в північну частину Сухеднювського лісу. Штаб обводу доручив нам розгорнути бойові дії в районі Кельце. Перш за все нам треба було «осідлати» дві залізниці: одна з них пролягала з резиденції Ганса Франка — Кракова через Єнджеюв, Кельце до Скаржисько-Каменної, а друга вела на Вежбицю через Ченстохову, Влошову, Кельце.

Вісім груп підричників з запасом мін та вибухівки вирушило до магістралей, націлившись на залізничні мости на річці Ніда. Дві роти, укомплектовані з найбільш досвідчених бійців, пішли до Кельце та Радощице, до сплетіння ліній зв'язку, до місць, де базувалися німецькі польові склади. Одну роту ми відрядили у Свентокшиські гори. Решта — чотири роти — поки що не мала достатньої підготовки для участі в бойових операціях. Розташувавшись у таборі разом із штабом з'єднання, бійці цих рот у прискореному темпі проходили навчання під керівництвом польських та радянських офіцерів.

Усім необхідним забезпечив штаб обводу нове з'єднання: зброєю, боєприпасами, вибухівкою, магнітними мінами та мінами уповільненої дії, обмундируванням, картами. До нас призначили чотирьох лікарів, групу медсестер, виділили медикаменти. Одного не могли дати нам полковник Мочар та його штаб — продовольства. Не могли тому, що його не було. Харч доставляли партизанам місцеві організації ППР. Відтоді, як у населених пунктах, що розкинулись поблизу лісу, з'явилися карателі, все рідше вдавалося прорватися до нас селянським підводам.

Командир однієї з учбових рот поручник Масляк деякий час виконував завдання організації ППР, працював на німецькому продовольчому складі в селі Сербинув. Добре знаючи всі підходи до інтендантського гос-

подарства гітлерівців, Масляк уже не раз пропонував здійснити операцію, щоб здобути трофеї і нарешті нагодувати як слід наших новачків.

У Сербинуві Масляк мав знайомих — німця та двох судетських чехів. Колись вони допомогли поручникові в біді, переховували від жандармів. Тепер, вже з лісу, Масляк поновив з ними зв'язок, розпочав переговори і запевняв нас, що бранденбуржець Ганс Губер і чехи Смик та Клачек, працюючи на складі, допоможуть партизанам під час операції.

Надвечір було споряджено групу партизанів. Повести її у Сербинув взявся лейтенант Швець. Кілька днів тому взвод Швеця відправився у Свентокшиські гори, а лейтенанта та деяких інших офіцерів штаб залишив у таборі для роботи в учбових ротах.

Масляк пішов до села на годину раніше. Як і намічалось, він зустрівся там із своїми знайомими і домовився з ними про все. Коли вночі Швець з бійцями наблизились до території складу, по сигналу Масляка Ганс Губер зняв вартового біля воріт. Партизани зайшли на подвір'я складу. Два німецькі відділення, які несли караульну службу та обслуговували інтендантське господарство, розмістилися в порожньому цейхгаузі, переробленому на казарму. Гітлерівці спокійнісінько хропли, не підозрюючи про появу партизанів. Замість того, щоб без шуму розброїти солдатів, хтось з молодих бійців зопалу вдарив у нари довгою чергою. Німці волами спроння, схоплювались, падали під кулями. І відразу ж з флігеля, що стояв на подвір'ї, затріщали автомати. Там мешкало двоє офіцерів-інтендантів, начальник караулу та троє писарів. З переляку вони палили навмання в нічну темряву.

Не встиг Масляк зупинити Швеця, як запальний лейтенант гаркнув «вперед!» і кинувся до флігеля. Він пробіг кілька кроків і впав, смертельно поранений у груди.

Лейтенант помер по дорозі, не прийшовши до свідомості. Учасники операції не могли дивитися товаришам в очі.

— Я теж винен, будь вони тричі прокляті, оці повозки,— стиха лаявся Масляк, показуючи на два фурго-ни, завалені мішками й ящиками.

— Швеця шкода,— похитав головою Долецький.— Такі страхіття пережив, по таборах поневірявся, сто разів від смерті рятувався, і на ж тобі... Він, щоправда,

завжди був відчайдушний без міри, бачили ми це, а не стримували його. Урок для всіх нас.

— Вірно, комісарє... Урок. І перш за все для нас з тобою. Молодь необстріляну випустили... А Швець — він у бою загинув, від цього ніхто не заворожений. Така доля солдатська. Звичайно, жаль товариша, та вже не повернеш... Поручнику, а німець та чехи де — з вами прийшли? — запитав я Масляка.

— Так, у комендантському курені відпочивають.

— Які ж у них дальші плани? У Сербинув шлях відрізано, там їх схоплять відразу.

— Вони не збираються повертатись у село. Просять, щоб ми дозволили залишитися в нас, партизанити вирішили.

— Примушувати не будемо, та коли бажають, можуть залишатися. Люди вони, як видно, не з боягузів. До речі, як Губер опинився в Польщі?

Масляк пояснив:

— Він з цивільних — надіслали його сюди працювати. В армію не призивався через слабкий зір. Казав мені, що член компартії, до від'їзду в Польщу працював у Бранденбурзі в підпіллі. Чехи — ті начебто безпартійні. Але нацистів ненавидять люто. Думаю, ці троє ще стануть нам у пригоді, даремно хліб партизанський не їстимуть.

— Ну що ж, нехай наш інтернаціонал поповнюється. Завтра я поговорю з ними.

Долецький раптом ляснув себе долонею по чолі.

— Ет, ну й пам'ять стала... Забув сказати, товаришу Петер. Ще один німець з'явився в нас учора. Розвідники затримали в селі Копце. Підозрілий тип. Документів не має. Одягнений у цивільне, але німець. Коли його наші схопили, він, мабуть, вирішив, що має справу с польською поліцією. Лаявся по-німецьки, кидався з кулаками, погрожував... Тепер мовчить. На запитання відмовився відповідати. І найдивніше те, що при ньому була абсолютно справна рація.

— Чекай, чекай, — зупинив я Долецького. — Щось незрозуміло мені. Де він зараз?

— Взяли під арешт. Борек і Якуш займаються ним. З'ясовують, з ким тримав зв'язок по рації. Очевидно, із штабом карателів.

Я наказав привести заарештованого.

Боець з комендантського взводу, тримаючи автомат наготові, штовхнув у курінь чоловіка середнього зросту.

сту, у сірій парусиновій куртці. Він стояв, пригнувши голову, весь напружившись, наче готувався оборонятись. З-під сукняного козирка рогатого кепі на високе чоло падало світле рудувате волосся.

Щось знайоме промайнуло в зовнішності затриманого, ніби я вже бачив колись ці блакитні, ледь випуклі очі, брови, що відливали міддю. Німець теж уважно дивився на мене, наче впізнавав, пригадував, і зненацька відкривши рота, широко посміхнувся. Блимнули металеві зуби, і я кинувся до нього, не стримавши здивованого вигуку:

— Ви?!

— О, камрад, такий зустрічі! Уф, як карашо... Зер гут! Я відразу впізнав вас, як тільки зайшов, але ваш мундир... Я не міг повірити... Та недаром у вас говорять: гора одна і друга гора... Чи як? О, камрад!

Він тряс мене за плечі, радісно сміявся. Я теж почав сміятися, згадуючи небо над Москвою, відчинений люк літака і наш стрибок з парашутами.

Так, це був той веселий молодий німець, з яким мені довелося вперше побачитися в повітрі над підмосковним аеродромом.

Капітан Долецький і поляк-партизан дивилися на нас обох з великим подивом. Та ще більше спантеличилися вони, коли після такої гарячої зустрічі ми з німцем почали знайомитися.

Його звали Франц Пумпе. Зі своїм батьком — старим німецьким комуністом — він приїхав до СРСР. У ті роки Німеччиною повзла коричнева чума. Захопивши владу, нацисти Гітлера кидали антифашистів у концтабори, тюремні камери, розстрілювали комуністів.

Франц жив і вчився в Москві. Коли почалася війна і гітлерівські дивізії перейшли радянський кордон, він написав заяву з проханням направити його на батьківщину, щоб там боротися проти фашистів разом із своїми земляками, які в чорні для Німеччини дні пішли в підпілля. Настав час, і прохання Франца задовольнили.

Слухаючи розповідь молодого німця, я спочатку гадав, що Франца Пумпе перекинули до нас, у Польщу, і навіть у душі нарікав на непередбачливість московських товаришів, які не сповістили шифровкой про його прибуття.

Але я поспішив, думаючи так. Франц Пумпе стрибав з літака зовсім не до партизанів Армії Людової. Викинули його в Сілезії, на кордоні Польщі та Німеччи-

ни. Там, у місті Вроцлаві, він мусив зустрітися з представником однієї антифашистської підпільної групи. Справа ж повернулася по-іншому...

Пумпе заночував у штабному курені. Я вирішив під час ранкового радіосеансу повідомити про нього у Москву і попросити дозволу залишити в з'єднанні як радиста.

Говорили ми тієї ночі до світанку.

...Пумпе вилетів з Москви не один. З ним був товариш, теж німець. Приземлилися вночі недалеко від Вроцлава, в ліску. Парашути й рацію закопали, надибали покинутий гранітний кар'єр. Вранці напарник Пумпе виїшов на автостраду, зупинив машину і поїхав до Вроцлава. Повернувся смерком. Все обійшлося добре. У місті ніхто не звернув на нього уваги. Він поблукав вулицями, посидів у кафе, поштовхався біля кінотеатру. З'явитися на відому йому адресу першого ж дня товариш Франца не наважився, лише відшукав потрібний квартал та будинок.

Пожувавши шоколад, вони забралися в глибоку нішу кар'єру і провели там неспокійну ніч, відпочиваючи по черзі. На другий день напарник повернувся з міста похмурий: німець Шперлінг — комуніст, до якого вони повинні були прийти з паролем, — за вказаною адресою давно не проживав. Його заарештували ще в 1943 році і чи то розстріляли, чи то відправили в концтабір...

У них залишилися ще одна адреса і пароль на випадок невдачі з Шперлінгом. Цього разу вирушили до міста удвох. Попереду йшов напарник, а за ним, на відстані двадцяти кроків, Франц. Проминули перші вулиці передмістя, попереду вже виднілась кінцева зупинка трамвая. І тут парашутиста, який ішов першим, зупинили двоє шуцманів. Пумпе ледве встиг завернути за ріг будинку. Через кілька хвилин повз нього пройшли шуцмани з пістолетами в руках. Вони вели напарника. На ньому були наручники...

Кілька днів ще залишався Пумпе поблизу міста, маючи якусь надію. А сподіватись, власне, не було на що. Як радист, він не знав ні адреси, ні паролей. Їх тримав у своїй пам'яті його товариш.

Коли стемніло, Франц вибрався із схованки серед каміння, відкопав у яру рацію. Спробував вийти в ефір. Його запеленгували. Серед ночі прокинувся від гавкоту вівчарок, не роздумуючи, пустився бігти подалі від яру,

від міської околиці. На щастя, полив дощ, собаки не пішли по сліду.

Франц вирішив пробиратися назад, через усю Польщу, назустріч фронтіві. Він довго йшов, блукав лісами, голодував, уникав доріг і населених пунктів, вдень ховався, спав, ночами крокував все далі й далі, не скидаючи з спини важкої рації...

З Москви незабаром надійшла позитивна відповідь. Трохи потіснивши Миколу Рогаля, Франц розмістився в курені радіогрупи. Почалися його партизанські будні.

Розділ VI

ТІ, ЩО ПРОПАЛИ БЕЗВІСТИ

Вересень приніс дощі. Нічні вітри згинали сосни, виспівували тужливі мелодії, ліс стояв непривітний, темний. Все нагадувало про осінь. Партизани поверталися з операцій змолкі до кісток. Пірнали в курені, прозвані «чумами», відігрівалися під плащ-палатками, сушили одяг біля багать. Однієї такої ночі з штабу головного прийшов зв'язковий, передав: до нас у з'єднання прибудуть полковник Мочар та Янек.

Вони привезли новини. Янек зачитав нам текст Декрету про аграрну реформу, схваленого 6 вересня 1944 року Польським комітетом національного визволення. Згідно з цим Декретом ліквідувалися поміщицькі землі в Польщі. Декрет уже було розмножено. Перша партія листівок викликала на селах радість серед безземельного і малоземельного селянства...

Прем'єр-міністр емігрантського польського уряду Миколайчик місяць тому, покинувши на деякий час палац Ротшільда в Кенсінгтон-Палас Гарден у Лондоні, разом з міністром закордонних справ графом Ромером та главою «лондонської національної ради» в еміграції Станіславом Грабським літав до Москви, де відбулися переговори між Миколайчиком і представниками Польського комітету національного визволення. Чим скінчилися переговори — невідомо...

Новини цікаві. Та про найнесподіваніше Мочар повідомив наприкінці. Він поклав переді мною розшифровану радіограму: Мочарові, членові ЦК ППР Янеку й деяким керівникам місцевих організацій Робітничої партії — їх було названо — пропонувалось терміново при-

бути в Люблін. Ми розуміли: якщо керівників партійних організацій і штабів обводу викликають до Любліна, значить важливі справи вимагають їхньої присутності в місті, що фактично стало тимчасовою столицею Польщі.

Та все ж радіограма засмутила нас. Мочар і Янек повинні були залишити партизанські бригади в напружені дні.

Чекаємо на літак. Він має прибути о дванадцятій. У нас ще є час... Не поспішаючи, йдемо до місця посадки.

— Як там Віслич? — запитує Мочара.

Він крокує поряд і негolosно відповідає:

— Видужує капітан. Рани загоюються, але повільно. Нелегко в таких умовах лікувати людину. Навряд чи повернеться Віслич у бригаду. Відвоювався, можна сказати. Добре, що від фашистів вдалося його заховати. Не пронюхали, де Віслич, хоч гестапівські нишпорки блукають повсюди... До речі, як у тебе з розвідкою, Петер?

— Налагоджуємо. Тримаємо зв'язок з підпільниками Стараховіце, інших міст, відомості про ворога надходять регулярно.

— Ми вирішили дати тобі помічника. Буде займатися розвідкою. Поручник Тадек Руський. Не зустрічався з ним?

— Зустрічатися не доводилося, але чув про такого. Він із загону імені Бартоша Гловацького?

— Вірно. Заступник командира загону капітана Бялого.

— Кажуть, відчайдушний хлопець.

— Відчайдушний — не те слово, — підключається до розмови Янек. — Кремінь, а не людина. Фашисти за його голову цілі маєтки обцяють.

Ще півгодини шляху під дрібним дощем, і нас зупиняють вимогливим окриком. Це бійці з групи Асланікашвілі, вони чергують біля посадочного майданчика.

Маленький літак прилетів точно в умовлений час. Майже безшумно машина спустилася з неба на світло багать, підстрибуючи, покотилася по вологій землі. Партизани оточили літак. З кабіни на крило виліз пілот, його підхопили, поставили на землю.

— Мое шанування лісовим воякам! — поправляючи шолом, басом привітався льотчик.

Його обіймали, тиснули руки і засипали десятками запитань. Але він поспішав.

— Не можу затримуватися, браття, розумієте! Часу в мене обмаль,— він показав на світлий циферблат годинника, заліз на крило: — Тримайте! — Льотчик почав виймати з кабіни й подавати партизанам пакунки з провіантом, мішки з газетами та журналами.

Вивантаживши гостинці, льотчик відразу ж взявся складати в машину документи, підготовлені поручником Якушем, а також партизанські листи. Згодом задня кабіна була завалена доверху. А льотчикові подавали й подавали пакунки та папки.

— Та ви наче канцелярію самого Гітлера розгромили!

— Майже! — засміявся Янек. — Ось цей пакуночок особливо бережіть. Там найцінніше...

Довелося пілотові завантажувати і свою кабіну.

Та ось останню папку вкладено. Льотчик ледве всунувся на сидіння, спустив на очі окуляри, помахав рукавицею:

— Ану, покрутіть пропелер, браття! Та обережно!

— Привіт фронтаві!

— Залишайтеся здоровенькі!

— Щасливо летіти!

Асланікашвілі, крутнувши лопасть, відскочив убік. Загуркотів мотор, вихором піднялася водяна пилюка. «Кукурузник» швидко відірвався від землі, пролетів над верхівками сосен і зник.

Командуючий групами армій «Центр» та «Нордукраїне» * фельдмаршал Модель зібрав пошарпані на Сані частини 1-ї і 4-ї танкових армій, а також інших з'єднань, підпорядкував їх штабові 9-ї армії і зробив відчайдушну спробу ліквідувати плацдарм, створений радянськими військами в районі Сандомира. Однак гітлерівці успіху не мали. Моделя змінив генерал-полковник Рейнгардт.

Німці поспіхом вишукували й підтягували резерви, намагаючись укріпитися на Віслі, зміцнити стик своїх двох великих угруповань. Створюючи оборонний кулак, генерал Рейнгардт дорожив кожною ротою солдатів, кожною артбатареєю, кожною цистерною пального. Вороги, природно, не могли змиритися з тим, що у них за спиною палають склади, злітають у повітря мости, падають під укіс ешелони.

* «Північна Україна».

Донесення, які надходили в ці дні до штабу обводу від командирів партизанських рот, загонів та окремих груп, достатньою мірою змальовували обстановку в тилу гітлерівських армій.

«1 серпня 1944 року на залізниці між Шидловцем та Скаржисько-Каменною пущено під укіс ворожий ешелон. Багато забитих. Відзначився боєць Нурієв».

«9 серпня на шосе поблизу Самсонувського лісу були обстріляні з трьох кулеметів грузовики з піхотою ворога. Потім пішли в хід гранати. Дві машини згоріли. Кількість забитих фашистів встановити не вдалося. В операції брали участь: Чупілін, Нурієв, Махно, Морев, Минюк, Лаврудін».

«13 серпня 1944 року на перегоні Скаржисько-Камена — Конське в районі Муравки підірвано ешелон, який ішов на фронт. Відзначились: Валуйський, Бодаєнко, Федоровський».

«18 серпня 1944 року група з 26 чоловік на чолі з командиром роти Царьовим на схід від Загнанська висадила залізничний міст. Відзначились: Абихоз, Віктор Гаврилюк».

«19 серпня о 24.00 між залізничними станціями Салтиково та Вулька-Плебанська ліквідовано состав з боеприпасами та спорядженням. Рух припинився на 15 годин. Відзначились: Юзеф Переходний, Микола Козлов, Леон Ціммель, Вацек Гульський».

«21 серпня 1944 року на південний схід від Загнанська обстріляли німців. Забито 10 чоловік. У нас втрат немає».

«В ніч з 9 на 10 вересня група в складі 9 бійців здійснила операцію: за 4 кілометри від Конське пущено під укіс ешелон з танками. Відзначились Карпунін і Міхал».

Те саме відбувалося на всій території від чехословацького кордону до Варшави, від прифронтових рубежів до ріки Варта. Але східні повіти Келецького воеводства, де переважно діяла бригада імені Землі Келецької, а також інтернаціональні бригади «Звицєнство» і «Вольность», виявилися раніше за інші партизанські з'єднання у безпосередній близькості до ворожих тилів. Цим пояснювався швидкий темп подій, які розгорнулися у нашому районі в середині вересня 1944 року.

Щоб захистити армійські тили, карателі — вже не загони поліції та жандармерії, а регулярні частини, підсилені підрозділами СС,— почали розгорнутий наступ на партизанів. Фашисти мали намір відтіснити нас до фрон-

тових рубежів, притиснути до оборонної лінії на Віслі й перемолоти в насиченій військами та технікою прифронтовій смузі.

В ніч з 15 на 16 вересня, зробивши стрімкий марш на машинах, каральні частини несподівано блокували Близинський та Сухеднювський ліси. Місце розташування партизанських бригад вони виявили безпомилково. Пеленгаційна служба гітлерівців засікала наші рації, які працювали безперервно, розвідка доповідала про літаки, що навідувалися до нас з радянських аеродромів.

Тієї ж ночі Перша бригада імені Землі Келецької, бригади «Звиценство» та «Вольность» спільними силами атакували карателів, намагаючись вийти з оточення. Прорватися не вдалося.

Ранком, обстрілявши нас шрапнеллю та закидавши мінами, гітлерівці розпочали прочісування. Партизанські бригади перед світанком відійшли до лісництва Росохи. Німці кинулись в глиб лісу, пройшли повз нас і лише надвечір, повертаючись назад, нашттовхнулися на партизанський цеп. Міцним вогнем з флангів і тилу ми розсіяли карателів. Вони втратили декілька десятків солдатів. На якийсь час шлях до Самсонувського лісу виявився вільним. Наближалася ніч. Можна було вийти з заблокованого масиву. Та все ж ми не скористались такою можливістю. Франц Пумпе прийняв по рації шифровку: опівночі до нас прибудуть літаки з вантажем. Тому вирішили залишитися на місці.

Коли над лісом закружляли радянські транспортні машини, ми чекали, що гітлерівці обрушать на нас лавину з снарядів і мін. Але вони чомусь мовчали. Роздумувати над причинами нерішучості ворога не було часу. Ми поспіхом розпакували дорогі цінні мішки, розподілили між взводами боеприпаси, автомати, протитанкові рушниці. На велику радість партизанів, у скинутих мішках виявилось кілька мінометів. Три ротні міномети ми одержали раніше. Тепер у нас була справжня мінометна батарея.

Гітлерівці швидко перекинули на оголену ділянку танкетки й піхоту. Наша розвідка намагалася просочитися через кільце блокади, але всюди нашттовхувалася на застави карателів.

Протягом трьох днів партизанські бригади стримували навалу фашистів, які сунули до лісу з усіх боків. Запаси продовольства скінчилися. Не було води. Поручник Анка і медсестри не встигали виносити поранених з-під

куль. Лікар нашого з'єднання підполковник Граб і троє фельдшерів з колишніх військовополонених лежали в цепу й під вогнем витягали кулі та осколки з ран. Кілька разів на день і вночі піднімалися наші роти. Голодні, змучені, без сну й відпочинку бійці мовчки йшли на кулемети карателів, і щоразу наші атаки захлиналися. Третій день боїв видався неймовірно тяжким. Фашистські частини атакували суцільною стіною... Ми відбилися, втративши тридцять вісім своїх товаришів.

З того боку, де шосейна дорога пролягає від Одровонжа на Самсонув, розділяючи Близинський і Самсонувський ліси, стрілянина з кожною хвилиною наростала.

Партизан-зв'язковий, якого комісар бригади Маркитенко послав до нас, порадував звісткою: есесівці не витримали, задкують, наші тиснуть на них, швидко просуваються до узлісся!

Коротке розпорядження Мочара, і зв'язкові та ординарці, які чергували при штабі, стрімголов помчали до партизанських підрозділів.

Групи прикриття ще продовжували вести вогонь, а головні сили трьох бригад, одержавши наказ, швидко почали зніматися з зайнятих рубежів. Командири підганяють бійців. З фургонів та повозок партизани розбирають похідне майно, набивають речові мішки боеприпасами, толом, медикаментами; радисти згортають рації; на носилки з плащ-палаток і шинелей кладуть поранених. Ще кілька хвилин — і в сутінках роти одна за одною прямують до місця прориву.

— Скоріш! Скоріш! — Мочар пропускає повз себе бійців. — Не затримуйтесь, товариші, хутчі!

Партизани на ходу піднімають з землі німецькі автомати, касети з патронами. Шкода кидати таке добро, знадобиться...

Ліс рідшає, розступається. Десь попереду блимають спалахи пострілів. Обіч дороги, у кюветі, палає грузовик, лежать перекинуті мотоцикли.

Біля палаючої машини темним силуетом з'являється, хитаючись, Маркитенко. Комір сорочки розірваний. Він якось неприродно голосно кричить:

— Таки турнули до бісової матері! Там у них ще дві вогневі точки, — він показує автоматом у темряву, — зараз доб'ємо... і відразу ж галопом через шосейку!

- Втрат багато? — питаю його.
- Уже послав, послав хлопців на вогневі точки.
- Скільки бійців втратив?..
- Га? Не чую! — Маркитенко тикає себе у вуха пальцем. — Граната бабахнула, я й відразу оглух.

Худорлявий невисокий боєць Нурієв притримує на плечі важкий ручний кулемет, подає мені шкіряну сумку.

— Ага, ага! — киває головою Маркитенко. — Треба буде подивитися... То він есесівського підполковника вбив, — показує на кулеметника. — У планшетці якісь документи, може, знадобляться.

Затакавав поблизу кулемет, застрочили наші ППШ, почулися вибухи гранат. То вислана наперед група бійців добивала фашистських кулеметників по той бік шосе. Шлях на Самсонувський ліс відкрито...

Розділ VII

Є В ПОЛЬЦІ СЕЛО ГРУШКА

Франц Пумпе не відходив від рації. Примостившись під крислатою вільхою, він годинами просиджував над апаратурою. Не скидаючи навушників, завченим, майже механічним рухом вистукував ключем, переходив на прийом, прислухувався, шукав у хаотичному нагромадженні звуків позивних у відповідь. Але ніхто не відгукувався.

Останнє повідомлення від майора Зигмунта та лейтенанта Рященка надійшло два дні тому. Воно було тривожне. Спочатку фашисти невідступно йшли слідом за бригадою Зигмунта й кількома підрозділами бригади «Вольность». Карателі переслідували їх вперто, нав'язуючи перестрілки. Потім становище трохи розрядилося. Машини не в змозі були подолати лісове бездоріжжя. Гітлерівцям довелося далі йти пішки. Гірше знаючи місцевість, ніж партизани, вони відстали...

І все ж загроза нависла над двома бригадами. Кілька сотень партизанів не могли надовго вислизнути з поля зору карателів.

Після обміну думками члени штабу головного зішлись на одному: направити в південно-західну частину Близинського лісу бойову групу, нехай вона там відверне увагу гітлерівців від підрозділів Зигмунта та Рященка.

Багато бажаючих зголосилося взяти участь у цій операції, але офіцер Квасневський, якому доручили здійснити задуманий маневр, сам відібрав тринадцять бійців. Група навантажилась боеприпасами і, не чекаючи темряви, вирушила з лісу Секерно-Ратайе тим же шляхом, яким ми йшли сюди кілька днів тому, вирвавшись з оточення.

Тяжкі бої з гітлерівцями в Ближинському й Сухеднювському лісах коштували нам дуже дорого. Довелось кинути обоз, коней. У нас було багато поранених. Ми виносили їх на руках, на собі тягли міномети, протитанкові рушниці, мішки з патронами, мінами та гранатами.

Самсонувський ліс дав нам короткий перепочинок після боїв, але залишатися тут надовго — означало приректи себе на загибель.

Довелось якнайшвидше розосередитися. Перша бригада імені Землі Келецької, а також більше половини складу Одинадцятій бригади «Вольность» вирушили в західному напрямку, в ліси, що розкинулись у районі Конське. Десяту бригаду «Звиценство» повів Донцов у Стараховицькі ліси. Незабаром в ліс Секерно-Ратайе, до лісництва Вукус, де містився штаб головний та дві партизанські роти, від Донцова почали прибувати кіннотники з донесеннями. Десята бригада вже була окупантів під Вежбицею.

А Зигмунт та Рященко мовчали. Не було вістей і від поручника Квасневського.

...Мочар задумливо дивився на карту.

— Незрозуміло, чому вони мовчать. Хто в них на рації?

— Рогаль.

— Гм... У цього хлопця зв'язок завжди діяв бездоганно. Що ж трапилось, чому Генрик не подає голосу?

— Генрик? — не зрозумів я, про кого йде мова, вперше почувши це ім'я.— Хто такий Генрик?

Мочар відвів погляд від карти, сказав:

— Зигмунт — це псевдонім майора Генрика Половняка... О, товаришу Пумпе! Нарешті... Є новини?

Франц Пумпе підійшов до штабного куреня швидким кроком, та з виразу його обличчя важко було відгадати, що за радіограму тримає він у руці. Франц подав аркуш Мочару. Біля куреня стало тихо. Всі завмерли в чеканні. Невже Зигмунт та Рященко?..

Розуміючи наше нетерпіння, радист мовчки заперечно похитав головою.

Шифровка була з-за лінії фронту. У ній нагадувалося про те, що Мочару, Янеку та вказаним раніше товаришам необхідно прибути до Любліна. Крім того, пропонували повідомити, чи зможемо ми найближчим часом підготувати посадочний майданчик для транспортно-го літака.

Мочар зітхнув, акуратно склав радіограму і підніс її до вогника запальнички.

Вночі до лісництва Викус прибула перша рота Одинадцятої бригади. Старший лейтенант Уваров водив свою роту в Свентокшиські гори. Партизани сполошили там гітлерівців, які зводили оборонні укріплення.

Нічого не знаючи про недавні бої у Близинському лісі, рота Уварова спочатку прямувала до нашого старого табору. Проходячи повз село Шалас, завершила туди. Селяни розповіли партизанам, що відбувалося в лісі. Вони бачили, як солдати Армії Людової вирвалися з оточення, знали, що й карателі залишили ліс. Та за день до появи роти Уварова в селі ліс раптом ожив. Вночі там палахкотіли багаття, чувся стукіт автоматних черг. Розгромлено обоз фашистів, що рухався по шосе, а неподалік від того місця, де полягли під кулями обозники, звалилась у кювет німецька легкова машина. Її обстріляли з кулемета. Після цього під лісом знову з'явилися карателі. Примчавши на машинах, есесівці негайно почали облогу... Тепер всюди тихо. Гітлерівці зникли. З ким вони билися в лісі — невідомо. Селяни не наважувалися йти туди.

Уваров та його бійці попрямували до Свиної Гури. Перед партизанами постало моторошне видовище. Ліс стояв знівечений, як після жорстокого урагану. На землі темніли воронки. Між деревами виднілись здуті кінські трупи, потрошені повозки, шматки одягу. Лежали трупи гітлерівців.

Тихо перемовляючись, бійці йшли далі, приголомшені жорстокою картиною війни. Між Шаласом та Самсонувом натрапили на сліди ще одного побоїща. Кора, зірвана кулями з дерев, ще не встигла потемніти, зламане гілля — зів'янути. У траві темніли калюжі крові, в повітрі відчувався солодкувато-млосний дух порохових газів.

Партизани зупинилися, скинули кашкети. Поміж кущами лежали їхні товариші — алівці. Було їх чотирнадцять. Серед убитих поляки впізнали поручика Квасневського.

Як полягла група Квасневського — ніхто сказати не міг. Молодий офіцер і тринадцять бійців, виконуючи завдання, прийняли на себе удар есесівців, протягом дня відбивали їхні атаки, билися до останнього і всі полягли в нерівній сутичці.

Франц Пумпе продовжував шукати в ефірі позивні рації Миколи Рогалья. Але радист не міг відгукнутися: лежав тяжко поранений. Він бачив, як бігли до нього фашисти, та не кинув ключа і ще встиг відстукати заклик про допомогу. В радіограмі майор Зигмунт просив надіслати до села Грушки бойові літаки, щоб підтримати з повітря загони Армії Людової, які стікали кров'ю, відбиваючись від німецьких танків.

Микола Рогаль підвестися вже не зміг. Та за лінією фронту його почули. Блискавкою помчав наказ в одну з авіачастин. З прифронтового аеродрому піднялися три ланки радянських штурмовиків. Вони пронеслися над Віслою, прорвалися крізь загороджувальний вогонь зеніток і, виринувши з-за лісу, проревіли моторами над польським селом Грушка.

Село було охоплене полум'ям, і ліс теж, здавалося, горів навколо нього. Дим стояв хмарою, стелився над маленькими хатинами, заступав густу зелень дерев, сірі стрічки доріг. За димом льотчики не могли розгледіти, де партизанські рубежі, де порядки карателів.

А партизани розташувалися навколо села в лісі, який оперізував Грушку нешироким зеленим поясом. Вранці 29 вересня розвідка повідомила про наближення передових частин ворога. Понад чотири тисячі карателів, танки, бронемашини та артилерія сунули на село, оточене підковоподібною стрічкою магістрального шосе. Рухаючись від шосе, гітлерівці ніби неводом охоплювали цю підкову. О восьмій годині на ліс, городи й будівлі посипалися міни, в селі почали вибухати снаряди.

У той час, коли гітлерівці пішли на приступ, майор Зигмунт провів нараду. Під низькою стелею хатини плавав тютюновий дим. Біля карти, прикріпленої до стіни, стояли офіцери — командир загону імені Бартоша

Гловацького капітан Бялий і його заступник поручник Тадек Руський, лейтенант Рященко й начальник штабу з'єднання Гончаров, командири підрозділів Другої бригади «Світ», ротні командири Першої бригади імені Землі Келецької та Одинадцятої інтербригади «Вольность». Був серед них і командир групи розвідників Олександр Філюк.

З першими вибухами Зигмунт і партизанські командири вибігли з хатини на вулицю, кинулися до своїх підрозділів. Карателі обстрілювали село запалювальними снарядами та кулями. Грушка почала горіти. Вкриті соломною дерев'яні будиночки палали як сірники. Лейтенант Рященко й Філюк, пригинаючись, побігли на північну околицю села, де разом з бійцями Одинадцятої бригади в цепу лежали розвідники Філюка. Не діставшись до своїх, Рященко й Філюк змушені були затриматися на ділянці бригади майора Зигмунта. Тут, на стику двох бригад, фашисти завдали сильного удару з усіх видів зброї, просочилися через лісовий пояс і вже вели вогонь біля крайніх хат. Партизани відходили, одбиваючись з-за колодязів і повіток. Побачивши есесівців зблизька, кілька молодих бійців побігло; в партизанському цепу виникло замішання. Напереріз відступаючим кинувся Ганс Губер і, розставивши руки, закричав: — Товариші! Назад — смерть! Хальт, комраден! Хальт!

— Правильно! Там теж есесівці, — Філюк вихопив маузер, махнув рукою: — Стій! За мною! Вперед!

З автоматом наготові за Філюком побіг Рященко. Слідом за ними кинувся Ганс Губер, підпоручник Юзеф, бійці Федір Шостак, Волков та ще з десяток партизанів. Молодь підбадьорилася. Цеп повернув назустріч гітлерівцям. Трохи відтіснивши карателів, партизани залягли. Хвилинна розгубленість минула. Тепер Рященко й Філюк бачили, що бійці будуть триматися.

Під кулями підбіг Зигмунт, з розгону впав на землю.

— Ледве проскочив. Клятві міни кроку не дають ступити. На правому фланзі наші закріпилися міцно, там порядок; підкинув туди дві протитанкові рушниці.

— Ну, я піду, — Рященко піднявся, спираючись на автомат. Федір Шостак з силою смикнув його за руку. По землі полоснула кулеметна черга. Приклад автомата розлетівся на тріски.

— Доведеться зачекати, лейтенанте,— сказав Зигмунт.— Не хвилюйтеся. Гончаров встиг дістатися до вашої бригади, він там. Вас поранено?

З рукава куртки Філюка капала кров на затиснутий у кулаці пістолет. Вчитель Згадла, піднявши на лоба окуляри, почав перев'язувати Філюка. Той, лаючись, перекинув маузер у ліву руку.

Рященко глянув на годинник. Без п'яти дев'ятого...

Крізь грім стрілянини та вибухи почулося віддалене гудіння. Партизани Perezирнулися. Філюк спохмурнів, він добре знав, що означає цей важкий металевий звук.

— Бронемітники, приготуйтеся! — закричав Зигмунт і швидко поповз до кювету, де залягли дві протитанкові обслуги.

— Танки! Танки! — пролунало в цепу.

— А що — танки? — сказав Федір Шостак.— Ми їх у сорок другому клювали. Чи тепер у них шкіра товстіша стала?

Та за вдаваною веселістю вчувалася тривога. Ревіння потужних моторів на мить змусило забути про свист осколків та куль, хоч і кулі, і осколки несли ту ж смерть, що й оті, поки що невидимі танки.

— Приготувати гранати!

Перший танк, спльовуючи вогнем і брязкаючи гусеницями, виткнувся з-за дерев. Присадкуватий, з брунатними плямами камуфляжу на броні, він наближався до ділянки, де залягла рота поручника Міхорека. Другий танк повз трохи позаду, а ще один, третій, з'явився ліворуч, за дерев'яними хрестами цвинтаря. Остеронь, метрів за триста від цвинтаря, перевалюючись на буграх, повільно котилася бронемашина, поливаючи з кулеметів околиці села.

Плямистий танк загальмував, різко завернув, обходячи зарослий кущами яроч. Під важкою машиною затріщала дерев'яна огорожа подвір'я, зметнулися вгору іскри з догораючого стіжка сіна. Гучно бабахнули петери. Мабуть, бронемітники нервували і не поцілили. Щось сердито закричав майор Зигмунт, і знову гримнули разом протитанкові рушніці.

Погляди партизанів були приковані до переднього танка. Та, на загальний подив, несподівано задиміла машина, що йшла за ним. Маслянисті чорні струмені диму поповзли з броні. Танкісти один за одним вивалювалися з люків і падали на могили цвинтаря.

Танк з плямистою бронєю на мить зник за палаючою клунею, виринув на вулиці села, і відразу ж кілька гранат, кинутих із-за хат, вибухнуло під гусеницями. Машина дала задній хід, смикнулася і завмерла.

Третій танк, розвернувшись, мчав до лісу. Автоматики, які бігли під прикриттям машини, залягли й обсіпали партизанів розривними кулями. Та вигляд подоланих нерухомих танків магічно подіяв на алівців. Наші роти піднялися в атаку. Зигмунт зупинив їх, розуміючи, що головні сили карателів зосередилися в лісі й лобова атака буде коштувати чимало жертв.

Броньовик вперто продовжував обстрілювати партизанський цеп. Підхопивши важкі ПТР, ховаючись за палаючими будинками, бронебійники підбирались до нього ближче. Два партизани загинули відразу ж, інші поповзли слідом, подолали невелику відстань на відкритій галявині, залягли за перекинутою повозкою і відкрили вогонь. Пошкоджений броньовик намагався з'їхати на дорогу й перекинувся у кювет.

Про те, як розгорталися далші події у селі Грушка Конецького повіту 29 вересня 1944 року, лейтенант Рященко у своєму донесенні згодом писав:

«Вогонь есесівців не стихав і на хвилину. Я добрався до своєї бригади. Бійці зраділи, побачивши мене. У такій м'ясорубці вони вважали мене загиблим.

Скоро поручник Гураль попросив підкріплення, бо й на його ділянці з'явилися танки. Гуралю надіслали кілька бійців з протитанковими рушницями. Один танк підірвався на міні, другий спалили бронебійники.

Після мого приходу на рубіж, де тримала оборону Одинадцята бригада, з'явився туди й наш куховар Кузьма Шолудько із своїм «госпперсоналом». Коли німці увірвалися в село, обслуга похідної кухні мало не потрапила до рук есесівців. Повинен сказати, що товариш Шолудько Кузьма Васильович проявив витримку й мужність. Він та його кашовари, були серед них і жінки, зустріли карателів вогнем з карабінів та автоматів, примусили відступити. Кухню, правда, довелось покинути, але партизани зуміли пробитися до нас.

Десь об одинадцятій стрілянина трохи стихла. На той час ми вже мали зв'язок з майором Зигмунтом і командирами інших загонів. Майор здійснював керівни-

цтво всіма частинами АЛ, які брали участь у боях біля Грушки. Рішучим, вдумливим і сміливим командиром проявив себе того дня і начальник штабу Гончаров. Коли карателі поновили наступ і на деяких ділянках нашої оборони створилося критичне становище, Гончаров швидко зорієнтувався, перекинув підрозділи, які міцніші, з однієї ділянки на іншу, і навала есесівців стрималася.

Зигмунт побоювався, що німці знову почнуть танкову атаку. Гончарова теж непокоїло це. Зигмунт просив по рації підтримати нас літаками. Ми з нетерпінням чекали появи радянських літаків, хоча розуміли, що нашій авіації досить роботи на фронті й без цього...

Після короткого перепочинку знову відкрила вогонь німецька артилерія та міномети. Потім фашисти застосували вогнемети. Все горіло, і партизани горіли.

Ніхто з нас не мав надії на те, що залишиться живий. Кожному хотілося лише якнайдорожче віддати життя. Співвідношення сил було більше ніж нерівне. Не кажучи вже про техніку та вогневі засоби, гітлерівці чисельно переважали нас разів у десять-дванадцять. Особисто мені за всі партизанські роки ще не доводилося брати участі в таких неймовірно важких боях.

О 16.00 німці відрізали роту поручника Гураля. О 16.30 над нами пронеслися радянські штурмовики. Літаки кілька разів заходили на село, але ми не могли вказати їм своїх позицій, бо їх і не було. Якби літаки нанесли удар з повітря, наших теж загинуло б немало. Штурмовики полетіли, але їх поява справила величезне враження на наших бійців та офіцерів. Партизани кричали від радості, поранені взялися за зброю, навіть ті, які вже не могли ходити.

Передбачення Зигмунта справдилися. Незабаром знову з'явилися танки. Один танк було підбито. Решта повернула назад. Тоді ж ми ліквідували легкову автомашину з двома есесівцями.

Ми трималися до смерку. Вночі фашисти відійшли й окопалися в лісі навколо Грушки. Майор Зигмунт скликав командирів. Всі погодилися з ним: лише прорвавши оточення, ми врятуємо свої загони. Витримати ще хоча б один такий день не зможемо. Карателі перегрупують сили, а з боеприпасами у нас скрутно.

Швидко сформували штурмовий загін з найбільш досвідчених бійців, які мали автоматичну зброю. Очолив його поручник Міхорек. Він героїчно тримався, коли на

нас ішли танки. То був справжній воїн, який не знав почуття страху. Загін атакував есесівців, та, на жаль, успіху не добився. Зав'язалася затяжна перестрілка. Довелося відкликати загін назад. Опівночі ми вдруге спробували пробитися на східній околиці Грушки. Цього разу попереду йшла наша Одинадцята бригада, а за нею, як прикриття, партизани капітана Бялого.

Вийшли організовано, дотримувалися цілковитої тиші. Перші групи склалися з комуністів, пепеєрівців. Не можу пояснити, чому гітлерівці мовчали. Їхні вартіві не зробили жодного пострілу. Лише коли ми наблизилися до їхніх окопів на п'ятдесят метрів, випустили вгору освітлювальні ракети. Та було вже пізно. З криком «ура!» партизани ввірвалися у неглибокі окопи. Захоплені зненацька, есесівці кинулися врозтіч, багато їх полягло у своїх окопах. Наші загони заглибились у ліс. Ось тоді нас сильно обстріляли з флангів. Куля звалила на смерть поручника Міхорека. З боєм перетнувши смужку лісу, втратили тридцять двох партизанів. Пораних було дев'яносто сім.

Під час прориву од бригади відстала третя рота підпоручника Заремби. Рота вийшла з села, прикриваючи бригаду з лівого флангу. Та нас не наздогнала. Що сталося з нею потім— невідомо».

У багатьох селах поляки знали майора Зигмунта в обличчя. Тепер його не впізнати. Похитуючись, ледь переставляв ноги, весь почорнів, його мундир перетворився на обгоріле клоччя.

Зигмунт ішов попереду, а за ним — такі ж, як і він, змучені до невпізнання люди — дві партизанські бригади, що порідшали майже наполовину. Бійці й офіцери підтримували один одного, спиралися на приклади гвинтівок і автоматів. З-під пошматованого одягу виднілися заскорузлі пов'язки. Гойдалися в колоні носилки. На них лежали поранені, які вже не могли йти.

На другу добу Зигмунт, Гончаров і Рященко привели рештки двох бригад у ліс Секерно-Ратайє.

Того дня, коли до табору прийшли бійці із Грушки, я помітив білявого незнайомого юнака в накинутій на плечі польській офіцерській шинелі. Він ходив серед поранених, допомагав їм скручувати цигарки, роздавав тютюн. Зайнятий, як і всі тоді в таборі, влаштуванням по-

ранених, я лише мимохідь поглянув на хлопця, не здогадуючись, що переді мною людина, ім'я якої в містах та селах генерал-губернаторства стало легендарним.

Увечері Мочар представив його:

— Поручник Тадек Руський. Вибачаюсь: капітан, Підвищений у званні кілька днів тому. Вітай свого заступника по розвідці, товаришу Петер, і знайомтеся.

Ми обмінялися міцними потисками рук. Так ось він який, один з прославлених командирів Армії Людової, її ветеран, знаменитий Тадек! У селянських хатах польські матері заспокоювали його ім'ям дітей: «Не плач, Тадек Руський прийде, швабів прожене!..»

...У тяжкі дні літа 1942 року у Хроберському лісі в штабній землянці невеликого загону Гвардії Людової вибухнули дві ручні гранати. Кинув їх агент НСЗ, підсланий до партизанів. П'ять гвардійців загинуло. Молодого командира загону (товариші звали його Тадеком) тяжко поранило осколками. Поліція та жандармерія, у змові з якими діяв зрадник з НСЗ, кинулися до лісу, впевнені, що невловимий Тадек нарешті потрапить до їхніх рук. Гітлерівці знайшли в лісі порожню землянку...

Проминуло небагато часу. Окупанти, які розташувалися у Слуп'ї, Рокитно, Чтиці, Жарновці, Кидові, почали вже заспокоюватися. Ходили чутки про те, що Тадек помер від ран, а загін його розпався. Та одного разу в Сеньдюшові серед дня був застрелений у своєму кабінеті німецький чиновник, директор великого маслобійного комбінату. Не стало й підприємства. Його розгромили. Потім у Слуп'ї згорів спиртозавод. З боєм захопивши залізничну станцію Козлув, партизани знищили обертове коло, стрілочні переводи, розбили вузол зв'язку. В Анджеєвському та Меховському повітах серед гітлерівців зчинилася паніка. Майже щодня група сміливців-партизанів нападала на гміни, поліцейні постерунки, жандармські відділення, на німецьку адміністрацію, здійснювала вироки над зрадниками, фашистськими катями з гестапо. Командував партизанами «воскреслий» Тадек.

Коли загін Тадека почав громити залізничні станції й викурювати з населених пунктів гарнізони, окупанти стривожилися не на жарт. Проти партизанів спішно спорядили каральні експедиції. Один каральний загін був оточений Тадеком та його бійцями в Жарновці й розбитий вщент, другий не повернувся з Ланських лісів.

Навесні 1943 року Тадек передав командування загonom Тадеушу Грохалю — капітану Бялому, колишньому батракові поміщика Шанковського й капралові польської армії, нині — офіцеру Армії Людової. Власне, командувати загonom вони продовжували удвох; про них так і говорили: «Два Тадеки».

Одна з операцій сміливого партизанського загону розлютила генерал-губернатора доктора Франка. Поблизу шосе Шекоціни — Прадло партизани напали на ремонтну автобазу гітлерівців. Спалили чимало автомашин, бензосховище, приміщення гаражів.

У бою під Височицею Тадек Руський особисто знищив з кулемета не одного есесівця. За цей бій одержав Хрест Грюнвальда II ступеня і погони поручника.

Ім'я Тадека десятки разів згадувалося в наказах командування Армії Людової, у донесеннях організацій ППР, у списках тих, що відзначилися.

...І ось він стоїть поряд. Йому років двадцять п'ять. Під шинелею — старенький, зношений светр, на ногах розбиті чоботи. Нічого грізного немає в зовнішності юнака: ні пістолетів на поясі, ні гранат.

— У вас дивне поєднання імені та прізвища, — сказав я капітанові. — Тадек, Тадеуш і раптом — Руський!.. Таке прізвище не часто зустрінеш у Польщі.

— Це не прізвище, — почервонів він. — Мене називають так тому, що я росіянин. Микола Слугачов я, з Омська.

— Ви з Омська?!

— Так, сибіряк. Перед війною вчився в інституті, іригаційною справою хотів зайнятися. Потім армія. Служив старшим сержантом у 77-у артполку в Білорусії. Воював, потрапив у полон. Коли везли до Німеччини, втік з ешелону поблизу станції Харшиця, що під Кельце. Ну ось, з того часу й партизанюю...

У лісі Секерно-Ратайе ми стояли недовго. Навкруги шастала фашистська розвідка. Карателі виявили нас. Їхні передові загони підійшли до нашого табору вприду. У короткому бою, це було в жовтні, ми розсіяли гітлерівців і, не чекаючи, доки вони підтягнуть більші частини, зникли.

Наші підрозділи проминули село Бронкувіце, прискореним маршем перетнули відкрите поле поблизу Радковіце та Домброви й наблизились до села Нетулиско. А далі нам ходу не було. Попереду, на відстані якихось двохсот метрів, по шосе з Вежбиці на Островець руха-

лись фашистські війська. Ми зупинились і залягли. Маленький гай, що красувався між селами Яблонна та Кринка, був зовсім непридатний для того, щоб заховати кілька сотень партизанів. Місцина скидалася на пастку. Але повертатися назад ми не могли. Розвідка доповіла, що ліс Секерно-Ратайє вже блокували карателі.

З кущів видно гітлерівців неозброєним оком. Вони обліпили машини й повозки, плентаються пішки. Молодчиків, подібних до тих, що крокували раніш під звуки губних гармошок, серед них щось не помічаємо. Шосе топчуть колони тотальників, похнюплених, зморених. Вони йдуть, опустивши голови, підіткнувши поли шинелей. Покрикують офіцери. Тотальники на хвилину прискорюють крок, та відразу ж видихаються, знову бредуть по-вільно і мляво...

Деся пополудні нас надибав старий поляк з онуком, хлопчиком років семи. Довідавшись, що за люди заповнили зелений гайок поблизу шосе, він ліг біля партизанів, вступив у розмову. В Секерно-Ратайє, розповідав старий, вночі точився бій; фашисти бомбардували ліс з літаків. Це схоже на правду. Ще під час маршу ми чули позаду віддалені глухі вибухи й губилися в здогадках. У Секерно-Ратайє не залишилося нікого з наших. Може, карателі шматували порожній ліс? А що як повернувся в Секерно-Ратайє й наскочив на гітлерівців загін поручника Левинського?

Цей загін вирушив з лісу раніше. Левинський та його бійці, рухаючись попереду нас, повинні були повернути в напрямку Бодзентина, а вже звідти йти до лісу Яніка, куди прямуємо й ми. Домовилися, що на випадок якихось ускладнень Левинський сповістить нас про дальший маршрут загону через старосту села Свісліна, дім якого був однією з наших явок.

Староста Вавжинець Цеслик — старий, випробуваний друг партизанів Армії Людової і підпільників-пеперівців. У нього шестеро дітей. Він щодня наражає на небезпеку свою велику сім'ю. І ми впевнені, що він скоріше загине, аніж хоч слово промовить про партизанів. Скільки разів допомагав Цеслик партизанам і підпільникам, постачаючи їх різними бланками довідок, документами; скільки наших поранених поставив на ноги; скільки відправив до лісу хліба, картоплі, одягу — не злічити! Селянська біднота висунула Цеслика на посаду солтиса; завдяки йому село Свісліна стало надійним пристанови-

щем партизанів. Туди алівці ходять як додому, не боячись, що їх викажуть чи обстріляють із засідки...

Якщо ж Левинський чомусь не зможе зустрітись з Цесликом, то буде мати можливість скористатися ще одною явкою. Це хатина на околиці, де живе наша партизанська «матка», як зовуть бійці-поляки Катажину Обель. Чоловіка цієї немолодої жінки гітлерівці кинули в Освенцім, її дорослих дітей забрала війна, а вона залишилася з онучатами на руках. Їм віддає своє материнське серце, доброту душі й допомагає нашим алівцям.

Садиба «матки» стоїть віддалік, біля річечки, поряд з глибокими, дикими ярами. До хатини неважко підійти і вночі, й вдень. Катажина завжди пере, латає партизанам білизну та одяг, доглядає за пораненими, а трапляється — складає в кошик листівки, гранати чи міни й вирушає до підпільників Стараховіце, Бодзентина, а то й Вежбиці...

Левинський знав, що всі ми покидаємо Секерно-Ратайе. Невже обставини змусили його повернутися до лісу?

Наближається вечір. З темрявою дорога порожніє. Фашисти розташовуються в селах на нічліг. Наші роти швидко перетинають шосе. Зупиняємося в лісництві Клепаче. Партизани прочісують ліс вздовж і впоперек. Загону поручника Левинського тут немає.

8 жовтня пішли за лінію фронту Янек, полковник Мочар, майор Зигмунт, поручник Анка і з ними ще кілька товаришів. Усіх їх з нетерпінням чекали в Любліні, на визволеній землі. Вони вирушили в далеку дорогу пішки. Прийняти літак з посадкою не було можливості. Група мала пробиратися окупованою територією. Троє партизанів, які добре знали місцевість, побували перед тим побіля Вісли. Вони налагодили зв'язок з тамтешніми підпільниками-рибалками, і ті обіцяли переправити групу Янека й Мочара на східний берег. В дорозі до них повинні приєднатися дві роти Десятої бригади на чолі з Миколою Донцовим, котрі допоможуть групі перетнути лінію фронту.

Перед виходом Янек і Мочар скликали нараду партизанських командирів та членів ППР. На ній було вирішено розділити частини Армії Людової 3-го обводу на 12 загонів і розосередити їх на території генерал-губернаторства від річки Пилиці до Свентокшиських гір. Не-

великі рухомі загони, що здатні на швидкий маневр, можуть завдати шкоди гітлерівцям. Річ лише в тому, щоб не обривалися нитки, які з'єднуюватимуть такі загони, щоб їхня діяльність уміло узгоджувалась і направлялась. Так вважав Мочар. І з ним погодилися.

Розлучаючись з бойовими друзями, ми бажали їм якнайшвидше покінчити зі справами в Любліні й повернутися до нас. Однак ми передчували, що ні Мочару, ні Янеку вже, мабуть, не доведеться робити зворотного шляху з-за Вісли в генерал-губернаторство. Навіть їхній виклик до Любліна був натяком на швидкі зміни на фронті. Наближались дні повного визволення польської землі. Якщо ЦК ППР та Комітет національного визволення вирішили викликати з окупованої території деяких керівників партії та бойових командирів, то, очевидно, в Польщі назрівали важливі політичні події, від яких залежало майбутнє країни.

Ліс, де ми розташувалися, нас не влаштовував. Ріденький, рівний, майже без хащів, він наскрізь прострілювався. Затримуватись у такому ненадійному сховищі не варто. Та куди йти? На схід — безлісся аж до Вісли, на південь — безліч сіл, міст, і їх обплітають дороги, наче шупальці спрута. На південний захід простяглися Свентокшисьькі гори, а відразу за ними — лінія фронту. На захід розкинувся покинутий нами ліс Секерно-Ратайє.

— Доведеться повертатись назад, — сказав Долецький.

— Враховуючи психологію німців, можна сподіватися, що вони якийсь час не будуть шукати нас там, звідки ми тільки-но вирвалися, — погодився Гончаров. — Із Секерно-Ратайє відновимо зв'язок з підпільниками, вони допоможуть нам влаштувати поранених, а потім почнемо поступово розходитися загонами.

Зі Свісліна повернулася розвідниця Юзя Мазурек. Дівчина зустрілася із солтисом Цесликом. Він розповів: загін поручника Левинського зіткнувся з окупантами поблизу села, пробитися до нас не зміг і під вогнем карателів відійшов у Свентокшисьькі гори.

Хоча у звістці втішного було мало, та все ж Левинський дав про себе знати. Залишилось, як і раніше, нез'ясованим, хто вів бій з карателями, кого бомбардували літаки в лісі Секерно-Ратайє після відходу бригад.

Гончаров уважно вивчав карту.

— Мабуть, Левинському вже не вдасться повернутися з гір. Німці не випустять. У нього єдиний вихід — перевести своїх людей через лінію фронту до наших.

— У такому разі треба попередити по радіо радянське командування про можливість прориву партизанів у районі Свентокшиської гряди, — сказав я.

Помітно похолодніло. Місяць заховався за хмари. Накрапав дощ. Вже час виступати, але затримується Франц Пумпе. У нього щось з рацією, а перед походом треба зв'язатися з Москвою, повідомити, що ми знову перебазуємося до лісу Секерно-Ратайе. Нарешті пошкодження вдалось усунути. Вийшовши в ефір, Пумпе відразу ж прийняв шифровку. Москва дала відповідь на нашу ранкову радіограму. Загін польських партизанів під командуванням товариша Левинського з боєм прорвався вчора крізь ворожий рубіж у районі міста Лагув, втративши двадцять бійців убитими й пораненими. Партизани знаходяться у розташуванні радянських частин.

Крокуючи лісом, партизани жваво обговорювали цю подію.

— Уявляю, як зраділи наші хлопці. В лазні попарились, червоноармійських сто грамів пропустили, російським тютюнцем пригостилися, — мріяв уголос сержант Бартосек. — А потім — мундири на плечі, автомати в руки — і в регулярні частини Війська Польського. Партизани, звичайно, теж бійці, але, як не кажи, — не жовніри. Куди нам! Там техніка, там сила. Розпочнеться офензива, підуть радянські та польські дивізії вперед... Ці чорні шваби, які нам зараз тиснуть на п'яти, покотяться назад без упину, не оглядаючись. Заздрю хлопцям, які на фронті воюють!

Хтось промовив з гіркотою по-російськи:

— Ех, мати рідна... Хоча б одним оком поглянути на наших. Кажуть, гвардійські частини на Віслі стоять. Цікаво, які вони, наші гвардійці...

— Скоро вже, друзі, скоро, — почувся голос поручника Земсти. — Побачимо й радянських гвардійців, і польських жовнірів, і до Берліна разом з ними ще дійдемо.

— Живі будемо — дійдемо. А Тимофій вже не дійде... Весь час мріяв до свого полку повернутися. Я йому кажу, було: «Чудний ти, ми ж з тобою з самого сорок першого року на чужині поневіряємось, де він, наш

полк? Може, його давно вже немає». А він не погоджується. «Все одно,— каже,— знайду. Я товаришам пояснити мушу, що не з власної вини від них відбився...» У Грушці залишився Тимофій навіки. Згорів під вогнеметом, коли на танк біг. Ось воно яка справа, товаришу поручник.

— У Грушці пам'ятник стоятиме,— сказав Земста.

— Пам'ятник — то справедливо. Тільки багато їх, пам'ятників, ставити доведеться по всій Польщі.

— І поставимо багато.

Похмуро зустрів нас знайомий ліс. Деревя обмивалися осіннім дошем. Крізь ранкову пелену вимальовувалися обчухрані молоді сосни. У глибоких воронках від бомб стояла каламутна вода. З розвернутої, зритої землі стирчало коріння, гілля. Зламани соснові віти виднілися у воронках. Так нам здалося спочатку. Але то були не віти... У воронках темніли змоклі шинелі. То люди непорушно завмерли в неприродних позах.

Партизани виносили убитих з ям. Загиблих упізнавали не відразу. В гнітючій, свинцевій тиші чулося коротке, уривчасте:

— Бронек із Ченстохови...

— Жув'єн, француз...

— Серьогін Костя...

— Не Серьогін...

— Він. Його пояс...

— Здається, Генек-кулеметник. Все обличчя у нього... Впритул, гади, стріляли...

— Муртазаєв...

Іх клали поряд на нев'яучому настилі з хвої, накривали знівечені, обпалені обличчя. Віддалік над забитим схилився хлопчина років шістнадцяти, партизан із загону капітана Бялого, що приєднався до нас по дорозі до Секерно-Ратайе. Хлопчик стояв на колінах перед тілом брата. Колись стрункий і сильний молодий підпоручник Заремба тепер лежав горілиць; на безкровне застигле лице капали хлоп'ячі сльози, наче росинки цілющої води, які мали б вдихнути життя в закриті смертю очі. Страшною виявилась лісова казка восени сорок четвертого, не було в ній щасливого кінця...

Біля однієї з воронок почувся здавлений крик. Над зритою вибухом землею підвелось бліде, злякане обличчя сержанта Бартосека. Він кликав партизанів:

— Сюди, скоріш! Матко боска, він дихає... Він живий, допоможіть його підняти!

Ми кинулись до воронки. Сержант підтримував чоловіка, вкритого з ніг до голови шаром грязюки. Зранений мовчав; тільки очі, сповнені болем, дивилися на нас, і неможливо було витримати їхнього погляду.

Його підхопило кілька рук. Здавалось неймовірним, що людина може жити з такими ранами. Обличчя, руки, груди були пошматовані, голова замотана шматком скривавленої сорочки, ліва рука перев'язана брудним бинтом. Видно, партизан відчайдушно боровся зі смертю, перев'язував сам собі рани, щоб не збігти кров'ю.

Його обступили, накрили шинелями, дали ковтнути спирту. Поранений стукотів зубами, його знобило. Раптом він піднявся. Спираючись правою рукою на землю, повернувся на бік, обвів усіх спокійним поглядом, через силу заговорив:

— Прийшли... Товариші, рідні... Гадав, кінець, не міг з воронки виповзти. Повзу й падаю, повзу... і сил немає... Дощ полив, вода з'явилася, без води помер би,— він показав очима на забитих.— Ось що з нами зробили есесівці. Ви даліше підіть, в ліс, там... Там... багато ще наших лежить...

Над ним схилився лікар Граб, умовляв пораненого лягти, але той, не слухаючи лікаря, говорив і говорив, поспішаючи, наче боявся, що не встигне розповісти друзям про те, що сталося.

— З Грушки йшли ми, з нашої роти менше половини залишилося. Добре сюди — у лісі тихо, вас немає... Відпочити не встигли, з'явилися фашисти. Оточили... Ніч протрималися, а вранці літаки загули... Бомбу на бомбу клали, земля стіною підіймалася. Потім атака. Залягли ми у воронки, відбивалися. У кожного — по два-три патрони. Німці як звірі лізуть з усіх боків... Зі мною — четверо у воронці і наш командир Заремба. Двоє поранені. У підпоручника Заремби протитанкова граната ще була. Домовилися між собою, щоб живими до їх рук не потрапляти. Німці волають: «Партизани, здавайтесь!» А ми кричимо Зарембі: «Зривай!» Він і вдарив... гранатою об приклад автомата. Товариші мертві, а я очунив... Вчора ще хтось з наших відзивався на голос. Питаю його: «Хто ти?» Він стогне: «Живий я, фашисти всіх поранених пристрелили, а мене не доби́ли...» Пошукайте, може, ще хто дихає з наших... у воронках...

Партизани швидко розійшлися лісом... Ще двох тяжкопоранених знайшли — поляка та азербайджанця. І багато вбитих. Їх несли й несли, кляли на соснове гілля біля тих, кого витягли з воронки раніше. Незабаром убитими була заповнена вся поляна.

Бригади тихо вишикувались. Намагалися не гомоніти, не бряжчати зброєю, віддаючи шану тим, хто заснув навіки. Перед нами лежали шістдесят чотири наші товариші.

Лежала третя рота Одинадцятій інтернаціональної...

Треба було сказати якісь слова. Долецький, наш комісар, стояв над загиблими і не міг говорити. Я теж не міг, тому що серце здавило залізним гарячим обручем, перед очима плив рожевий туман.

Хтось вийшов із шеренги. Я глянув: поручник Теодор. Мабуть, він найстарший серед нас. Що ж скаже загартований у боях воїн, який бачив палаючі міста Іспанії, комуніст, який сьорбнув фашистської каторги? Хіба є слова, щоб висловити нашу скорботу, нашу ненависть?

Поручник відкинув сиву голову:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!

Теодор співав по-польськи. У нього був хрипкий, глухий голос. І ліс здригнувся:

Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів!

Розділ VIII

ПОСТРІЛІВ НЕ ЧУЛИ

Новому начальнику медгрупи підполковнику Грабу, який замінив Анку, роботи вистачало. Після тяжких боїв і жорстоких сутичок з карателями у з'єднанні з'явилося понад сто поранених. Їх розміщували на селах — розвозили вночі групами у Бронкувіце, Свісліну, Радковіце, Сежаву... Поранених приймали товариші з організацій ППР. Воїнів Армії Людової, радянських громадян оточували турботою польські друзі з широко розгалуженої організації «Стоважишене пшияцюл ЗСРР»*. У населених пунктах партизанського краю поляки приготували десятки таємних підземних шпиталів. Робітни-

* «Об'єднання друзів СРСР».

ки та селянська біднота створювали бойові охоронні групи, які незмінно чергували біля замаскованих сховищ. Жінки виділяли із своїх мізерних запасів продовольство для поранених.

Несподівано появився підпоручник Юзеф — офіцер, що перейшов від аківців до загону Рященка. З групою бійців він тільки-но повернувся з глибокої розвідки.

— Збирайтеся, лікарю, вас чекає ще один пацієнт,— звернувся він до підполковника Граба.

— Який пацієнт?

— У лісі, поблизу болота, в старому бліндажі лежить радист Рогаль.

Ми кинулися до Юзефа. Наш Микола живий! Це була одна з небагатьох радісних вісток у ті дні.

З того часу, як Рогаль передав з Грушки свою останню радіограму, його вважали загиблим. Багато партизанів бачило, як він упав під кулями. Вночі полив дощ, радист опритомнів, поповз серед дотліваючих згарищ. Вранці Рогалья підбрали селяни, заховали. Вісім днів він лежав у погребі, в спаленому селі, а потім попросив, щоб його відвезли в Ближинський ліс. Там пораненого радиста й надибали наші розвідники. Коли їхали до табору, Миколі стало погано, відкрилася рана, що вже почала гоїтися. Довелось залишити його біля болота в покинутому бліндажі під наглядом маленької розвідниці Юзі Мазурек.

Повернувшись, лікар Граб розводив руками від здивування.

— У нього пробито груди навиліт. Куля вийшла під лопаткою. З таким пораненням два-три місяці не підіймаються, а він на дев'ятий день став на ноги, ходив...

Дізнавшись від Граба, що я в Секерно-Ратайє, Рогаль передав мені записку. Він писав, що після загибелі нашої третьої роти й відходу німців у лісі шастала банда НСЗ. Роздягли вбитих партизанів, добили кількох поранених, підбрали дещо із зброї і втекли в Ближинський ліс. Ховаючись у цьому лісі, Микола мало не потрапив до рук бандитів. Він встиг заховатися в кущі і чув, як мародери хизувалися своїми «подвигами». Потім бандити пішли. З їхніх розмов зрозумів, що вирушили вони в напрямку Конське.

Довелось знову викликати підпоручника Юзефа. Треба було спорядити зв'язкового в загін поручника Горбання, щоб попередити про можливу зустріч з бандою.

Загін Горбаня перейшов до лісового району під Конське після того, як почали розосереджуватися партизанські бригади. Це був трохи незвичайний загін. Усі бійці носили трофейні німецькі мундири й діяли переважно вдень. Прилаштовувалися до невеликих маршових колон гітлерівців, перестрічали ворожі обози, сіяли паніку.

У курені блимав немічний вогник свічки. Над головою шумів дощ, шелестів, підбирався до нас холодними струмками. Гончаров сидів, піднявши комір шинелі, сьорбав окріп з котелка і не відривав погляду од карти. Начальник штабу з'єднання малював собі в думках, як буде розгорнуто наші бригади, коли вони розійдуться по всій східній частині генерал-губернаторства. Кілька загонів вже пішло з лісу Секерно-Ратайє під Конське, до рік Чарна та Пилиця, за Неклань, за Скаржисько-Каменну. Решта загонів чекала наказу вирушати у визначені для них райони.

Замислився того вечора й Микола Слугачов — капітан Тадек. З допомогою Франца Пумпе він тут же, в штабному курені, розбирав папери, знайдені в забитих гітлерівців. Франц півголосом читав йому документи по-німецьки й перекладав.

Учора ми зіткнулися віч-на-віч з фашистським агентом. Його затримав наш пост біля Бронкувіце. Зайшовши у ліс, невідомий, одягнутий у цивільне, заховав щось у дуслі дерева, не підозрюючи, що за ним стежать. Партизани затримали його, вийняли з дулла «вальтер» і гільзу від великокаліберного кулемета. Невідомий просив помилування, присягався, що розповідь партизанському командирові, до кого й за чим ішов у наш табір. По дорозі він хотів тікати, і його вбили...

Тадек Руський сидів похмурий. Він слухав Франца Пумпе і весь час поглядав на кулеметну гільзу, що стояла на пні серед куреня. У гільзі помістилася невелика пробірка з сіруватим порошком. Лікар Граб сказав: цінистий калій.

Покінчивши із щоденниками й листами, Франц Пумпе витрусив на розстелену шинель все, що було в сумці якогось штурмбанфюрера СС Штрумпфа, командира есесівців, убитого кулеметником Нурієвим під час виходу наших бригад із оточення у Близинському лісі. У сумці виявилось чимало всілякого паперового мотлоху, як видно, малокорисного, бо Пумпе переглядав його

й недбало відкидав убік. Одного папірця Франц прочитав уважно і дав Тадекові. Капітан повернувся до мене.

— Партизанська листівка. З резолюцією Штрумпфа.

Дійсно, це була одна з наших листівок, яка закликала легіонерів знищувати офіцерів-есесівців і переходити до Армії Людової. Навскоси через текст по-німецькому написано: «Варто уваги. Підлягає розробці. Штрумпф». Рядки, що належали штурмбанфюрерові, були двічі підкреслені олівцем.

На листівку звернули увагу Гончаров і Рященко.

— Варто уваги... Чому? — міркував Рященко. — Тому, що в листівці йде мова про ліквідацію їхніх офіцерів?

— Мабуть, не тому, — заперечив Тадек. — Штрумпф мав на увазі щось інше.

А тим часом Франц Пумпе вже розглядав якусь фотографію.

— «На згадку панові Штрумпфу. З любов'ю і вдячністю. 1943 рік». Але чому напис по-російськи? — здивовано прочитав він.

— Дай-но сюди. — Я взяв фото і здригнувся. Із фотокартки на мене дивився усміхнений німецький ефрейтор, чорноволюсый, широколиций, у новому мундирі. На грудях білів залізний хрест.

Я показав фото усім присутнім й запитав:

— Хто знає цю людину?

Пумпе, Рященко і Гончаров заперечливо похитали головою, здивовані моїм запитанням. Капітан Тадек болісно напружував пам'ять.

— Здається, десь я бачив його... Але де? Не можу пригадати. Тьфу, біс... Бачив, точно бачив!

— Цілком можливо, — сказав я. — Цього кавалера залізного хреста ви могли зустріти вчора і позавчора. Він — не німець і знаходиться серед нас. Прізвище його Багіров.

Товариші мовчки вислухали мою коротку розповідь про людину, яка назвалася Багіровим. Він разом з групою азербайджанців прийшов до нас напередодні невдалої облоги карателів.

— Тільки б не сполохати негідника. Негайно заарештувати! Ми примусимо його пояснити, за які заслуги фашисти причепили йому хреста, — похмуро сказав Рященко. — А поки що про фото нікому й слова...

— Де зараз відділення Багірова? — спитав капітан Тадек.

— У селі Качка.

Тадек ще раз подивився на фото, стукнув по ньому пальцем.

— Здається, це і є ота «розробка» Штрумпфа. Розумієте? Багірова поки що не будемо чіпати. Зробимо інакше.

Його оточувала непроглядна темрява. Тхнуло сирістю і пліснявою. Філюк відчув: щось вовтузиться на грудях, пищить. З огидою зрозумів — миша. Ворухнув рукою — миша втекла. Гострий біль пронизав груди. Філюк застогнав.

— Тобі недобре? Що з тобою? Я дам тоді води, зараз... — почувся знайомий жіночий голос. Філюк намагався пригадати, де він чув його.

— Хто тут? Де я? — запитав Філюк.

— Ми під землею, — відповіли з темряви, і Філюк упізнав голос медсестри Люби Марченко.

Під землею... Чому під землею? Вони ж ішли в Карпати: десять розвідників — вісім чоловіків, дві дівчини й одинадцятий він. І раптом усе, що трапилося, спалахнуло в мозку...

...Його група дуже зменшилася після бою в селі Грушка. Філюк водив бійців з повіту в повіт, намагаючись уникати сутичок з гітлерівцями, які заповнили навколишні шляхи, ліси і села.

Радистка Соня Родіна, тендітна, зовсім ще дівчинка, кілька разів на добу передавала шифровані донесення. Розвідданих було багато, і Філюк спішив відразу ж посылати їх в ефір. Він знав, що кожна інформація, яка надходить від його групи, з великою увагою аналізується за лінією фронту.

Під час одного з таких радіосеансів Соня прийняла наказ: групі Філюка вирушати до північних карпатських перевалів.

...Перед ними розкинулось село Цацув. Розвідники обійшли його й попрямували до вузької смужки лісу. Серед дерев виднівся хутір — чотири дерев'яні будиночки.

Філюку хотілося проскочити до лісу Нагловіце, але попереду лежав заболочений луг. Перетинати його вдень було ризиковано. Вирішили завернути на хутір і дочекатися ночі.

Розташувалися у старій дерев'яній хатині. На лавці склали зброю. Соня готувалася до чергового сеансу. Медсестра Люба Марченко міняла Філюкові пов'язку на пораненій руці. Хитруватий, балакучий Микола Смородинов з жартами-приказками колов тесаком сухарі.

У господині дому, немолодої мовчазної полячки з червоними зашкарубленими руками, було сумне, задумливе обличчя. Вона похитувала головою, дивлячись на стомлених розвідників, на схудлих дівчат, на їхні незграбні чоловічі штани, грубі черевики, на потемнілі од вітру обличчя.

Смородинов акуратно розклав на столі розділені на одинадцять пайок сухарі.

— Накидайся, брати й сестри!

Господиня метнулася до печі.

— Товажише, паненкі... Я почастую вас супом.

— Не відмовимося,— Філюк вклонився жінці.— Згодніли ми, як вовки, і гарячого, сказати правду, давненько в роті не було. Спасибі. Тільки ж багато нас...

— Усім вистачить, усім,— заспішила господиня, розкладаючи на столі ложки.— Ми поблизу лісу живемо, у нас завжди так: якщо готуємо обід, то з запасом, бо гості частенько навідуються,— усміхнулася вона.

У кімнаті смачно запахло. Іван Овсійчук, кулеметник, повів носом.

— Люблю суп, з дитинства на супі зріс. І капуста свіженька? І горошок? Оце так! Неначе у нас дома, на Ровенщині зварено. Вірно, товаришу командир?

— Ви погляньте на нього, таке бовкне, на Ровенщині!.. Та це ж суп по-нашому, по-ростовському зготовлено. Ось війна закінчиться, оженюсь на Соні,— Смородинов повернувся до радистки, підморгнув товаришам, знаючи, що дівчина завжди сердиться на його жарти,— відвезу її на Дон, вона мені суп з горошком щодня варитиме. Куплю Соні ось такенний баняк...

— Пропаде Соня з таким пустодзвоном, як ти,— втрутився Павло Леончук.— Ось я, приміром, зовсім іншого крою парубок. Тільки ніяк не можу надумати, кого брати: Соню чи Любу. Доведеться вам, дівчата, жеребки тягнути.

— Дивись, жених, щоб ми тебе за вуха не потягли,— сказала Люба.— Ану, підсунь мені миску. Та Соні сухарів подай.

Філюк, з усмішкою слухаючи їх, узяв ложку. Та супу так і не вдалося покуштувати. Влетів чех Куничка, який чергував на подвір'ї:

— Німці!

Розвідники вискочили з-за столу, розхапали зброю. Господиня зашепотіла молитву.

Філюк перший вибіг з хати і просто перед собою побачив солдатів. Їх було чоловік десять-дванадцять. І ще побачив, що до хутора суне густий щеп гітлерівців. Підкинувши автомат, він впритул випустив довгу чергу. Кілька солдатів звалилося, інші, давлячи один одного, шарахнулися за риг хатини. В ту ж мить біля лісочка застукотів кулемет, вздовж цепу гітлерівців спалахнули бліді димочки пострілів. Кулі вдарили в дерев'яну стіну, у вікнах дзенькнули шиби.

Розвідники побігли, відстрілюючись. До лісочка шлях їм було відрізано. Перед ними простягався луг, попереду, за зеленою болотистою рівниною, синів ліс Нагловіце. Фашисти били по купці людей, що бігли рівним відкритим лугом, з кулеметів, автоматів, гвинтівок.

Лугом протікала вузьенька річка. Розвідники з розбігу кинулися у неї. Річка виявилася глибокою; вода накрила всіх з головою. Кулеметника Овсійчука куля наздогнала у воді. Він виповз на берег, але не зміг підвестися. Смородинов підбіг до нього і, наче наштовхнувшись на невидиму стіну, спіткнувся, упав.

До лісу залишилося ще з півкілометра.

— Я прикрию! Тікайте! — Павло Леончук ліг на трав'янисту землю, притиснув до плеча приклад ручного кулемета. Черга з «дегтярєва» змусила гітлерівців, що бігли, залягти, але від дерев'яних хаток хутора, не змовкаючи, тріщали постріли. Леончуку в обличчя летіли шматки землі, бризки болота. Вистрілявши диск, він підвівся і зразу ж впав ниць: розривна куля влучила в живіт.

Філюк кількома стрибками опинився біля Леончука.

— Мене вбили,— чітко проговорив Павло Леончук.— Напиши моїм на Житомирщину. Прощай, Сашко...

Філюка сильно вдарило в лікоть лівої руки і в груди, з рота потекла кров. Задихаючись від болю, він зробив два кроки. Ще одна куля пробила йому ногу. Четвертого удару в бік майже не відчув і не впав. Він стояв над мертвим Леончуком на весь зріст і все ще продовжував натискати на спусковий гачок автомата, не помічаючи, що його автомат уже не стріляє. Пальці розм'якли, ви-

пустили приклад, Філюк почав повільно опускатись на коліно. Його підхопила Люба Марченко. Одна рука в неї була роздроблена, залита кров'ю; другою вона закинула руку Філюка собі на плечі. Хлопець був важкий, дівчина не втримала його, упала поряд.

В ординарця Філюка — чеха Кунички — з одягу капала болотяна вода, за комір набилосся баговиння і грязюка. Каламутні краплі упали Філюку на лице, він розплющив очі, захрипів крізь зуби:

— Тікай, Куничка...

Куничка замотав головою.

— Марш звідси, кажу тобі. Чуєш! Застрелю... Тікай!.. Мені вже сам біс не допоможе...

Чех заплакав від безпорадності і побіг, падаючи і знову схоплюючись на ноги.

Філюк натужився, загарчав від болю, що шматував груди, підвів голову. Медсестра ще раз поклала його руку собі на плечі, потягла, він обіперся коліном об землю, підвівся. Обнявшись, вони побрели, хитаючись, болотом, не думаючи, чи далеко відійдуть під градом куль.

Ліс шумів поряд. Ще десяток кроків, і почалися густі зарослі. Чуючи за спиною голоси гітлерівців, Люба затягла Філюка під куші, лягла біля нього.

— Витягни маузер,— пошепки попросив він.

Дівчина вклала в його руку пістолет.

Стояв тихий, теплий осінній вечір. Куші та дерева кидали на траву довгі тіні. Над головою розкинулося синє небо. Все це запало в пам'ять Філюка. У ті хвилини він відійшов, прояснішали думки. Він уже бачив — гітлерівці за п'ять кроків від них. Перед очима Філюка й Люби мигтіли забруднені болотом чоботи з колотушками гранат, що стриміли з-за халяв.

З лісу застукотіли поодинокі постріли. Може, стріляв Куничка, а може, ще хтось із розвідників залишився живий. Не зупиняючись, фашисти кинулись у той бік.

Нічого більше Філюк не пам'ятав.

Вони лежали під кущем до темряви. Потім Люба підняла Сашка. До села Цацув було близько, якихось триста метрів, а вони йшли туди години дві. Люба звернула в перше подвір'я. Двоє поляків — сухорлявий, згорблений дідусь і молода, білява жінка — допомогли дівчині занести Філюка до хати. Його поклали серед кімнати на підлозі. Він увесь був у крові й багнюці, щось бурмотів: прострілені груди тяжко здіймалися.

З його руки хотіли вийняти маузер, та не змогли розчепити пальці.

Полячка розірвала на шматки сорочку, почала перев'язувати Філюка й Любу. Олександр розплющив на хвилину очі, попросив, щоб їх переправили в село Поповиці, до знайомого селянина Чесняка. Коли настала ніч, старий поляк запряг коня й повіз їх в Поповиці.

Чесняк, два його сини, дружина та невістка до ранку по черзі копали в кущах на городі схованку, відносили свіжу землю подалі, розкидали. У підземеллі наспіх зробили нари, постелили на них сіно й поклали поранених.

У темній норі стояло вологе, важке повітря, під нарами булькала вода. Кожного дня до поранених навідувалися господарі садиби, напували окропом, годували картоплею. Селянка Марія Сверчинська, яка допомагала Чесняку по господарству, годинами просиджувала біля Філюка та Люби.

Згодом з'явився чех Куничка. Нелегко було йому розшукати зниклого командира розвідників. Чесняк узяв Куничку до себе в дім, сусідам сказав, що найняв робітника.

Люба видужувала, перебита рука загоювалася. До Філюка здоров'я поверталось повільно. Рани в боці та на нозі почали присихати, але його часто давив кашель, він спльовував кров. Пробивши груди, куля так і залишилася в легенях.

Якось вночі Куничка привів молодого поляка з автотоматом. На рукаві його шинелі виднілась трикутна нашивка з літерами «АЛ». Спустившись у підземелля, поляк чиркнув запальничкою:

— Я лікар із загону товариша Горбаня. Мені наказано поставити вас на ноги якнайскоріше...

Проминуло два тижні. Філюк почав виходити із схованки. Він довго стояв під зоряним небом, вдихав осіннє повітря, прислухався до гromу канонади, що долинала з берегів Вісли. Перед його очима, наче живі, поставали Леончук, Смородинов, Овсійчук, сором'язлива Соля... Від думки про них серце боліло сильніше, ніж рани на побитому кулями тілі.

Тадек Руський допитував Багірова, якого щойно привели під конвоем із села Качка. Єфрейтор сидів у кутку куреня із скрученими руками й криво посміхався:

— По-польському не розумію.

— Ну, тоді по-російському будемо говорити,— відрубав Тадек.

Очі Багірова розширилися, у них промайнув переляк. Російська мова Тадека була для нього несподіванкою.

— Злякався, негіднику? Гадав, Польща — далека земля, свої не побачать і не почують, як ти шкуру продавав? — Тадек спокійно пихкав цигаркою, не відриваючись, дивився на Багірова.— А від своїх людей, виявляється, нікуди не дінешся. У землю зариешся — теж знайдуть... Я, радянський солдат, запитую тебе: будеш відповідати чи ні?

Багіров мовчав.

Тадек підняв двома пальцями фотографію Багірова з дарчим написом Штрумпфу. Багіров скам'янів. Від лиця відхлинула кров.

— Проквітнув язика, пане єфрейтор? То ж бо! Твій друг Штрумпф вітання передавав перед смертю.

У курінь протиснувся партизан Євтушенко із комендантського взводу, під рукою він тримав куртку Багірова. Мовчки простяг Тадеку маленьку металеву трубочку.

— За підкладкою була зашита.

У трубочці, обкладена ватою, лежала скляна капсула з порошком, таким, як і в пробірці, що її зберігав агент, убитий партизанами при спробі втекти.

— Понюхай! — капітан тицьнув капсулу під ніс Багірову.

Той відсахнувся. Зробивши над собою зусилля, швидко проговорив:

— Ліки. Нічого особливого. Голова часто болить, от і ношу з собою. Порошок дістати важко, цінна річ.

— Зараз ми вилікуємо тебе. Євтушенко, дай сюди банку з водою! Ковтнеш свій порошок, і як рукою зніме,— Тадек заніс капсулу над консервною банкою.

Багіров здригнувся.

— Добре. Досить. Накрили, що вже тепер... Запитуй, відповідатиму.

— Навіщо отруту тримав?

— Хотів таких, як ти, вгостити,— Багіров нахабно посміхнувся.— До вашої смердючої юшки добра приправа була б.

— Ось тепер ти заговорив своїм голосом,— кинув Тадек.— Зразу видно, знали німці, кого хрестом нагородити.

— Так, знали! І другим нагородили б, якби тут усе вдалося.

У курені поряд зі мною сидів Гончаров. Досі він мовчки з цікавістю спостерігав за Багіровим. Не стерпів, втрутився:

— Не турбуйся, і другий хрест тебе не мине. Дерев'яний. Посадимо тебе, тварюку, в літак, переправимо за Віслу, там спитають за все... Звідки ти такий взявся, як з фашистами знюхався?

Багіров не відповів, почав лаятися по-азербайджанськи, кричав і бризкав слиною, намагався пролізти крізь стіну куреня, складеного з гілля. Він ще смикався, та видно було: його нерви здавали. Похнюпившись, згодом стих, сидів, повисивши голову, мокрий від поту, жалюгідний. Він уже не викручувався. То була звичайна біографія зрадника: добровільний перехід до фашистів, «праця» в таборах для військовополонених — доноси есесівцям на тих, хто готував утечу; розстріли жінок і дітей у степових колгоспах України; жадоба якнайбільше спалити, вбити, знищити в партизанських районах Галичини; участь у розправах над патріотами в Польщі... Таким шляхом ішов син колишнього торговця вовною Багіров, увібравши від батька отруту ненависті до всього радянського.

Останнім часом Багіров виконував «особливі доручення», перебував на службі в штабі польової жандармерії у Скаржисько-Каменній, працював у відділі оберлейтенанта Кюббе. Відділ займався агентурною розвідкою. Штаб очолював штурмбанфюрер СС Штрumpf. Особисто він і розробив план, як заслати Багірова в частини АЛ.

Ніяких офіцерів-есесівців Багіров, звичайно, не знищив. У день втечі до лісу в будинку, де зупинилися офіцери, він кілька разів вистрелив у стелю, спокійно поклав до кишені документи «убитих» і з пістолетом у руці вискочив до азербайджанців. Ті сприйняли інсценізацію за чисту монету. Набрані з різних таборів для військовополонених, легіонери не підозрювали, що в особі ефрейтора до їх групи гітлерівці підсунули свого агента...

Опівночі партизанський дозор помітив біля села Серкерно строкату колону, що рухалася шляхом. Йшли жінки з вузликами в руках, чоловіки в капелюхах, пальтах, домотканих селянських свитках; попереду, збившись до-

купи, йшли дівчата та хлопці років по сімнадцять. По обидва боки дороги, розтягнувшись густим цепом, крокували німці.

Комендантський взвод було піднято по тривозі. Партизани побігли, щоб перестріти колону. Та час минав, а пострілів не чулося.

Примчав боєць Нурієв.

— Помилка вийшла. Своїх бити хотіли. Наш поручник веде загін, а ми думали — фрїци йдуть.

Через півгодини на галявину висипав стомлений, але радісний натовп поляків. Вони тиснули партизанам руки, цілувалися, серед наших бійців упізнавали родичів, знайомих, односельців. Осторонь, вишикувавшись в шеренгу, стояли «німці», які привели цих людей. То були бійці загону поручника Горбаня, переодягнені у трофейне обмундирування.

Горбань неквапно підійшов до штабного куреня.

— Дозвольте доповісти! Змушений прибути із загоном до табору в зв'язку з непередбаченими обставинами,—він показав рукою на юрбу співвітчизників.

Зв'язковий, якого ми надіслали в загін Горбаня, щоб попередити його про банду НСЗ, спізнився. За день перед тим поручник розбив банду в лісі Медзеже на березі річки Чарна. Забравши трофеї, загін пішов до Коморува, попутно обстрілюючи гітлерівців.

— Дві доби пошипували ми німців між Коморовом та Одровонжем, — розповідав Горбань. — Потім знову вирішили перебратися в ліс, ближче до міста Конське. Тільки повернули — фашисти селян женуть. Хотіли відправити їх у Сілезію на військові заводи. Дивимосся, охорона невелика, дванадцять солдатів та кілька «синіх». Порівнялися з ними; вони на нас жодної уваги — свої ж йдуть... Ганс Губер кричить їм: «Куди лізете, телепні? Партизани шосе перерізали!» Конвоїри збилися до купи, заволали: «Де партизани, де?» Хлопці автоматами на них і: «Хенде хох!» Декотрі намагалися стріляти, приборкати довелося, а шістьох німців і двох поліцаїв роззброїли. Зачухані якісь, мабуть, недавно мобілізовані, а вже бандити: в арештованих усі кишені повивертати, навіть носовики повіднімали.

Полонених привели до штабу. Вони стояли похнюпівшись. Поліцаї-поляки хникали.

— Багірова ще сюди, і справжній букет буде.— пошартував Долецький.

— Азербайджанці просять віддати їм Багірова на суд,— повернувся Тадек.— Усім земляцтвом до мене приходили.

Гончаров кивнув головою.

— Треба прохання задовольнити. Воюють хлопці добре, а той мерзотник їм настрій зіпсував.

До речі, вирішили партизани-земляки одностайно: зрадника розстріляти. Штаб з'єднання затвердив вирок.

Коли Багірова вивели перед шеренгою, з партизанських рядів азербайджанці кричали йому:

— Шакал! Брудна тварина!

— Скажи, звідки ти, і рід твій проклене тебе!

...Його закопали під сосною й розрівняли на тому місці землю.

Ганс Губер часто доставляв залізничникам Кельце магнітні міни. Цього разу він вирушив до воеводського міста, захопивши з собою все, що у нас залишилося: три магнітні та одну спеціальну міни. Спецміна з годинниковим механізмом могла вибухнути в будь-який час протягом доби, варто лише поставити запал на потрібну годину й хвилину. Це був якийсь дослідний зразок. Московські товариші просили повідомити, як металева шка-тулка покаже себе на ділі.

Одягнений у німецьку шинель з погонами, в пілотці та солдатському мундирі, з чемоданом у руці Ганс Губер зупинив біля села Каєтанув військовий грузовик, перекинувся з шофером кількома словами й поїхав у Кельце.

Залізничник Франек працював провідником пасажирських вагонів. Ганс Губер уже двічі відвідував старого, передавав йому важливі пакунки.

Але сьогодні Франека він не застав дома. Того терміново викликали на станцію, і він відправився в позачерговий рейс. Дружина Франека, пані Ядвіга, упізнала Ганса, гостинно прийняла його. Вона знала, хто він і звідки.

Партизан виклав магнітні міни в кошик, пані Ядвіга засипала їх картоплею і віднесла на кухню. Ганс поїхав на годинник: була одинадцята ранку. Він поставив спецміну на 12.30, поклав її в чемодан і попрощався з пані Ядвігою.

Крокував містом, розмірковуючи, куди б ото підсу-нути чемодан, щоб «випробування» принесло найбільше

користі. Ишов спокійно, вітав зустрічних офіцерів, розглядав вулиці, будинки, читав вивіски. Але того, що треба було, не бачив. Подумавши, попрямував на вокзал.

У вестибюлі стояв гул голосів, тхнуло ерзац-милом і пропітнілими шинелями; групами й поодинокі блукали солдати та унтер-офіцери. Поряд, в офіцерському залі, панував порядок. Крізь двері, що весь час відчинялися, було видно високі кашкети, срібло погонів. Над дверима висіла незмінна табличка: «Нур фюр офіцірен!»

Губер поглянув на годинник. Доки він ходив, час спливав швидко. У розпорядженні Ганса залишилося рівно тринадцять хвилин. Три хвилини — геть, треба ж встигнути зникнути. Отже — десять... Замислившись, Губер здригнувся від вимогливого окрику за спиною:

— Папір!

Він озирнувся. Позаду стояли два жандарми. Губер вийняв солдатську книжку. То була не липова, а справжня, «железна», як говорили поляки, солдатська книжка. Зовсім недавно її носив гітлерівець, з яким Ганс уже не міг зустрітись ніколи.

Жандарми уважно оглянули документ. Все було як слід, вони залишились задоволеними. Але щось не сподобалося їм у зовнішності солдата. Ганс Губер ніколи в армії не служив і, можливо, допустив якусь помилку...

Вайлуватий жандарм хитнув «підковою»*, вказав Губеру на бокові двері.

— Треба зайти туди!

Стиснувши до болю ручку чемодана, Губер переступив поріг напівпорожньої кімнати пункту військової жандармерії. З-за столу на нього дивився лисий унтер-офіцер. У кутку сидів ще один жандарм і цокав клавішами друкарської машинки.

— Його треба перевірити,— сказали за спиною Губера.

Жандармський унтер-офіцер швидко запитав:

— Куди їдеш?

Губер скосив погляд на циферблат годинника. До дванадцяти тридцяти залишалось дев'ять хвилин. Йому здавалося, що чемодан, який стоїть біля ніг, повільно розжарюється і на всю кімнату гучно лине металеве: тік-так, тік-так, тік-так...

* Гітлерівська військова жандармерія мала особливий нагрудний металевий знак підковоподібної форми.

— Пане унтер-офіцер, прошу звертатися до мене на «ви», як того вимагає статут армії фюрера.

— Добре, добре, не вельми велика персона,— буркнув жандарм. Але повторив: — Куди ідете?

— Особисто я не іду нікуди, пане унтер-офіцер.

— Чому ж тиняєтесь на вокзалі?

— Чекаю на свого полковника, пане унтер-офіцер.

— Його прізвище?

— Полковник Рутнер. Я в нього денщиком. Мушу допомогти йому сісти в поїзд.

— Ваша частина розташована в місті?

— Ні.

— Де ж?

— Не можу повідомити, це заборонено!

Жандарми перезирнулися. Той, що клацав на машинці, поглянув на Губера, наче на хворого, із співчутливою усмішкою:

— Де зараз ваш полковник?

— В готелі,—випалив Губер і зрозумів, що схибив. Унтер-офіцер швидко поклав руку на телефон.

— У якому готелі?

— Як це — в якому? У звичайному. Чи, може, ви хочете сказати, що у цій задрипаній польській дирі Кельце готелі на щомому розі? — відповів Ганс, відтягуючи час. Стрілка годинника показувала двадцять чотири хвилини на першу.

Унтер-офіцер уже відверто вороже дивився на нього. Запитав ще:

— Полковник Руперт їхатиме варшавським поїздом?

— Не Руперт, а Рутнер,— уточнив Ганс, не відповідаючи на запитання, бо не знав, коли відходить варшавський.— І взагалі, пане унтер-офіцер, полковник Рутнер, мабуть, уже прибув на вокзал. Ви запитаете його про все, що вас цікавить. А я не розумію, навіщо цей допит. Дивно! Солдата хапають, кудись ведуть... Хто дав вам таке право?

В унтер-офіцера примружилось одне око.

— Вам не відомо, що жандармський патруль на вокзалі може перевіряти й затримувати всіх військових? З місяця впали чи що? Здається мені, вас треба...

— Все, що тільки забажаєте, ви зробите зі мною через дві хвилини,— перебив його Ганс.— Мої документи у вас, тікати я не збираюся, але мені необхідно дізнатися, чи приїхав полковник. Я лише погляну й відразу ж

повернусь.— Не чекаючи відповіді, Губер крутнувся, штовхнув плечем двері.

— Хальт! Хальт! — заволали жандарми.

Ганс затримався у дверях: потік солдатів, які щойно зійшли з поїзда, перетнув його шлях, не дав відбігти якомога далі. Він устиг лише пригнути голову, як позаду блиснуло вогнем, пролунав оглушливий вибух. Дзенькнула люстра, посипалося скло, біла хмара вапняного пилу заволокла вестибюль. Ганс побачив, як відсахнулися солдати, ламаючи буфетну стойку й падаючи. Він відчув удар у спину, різкий поштовх у руку, і стіни із розкладами руху поїздів закрутилися перед очима.

Прийшовши до тями, Губер побачив, що на підлозі лежать кілька гітлерівців. З жандармської кімнати, ступаючи на зірвані з петель двері, люди в білих халатах виносили щось пошматоване, скривавлене. Повільно осідала біла курява. Під чобітьми хрумтіли осколки скла.

Правиця Ганса занімала, з рукава шинелі на підлогу цебеніла кров, у голові шуміло, до горла підступала нудота. Він із зусиллям підвівся. Натопт солдатів підхопив його, виніс на привокзальну площу.

— Тебе поранено,— сказав Гансові молодий солдат в окулярах, побачивши закривавлений рукав шинелі.— Повернись на вокзал, там санітари.

— Йди до свиней собачих, молокосос! — пробурмотів Губер і швидко завернув у провулок.

У ті хвилини, коли лані Ядвіга перев'язувала рану Губеру, за сорок кілометрів від Кельце, у невеликому місті Конське, сталася дивна подія.

Біля огорожі, що оточувала костьол, юрмився натопт. На брудному, засміченому тротуарі обличчям вниз лежав німецький майор. Багато перехожих бачило: тільки що майор спокійно йшов, розмахував рукавичкою — і раптом упав наче підкошений.

Поляки стояли віддалік, обмінювалися думками з приводу наглої смерті пана офіцера. Усі висловлювання зводились до одного: його звалив сердечний удар.

Спочатку до офіцера підбіг поліцай, що чергував на розі. Він схилився над лежачим, спробував підняти його. Група перехожих миттю розтанула: люди побачили на скроні майора рану від кулі. У таких випадках цікавість могла скінчитися кепсько. Якщо окупант дав дуба від ін-

фаркту — це одне, інша річ, коли його пристрелили. Але як могли забити німця, хто?

Гуркочучи, до місця події наблизилися два мотоцикли. На передньому, в колясці, сидів офіцер у коричневій уніформі зі свастикою на рукаві. Ще не встиг водій з есесівськими стрілами у петлиці підігнати машину до тротуару, а офіцер уже підвівся, збираючись зістрибнути на кам'яні плити, і раптом, витягнувшись, як струна, звалився з коляски на брук. Почувся звук падаючого тіла, водій різко загальмував, оглянувся. З його перенісся цвіркнула кров, він упав обличчям на руль.

Другий мотоцикл круто розвернувся, дав газ і помчав вздовж вулиці. Поліцай заціпенів, якусь мить отеріло дивився на щойно забитих мотоциклістів, потім охопив голову руками й кинувся на подвір'я костьолу, мало не збивши з ніг богомольних бабусь, котрі виходили з воріт.

На протилежному боці вулиці знову почала збиратися юрба. Те, що сталося, здавалося страшним. Не тому, що біля огорожі лежали трупи трьох гітлерівців, ні. Подібне видовище лише порадувало б жителів міста Конське. Лякала загадковість події. Гітлерівці звалилися, наче від кари господньої. Ніхто не чув пострілів.

Мало хто звернув увагу на чоловіка в добротному сірому пальті, з паличкою у руці, що вийшов з під'їзду двоповерхового будинку, біля якого стояли люди. Чоловік кинув погляд через дорогу на німців, на мотоцикл, що продовжував стукотіти мотором, і, не прискорюючи кроку, завернув за ріг.

Через півгодини район костьолу було оточено. Але гестапівці, поліцаї та жандарми теж збентежено перезиралися. І гарнізонний лікар, який утік на другому мотоциклі, і його водій, і поліцай, що перший підбіг до майора, і навіть якийсь чиновник гестапо в цивільному — усі в один голос стверджували: пострілів не чули.

Пізно вночі чоловіка розбудили легким дотиком руки. Він спав на канапі в маленькій кімнатці дерев'яної хатини, що стояла недалеко від озерця, у передмісті Конське — Старий Млин.

Відчувши на плечі чийсь палець, чоловік засунув руку під подушку. Голос у темряві заспокоїв його.

— Це я, товаришу Клачек. Вставай, вже час. Костусь прийшов, чекає на тебе.

Чех Клячек, друг Ганса Губера, збирався недовго. Поправив краватку, накинув пальто.

— Я готовий. Гвинтівку перенесли?

— Так. Гвинтівка вже на місці. Бажаю успіху.

— Дякую. Отже, сюди мені вже не слід приходити?

— Не слід. Небезпечно. Костусь поведе тебе на іншу квартиру.

Клячек потиснув простягнуту руку і вийшов з хатини. На подвір'ї побачив молодого хлопця без кашкета, у плащі з погонами. Обидва покрокували вздовж вулиці.

Чех ішов за Костусем, стискаючи в кишені пістолет. Провожатий вів упевнено, бо знав тут усі вулиці. Зліва залишилася залізнична станція. Вони пірнули у сквер. Потім почалися подвір'я, цегляні будови, низько навислі дахи. Все це здавалось Клячеку лабіринтом, з якого неможливо вибратися. Костусь не зупинявся, лише зрідка стишував крок, прислухався до стукоту чобіт німецьких патрулів, що чувся десь поряд, за високими парканами.

На одному подвір'ї Костусь узяв Клячека за руку. Обережно ступаючи, намагаючись не шуміти, вони піднялися сходами на третій поверх, пройшли крізь вузькі двері й опинилися на темному горищі. Пахло пилом і цвіллю. Крізь маленьке віконечко тьмяно виглядало нічне небо.

Костусь поклав чехові на долоню ключ від дверей і зник. Клячек залишився на самоті. Він скинув пальто й повісив його на цях, забитий у дубові крокви. Біля вікна поклав дві гранати. Вийняв з кишені бутерброд, почав жувати. Думав про друзів, які допомагали йому. Без них він не зміг би протриматися в місті й доби. Ходити вулицями він не боявся: Тадек Руський вручив йому надійні документи, але гвинтівка... Її не сховаєш у кишені. Безшумку в місто доставили підпільники; вони ж і переносили зброю з одного місця на інше, з горища на горище, готуючи для Клячека нові зручні позиції, щоразу ризкуючи головою не менше, ніж він. Мабуть, вони ризкують навіть більше. Клячек відстрілявся та й пішов, а ці хлопці повинні вернутися до залишеної засідки, де згодом знищпорять гестапівці, забрати гвинтівку й віднести її туди, звідки він знову буде вести вогонь. Хоробрі вони, ці хлопці з конської організації Робітничої партії!

Клячек вперше відвідав Конське тижнів два тому.

І побачив шибеницю. Вона стояла недалеко від костюлу. Йому запам'яталось обличчя страченої, колір її волосся, тонка біла шия, здавлена зашморгом, родимка на дівочій щоці... Того дня він вирішив, що повернеться до міста і першого ж гітлерівця, якого вб'є,— уб'є на тому місці, поблизу костюлу.

Клачек ніколи не вбивав, він був робітником-механіком. У себе на батьківщині складав машини. Раніше він любив полювати на качок. Учора вдень, примостившись на горищі, він підняв безшумку й подумав: «Теж полюю, тільки на диких звірів». Коли він цілився майорові у скроню, йому здавалося, що над головою гітлерівця повільно погойдуються на шибениці бліде обличчя дівчини.

...Світало. З горішнього віконця чех уже бачив на магазині вивіску: «Убраня менске»; ліворуч виднілась невеличка площа, на яку виходили дві вулиці; на розі — аптека.

Поступово почали з'являтися люди. Вимахував мітлою двірник. Про щось розмовляючи, тротуаром пройшли дві немолоді жінки. Проїхало кілька машин з солдатами, м'яко підстрибували на гумових колесах причіплені до машин гармати. Промчало кілька мотоциклістів.

Клачек уже мав досвід. Зняти мотоцикліста найлегше. Звук пострілу з безшумки слабкий, та все ж його чути, а тріскотнява машин глушить постріл повністю. Та ці мотоциклісти не цікавили Клачека. Йому потрібні були офіцерські погони, есесівські нашивки, задерті кашкети.

Постукуючи підковами чобіт, вулицею пройшла військова частина. Позаду крокував офіцер у пілотці. Шинеля на ньому була зім'ята, обличчя підстаркувате, у зморшках. Узявшись було за гвинтівку, Клачек передумав. Він терпляче чекав.

Ось на великій швидкості пронеслась чорна БМВ. Непогана мішень, але кіт у мішку, — з висоти горища не роздивишся, хто сидить у кабіні. Витрачати патрони навмання партизан не хотів.

Клачек закурив, не одриваючи погляду від площі та вулиць. Щось довго не з'являлися підхожі мішені. Чи варто було стільки готуватися заради он того тонкононого лейтенанта, що зайшов у аптеку, або завершувати операцію отим унтер-офіцером, який іде краєм тротуа-

ру, штовхаючи велосипед?.. Ліквідувати двох-трьох перших стрічних гітлерівців Клачек міг швидко, але не цього він домагався. Споряджаючи на операцію, йому радили інше. Занадто впевнено почували себе окупанти. Необхідно було брати на мушку фашистів видних, чином вищих, щоб зчинити паніку й розгубленість серед гітлерівців, які розташувалися в місті. Цього домагалися і Клачек, й інші «вільні стрільці», які вирушили в кілька міст з безшумками.

...З-за тумби для афіш вийшло троє. Чех припав до віконця. Рожевошокий сивий офіцер-есесівець крокував посередині. Ліворуч ішов гітлерівець у шкіряному реглані, в кашкеті з високими крисами. Праворуч — сухорлявий військовий у блакитній шинелі, з товстим авіаційним планшетом у руках. Есесівець прямував тротуаром, нікому не уступаючи дороги. З аптеки вибіг лейтенантик, витягся, клацнув закаблуками, викинув уперед руку. Його голосу чех не почув, але зрозумів, що тонконогой прокричав: «Хайль!»

Клачек смикнув затвор гвинтівки. Сивий есесівець зрівнявся з вітриною магазину. Темна шинель чітко виділялася на двометровому склі. На радість Клачека, внизу загув важкий грузовик, доверху наповнений ящиками. Чех вистрілив. Велике тіло есесівця на мить остовпіло, похитнулось. Він навалився грудьми на вітрину, почав зсуватись вниз, долоні, шукаючи опори, заковзали по склу. Супутники підхопили офіцера під руки. Клачек двічі підряд натиснув спуск. Побачив: той, що в реглані, ліг поперек тротуару поруч з есесівцем, третій сів під вітриною, звисивши голову на груди.

Молодий лейтенантик, який все ще стояв виструнчившись, ривками, наче скрадаючись, почав задкувати, не спускаючи очей з убитих. Ствол гвинтівки пересунувся трохи ліворуч. Клачек вистрілив учетверте. Лейтенанта жбурнуло на східці аптеки, по тротуару покотився кашкет.

На вулиці закричали, почувся тупіт, засигналила машина. Та Клачек уже не дивився у вікно. Засунувши гвинтівку під купу зламаних меблів, він швидко заховав у кишеню вистріляні гільзи, гранати, кинувся до горішніх дверей, одягаючи на бігу пальто. Іржаві двері заскрипіли. Клачек завмер. Внизу було тихо. Він побіг східцями.

Перед ним темніло довге й вузьке, наче тунель, внутрішнє подвір'я. Костусь попереджав — там є хід на сусідню вулицю.

Мирно світило сонце. Йшли люди, і Клачек пішов з ними. На розі він затримався, витяг сигарету й невдоволено звів брови: руки тремтіли, ламалися у пальцях сірники. Біля входу у винний погрібець стояв Костусь, заклавши руки в кишені плаща. У Клачека голосно стукотіло серце. Затиснувши в руці паличку, він крокував, намагаючись не спускати з очей світлий плащ Костуся.

Розділ ІХ

ПРОЩАЙ, КЕЛЕЦЬКА ЗЕМЛЕ...

Свентокшиські гори влітку потопають у зелені ялин, буків, смерек. Зараз гори сірі, з зеленкуватими плямами. Холодно. Бійці стомилися. Закостеніли руки, що стискають автомати й кулемети. Пілотки насунуті на вуха. Шинелі продуваються наскрізь.

З лісів нас відтіснили карателі. У горах безлюдно, вітряно й морозно. На кожному кроці завали, схили й шляхи у долинах заміновано. Час від часу здійснюються над землею вогневі стовпи, котиться горами луна і довго не змовкає... Кружляють над вершинами літаки. Ми посуваємося повільно, часто доводиться ховатись під дерева, чекати, доки змовкне гуркіт моторів.

Перед тим як заглибитися в гори, ми кілька разів намагалися пробитися на захід, в глиб Польщі, та всюди на нас чатував ворог. Скільки набилося гітлерівців у партизанському краю, важко сказати. Останнім часом від них ми не могли відчепитися, всюди вони зустрічали нас вогнем кулеметів, мінами, бомбами, танкетками, артилерією.

Гончаров дивиться на круті схили, вкриті оголеними деревами.

— Погано. Наче у мишоловці. Якщо піднімуться фашисти з того боку на хребет, ще гірше нам буде. Грушку починаю згадувати.

Ми робимо короткий привал. Партизани падають на землю як підкошені, туляться спинами один до одного.

Рященко стоїть, обіпершись грудьми на звалене дерево. Погляд спрямований на вершини, що тануть в імлі. Говорить кулеметникові Мрувці, який сидить, засунувши руки в рукави шинелі:

— Відірви полу, закутай ноги. Вночі пальці обморозиш.

— Вночі я буду в нових чоботях,— цокаючи зубами, відповідає Мрувка.— Униз зійдемо, трофейні чоботи добуду.

Я присідаю навпочіпки біля кулеметника.

— Униз зійти не завадило б. Ти місця тутешні знаєш. Якщо зійти до села Дольна, там степ. Ось ти, товаришу Мрувка, пішов би відкритим степом?

Він тре змерзлі щоки.

— Я піду хоч до пекла... Там степ, вірно, і рівнина. Я, товаришу командир, солдат, за всіх говорити не можу, але розумію що й до чого. Біля Дольни можна пройти. Шлях у ліс закрито, значить, підемо по рівенькому аж до самої Свісліни. За ніч дійдемо. Та й німці, мабуть, у степу не чекають нас.

Гончаров слухає Мрувку, розгортає карту.

— До Свісліни доберемося на ранок. Якщо все обійдеться... Зуміємо переднювати там не помічені ворогом — вважайте, наступна ніч наша. Так що ж, товаришу Мрувка?

— Правильно. Якщо розминемося з фрїцами.

Знову стрічкою розтягнулися партизанські підрозділи. Чути гуркіт моторів — над горами пливуть бомбардувальники. Важко навантажені машини, ланка за ланкою, летять на малій висоті до фронту. Партизан Бурачек, батько загиблого Казика, з ненавистю дивиться на хрести на фюзеляжах, що мигтять у напівпрозорому тумані низьких хмар.

— Шляг би їх трафив! Ударити б...

— Вони тебе вдарять,— посміхається Мрувка.— Мало вони висипали горіхів на голову в лісах?

Долецький нахиляється до мене, тихо говорить:

— Накажи вдарити, Петер. Настрій буде інший, веселіше крокуватиметься.

— Ану, поручнику Земста, скомандуйте — із всіх ПТР відразу!

Поручник високим дзвінким голосом кричить:

— Приготувати протитанкові рушниці! Всім цілити в передній літак!

Три бомбардувальники, виринувши з-за гори, наближаються до нас. Сім протитанкових рушниць націлилося в небо.

— Вогонь!

Гримить залп. Над ущелиною злітає стогін. Передній літак хитнувся, наче піддутий вітром, різко лід на крило, випав із строю і, збільшуючи швидкість, шугнув униз. За хвостом машини звивалася довга чорна стрічка. Пролунав вибух.

— Ура! Ура! — Партизани кричали, розмахуючи шапками, кашкетами.

— Записали один, молодці! — голосно похвалив Долецький стрільців. — Гарно ударили, що й казати!

Бронейники, почувавши себе в центрі уваги, швидко підхопили рушниці. Ланцюжок людей потягся далі схилом вниз.

— Ще якби мінометникам таку ціль! Легшою б ноша їхня стала, — говорить Земста, поглядаючи на бійців, навантажених важкою зброєю.

Швидко сутеніє. Стоїть тиша. Віддалік спалахують і згасають світлячки ракет. Авангардна група автоматників на чолі з комісаром бригади Маркитенком завертає праворуч, починає сходити крутим гірським схилом. Попереду видніється село. Поки добре стемніє, треба дати людям відпочинок. Автоматники тим часом розвідають підніжжя гори.

— Все згадую святкову радіопередачу, — задумливо говорить Долецький, — Свентокшиські гори, німці, кулі... А десь є Москва. Далеко вона, а є. Пам'ятаєш, Петер, аеродром, солдати наші літаки завантажують, потім — салют, ракети, фейерверк... Коли це було? І раптом знову Москва, шум у залі, музика, урочисте засідання. Мені здавалося того вечора, що я теж сиджу у залі, на урочистому засіданні на честь 27-х роковин Жовтня. Трибуна в лісі, а обличчя партизанів... Ти звернув увагу, які були в ту хвилину обличчя людей?

Мовчки хитаю головою.

Мені теж не забути день 7 листопада. Ми стояли тоді в лісі Секерно-Ратайє. З самого ранку до партизанського табору групами почали сходитися селяни з навколишніх сіл, делегації від місцевих організацій ППР.

Потім був мітинг. У тилу ворога, на землі, яку пльонували фашисти, підіймалися на святково прикрашену трибуну польські й радянські комуністи, підіймалися чехи й німці. Вони говорили про світлу зорю Жовтня,

яка в найтемніші дні осявала шлях мільйонам, запалювала серця трударів, кликала до боротьби за свободу й братерство. Ім'я Леніна повторювалося різними мовами. І він, наш Ленін, був у ті хвилини серед нас, людей різного племені, що серцями своїми, ділами, думами-мріями злилися в одно ціле. Червона трибуна в лісі й чорвоні знамена — то була наша кров пролита, наше життя і наша правда.

Алівці відзначили свято Жовтня як належить: вночі підрильники знову висадили міст на річці Ніда, недавно відбудований гітлерівцями, пустили під укіс чотири ешелони.

За два дні до свят у партизанському таборі вдруге зібралися представники організацій Робітничої партії із всієї округи. Пепеєрівці обговорювали звернення Крайової Ради Народової з закликом до польських патріотів ще тісніше згуртуватися у вирішальні для вітчизни дні. Окружний комітет ППР чітко визначив найважливіше завдання на той час: підготуватися до контрзаходів у зв'язку з відступом гітлерівців. Як усюди, відкочуючись під натиском радянських військ, фашисти намагалися перетворити Польщу на пустелю. Отже, треба зробити все можливе, щоб не дати знищити міста, заводи, фабрики, пограбувати культурні цінності. Щоб протидіяти злочинам гітлерівців, окружний комітет вирішив перекинути багатьох бійців та офіцерів Армії Людової у міста й села.

Партизани, які залишилися в лісах, знову зішлися разом і спробували пробитися на захід, у глибокий тил ворога. Тяжко було. Гітлерівці щодня кидали на нас авіацію. Ми не могли розпалювати вогнищ, бо на кожен димок у лісі сипалися бомби. Постійні облави карателів змушували нас переходити з одного місця на інше; ми забули, коли просихав одяг, коли відпочивали в курнях і землянках, забули смак окропу й солі...

Пробитися на захід не змогли. Ворог все тугіше стискав кільце навколо нас, а потім замкнув його. У селі Гурна наші частини з боєм вирвалися із оточення. Одбиваючись від карателів, що насідали, ми почали відступати у Свентокшиські гори.

...Йдемо вночі. Перед нами рівнина. Під ногами плутається бур'ян. Незвично крокувати полем після кількох добових переходів горами. Попереду якісь села. Гончарова і мене накривають палаткою. На карті бігає світле коло від електричного ліхтарика. Села, що перед

нами,— це Грабкув, Свентомаж, Сежава. Ми йдемо правильно.

Безшумно, намагаючись не брязкати зброєю, не демаскувати себе вогниками цигарок, гомоном, партизанські роти продовжують свій нічний похід.

Двадцятип'ятикілометрова рівнина залишилася позаду. У Свісліні фашистів немає. Село ще не прокинулось. Земста, Алім, Гуз розводять партизанів групами по хатах, розміщують у клунях, повітках. Заспані селяни мовчки розкривають перед алівцями двері, цикають на дітей, розбурканих появою зарослих, бородатих людей, обвішаних зброєю. Жінки розтоплюють печі, гріють воду, чистять картоплю.

Більшість партизанів залягла в глибоких ярах, що починаються на південній околиці села, підступають до городів. На ці яри в нас і була надія, вони — непогана схованка. Поляки розповідають, що гітлерівців повно всюди: стоять на хуторах навколо Свісліни, у селах проводять обшуки. До нас долинає віддалена стрілянина. Починає розвиднятися, і на горизонті з'являються стовпи диму. Карателі палять хутори...

Штаб розташувався в яру. Мінометники не відходять від мінометів. Лежать біля своїх ПТР бронебійники. На горі, біля ярів, залягли в цеп автоматники й кулеметники. Якщо з'являться карателі, ми будемо битися до останнього, відступати з цього рубежу нікуди.

Я сиджу на дні яру. У руці папір. Я вже читав ці рядки, написані крупно, розмашисто. Тепер ще раз перечитую кожне слово листа, якого Земста недавно вручив мені з проханням передати його в Москву по рації.

«Командирові з'єднання АЛ

Товаришу Петер!

З кожним днем тяжче і тяжче доводиться нашим солдатам. Вони помирають від ран, хворіють, голодують. Частини нашої Народної армії, збройні загони АЛ, ведуть на території воеводства та за його межами напружену боротьбу з окупантами. Неймовірно важко не тільки тим, хто із зброєю в руках воює в рядах революційної Армії Людової, у підпіллі, а й тим, хто постачає партизанам продовольство, переховує й доглядає наших поранених. Польський народ голодує, селяни бідують,

Вони раніше допомагали нам, а тепер не можуть, бо навіть дітям нічого їсти. Гітлерівці озвіріли. Вони споряджають проти нас орди карателів, які вішають, катують, розстрілюють людей, палять села. Тисячі поляків гинуть в таборах за колючим дротом, на каторзі в Німеччині.

Ми боремося, але наших сил не досить, щоб вигнати фашистів із польської землі. Армія Людова веде бої лише завдяки тій зброї, боеприпасам, які ми одержуємо з Радянського Союзу, та за рахунок добутих трофеїв. Ми говоримо не про себе. Ми — солдати. Становище польського трудового населення критичне — ось що непокоїть нас. Зустрічаючи партизанів, люди благають звернутися за допомогою до радянських братів на Сході, до керівництва збройними силами Країни Рад. Польський трудовий народ вірить нам, йде за ППР, він поділяє з нами весь тягар нерівної боротьби, але наші співвітчизники залишаються беззахисними перед гітлерівськими окупантами, які втратили людську подобу.

Останнім часом війська карателів і частини німецько-фашистської регулярної армії безперервно атакують загони Армії Людової. Багато польських патріотів, а також радянських солдатів та офіцерів, які воюють у наших рядах, гине в боях.

У зв'язку з таким становищем звертаємося до Верховного командування Червоної Армії з проханням якнайскоріше прийти до нас на допомогу, визволити багатостраждальний польський народ, нашу землю, залиту кров'ю.

*Командант району № 3
поручник Земста»*

Поряд стояли підписи Гуза, Віра, Аліма.

Так думав син бідного польського хлібороба із Свісліни, член Робітничої партії, партизан Спиридон Дзюбинський, офіцер Армії Людової, який носив суворе ім'я Земста*. Те, що написав він та його товариші, — це не крик відчаю і не розпач людей, придавлених горем. Ні! Я знаю Земсту, знаю Аліма, Гуза... Ми поруч крокували в походах, лежали під кулями, разом голодували. Вони хоробрі люди, сміливі воїни, сильні духом бійці. Вони готові йти далі обраним шляхом і, доки б'ються їхні серця, не випустять зброї з рук. Але вірні своїй батьківщині, чесні борці за нову Польщу, вони не можуть від-

* Слово «земста» польською мовою означає «помста».

вернутися від грізної дійсності і дивляться правді в очі, якою б тяжкою не була ця правда. У розтоптаній чоботою окупанта, залитій кров'ю країні вони, беззавітні патріоти, сини молоді Робітничої партії, не в силі зломити військову машину фашистів. Вони зробили багато. Ніхто ніколи не посміє дорікати їм. У тяжку пору випробувань вони не шкодували життя, кидались з гранатами на танки; ліси стали їхньою постійною домівкою. Та сили нерівні. І вони говорять те, що велить совість: тільки брати зі Сходу, тільки Радянська країна, її могутня армія, її народ, очолений Комуністичною партією, здатні розгромити до кінця гітлерівські полчища, вигнати фашистів з польської землі.

Франц Пумпе прийняв шифровку. У відповідь на радіограму, передану із Свентокшиських гір, нам пропонувалося виходити з ворожого тилу через лінію фронту, якщо немає можливості пробитися на захід, в глиб Польщі. Прорив бажано здійснити за шість кілометрів на схід від міста Гурний П'юркув, там нас підтримають вогнем артилерії.

Радіограму прочитали усі члени штабу.

— Спробуємо востаннє,— сказав Гончаров.

— Так. Будемо пробиватися на захід ще раз. Якщо зірветься, тоді...

Долецький поглянув на шифровку.

— Люди відпочили. Спробуємо,— киває Рященко.

Гончаров дивиться на мене, в очах роздуми. Багато сховався наш начальник штабу чужою землею, багато сьорбнув тут лиха. Тепер варто лише повернутися назад, пройти оті три десятки кілометрів, а там — наша армія, наші танки, наші радянські полки... Скільки мріяв про таку зустріч Гончаров! А Слугачов, а Рященко, а Маркитенко... Але вони говорять: «На захід!» Це значить — у глиб генерал-губернаторства, назустріч новим випробуванням. Це значить — знову облави карателів, вогонь есесівських кулеметів, літаки над лісом і бомби на вогнища, неспокійний півгодинний відпочинок на промерзлій землі, пронизливі вітри, брудні пов'язки бинтів, нори в землі і стогін поранених, смерть, що блукає всюди...

Ліс оповитий темрявою. Звідси ми круто завернемо ліворуч, спробуємо повторити вчорашній маневр, щоб непомітно пройти між селами Ясениця, Малишин, Тихув Старий і просочитися біля Шидловця та Неклані в західні повіти Польщі.

Гуркіт пострілів, слова команд, крики. Вгору звиваються ракети. Видно ніби вдень. Наш передній загін настовхнувся на карателів. Відбиваючись, відходимо...

Вирватися з оточення не вдається. Окупанти щільно замкнули біля села Медзеже намічений нами коридор. Стукотять кулемети. Квакають позаду міни. Потім гітлерівці намагаються відрізати нам відхід. Земста з групою автоматників обходить карателів з флангу, тисне звідти. Ніч розколюється сотнями спалахів, вибухами гранат, громом стрілянини. Темрява допомагає нам, і ми заглиблюємося в ліс Секерно-Ратайє.

Десь тут, поблизу цих місць, я приземлився із своїми «скочеками». Як вони зараз, мої друзі? Зі мною поряд тільки Олександр Долецький та Владислав Глиба. З іншими я давно не бачився. Микола Рогаль у селі, у підземному шпиталі. Антоні Якуш пішов з підрозділами Десятої бригади. Там і радист Смоляк.

— Біля Кшижової Волі — німці, — доповідає Земста.

— Біля Міхалува — німці, — говорить Тадек Руський.

— У Стараховіце-Гурне розташувалися есесівці, — повідомляє Рященко.

— Бронкувіце заповнено військами!

— Дороги між лісами Секерно-Ратайє та Сухеднювським закриті заставами карателів! — линуть донесення.

Фашисти... Де їх немає, куди повернути партизанським ротам?

Розвідники приносять останнє повідомлення: поки що вільний шлях, яким ми недавно пройшли, — назад, до Свісліни.

Вільний шлях з лісу. А потім що — знову на рівнину? На захід ми не пройшли. Залишається останнє. Я намагаюся в кишені радіограму.

— Яке сьогодні число? — запитує Земста.

— 27 грудня. А що?

— Та нічого. Просто я загубив рахунок дням.

Розбиваємося на два загони. Перший очолює Долецький, з другим іду я. Нерви напружені до краю. Бійці спотикаються, здається, вже немає сил підняти здерев'янілі ноги.

...У Свісліні довго не затримуємося. В хатині партизанської матки Катажини Обель блимає вогник каганця. Під вікнами ходять вартові. Офіцери мовчать. На лаві, кутаючись у хустку, сидить зв'язкова Яніна Бжоза. Щойно ми почули від неї, що групі Мочара та Янека не

вдалося пробитися через оборонні рубежі гітлерівців. Переправитися за Віслу не змогли. Група повернулася назад. Вибравшись із гущі ворожих військ, наші товариші переховуються по селах. Миколу Донцова тяжко поранено: осколком міни роздробило ногу. Лікаря Анку звалила куля на смерть.

На серці тягар. Поручник Анка була чудовою людиною і мужнім воїном. Скільки партизанів завдячує їй життям. І ось її вже немає... Та хіба тільки її? Всюди, де ми проходили, залишилися мовчазні братські могили. Там наші товариші. Їх не злічити.

Прощай, гостинне польське село Свісліна, прощайте, сміливі люди, партизанські друзі!

У глибокій тиші алівці покидають село. На околиці темніють дві жіночі постаті. То стара Катажина та зв'язкова Яніна проводжають нас. Чи побачимося коли-небудь ще? Хто знає...

Довгі зимові ночі, але й шлях до Свентокшиських гір не короткий. Навряд чи встигнемо вийти за перевал до світанку. Почнуться підйоми, круті схили, заміновані ущелини. А короткий відпочинок у селі не прогнав втоми.

Земста виймає годинник.

— Доведеться днювати в горах.

— Ні!— твердо говорить Рященко.— Людям треба погрітися, зібратися з силами. Скільки ж можна... Зупинимось біля підніжжя гір, де-небудь у селі. Щоб над головою був дах. До позицій ворога підійдемо завтра вночі. А день на відпочинок. Обов'язково.

Він має рацію. Є ж межа людським силам! Якщо вірити карті, ми поблизу села Влохи. Скоро почне світати.

Ще півгодини прискороного маршу, і з холодної передранкової імли виступають якісь будівлі. Гори поряд, вони темними велетнями постають перед нами. З-за дерев з'являються розвідники. Мрувка пояснює: будівлі, що видніються,— два хутори. Людей майже немає, лише трое старих та діти. Хуторські сказали, що окупанти з'являлися вдень, а потім пішли геть.

— Привал!— подає команду Рященко.— Усім замаскуватися, виставити дозори, з хуторів нікого не випускати!

Незабаром дерев'яні хатини, клуні, хліви заповнили партизани. У будиночку край дороги від дихання десятків людей стоїть тепла задуха. Бійці тісно лежать на під-

лозі. Старенька полячка обережно переступає через них, підкладає подушки, соломку. Поклавши голову на руки, за столом дрімає Рященко. Земста сидить біля віконця, високе чоло біліє світлою нерухомою плямою. Мене долає солодка втома, очі злипаються, повіки обважніли...

— Товаришу Петер!

Поштовх у бік. Схоплююсь на ноги. Надворі вже розвидніло. Припавши до скла, Земста дивиться у вікно. Дорогою до хутора галопом мчить вершник. У бінокль добре видно кавалериста—фашист! Він наближається, завертає коня до хати, де ми розмістилися.

— Чорти його принесли! — з тривогою говорить Рященко.— Ще стрілянину наші піднімуть...

Та хутір, як і раніше, німий. Партизанські дозори пропускають кавалериста. Десятки пар очей спостерігають за ним у цю мить із stodол і хат.

Під'їхавши до подвір'я, вершник зіскочив з коня, прив'язав його до паркана й попрямував до хатини.

Переступивши поріг, він відсахнувся й схопився за одвірок: на нього націлено з десяток автоматів.

Гітлерівця допитали. Він їхав із села Нетулиско, віз пошту в свій 72-й гренадерський полк, що розташувався біля села Скали. Тадек Руський запропонував узяти солдата з собою, може, знадобиться за лінією фронту.

День здавався безконечним. Партизани нетерпляче позирали у вікна, чекали вечора. Зброю тримали в руках. Зрідка чулося гудіння моторів, осторонь проїжджали машини з гітлерівцями, але до двох хуторців, переповнених партизанами, не завертали.

Вночі ми пішли в гори.

З кожним кілометром все більше відчувалося наближення оборонних рубежів фашистів. З темряви долинали голоси німців, скрегіт танкових гусениць, тупіт чобіт.

Біля села Міроговице запитали по-німецьки:

— Хто йде?

— Заткни пельку,— ліниво відповів Ганс Губер.— Ми із сімдесят другого гренадерського...

— Пароль!— знову повторили в темряві.

Група партизанів, що йшла першою, відповіла на голос кількома чергами з автоматів. Патруль зник.

Через півгодини — ще один вимогливий окрик, і відразу ж стукіт кулемета, спалахи пострілів. Ми напоролися на якусь ворожу частину. Не зупиняючись, звертаємо круто праворуч; обійшовши гітлерівців, продов-

жуємо марш у горах, намагаємося не зійти з маршруту, щоб вийти до села Подлесе.

Наближаємося до перевалу. Вітер січе дрібною крупою в обличчя. Низько над вершинами повзуть темні хмари. І раптом прямо перед нами, внизу, спалахнули вогняні цятки. З високої гори лінію фронту видно, наче на долоні. Німецькі позиції пролягають вздовж дороги, що в'ється від міста Лагув на Опатув.

Партизани залягли над крутим урвищем. Не відриваючи погляду від рівнини, ми спостерігаємо за ланцюжками ракет, що креслять небо, прислухаємося до грому артилерійської канонади. Батареї б'ють десь біля села П'юркув Дольний. Фронт то завмирає, то пробуджується, наповнюючи ніч вибухами й коротким татаканням кулеметних черг. Важко передати хвилювання, що охопило всіх. Там, унизу, на відстані якихось двох-трьох кілометрів, стоять радянські війська...

Стрілка годинника вказує на 4. Пора!

Партизани починають спускатися крутим схилом униз. Сповзаємо поволі, обережно, та все ж стукотять об замерзлу землю приклади, дзвентить сталь, сипляться грудки землі, чується хрускіт гілля.

Внизу коротка зупинка. Звучать останні розпорядження. Ударну групу поведе Маркитенко. Йй віддають усі, що залишилися, гранати. Простягають шинелі й плащ-палатки, бо при світлі ракет ми бачили дротяні загородження.

Чорними тінями миготять постаті наших бійців. Перетинаємо шлях на Опатув. Ворог десь поряд, але ми не бачимо. Може, гітлерівці перейшли на новий рубіж?

Вибухи гранат розвіюють усі сумніви. Вдарили десятки автоматних черг. Крізь гуркіт стрілянини прориваються крики. Наша ударна група кинулася на окопи ворога. Серія освітлювальних ракет перетворює ніч на день.

— Лягай!

Вогонь на мить стихає.

— Бігом вперед! Бігом!..

Тупіт сотень ніг, часте, хрипке дихання людей, стрибки з розгону через темні провалля окопів і гнізд. Свистять кулі. Зліва із дзотів гарчать кулемети, та, мабуть, гітлерівці ще не отямилися, не второпали як слід, що сталося, бо вогонь із дзотів несміливий, наче кулеметники бояться бити по своїх.

Перед лавиною партизанів виростає дротяне загородження. Летять шинелі й плащ-палатки. Залишаючи на

металевих колючках шматки одягу та кров, ми нарешті долаємо кляту перешкоду, мчимо вперед, і... знову перед нами окопи. Невже вдалося пробитися лише крізь другу оборонну лінію? Та ні, звивистий окоп порожній, гітлерівці мовчать. Стрілянина кипить позаду. Бійці налітають у темряві на бруствер, котяться вниз. Окоп бруствером у бік ворожих позицій, амбразурами на захід. То ж окоп не німецький! Нам здається, що фашистські дзоти й траншеї зовсім близько, насправді ж вони залишилися далеко позаду. Спалахи стрілянини поступово згасають.

Командири відділень роблять перекличку. Втрати, як не дивно, невеликі. Восьмеро пораниених, чотирьох партизанів не дораховуємося. Серед тих, що зникли, — Юзя Мазурек і лікар Граб.

Сержант Попеляцький з групою бійців повзе за бруствер у темряву. Ми чекаємо їх, лічимо хвилини. Партизани повертаються з Юзею. Дівчина упала було в розвалений бліндаж, забилася і не змогла вибратися нагору. Лікаря та двох партизанів ні пораниеними, ні убитими знайти не вдалося. На нейтральній смузі їх не було. Мабуть, кулі звалили їх у розпалі бою біля німецьких траншей.

Над переднім краєм гітлерівців ракети злітають все рідше й рідше, вогонь згасає, лише час від часу стукотять короткі, уривчасті черги. Кілька партизанів і поручник Земста поповзли в напрямку радянських позицій. Не минає й півгодини, як поручник зіскакує в окоп. Слідом за ним стрибають двоє незнайомих чоловіків у ватяних бушлатах, з автоматами, в шапках-ушанках. На шапках — п'ятикутні зірки. Та це ж наші! Наші радянські солдати!

Сандомир переповнений військами. Вулицями гримлять покльовані кулями Т-34. Мчать зелені всюдиходи. У підвороттях в'ються димки польових кухонь. Вицокуючи підковами, проїжджає кіннота по стертій до блиску бруківці. Всюди знайомий гомін, рідні шинелі, бушлати.

На стінах стародавніх будівель та башт сліди від осколків. В небо увіткнулися вежі костьолів. Скляр поранється біля розбитих вікон. Жінки перетрушують на балконах одяг. У будинках відроджується життя. Дивно... Чуючи незмовкаючий грім канонади, який долинав звід-

си і вночі, і вдень, у лісі нам здавалося, що від міста каменя на камені не залишилося. Поляки розповідають: радянський командир, полковник, частини якого визволяли місто, наказав російським солдатам зробити все, аби зберегти стародавній Сандомир.

На площі гудуть мотори. Бійці та офіцери Армії Людової стоять у грузовиках. Поручник Земста, поряд з ним старий Гуз, Мрувка, Бартосек, десятки інших знайомих облич.

Машини повільно рушають. Їхній шлях — на Люблін. До нас простягаються руки. Останні потиски, прощальні слова... Поляки махають кашкетами й пілотками. Над площею птицею злітає пісня, її співають все голосніше:

Солдати свободи, гей, ворога бити!
Вперед, хоч терниста дорога,
Здіймається сонце, і серце горить,
Вже близько свята перемога!

Ми вийшли Вітчизну свою боронити.
Фашисте, про це пам'ятай!
Ми діти свободи, по зброї брати,
Спішімо звільнять рідний край...

Пісня народилася в Келецьких лісах, її склали наші партизанські поети. З нею ми ходили в походи, осінніми холодними ночами вона зігрівала нас.

Віддаляються широкою вулицею машини, стихає пісня. Від'їжджають бойові друзі, і з ними — частка мого серця.

Після війни мені пощастило працювати під керівництвом Георгія Димитрова. На той час він повернувся з СРСР до Болгарії. Якось ми засиділись у його кабінеті в Софії. Димитров розпитував про народну боротьбу в тимчасово окупованому фашистами Ровно і на території Польщі. Почувши, що немало підпільників і партизанів — комуністів, комсомольців, безпартійних радянських патріотів — було страчено, розстріляно, закатовано, замучено в душогубках, він задумливо сказав:

— Скільки мужніх сердець забрала у нас війна... Минатимуть роки, підростатиме нове покоління, але про тих, хто віддав життя в битвах з фашизмом, людство не забуде ніколи. І кожному з нас треба зробити все для того, щоб полеглі залишилися в пам'яті живих...

Я часто згадував ту бесіду з людиною, яка в самому лігві фашизму однією з перших кинула на весь світ слова ганьби й презирства в обличчя верховодів гітлерівського третього рейху.

А роки, як хвилі, котилися неспинно, несли нас назустріч новим зимами і новим веснам. Час минав, все далі відступали дні війни; ті, що були тоді молодими і юними, ставали батьками, а батьки брали на руки онуків. Такий плін життя...

Весняного квітневого дня приїхав я в Ровно. Місто потопало у цвітінні, готувалось до свята. На одній з причепурених вулиць — добре відомій мені Першотравневій — біля будинку, що виднівся крізь зелень палісадника, я раптом побачив... Шкурка. То був син Федора Захаровича — молодий, сильний, майже такий, яким запам'ятався мені назавжди його батько. Хіба що трохи молодший, стрункіший, і на ньому красувалася форма моряка. Генка Шкурко — тепер Геннадій Федорович,

* Епілог було написано до видання 1974 року.— Ред.

приїхав у Ровно з далеких берегів. Він закінчив вище мореплавне училище, ходив у нелегкі рейси, бував у чужих землях і країнах, брав участь у першій післявоєнній радянській експедиції до Південного полюса, в рятуванні шведських моряків. Океани і моря вабили його невідомим, але було місто на землі, до якого він завжди линув думками й серцем,— місто свого дитинства і бойової, суворої молодості його батька...

Час зробив своє. Роз'їхалися по містах і селах нашої Батьківщини колишні підпільники. Відразу ж по війні перебралася до Караганди Ліза Гольфан зі своїми дітьми. Господар «дачі» на Першотравневій Василь Комарев повернувся додому в Дніпропетровськ. У братню Польщу виїхала Любов Комаровська. Як створений руками її чоловіка пам'ятник радянському генералові, що стоїть у Ровно, так і добрі діла цієї жінки, польки, залишилися тут назавжди, і про них не забувають ровенчани, разом з якими вона боролася проти спільного ворога.

Бачився я і з Міхалом — колишнім сторожем фабрики валянків. Через кілька днів після визволення Ровно від окупантів ми зустрілися з ним на вулиці Леніна. Впізнати Міхала було не легко — мундир солдата Війська Польського змінив його зовнішність. З того часу як Міхал пішов добровольцем на фронт, я нічого не знав про його долю.

Один з «мисливців» на фашистських офіцерів в останні, найтяжчі дні окупації міста ровенчанин Дмитро Мартинюк працював шофером таксі, щодня їздив тими ж вулицями, де гриміли постріли його трофейного пістолета. Віра Макарова, трудилася у Чувашії, в місті Алатир; юна підпільниця Валя Підкаура, Віктор Жук та його дружина, Явтух Назаренко і лікар Кleshкань залишилися працювати в Ровно. Як і раніше, мешкала тут, у тій самій квартирі, й Олександра Бенедиктівна Чадаєва — наша тьотя Шура. Була вже старенька. Завжди радо стрічала мене й моїх бойових побратимів, якщо нам випадало відвідати її. Зовсім посивів і Йосип Чиберак. Старий комуніст, колишній господар нашого «маяка» під Городком, а по війні персональний пенсіонер, давно залишив свою оселю серед зеленого моря зарослів, перебрався до міста, а туди, де колись був «маяк», ходять тепер на екскурсії піонери, молоде допитливе плем'я ровенчан.

Віталій Захаров, керівник підпільної організації в Тучині, а згодом — старший групи зв'язкових підпільно-го центру, став киянином. Сергія Зіненка можна зустріти у Львові. Його бойова група таки зуміла зберегти цукровий завод у Шпанові. Іван Дубовський, підпільник групи у німецькому Червоному Хресті, став викладачем технікуму в Дубно. Вже після того, як фашистів вигнали з Ровенщини, загинув наш «дядько Юрко» — Микола Носенко, командир партизанського загону, сформованого у місті з військовополонених; загинув і гощанський комуніст Полікарп Білоус. Вони продовжували боротьбу; добивали бандерівське охвістя, і бандитські кулі обірвали їхнє життя.

Не стало у 1945-му й Максима Гуца, брата Олександра Гуца з Дерев'яного. Націоналістам вдалося пронюхати, що Максим був засланий до них радянськими підпільниками, і сокирники закатували його.

Може тому, що ще в Гощі доводилося вести «сільськогосподарську» війну з окупантами «на науковій основі», колишні підпільники-гощанці так і не поривали зв'язків з наукою. Захистивши кандидатську дисертацію, Іван Кутковець очолив одну з науково-дослідних установ. Пішов із життя доктор геолого-мінералогічних наук Володимир Пилипович Соловійов, автор багатьох праць з геології, відомий учений. Не віриться, що його вже немає... Мені часто пригадуються сірі осінні ночі, затемнений будинок — резиденція гауляйтера Коха, і він, Соловійов, з гранатою в портфелі, чекає у підворотті будинку по вулиці Калініна появи фашистського імперського комісара...

У день святкування двадцятих роковин перемоги над фашистською Німеччиною мені повідомили про те, що в Грушвиці споруджено пам'ятник Федорові Кравчуку і комсомольцям-підпільникам. Наступного ранку подзвонили друзі: «Скоріше вмикай приймач!»

По радію передавали Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження колишніх партизанів і підпільників. Я почув знайомі прізвища.

Івана Івановича Луця Батьківщина нагородила по-смертно орденом Леніна. Те найдорожче, що носив у серці Іван Луць все життя, залишилося з ним навечно, у викарбуваному профілі безсмертного вождя.

Віталій Поплавський теж посмертно удостоєний ордена Червоного Прапора. І Микола Самойлов. Потрапивши в пазурі гестапо, він залишився мужнім і стійким

до кінця — про це свідчить наш підпільний «архів», до якого руки фашистів так і не дотягнулися. Коли в Ровно вступили наші війська, ми відкопали на кладовищі бутель з документами.

Орден Червоного Прапора одержала й Галина Гніденко. Галина Кононівна, як і до війни, учителювала в селі Великий Луг на Поліссі.

В Указі згадувались імена багатьох членів ровенського комуністичного підпілля. Дмитро Мартинюк, Сергій Зіненко, Віталій Захаров, Віктор Жук, Оля Солимчук... На той час Ольга Петрівна працювала майстром однієї з фабрик у Ровно. Радісно було чути серед нагороджених імена Олександри Бенедиктівни Чадаєвої і нашої наймолодшої підпільниці Валюші — Валентини Сисоївни Підкаурої.

Василь Андрійович Бегма поздоровив наших друзів з високими урядовими нагородами. А потім надійшла сумна звістка — перестало битися серце цієї відважної людини, комуніста, якого всі ми любили й шанували, як батька...

З групою колишніх партизанів я їздив у Ровно на урочисте відкриття пам'ятника чекісту-розвіднику Миколі Івановичу Кузнецову. Того дня до мене підійшов широкоплечий богатир. Він стояв й усміхався, а в очах світилися хитруваті вогники.

— Старих солдатів не впізнаємо? — сказав він. — Я — Філюк...

Олександр Філюк узяв мене в міцні обійми, аж хруснули кості. Через хвилину з'ясувалася дивна річ. Одного разу ми з ним уже зустрічалися в Ровно після війни, але час добре попрацював: сиділи тоді майже поруч, а один одного так і не впізнали.

Олександр Федорович, як і до війни, трудився в Цумані. Кілька років очолював виконком райради, потім йому доручили іншу ділянку роботи. Напередодні нашої зустрічі він побував у Польщі. Відвідав Островець, Самсонувський і Сухеднювський ліси, разом з колишніми воїнами Армії Людової поклав вінки живих квітів на могили бойових друзів у селі Грушка. Зустрів Олександр Федорович у Польщі людей, які переховували його від есесівців, дізнався про адресу Марії Сверчинської (вона носила йому їжу у підземну схованку), поновив зв'язок з родиною Чесняка. Розповів мені й про те, що Люба Марченко, медсестра-розвідниця, трудиться на Першому

московському підшипниковому заводі, стала матір'ю двох дітей...

Так відбулася в мирні дні зустріч з командиром розвідзагону Олександром Філюком. Та це була не перша і не остання зустріч з людьми, з якими звела мене доля в далеких лісах Келецщини у незабутньому сорок четвертому.

Вже коли відгрімилі на фронтах останні залпи, якимось у Москві на площі Дзержинського я побачив молодого чоловіка, який повільно йшов, поскрипуючи протезом. То був командир бригади «Звицєнство» Микола Донцов.

Зв'язкова Яніна Бжоза не помилилася. Товариші вивели Донцова з-під куль, і вже на радянському боці у польовому госпіталі йому ампутували ногу. Ще раз почув я про тяжкий бій, про те, як група Мочара і Янека, поспішаючи до Любліна, пробивалася через лінію фронту, як не стало поручника Анки. Вона перев'язувала пораненого партизана, і в ту хвилину черга з ворожого автомата обірвала її життя.

...Через кілька років сталася ще одна несподівана зустріч, цього разу в Німецькій Демократичній Республіці.

Увечері вулиця Унтер ден Лінден була заповнена народом. Сяяли вогні, розсипалися в небі фейерверки, гриміла музика оркестрів. Машина з прапорцем радянського посольства ледве рухалася в потоці святково одягнених берлінців. Водій звернув на тротуар. Я вийшов з машини й почув за спиною радісний вигук:

— Камараде Петер! Це ви?!

Розштовхуючи людей, крізь натовп пробирався радист Франц, наш товариш Пумпе.

Ми з Францем мали час поговорити, багато що згадати. Він часто приходив до мене в гості у вихідні дні. Військова спеціальність знадобилася Францу і в мирні часи. Він трудився на одній з радіостанцій НДР. Франц мріяв знову відвідати Москву, вступити у радянський вуз. Та на батьківщині в товариша Пумпе було чимало роботи, плани про навчання довелося йому відкласти на майбутнє.

Чимало води збігло, проте час від часу подавали звістку про себе мої друзі. Після багаторічної мовчанки обізвався колишній командир бригади «Вольность» Степан Рященко. Він жив у Рокитному Київської області, бага-

то працював, його обрали заступником голови райвиконкому. Пізніше Степан Миколайович повідомив ще про одну новину. Польські товариші з Інституту історії партії при ЦК ПОРП написали йому, що серед архівних документів знайдено наказ про присвоєння поручникові Рященку звання капітана. Наказ командування Армії Людової вже не застав командира бригади на Келещині..

Зовсім несподівано дізнався я і про Тадека Руського — Миколу Слугачова. У 1958 році в келецькій газеті «Народне слово» від 16 квітня з'явилася кореспонденція. Ось що писалось в ній:

«...За кілька днів до прибуття Тадека Руського у Пінчево, Млодзави, Козубов до нас прилетіла звістка про те, що він перебуває у Польщі. Тадек приїхав з Уралу, де живе й працює, приїхав, щоб знову походити старими партизанськими стежками. Великою була радість людей, які разом з ним воювали в загоні, знали його, чули про нього.

Вздовж шляху від Пінчево до Копниці зібралися жителі навколишніх сіл, учні, молодь. Люди безліч разів зупиняли машину. Тадек виходив з неї, його вітали із слізьми на очах, цілували.

Разом з Тадеком приїхали відомі у Козубові, Млодзавах і у всьому Пінчевському районі командири партизанських загонів: Вацек — Владислав Слива, майор Зигмунт — Генрик Половняк, Зига — Адам Бещганін, партизани: Станіслав Гайда, Юзеф Сатурн, Владислав Макух, Людвіг Новак, Франек Куцєбала, Дзєкан Дорошевич, Зигмунт Вількус, Ян Вайтасик, Кароль Войтась, Едвард Вайтасик і багато інших — з Пінчево, Млодзав, Козубова, Варшави.

Скільки задушевних, хвилюючих зустрічей, радості! Так зустрічаються лише вірні, випробувані друзі.

Виступаючи на цій пам'ятній зустрічі, Франек Куцєбала сказав: «Є серед нас немолодий Кароль Войтась, він багато попрацював у польській Компартії, є інші бійці. Войсловіце і Козубов — це партизанський край, политий кров'ю польських патріотів. Та є тут і кров Тадека Руського, героя радянського народу, воїна, який став і нашим, польським народним героєм. Ми дякуємо, тобі, Тадек! Дякуємо і славному Веберу — Дмитрові Волхотовському, він віддав життя за нову Польщу. Будемо відтепер вважати Тадека Руського — Миколу Слу-

гачова почесним громадянином Козубова, Адама Бешга-
ніна — почесним громадянином Войсловіце».

Тадек Руський виступав польською мовою. Провівши
не один рік у цій країні, він вивчив мову народу, з кот-
рим ділив долю, де знайшов щирих друзів.

Тадек став інженером. Він закінчив у Ташкенті інсти-
тут і став начальником станції Красноуфімськ Казансь-
кої залізниці.

Під час перебування в Польщі Тадек гостював у ба-
гатьох районах Келецького воеводства. Побував він у
Чмельові, зустрівся з робітниками фарфорового заводу,
відвідав Грушку — плацдарм героїчної битви Армії Лю-
дової. Всюди були знайомі йому місця. І всюди, де ко-
лись побував він, залишив у серцях польських людей
назавжди почуття вдячності й теплі спогади про радян-
ських воїнів, які подали нам руку допомоги в жорстокій
боротьбі з фашизмом».

У Польщі Слугачову дали мою адресу. Згодом він
надіслав мені листа й фотографію. Нелегко було впізна-
ти в солідній людині, одягненій у китель залізничника,
того юного капітана Тадека, з яким я спав у одному
курені.

Військова доля Миколи Івановича Слугачова, сина
робітника із Омська, була схожа на сувору казку. Коли
в 1946 році у Ташкентському інституті інженерів тран-
спорту з'явився студент-новачок, мало хто з однокурс-
ників знав про те, що сором'язливий, мовчазний хлопець,
почавши війну старшим сержантом-артилеристом у Бі-
лорусії, пройшов довгий, тернистий шлях і закінчив йо-
го майором Війська Польського. Мало хто знав і про те,
що в невеличкому чемоданчику, з яким він появився у
студентському гуртожитку, лежить дбайливо загорнута
у парашутний шовк вища нагорода відродженої Поль-
щі — орден «Віртути: мілітарі» та інші польські бойові
ордени. Не здогадувалися нові друзі Слугачова, що по-
ряд з ними на студентській лаві сидить над конспектами
юнак, ім'я якого в далекій Польщі занесено в списки її
національних героїв...

Принесли мені листоноші конверти й з польськими
марками. З Варшави писав Спиридон Дзюбинський —
поручник Земста, що став полковником Війська Польсь-
кого. Майор Зигмунт — Генрик Половняк — теж одягнув
полковницький мундир...

В одному з конвертів я одержав фото. Із знімка дивилася стара сива жінка, погляд був ласкавий, спокійний. Та це ж наша партизанська мати — Катажина Обель!

Повідомили мене друзі з Польщі і про товариша Вавжинця Цеслика, солтиса із Свісліни. Багато попрацював він після війни. Селяни обрали його війтом, керівником народної влади в районі. Вавжинець Цеслик помер під час роботи, як солдат на бойовому посту. За домовиною нашого друга, проводжаючи його в останню дорогу, йшли колишні воїни-алівці.

Згодом мені випало побувати в Польщі на традиційних «днях Любліна», міста, знайомого мені ще з 1939 року. Старе польське місто помолоділо, в ньому з'явилося багато нових будинків, вулиці наче розширились, по-світлішали. У похмурій люблінській тюрмі-фортеці, куди за часів буржуазно-поміщицької Польщі ми, українські й польські комуністи, були кинуті до казематів, тепер відкрито краєзнавчий музей.

Увечері нас приймали депутати Ради Народової у просторому, недавно збудованому кінотеатрі «Космос». Я розповів про простого робітника Станіслава, комуніста, який колись давно в Ровно вперше пояснив мені, що таке комуністична партія, підказав шлях, яким треба йти у житті. Я розповів про своїх друзів по люблінській камері, про політв'язнів, про ліси Келецщини, про все те, що ріднило мене з їхньою землею, з мужнім польським народом.

Під час перерви мене покликали до телефону. На проводі була Варшава. У трубці почувся дуже знайомий голос. Говорив Мочар.

Через день я був у польській столиці. Ми з Мочаром обнялись і, відступивши на крок, розглядали один одного. Адже бачилися вісімнадцять років тому!

А далі... Чи можна знайти слова, щоб пояснити все, що думали, про що говорили ми — люди, які здружились у боях, а тепер стояли знову поруч після стількох років розлуки.

Земста жив на Алеї Незалежності. Та нас чекав ще один давній друг. Треба було поїхати до нього. Двері відчинила незнайома жінка. Секунду дивилась на мене, скрикнула... Дружина Янека — Гіляри Хелховського — ніколи не бачила мене, але впізнала з фотографій, що збереглись у чоловіка.

Наш Янек постарів, проте, як завжди, був бадьорий, життєрадісний. Він трудився не покладаючи рук. Це й зрозуміло. Багато турбот у міністра народного уряду в країні, що буде соціалізм.

У товариша Янека велика сім'я. Після визволення Польщі його дружина повернулася з концтабору. Розшукав Янек у Варшаві й своїх дітей. Дітям комуніста не дали загинути люди, пригріли, оберігали. Взяли Янек та його дружина на виховання ще чотирьох малюків, дітей загиблих патріотів. Так і виховували восьмеро, доки не поставили всіх на ноги, вивчили. Виросли діти, розлетілися по країні — у новій Польщі всюди потрібні молоді, сильні руки. Про що говорили ми? Про все. Про минуле й сьогоднішнє. І спогадам не було кінця... Нічого не забули мої друзі. Я теж...

По всій Польщі стоять мовчазні, суворі гранітні пам'ятники та обеліски. Вони увінчують славою пам'ять борців, які здобули для народу свободу та незалежність. Тут лежать радянські хлопці, безіменні солдати, лежать, обнявшись з польськими хлопцями,— мужні й безсмертні.

Задумливо перегортали ми фотографії пам'ятників та обелісків. А за вікнами, на гомінких варшавських вулицях, вирувало життя. І мені почулося, ніби, влітаючись у гомін міста, десь поряд тихо залунала пісня:

Бійці ППР, підіймай польський стяг!
З ним йдемо крізь шквали вогнисті,
І щастя, і правда у наших руках,
Тісніш ряди, брати-антифашисти!..

І наче впливали з імлі Свентокшиські гори, повіяло колючим вітром, гримнули вибухи, долинув здалеку тріск кулеметів. У рожевому тумані перед очима загойдалася мокра земля, ожили полегли бійці третьої роти Одинадцятої бригади, і загримів на весь ліс «Інтернаціонал»...

З М І С Т

Кизя Л. Є. Передмова (до видання 1974 р.) . . . 5

ПОЄДИНОК

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I. Перервані экзамени	10
Розділ II. Я одержую завдання	21
Розділ III. Чотири ряди колючого дроту	34
Розділ IV. Поєдинок	44
Розділ V. Хатина на околиці	67
Розділ VI. «Столиця» України	84

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I. Фабрика валянків, гребінців і щіток	97
Розділ II. Зв'язкові з табору смерті	115
Розділ III. Віталій Поплавський «робить кар'єру»	140
Розділ IV. Арешт	157
Розділ V. Чорні дні	185

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ I. Вихідці з того світу	209
Розділ II. Ніч над землею	231
Розділ III. Посланці Великої землі	260
Розділ IV. Кров за кров	285
Розділ V. Остання зустріч з Вернером Беєром	318
Розділ VI. Вибухи на вулицях	348
Розділ VII. Перед світанком	381

АРМІЯ ЛЮДОВА

Розділ I. Нове завдання	418
Розділ II. Парашути над Секерно-Ратайе	427
Розділ III. Друзі та вороги	444
Розділ IV. Я не був у Іспанії...	464
Розділ V. Інтербригади	478
Розділ VI. Ті, що пропали безвісти	489
Розділ VII. Є в Польщі село Грушка	495
Розділ VIII. Пострілів не чули	512
Розділ IX. Прощай, Келецька земле	532
Епілог	545

Новак Т. Ф.

Н72 Поединок / Літ. запис А. Стася.— 2-е вид.— К.: Політвидав України, 1989.— 554 с., іл.

ISBN 5-319-00210-6

Герой Радянського Союзу Т. Ф. Новак (1912—1983) — один з організаторів і керівників Ровенського підпілля, командир партизанського інтернаціонального з'єднання — правдиво й хвилююче розповідає про історію підпільної організації, яка активно діяла в Ровно та його околицях, про славні діла підпільників, чия боротьба і навіть смерть були священним подвигом в ім'я Батьківщини, про героїзм бойових побратимів, які разом з польськими партизанами боролися проти фашизму на території Польщі.

Н $\frac{1305010000-129}{M201(04)-89}$ 240.89

ББК 63.3(2)722.5

Новак Терентий Федорович

ПОЕДИНОК

2-е издание

Литературная запись

Ст а с я Анатолия Алексеевича

(На украинском языке)

Художник **Новиков Юрий Георгиевич**

Киев

Издательство

политической литературы

Украины

1989

Завідуючий редакцією *В. І. Денисенко*

Редактори *Н. М. Кравченко, Л. В. Каревська*

Художній редактор *М. І. Ткаченко*

Технічний редактор *Н. С. Подоляк*

Коректори *Г. М. Капральська, Н. М. Сидорова*

ИБ № 5342

Здано до набору 07.03.89. Підписано до друку 27.06.89.
Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 2. Літературна
гарнітура. Високий друк. Ум. друк. арк. 29,4. Ум. фарб.-
відб. 29,61. Обл.-вид. арк. 31,51. Тираж 50 000 пр.
Зам. 9—103. Ціна 2 крб. 90 к.

Політвидав України, 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Київська книжкова фабрика, 252054, Київ-54,
Воровського, 24.

Т.Ф. ХОББАК

ИИООС САНДИИОИ КАНИИОИ

2 кр6.30 к